КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

1/2(90/91)'2015

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України
Інститут історії України НАН України

Виходить щоквартально

ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

До 90-річчя Національної спілки краєзнавців України

Одеса: правовий та соціокультурний простір портового міста

До 150 – річчя Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

Історія міст і сіл Північного Причорномор'я

Літопис українського краєзнавства

Історія України у світлі регіональних досліджень

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства

Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (*протокол № 5 від 28.05.2015 р.*)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.*)

Постановою президії ВАК України № 05/2 від 27.05.2009 р. журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки» (*Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8*). Журнал включено до бібліографічної бази даних наукових публікацій РІНЦ

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1, вул. М.Грушевського, 4, кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:
bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

На першій сторінці обкладинки:
Пам'ятник герцогу де Рішельє в Одесі.
Фото Олега Куцького

Число журналу
видано за підтримки
Сергія Рафаїловича
Гриневецького

Шановні читачі!

Ви тримаєте у руках незвичайний номер журналу – плід зусиль двох наукових колективів: всеукраїнського часопису «Краєзнавство», що видається з 1927 року, та ще молодого історико-краєзнавчого видання, якому тільки-но виповнилося десять років – «Південний Захід. Одесика».

Цей номер присвячений Одесі та Одеській області – південній перлині України, історія якої яскраво демонструє тернистий шлях українського народу та навчає нащадків толерантності і мужності, щиросердю та доброзичливості. Одещина має величезний потенціал. Це – головні порти, житниця і здравниця нашої країни. Це – чудові люди – роботящі, талановиті, оптимісти «за походженням».

Одесити безмежно люблять своє місто та абсолютно впевнено жартують про те, що Одеса претендує і не на перше місто в Україні, але й не на друге. І дійсно, Одеса – світова столиця гумору, морська столиця і один з провідних наукових центрів держави. Достатньо зазначити, що цього року своє 150-річчя відзначає славетний Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова.

Отже, Одеса відома у всьому світі. Про неї пишуть, співають, знімають кіно. Скажімо відверто, таку популярність мають лише лічені в світі міста.

Наше місто пишається своєю історією, а завдання авторів цього видання – розібратися в хитросплетіннях цієї історії, донести до читача об'єктивну інформацію, адже «Південний Захід. Одесика» на сторінках «Краєзнавства» – це не тільки презентація наукових досліджень одеських істориків, це й презентація Одеси як історичного і культурного явища.

Хочу побажати авторам і читачам миру і злагоди, натхнення і плідної праці на благо нашого славетного міста.

Сергій Гриневецький

✻✻✻

Це число журналу – плід спільної праці часопису «Краєзнавство» та одеського історико-краєзнавчого наукового альманаху «Південний Захід. Одесика – Юго-Запад. Одессика», що видається з 2006 р. «Асоціацією європейської культури» при підтримці С. Р. Гриневецького (видано 19 і цей спільний випуск можна вважати ювілейним 20 числом). «Південний Захід. Одесика» об'єднав зусилля 15 професорів – докторів історичних наук, близько 40 кандидатів історичних наук, численних краєзнавців, істориків з Києва, Харкова, Миколаєва, Ізмаїлу. Друкувалися в альманасі праці істориків з Молдови, Румунії, Росії, Франції. Своє завдання редакція альманаху бачить в дослідженні історії південно-західного регіону України – Одеської області (насамперед Одеси). Найбільшу допомогу у виданні спецвипуску журналу «Краєзнавство» надали члени редколегії «Південний Захід. Одесика – Юго-Запад. Одессика», відомі одеські історики, професори, доктора історичних наук: Т. Г. Гончарук, М. І. Михайлуца, В. М. Хмарський.

Віктор Савченко,
головний редактор наукового історико-краєзнавчого альманаху «Південний Захід. Одесика»

До 90-річчя Національної спілки краєзнавців України

Президент України

Національній спілці
краєзнавців України

Шановні друзі!

Щиро вітаю дослідників минувшини міст і сіл із 90-річчям від дня заснування Національної спілки краєзнавців України.

31 травня 1925 року було утворено Український комітет краєзнавства як постійно діючий орган. На жаль, проіснував він недовго. В умовах активного формування тоталітарної системи численні осередки комітету було розгромлено, випуск тематичних видань припинено, зруйновано безліч пам'яток історії та культури, знищено музейні експонати, а найактивніші діячі краєзнавства стали жертвами політичного терору. Лише в останні роки існування Радянського Союзу зусиллями подвижників, які понад усе любили рідну землю, вдалося відродити краєзнавчу спілку.

Вам випала велика честь працювати пліч-о-пліч з Героєм України, академіком Петром Троньком, який доклав чимало зусиль, аби врятувати від знищення значну кількість національних скарбів. У цьому році виповнюється 100 років від дня його народження. Світла пам'ять про академіка Тронька і його самовіддану працю назавжди залишиться у наших серцях.

Сьогодні Національна спілка краєзнавців України продовжує примножувати свої славні традиції, невтомно захищаючи вітчизняну історію і культуру. Праця її дослідників є невичерпним джерелом для виховання нової генерації українців, духовної та інтелектуальної еліти нації.

Бажаю усім міцного здоров'я, щастя, добробуту і нових звершень в ім'я нашої країни.

Петро ПОРОШЕНКО

Олександр Реєнт, Володимир Дмитрук (м. Київ)

Поступ українського краєзнавства

Здобуття Україною незалежності стало могутнім стимулом відродження духовності й історичної пам'яті народу. Небачено розширилися межі наукового пошуку й коло людей, причетних до вивчення і збереження багатовікових культурних традицій. На тлі загального посилення інтересу суспільства до витоків і джерел духовності з кожним роком примножується потенціал і урізноманітнюються функції краєзнавства, зростає його виховна роль.

На рубежі тисячоліть, у період переоцінки цінностей і творення нових форм людського співжиття виховний і об'єднуючий потенціал «малої історії» стає особливо вагомим.

На початку третього тисячоліття український краєзнавчий загал, який веде свій славетний родовід від легендарних літописців часів могутньої Київської Русі та героїчної доби козаччини, має вагомі підстави для святкування ювілею інституції, що започаткувала 90 років тому організаційне об'єднання розпорошених на українських теренах регіональних і місцевих осередків дослідників рідного краю.

Кожен, хто цікавиться минулим своєї країни, знаходить теми і сюжети для самостійного наукового пошуку у величезному часовому діапазоні – від часів трипільської культури до наших днів. Свій слід в історії залишили античні держави Північного Причорномор'я і середньовічні міста-фортеці, запорозькі Січі, блискучі шедеври архітекторів XVIII–XIX століть. Тисячолітні храми і рядова міська забудова середньовіччя, що збереглися до наших днів – це те, що ми повинні не тільки досконально вивчити і зберегти, а й передати у спадщину нашим нащадкам.

Український краєзнавчий рух, що веде свій родовід від легендарних літописців часів могутньої Київської Русі, героїчної доби козаччини, недовгої, але знаменної пори Центральної Ради, часів тоталітаризму та епохи національно-демократичного відродження, є вагомою складовою української національної історії, культури та духовності.

Відомі діячі науки, літератури та мистецтва, шанувальники рідної природи та культури в усі часи української історії дбали про ретельне вивчення та дбайливе збереження для майбутніх поколінь історичних, мистецьких, фольклорно-етнографічних надбань, побутово-господарських традицій рідного народу.

Для України краєзнавство завжди було не лише міцним фундаментом історичної пам'яті, а й формою самозахисту від ударів долі. Безпрецедентні гоніння царизму на українську культуру й мову загрожували українству національною смертю, і тільки самовіддані зусилля кількох поколінь краєзнавців підтримували в суспільстві інтерес до культури, мови, традицій українського народу. Обстоювати українські національні цінності і в імперські, і в радянські часи значило свідомо піддавати свою долю неабияким випробуванням.

Ідея створення інституції, яка б займалася проблемами місцевої історії, виникла у 20–40-х рр. XIX ст.1843 року в Києві було створено Тимчасову комісію для розгляду давніх актів, котру зазвичай називали Археографічною. У її роботі, поряд із видатними науковцями М. Костомаровим, О. Лазаревським, О. Левицьким, М. Максимовичем, В. Іконниковим, брав активну участь і Тарас Шевченко.

Величезне значення для становлення українського краєзнавства мала плідна діяльність «Товариства Нестора-Літописця» при Київському університеті Святого Володимира, Одеського наукового товариства історії та старожитностей, Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, Наукового історико-філологічного товариства при Харківському університеті, Подільського церковного історико-археологічного товариства, Товариства дослідників Волині у Житомирі та багатьох інших регіональних об'єднань поціновувачів рідного краю. Розвитку краєзнавства сприяло й проведення п'ятнадцяти Археологічних з'їздів, шість із яких відбулися в Україні.

Значну увагу краєзнавству, його освітньо-виховній функції приділяли видатні вчені та діячі української культури: М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Яворницький та інші, чия плідна праця наприкінці XIX – на початку XX ст. сприяла розвитку краєзнавства як науки та усвідомленню її нерозривного зв'язку з освітньою галуззю. На думку І. Франка, добре поставлена краєзнавча робота в школі «дає змогу докладно ознайомитись зі своїм краєм і

усією Батьківщиною… Адже це перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, об'єднаного організму».

У роки національно-визвольних змагань українського народу, в умовах Першої світової та громадянської воєн виникали і активно функціонували численні краєзнавчі організації, опираючись на підтримку Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії.

1917 року в Києві розпочав діяльність Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва під головуванням Михайла Грушевського. Того ж року з ініціативи художника Сергія Васильківського в Харкові було засновано товариство «Музей Слобожанщини». Серед вагомих справ, започаткованих у період Української революції, здійснювалися заходи щодо впорядкування могили Тараса Шевченка в Каневі, створення Національної галереї, Всеукраїнського «Шевченківського» або «Пам'яткового» музею. У надзвичайно складних умовах українська інтелігенція зуміла не лише зберегти, а й реально примножити краєзнавчі традиції, зробити їх вагомим чинником ствердження національної ідеї.

Провідну роль у розвитку й організації краєзнавчої роботи взяла на себе Українська академія наук. У першому її Статуті, затвердженому гетьманом П. Скоропадським 1918 року, йшлося, що Академія у Києві «ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, виучувати сучасне і минуле Вкраїни, української землі та народу».

На початку 1920-х років в структурі історико-філологічного відділу ВУАН плідно працював ряд комісій краєзнавчого профілю. Етнографічна комісія утворена 1920 р. як секція Українського наукового товариства. 1921 р. етнографічна секція увійшла до складу ВУАН. З 1925 р. секцію перейменовано на Етнографічну комісію ВУАН. До комісії входили відомі вчені, етнографи, краєзнавці – А. Лобода (голова), М. Біляшівський, О. Косач, П. Демуцький, Л. Ревуцький, М. Рудинський, В. Ляскоронський, С. Терещенко, В. Модзалевський та ін. Головним завданням комісії було збирання етнографічних і краєзнавчих матеріалів. До роботи залучалося широке коло вчителів, студентів, культпрацівників, аматорів-краєзнавців, або кореспондентів. З комісією співпрацювало багато краєзнавчих гуртків та етнографічних товариств на місцях, особливо шкільних, був запроваджений спеціальний «краєзнавчий практикум» для учнівської молоді. Результати досліджень членів комісії публікувалися в «Етнографічному віснику» та «Бюлетені».

Дослідженням і охороною історико-культурної спадщини займалася Археологічна комісія, утворена 1921 р. Головою обраний Ф. Шміт, члени комісії – М. Василенко, О. Грушевський, А. Дахнович, В. Іконников, Ф. Ернст (секретар), Т. Красицький, М. Макаренко, В. Щербина, Д. Щербаківський, М. Біляшівський (товариш голови) та ін. Краєзнавчими проблемами займалися секції етнографії, музеєзнавства, історії мистецтва.

Активною розробкою краєзнавчих проблем займалася секція етнографії, етнології і краєзнавства науково-дослідної кафедри історії України. Вона була створена у жовтні 1921 р. в Харкові академіком Д. Багалієм, який вважав, що вивчення історії окремих регіонів повинно стати першою сходинкою на шляху до побудови загальної концепції історії України і написання фундаментальних праць. Обґрунтувавши ідею вивчення історії по окремих регіонах (т.зв. «обласна концепція»), Д. Багалій виступив засновником наукової школи, яка відіграла важливу роль у розвитку системних регіонально-історичних досліджень. Секцію очолював О. Ветухов, в її роботі брали участь П. та О. Ковалевські, Я. Риженко, П. Білецька. Однією з головних напрямів її діяльності були краєзнавчі та етнографічні експедиції та екскурсії.

Глибокою зацікавленістю відзначалася діяльність Київської комісії краєзнавства при ВУАН, утвореної в листопаді 1922 р. До складу названої комісії входили такі відомі українські вчені, як А. Лобода (голова), В. Лучицький (заступник), О. Фомін, І. Шмальгаузен, М. Птуха (заступник), В. Липський, П. Тутковський, М. Василенко, М. Шарлемань та інші. 1923 р. затверджено Президію комісії, в яку увійшли А. Лобода (голова), М. Птуха, Д. Белінг (секретар) та В. Лучицький.

Головним завданням комісії було об'єднання краєзнавчих осередків і координація їхньої роботи, з'ясування стану краєзнавства в Україні та сприяння його поширенню, науково-дослідна робота, складання довідників, посібників, програм, пробудження інтересу до краєзнавчих студій на місцях.

Численними конкретними практичними справами сповнена діяльність Харківської комісії краєзнавства під керівництвом Д. Зеленіна та О. Федоровського, створеної 1923 р. Велику допомогу згаданому координаційному центру надавали патріархи харківського краєзнавства академіки Д. Багалій та Д. Яворницький, в її роботі також брали участь С. Таранушенко, О. Синявський, О. Івановський.

Наприкінці 1923 року в Україні було створено третю академічну краєзнавчу комісію – Одеську, під головуванням С. Дложевського, директора Одеського історико-археологічного музею. Наскільки плідно працювала остання, свідчить хоча б той факт, що одеським дослідникам рідного краю, незважаючи на труднощі, вдалося налагодити видання «Вісника Одеської комісії краєзнавства», зібрати необхідну для постійної роботи бібліотеку.

У роботі комісії брали участь Д. Яворницький, Г. Цомакіон, В. Селінов, В. Стратен, Ф. Камінський, О. Трефільєв. Р. Волков очолював етнографо-діалектологічну секцію, М. Слабченко – соціально-історичну. Філії Комісії працювали в Тирасполі й Херсоні. Члени комісії займалися розкопками Ольвії, Березані, Усатова. Археологічною секцією була складена археологічна карта краю.

Відзначаючи позитивну роль краєзнавчих комісій при ВУАН в академічному звіті Президії ВУАН, академіки В. Липський, А. Кримський, А. Лобода наголошували: «Разом з тим необхідним є те, аби принаймні Центральні комісії краєзнавства у Києві, Харкові і Одесі користувались в урядових установах правами і авторитетами, які відповідають їх державному і науковому значенню».

В окремих округах почали створюватися громадські краєзнавчі товариства (у 1920 – в Ізюмському і Роменському, 1922 – у Волинському і Житомирському, 1923 – у Коростенському, Лубенському, Одеському; 1924 – у Чернігівському, у 1925 – у Дніпропетровському, Луганському, Мелітопольському). За типовим Статутом, основними завданнями краєзнавчого товариства були: наукова обробка даних, що стосуються продуктивних сил краю (округу, району); поширення відповідних відомостей про край; заохочення широких мас до вивчення краю. Краєзнавчі товариства займалися освітньою та видавничою діяльністю: організовували лекції, екскурсії, подорожі, створювали бібліотеки, сприяли всебічному вивченню краю.

Потреба у власному краєзнавчому науковому центрі ставала все виразнішою. Вона знайшла відображення у створенні Чернігівського інституту краєзнавства. Керівне ядро інституту (А. Верзилов, С. Воробйов, В. Дубровський та ін.) у жовтні 1924 р. провело губернську краєзнавчу конференцію, на яку зібралось понад 80 осіб. Інститут планувався як самостійна юридична організація з відділеннями в округах. За статутом, затвердженим Чернігівським губвиконкомом, головне завдання його полягало в об'єднанні наукових установ, товариств, організацій, вузів, адміністративних та господарських установ Чернігівщини та окремих осіб для вивчення її в «природно-історичному, соціально-економічному та культурно-історичному відношеннях». М. Грушевський особисто опікувався станом справ Інституту, в липні 1924 р. він приїздив до Чернігова та зустрічався з керівниками Інституту.

Плідно працювали на ниві краєзнавчого руху історичні кафедри Інститутів народної освіти. З 1925 р. в системі ІНО були утворені спеціальні наукові кафедри краєзнавства. Так, наприклад, у Донецькому ІНО була відкрита науково-дослідна кафедра по вивченню Донбасу. Робота проводилася в секціях: соціально-історичній з підсекціями археології та освіти і культурної праці та вивчення природних багатств Донбасу.

Одеське товариство при ВУАН, засноване 28 березня 1926 р. під керівництвом М. Гордієвського, займалося вивченням культурних течій в регіоні, підготовкою літописів окремих населених пунктів, підприємств, організацій. Донецьке товариство, засноване 1926 р., внесло помітний вклад у розвиток музейництва. Полтавське товариство під керівництвом В. Щепотьєва займалося виявленням і опрацюванням пам'яток української матеріальної і духовної культури.

Цікаві завдання вирішували кабінети краєзнавства, одним із яких був Кабінет по вивченню Поділля, заснований при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України навесні 1924 р. Під керівництвом В. Отамановського він, зокрема, займався консолідацією місцевих наукових сил, розробкою питань краєзнавчої бібліографії, популяризацією історичних знань, виданням краєзнавчої літератури. В планах кабінету була підготовка «Бібліографії Поділля», циклу розвідок дослідників Поділля, створення «Енциклопедії Поділлєзнавства». Велика увага приділялася вивченню та охороні пам'яток старовини і ми-

стецтва. Фактично кабінет став координаційним центром із дослідження історії, економіки, природи та охорони пам'яток Поділля. Такі ж кабінети діяли в Черкасах, Миколаєві та Умані.

Харківська Слобожанська Комісія стала ініціатором проведення Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції 28–31 травня 1925 р., на яку зібралися 75 делегатів – представників 22 місцевих осередків з усіх регіонів України. В доповіді секретаря Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету О. Буценка зазначалося, що «краєзнавство – це одне з найважливіших завдань відродження нашого господарства, яке може відбутися лише при новому і точному облікові природних багатств і всіх продуктивних сил країни».

Широку дискусію на конференції викликала інформація О. Лазаріса про сучасний стан краєзнавства. Поряд із визначенням основних шляхів діяльності, а саме: «вростати в широкі кола робітничо-селянських мас, найщільніше зв'язуватись з краєзнавцями на місцях, зробити краєзнавство цілим рухом», він фактично закликав нищити всю роботу старих краєзнавців-дослідників і вчених. Проти таких хибних тверджень рішуче виступили Д. Багалій, М. Яворський, О. Яната, М. Шарлемань.

Конференція прийняла звернення до всіх краєзнавчих організацій, в якому, зокрема, говорилося: «Перша Всеукраїнська конференція з краєзнавства була першою спробою виявити краєзнавчі сили УСРР, зробити перший підсумок досягнень, здобутих уже в краєзнавчій роботі, з'ясувати умови роботи та перспективи її, об'єднати краєзнавчі сили України. Конференція показала силу і життєдайність краєзнавчого руху».

Ідея створення краєзнавчого наукового центру реалізувалася, коли Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція обрала Український комітет краєзнавства (УКК) при Головнауці, який складали постійно діючий орган із 15 осіб (М. Яворський, Д. Багалій, О. Яната, М. Криворотченко та ін.) і правління з 42 представників окружних краєзнавчих осередків і зацікавлених державних і громадських організацій. (На увічнення цієї непересічної події в листопаді 1998 р. в Харкові було урочисто відкрито меморіальну дошку на будинку, де працював Український комітет краєзнавства).

У жовтні 1926 р. Президія Укрголовнауки затвердила новий склад Комітету, ввівши до нього В. Левицького, М. Волобуєва, В. Гериновича, К. Дубняка, С. Рудницького. Завдання Комітету, які були викладені в «Положенні про УКК», передбачали: облік, систематизацію та організацію всієї краєзнавчої роботи; розробку планів та програм різних галузей краєзнавчої роботи; вивчення форм і методів краєзнавчої роботи; загальне організаційне і наукове керування роботою існуючих краєзнавчих організацій і утворення нових; зв'язок з центральними, науковими, державними та господарськими установами і організаціями; участь у наукових та громадських з'їздах, що мають відношення до краєзнавчої роботи.

Для надання краєзнавчому руху масовості Український комітет краєзнавства запровадив інститут кореспондентів, на яких покладалося завдання організації краєзнавчих осередків. У програмі роботи кореспондентів Українського комітету краєзнавства, опублікованій у журналі «Краєзнавство» (1927, №1), передбачалося збирання даних про наявність новостворених осередків, читання доповідей на краєзнавчі теми, про матеріали з питань краєзнавства, що вміщувалися в місцевій пресі. Окремо збиралися дані про ентузіастів краєзнавства і сферу їх зацікавлень.

Про досвід і ефективність роботи Українського комітету краєзнавства в ті часи свідчить реальне зростання краєзнавчих організацій і осередків. Якщо в 1925 р. в республіці нараховувалося 5 товариств, 11 гуртків у 5 округах, то на 1 січня 1929 р. діяло 51 товариство, 658 гуртків у 32 округах. Український комітет краєзнавства всебічно сприяв дослідженню історії населених пунктів України, вивченню окремих промислових і сільськогосподарських підприємств, розробці наукових засад пам'яткоохоронної роботи.

Взаємозбагаченню, обміну набутим досвідом значною мірою сприяли творчі зв'язки Українського комітету краєзнавства з Центральним бюро краєзнавства, краєзнавчими організаціями інших республік СРСР та зарубіжних країн. Зокрема, зі звіту УКК за 1929 рік довідуємося, що Комітет підтримував тісні контакти з 61 краєзнавчою організацією в союзних республіках, 8 зарубіжними.

Незважаючи на певні труднощі, здебільшого матеріального характеру, в 1927 р. співробітникам Українського комітету краєзнавства вдалося налагодити у м. Харкові видання науково-мето-

дичного журналу «Краєзнавство», розрахованого і на науковців, і на широкий краєзнавчий актив. Матеріали, опубліковані на його сторінках в 1927–1930 рр., дають яскраве уявлення про основні напрями краєзнавчої роботи, реальні здобутки місцевих організацій, окремих краєзнавців.

1927 р. вийшло 3 номери, в 1928–1929 рр. – по 10 номерів, 1930 р. – 5 номерів. Редакція журналу вбачала своїм завданням «об'єднати краєзнавчі сили, піднести їх роботу на наукову основу, поставити перед краєзнавцями актуальні проблеми, висунуті сучасним життям».

Журнал «Краєзнавство» став важливим етапом у розвитку краєзнавчої справи в Україні, він мав велике значення для консолідації краєзнавчих сил, для комплексного вивчення історії України.

Одним зі своїх головних завдань Український комітет краєзнавства вважав порушення проблеми підготовки кадрів для краєзнавчої роботи та обліку краєзнавчих сил республіки. Зусиллями Комітету 1928 р. масовий краєзнавчий рух охопив 32 округи республіки, запроваджувалися спеціальні курси, кореспондентами УКК читалися лекції, проводилися семінари. Комітетом були засновані унікальні форми роботи, які сприяли переростанню краєзнавства в масовий рух. Зокрема, він ініціював складання докладної бібліографії методичних матеріалів з краєзнавства, почав створення центральної картотеки і фонотеки краєзнавчих об'єктів.

Реальним кроком уперед у заснуванні наукових форм краєзнавства стала діяльність на цій ниві видатного українського історика М.Грушевського. Утворені ним в 1924–1925 рр. при кафедрі історії України комісії порайонного дослідження (Києва та Правобережної України, Лівобережної України, Полудневої України та Західної України) ставили розробку краєзнавчих проблем на рівень високих вимог академічної науки, утворювали, за словами М. Грушевського, «асоціацію порайонного дослідження історії України».

Отже, в 1920-х роках академічними установами України було набуто цінний і важливий досвід краєзнавчих досліджень, їхньої безпосередньої організації на місцях, залучення до цієї справи широких кіл громадськості. На початку 1930-х років в Україні було понад 30 тис. активних краєзнавців.

В умовах активного формування тоталітарної системи, панування вульгарно-соціологічних схем демократичний за своїм характером краєзнавчий пошук, студіювання певних регіонів не вкладалися в тогочасні концепції вітчизняної історії, не узгоджувалися з монопольним правом кремлівських ідеологів на істину. Саме це і стало однією з причин ліквідації численних краєзнавчих організацій, масових незаконних репресій в середовищі самовідданих дослідників рідного краю.

Звинувачені в українському буржуазному націоналізмі, ідеалізації патріархальщини, зв'язках з міфічними контрреволюційними організаціями краєзнавчі осередки були розгромлені, журнали й інші краєзнавчі видання закриті, зруйновано велику кількість унікальних пам'яток історії та культури, а найактивніші діячі стали жертвами політичних репресій.

На рубежі 1920–1930-х років краєзнавчий рух в Україні почав згортатися. Зі сторінок газет і журналів все частіше сипалися звинувачення на адресу Українського комітету краєзнавства, його окремих діячів, яким приписувалися націоналізм, участь у різноманітних ухилах, у відкритій контрреволюційній діяльності. Зокрема, журнал «Советское краеведение» (1931 р., №2) прямо звинувачує УКК в об'єднанні «опортуністичних, антирадянських» сил, що приховуються під гаслами «академізму, аполітичності». За подібними звинуваченнями, як правило, йшли арешти. Так, на основі сфабрикованих справ були репресовані голова Українського комітету краєзнавства М. Яворський, заступник голови УКК М. Криворотченко, члени комітету М. Волобуєв, В. Геринович, С. Рудницький, О. Яната і багато інших. Практично весь склад Українського комітету краєзнавства було репресовано.

Масові незаконні репресії проводилися і на місцях. Їх жертвами стали директори і працівники багатьох музеїв, організатори та члени краєзнавчих товариств, багато авторів і видавців краєзнавчої літератури.

Відродження краєзнавства поступово відбувається вже в перші повоєнні роки. В 1950-х роках намітилися позитивні тенденції збільшення випуску літератури з краєзнавчої проблематики. В цей період в Україні побачили світ цікаві роботи з історії міст – Львова, Харкова, Києва, Одеси, Севастополя, Вінниці, Житомира, Луганська, Луцька, Чернігова, окремих промислових і сільськогосподарських підприємств.

У перші повоєнні роки основна увага у краєзнавчій роботі приділялася вивченню і дослідженню історії міст і сіл України. 1949 р., зважаючи на виключне наукове значення дослідження історії міст і сіл, при Президії АН України була утворена спеціальна комісія, до складу якої увійшли провідні вчені-історики, літератори, фахівці з інших спеціальностей. На комісію покладалося завдання наукової координації досліджень в цій галузі, залучення до їхнього проведення наукових установ Академії наук, кафедр вищих навчальних закладів, культурно-освітніх організацій. Сам факт створення такої комісії свідчив про наявність сформованої громадської думки щодо необхідності активізації в Україні досліджень з історії міст і сіл.

29 травня 1962 року ЦК Компартії України прийняв постанову про видання «Історії міст і сіл УРСР». Для його підготовки була створена Головна редакційна колегія, до складу якої увійшли провідні вчені. Інститут історії АН УРСР здійснював науково-методичне керівництво роботою, Головна редакція Української радянської енциклопедії – наукове редагування усіх томів, Державна історична бібліотека формувала картотеку краєзнавчої літератури.

26-томна «Історія міст і сіл Української РСР» – праця, яка започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії і сьогодні не має аналогів у світі, стала результатом об'єднання зусиль понад 100 тисяч літописців – дослідників рідного краю – науковців, працівників культури, вчителів, краєзнавців-аматорів. Завдяки цьому виданню всі міста, містечка й численні села України отримали свою біографію, в якій зафіксовано основні історичні етапи їхнього розвитку. Основне значення цієї праці полягає в тому, що до її написання, до витоків своєї історії долучилися десятки тисяч самодіяльних дослідників, шанувальників свого минулого. А цьому немає ціни. Вона дала могутній поштовх розвитку краєзнавчого руху в Україні, сприяла поширенню серед населення знань про рідний край, його історію, традиції, культуру, підвищила інтерес до пізнання і вивчення історії українського народу.

Загальний обсяг цієї титанічної праці, яка досі не має аналогів у світі, становив 2360 авторських аркушів, у томах вміщено 1340 статей з історіями обласних і районних центрів та інших значних населених пунктів, 8619 статей про всі селища міського типу та центри сільрад, уміщено 9 тисяч ілюстрацій.

Іншим важливим напрямом відродження краєзнавства став громадський рух за увічнення історії українського козацтва. Як відомо, в період 1930–1950-х років козацька тематика перебувала не в пошані ідеологічних провідників нашого суспільства. Вона поступово зникла з програм наукових досліджень, активно вилучалася з видавничих планів, сторінок періодичних видань.

Із метою увічнення найвидатніших історичних подій, пов'язаних з історією українського козацтва, для збирання, систематизації і зберігання монументальних речей і споруд, матеріальних і музейних знахідок пропонувалося утворити в м. Запоріжжі, на острові Велика Хортиця, що був одним із важливих центрів Запорозької Січі – Державний історико-культурний заповідник і розмістити на його території Музей історії запорозького козацтва з п'ятьма діорамами, тематичний садово-декоративний парк та етнографічний відділ. ЦК КПУ, обговоривши записку з цього питання, 31 серпня 1965 року прийняв постанову «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва». Аналогічну постанову 18 вересня 1965 р. прийняв і уряд республіки. Згаданими документами територія острова Велика Хортиця в м. Запоріжжі загальною площею 3 тисячі гектарів оголошувалася Державним історико-культурним заповідником. 6 квітня 1993 р. Уряд України прийняв постанову «Про національний заповідник «Хортиця».

Велику увагу дослідники краю приділяли створенню Музею народної архітектури і побуту в Переяславі-Хмельницькому, Львові, Ужгороді та Музею народної архітектури та побуту України в м. Києві.

Ідея створення музею під відкритим небом у Києві в повоєнні роки неодноразово порушувалася представниками наукової і творчої інтелігенції. Це питання, зокрема, ставили перед урядом України академіки Б. Патон, М. Рильський, О. Гончар, О. Корнійчук, члени-кореспонденти М. Сиваченко, Ф. Шевченко, доктори наук Г. Логвин, К. Гуслистий, О. Касименко, М. Брайчевський та ін.

17 липня 1976 року відбулося відкриття першої черги Державного музею народної архітектури та побуту України.

Як своє пріоритетне завдання краєзнавці розглядали увічнення подвигу українського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. На середину 1980-х рр. в містах і селах України було встановлено понад 8 тис. пам'ятників воїнам-землякам.

9 травня 1981 р. у Києві було відкрито меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» На дніпровських схилах на площі створено архітектурно-скульптурний ансамбль, що включає музейний комплекс, чашу «Вогонь Слави», Алею міст-героїв, майданчик воєнної техніки часів війни, 7 скульптурних композицій.

У розвитку краєзнавства, його наукових основ велике значення мало створення 1979 року у структурі академічного Інституту історії відділу історичного краєзнавства, на який, серед інших завдань, покладалася підготовка «Зводу пам'яток історії та культури», який буде першим фундаментальним виданням про нерухомі пам'ятки – археології, історії, архітектури, монументального мистецтва, які мають історичну, наукову або художню цінність.

Починаючи з 1980 року, започатковано проведення всеукраїнських наукових конференцій з історичного краєзнавства (Вінниця, Полтава, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Миколаїв, Луцьк, Черкаси, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Хмельницький), яких на сьогодні вже проведено 13, першу Всесоюзну краєзнавчу конференцію (Полтава), десятки круглих столів, симпозіумів, семінарів, сотні регіональних конференцій, значення яких для розвитку історичного краєзнавства було величезним. Вони стали науковою школою для сотень краєзнавців, сприяли переростанню краєзнавства у могутній громадський рух.

На хвилі демократичних перетворень, національного піднесення суспільства 27 березня 1990 року в Києві відбувся І-й Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який мав статус установчого для Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК) – повноправної спадкоємиці традицій, впроваджених свого часу Українським комітетом краєзнавства. Головою правління Всеукраїнської спілки краєзнавців було обрано доктора історичних наук, академіка АН України П. Т. Тронька. Відповідно до затвердженого з'їздом Статуту, основним завданням діяльності ВСК було виховання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних із ним своєю долею, шанобливе ставлення до скарбів рідної природи та культури.

Членам Спілки належить головна участь у краєзнавчих, етнографічних і фольклорних експедиціях, підтримка дієвих зв'язків з усіма бібліотечними установами держави, надання методичної допомоги колекціонерам-аматорам і досвідченим збирачам українскої старовини.

1993 року ВСК поновила випуск репресованого журналу «Краєзнавство». У пам'ять про своїх славетних попередників, які стали жертвами тоталітарного режиму, почали видаватися документальні збірники «Репресоване краєзнавство». В усіх областях постійно виходять у світ краєзнавчі монографії, путівники, буклети, довідники. Встановлено спілчанську Премію ім. Дмитра Яворницького.

Краєзнавці України беруть найактивнішу участь у підготовці масштабного загальнонаціонального видання – науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» – про трагічні роки політичних репресій. В рамках Державної програми «Реабілітовані історією» (Постанова КМУ від 11.09.1992 р. №530) на сьогодні в усіх областях видано 100 книг, у яких названо сотні тисяч прізвищ громадян України, котрі стали жертвами політичних репресій комуністичного тоталітарного режиму, вперше опубліковані унікальні архівні документи, нариси, статті.

Члени Спілки проводять і значну пам'яткоохоронну роботу, розробляють туристично-екскурсійні маршрути, беруть участь у створенні нових і поповненні експозицій існуючих музейних закладів, розвивають освітянське краєзнавство, готують краєзнавчі підручники для шкіл і вишів, допомагають вітчизняному туризму в усіх його формах.

Основними пріоритетами у своїй діяльності Спілка вважає – виховання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних з ним своєю долею, шанобливе ставлення до скарбів рідної природи і культури, всебічне сприяння розвиткові державності незалежної України, відродження духовності та історичної пам'яті українського народу.

25 грудня 1996 року відбувся II з'їзд ВСК, який підбив підсумки виконання статутних положень і поставив завдання на майбутнє, прийняв постанову, в якій підкреслювалося, що «демократичне за своїм характером, формами й методами роботи краєзнавство не лише виконує науково-пізнавальні функції, а й сприяє вирішенню назрілих народногосподарських проблем».

За минулі роки були створені численні краєзнавчі осередки в містах і селах, у навчальних закладах, виріс і згуртувався великий загін краєзнавців.

У Розпорядженні Президента України від 19 жовтня 2000 р. «Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України» доручено Кабінету Міністрів «забезпечити підготовку за участю Національної академії наук України «Історії міст і сіл України» у новій редакції».

Указ Президента від 23 січня 2001 року «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» надав нового поштовху в розвитку краєзнавчого руху.

Кабінет Міністрів України розробив і прийняв постанову від 10 червня 2002 року «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року», яка передбачає, зокрема: утворення наукових центрів краєзнавчих досліджень в АР Крим, областях, містах Києві і Севастополі; розробку програми з курсу «Краєзнавство» для вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, загальноосвітніх шкіл, удосконалення підготовки та перепідготовки фахівців з краєзнавчої роботи.

29–30 жовтня 2003 року відбувся III з'їзд Спілки. Серед головних завдань Спілки, визначених постановою III з'їзду, було зосередити зусилля активу на виконанні вимог Указу Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» та практичній реалізації, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року, забезпечити піднесення наукового рівня загальнотеоретичних розробок, підготовку узагальнюючих праць з окремих напрямів краєзнавства, розширити роботу з популяризації досліджень, активніше залучати громадськість до збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини; активніше співробітничати з державними установами, науково-дослідницькими центрами, закладами культури й освіти, політичними партіями та громадськими організаціями, зацікавленими в розвитку краєзнавства, відродженні історичної пам'яті українського народу, збереженні унікальних природних скарбів рідної землі.

Питання виконання рішень III з'їзду постійно перебували в полі зору правління Спілки, яке періодично скликало пленуми з найнагальніших проблем краєзнавчої діяльності, а також Президії правління, що проводила свої засідання щоквартально. 2004 року Спілкою разом з НАН України та громадськими організаціями було підготовлено масштабну, XI-у за ліком, Всеукраїнську наукову конференцію з історичного краєзнавства, що відбулася в місті Хмельницькому. А наступного, 2005-го, було проведено низку заходів, зокрема ювілейний пленум правління в Харкові, присвячених 80-річчю Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Визначальною подією для краєзнавців України стало прийняття Кабінетом Міністрів України постанови №908 від 16 жовтня 2008 року, за якою відповідно до статті 7 Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», враховуючи видатні заслуги в забезпеченні розвитку української національної культури, Спілці надано статус Національної.

З особливим піднесенням сприйняли цю звістку понад 300 делегатів і гостей IV з'їзду Спілки, який відбувся 28 жовтня 2008 року в Українському домі.

На з'їзді було прийнято звернення, в якому зазначалося: «Нам, як літописцям рідної землі, випала висока честь захищати наше історичне минуле, донести до майбутніх поколінь все те, що відбувалось на кожному клаптику української землі, у повному енциклопедичному багатотомному виданні «Історія міст і сіл України». Національна спілка краєзнавців України закликає українську громадськість наполегливо і принципово відстоювати інтереси та пропагувати досягнення національної культури, втілювати у життя нові ініціативи і важливі загальнонаціональні проекти по об'єднанню українського суспільства, зміцненню авторитету України у міжнародній гуманітарній співпраці».

Надання нашій Спілці творчого статусу та вивищення її до рангу національної, безперечно, свідчить про вагому роль українського краєзнавчого руху в утвердженні нашої Неза-

лежної Держави, донесенні до широких верств населення її правдивої історії. У повсякденній діяльності на виконання Державної програми розвитку краєзнавства ми маємо однодумців в особі багатьох наукових і творчих установ, державних органів, громадських організацій, з якими співробітничаємо на широкій ниві дослідження історії «малої батьківщини», разом сприяючи відродженню історичної пам'яті, духовності та національної гідності.

12 червня 2009 року у приміщенні Київського національного університету ім. Тараса Шевченка відбулися пленум правління Національної спілки краєзнавців України, на якому були прийняті Методичні рекомендації по організації роботи регіональних осередків НСКУ, у зв'язку з новим статусом Спілки та нарада «Концептуальні засади організаційно-методичної роботи з підготовки енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України». За участю наукової громадськості відбулося обговорення проблем підготовки унікального загальноукраїнського енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України». Видання має охопити цілісну історію усіх існуючих і зниклих населених пунктів України, проблеми їх літочислення, визначні історико-культурні пам'ятки, національні святині, видатні постаті української історії та ін. Подібного масштабного видання до цього часу не має жодна країна світу.

25–26 червня 2009 р. Національна спілка краєзнавців України, започаткувавши новий напрям своєї діяльності, здійснила дводенну Науково-краєзнавчу експедицію до Полтавщини. Метою такого масштабного заходу було вивчення стану історико-культурної спадщини краю, надання допомоги у збереженні і відновленні його унікальних національних пам'яток.

У селищі Опішня члени експедиції оглянули Центр гончарства, приділили увагу вивченню умов та проблем його функціонування, поширенню досвіду збереження народних ремесел, реальним потребам у допомозі на рівні місцевих і центральних органів влади.

У с. Лютенці Гадяцького району важливим було питання вивчення наявних матеріалів, пам'яток історії та архітектури, умов, можливостей та шляхів створення музейного комплексу про знаменитих вихідців села Засядька Олександра Дмитровича (видатного інженера-артилериста, генерал-лейтенанта артилерії, конструктора порохових ракет, піонера їх використання у воєнних цілях) та Христового Миколи Федоровича (відомого діяча української культури, який очолював відділ мистецтв при Наркомосі, Київський оперний театр, Музей мистецтв ВУАН, репресований у 1938 році та ін.); висвітлення яскравого козацького періоду в історії села, а також визначення характеру термінових робіт по відбудові у селі Свято-Троїцького собору 1670 року забудови.

У с. Сухому Кобиляцького району члени експедиції зустрілися з громадським активом села, ознайомилися з організацією роботи та станом утримання меморіального музею-садиби Олеся Гончара, можливістю розширення його експозицій, вирішенням питання про виділення додаткового приміщення.

22 жовтня 2009 року у місті Дніпропетровську членами правління НСКУ Клепаком Г.О., Маньковською Р.В., Бажаном О.Г. та Подкуром Р.Ю. спільно з Дніпропетровською обласною організацією Спілки у Національній гірничій академії проведено презентацію книги документальних спогадів про одного з засновників сучасного краєзнавчого руху в Україні, видатного вченого-історика Юрія Зіновійовича Данилюка – «Покликання бути людиною».

20 листопада 2009 року Національна спілка краєзнавців України провела в Українському домі Урочистості з нагоди 230-річчя від дня народження Олександра Дмитровича Засядька – славетного українця, видатного інженера, воєначальника, винахідника першої у світі порохової ракети.

24 грудня 2009 року у Національному музеї літератури України відбулась церемонія відзначення переможців і дипломантів Першого всеукраїнського конкурсу на кращий громадський музей.

Ініціативу Спілки активно підтримали музейники-ентузіасти з усіх регіонів України. На сьогодні в Україні діє більше 6 тисяч громадських музеїв, з яких 4 тисячі – шкільні. На регіональному рівні у конкурсі взяло участь близько 1000 громадських музеїв, що діють у складі підприємств, установ, організацій та як приватні. 103 із них стали переможцями заключного туру.

Науковці своїм завданням вбачають активне використання широкого потенціалу краєзнавства в національній освіті. Спираючись на багаторічний досвід, узагальнений на XII Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвяченій 200-річчю від дня

народження українських просвітителів Івана Вагилевича та Маркіяна Шашкевича (м. Івано-Франківськ, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 6–7 жовтня 2011 р.), краєзнавці стверджують, що освіта є визначальним чинником соціально-економічної, культурної, наукової, політичної життєдіяльності суспільства, повинна мати гуманістичний характер і ґрунтуватися на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності, а одним із головних пріоритетів освітньої галузі має стати національне виховання з невід'ємною складовою – краєзнавством, спрямованим на залучення молодого покоління до вивчення історії і культури рідного краю, формування свідомого громадянина держави, виховання любові до рідної землі.

Підсумковим документом обговорення нагальних проблем використання краєзнавчої складової в системі освіти стали рекомендації учасників форуму про введення до навчальної шкільної програми предмета «Історія рідного краю», внесення до гуманітарного циклу дисциплін у вищих навчальних закладах усіх профілів навчального курсу «Основи краєзнавства», підготовку підручників із краєзнавства, науково-методичну роботу з викладачами і вчителями дисципліни «Краєзнавство», форми і методи позашкільної освіти, участь у ній бібліотек, музеїв, закладів культури, туристичних організацій.

2015 року відзначаються ювілейні дати в історії Національної спілки краєзнавців України. 90 років тому, в травні 1925 року, під час І Всеукраїнської краєзнавчої конференції було створено Український комітет краєзнавства. 25 років тому, в березні 1990 року його правонаступницею на І Установчому з'їзді стала Всеукраїнська спілка краєзнавців, яку очолив академік НАН України Петро Тимофійович Тронько (1915–2011), 100-річний ювілей якого припадає також на 2015 рік.

За останні три роки НСКУ втілює в життя започатковані ще Українським комітетом краєзнавства та Всеукраїнською спілкою краєзнавців напрацювання в розвитку краєзнавства та реалізовує нові краєзнавчі проекти.

23 січня 2012 року було скликано V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України у зв'язку з необхідністю обрання нового складу керівних органів Спілки та її Голови після раптової смерті 12 вересня 2011 року засновника та протягом більше 20 років незмінного керівника Спілки, видатного державного, наукового і громадського діяча, академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. На обласних конференціях делегатами з'їзду було висунуто 149 членів Спілки, в роботі з'їзду брало участь 134 делегати та численні гості. Головою Національної спілки краєзнавців України було обрано Олександра Петровича Реєнта, заступника директора Інституту історії України НАН України, члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, котрий, починаючи з 2003 року, обирався заступником Голови НСКУ.

За підсумками роботи з'їзду було прийнято Звернення до української громадськості та Постанову, в якій зафіксовано наступні рішення: затверджено звіти Правління та Ревізійної комісії НСКУ за звітний період; затверджено зміни та доповнення до Статуту НСКУ та Положення про Ревізійну комісію НСКУ; обрано головою Спілки до чергового з'їзду Реєнта Олександра Петровича – заступника директора Інституту історії України НАН України, члена-кореспондента НАН України; затверджено голову та членів Ревізійної комісії НСКУ, склад Правління, Президії Правління, заступників голови та відповідального секретаря Спілки на період до чергового з'їзду. З'їзд також прийняв наступні рішення: Правлінню Спілки створити при НСКУ науково-дослідний Інститут краєзнавства за підтримки Інституту історії України НАН України та розробити Положення про нього; Президії Правління Спілки підготувати план заходів по увічненню пам'яті академіка НАН України, Героя України П. Т. Тронька; звернутися до вищих органів державної влади про затвердження Державної програми розвитку краєзнавства до 2025 року; розробити пропозиції щодо співпраці Національної спілки краєзнавців України з центральними і місцевими органами державної влади; звернутися до державних інституцій про внесення до національного класифікатора «Класифікатор професій» професії «краєзнавець»; звернутися до Президента України з пропозицією про встановлення Дня краєзнавця та запровадження звання «Заслужений краєзнавець України»; регіональним організаціям привести у відповідність Положення про регіональну організацію із внесеними змінами

та доповненнями до Статуту НСКУ; приділити увагу музейному краєзнавству, сприяти створенню районних краєзнавчих музеїв, підтримати краєзнавців-колекціонерів у їх експозиційно-виставковій діяльності. З'їзд закликав регіональні організації тісно співпрацювати з центральними, регіональними та місцевими ЗМІ, постійно дбати про поширення кращого досвіду роботи краєзнавчих осередків і окремих літописців рідного краю, брати участь у створенні краєзнавчих теле- і радіопрограм.

Протягом 2012 – початку 2015 рр. Національна спілка краєзнавців України провела V (позачерговий) з'їзд, чотири пленуми Правління, один із яких присвячувався 85-річчю журналу «Краєзнавство» в Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна, тринадцять засідань Президії правління, три з яких за участю голів правлінь регіональних організацій.

На пленумах Правління та засіданнях Президії правління розглядалися питання щодо поточної діяльності НСКУ та вирішувалися нагальні проблеми, визначені на з'їзді Спілки першочерговими, зокрема, реалізація рішень V (позачергового) з'їзду НСКУ, реєстрація Державною реєстраційною службою України документів НСКУ, результати перевірки Національної спілки краєзнавців України Рахунковою палатою України (12 березня – 12 квітня 2012 р.), підготовка і проведення пленуму Правління НСКУ, присвяченого 85-річчю журналу «Краєзнавство», пропозиції до Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р., організаційна робота регіональних організацій НСКУ, рекомендація до друку чергових номерів журналу «Краєзнавство», краєзнавчих видань Національної спілки краєзнавців України, висунення кандидатів на здобуття Національної премії України імені Тараса Шевченка, положень про Премію імені академіка Петра Тронька НСКУ та Премії імені Героя України Михайла Сікорського, підготовка і проведення Урочистостей з нагоди вручення згаданих премій та Премії імені Д. Яворницького НСКУ, створення при Президії правління Спілки науково-методичного кабінету, формування бібліотеки НСКУ; затверджено розподіл обов'язків членів Президії правління НСКУ, штатний розпис апарату Спілки та план використання бюджетних коштів, заходи по увічненню пам'яті академіка НАН України П. Т. Тронька, плани заходів НСКУ, звернення до громадськості України щодо відзначення 200-річчя Т. Г. Шевченка, Положення про порядок прийому в члени Національної спілки краєзнавців України, напрями роботи та склад редколегії журналу «Краєзнавство», Положення про обласні організації НСКУ, рішення про прийом нових членів НСКУ та відзначення активістів краєзнавчого руху.

Національна спілка краєзнавців України розробила проект Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 року. Метою Програми є подальший розвиток краєзнавства, як галузі наукових знань, та розгортання краєзнавчого руху – невід'ємної складової сучасного громадянського суспільства. Завданнями Програми є:

– узагальнення теоретичного і практичного досвіду в краєзнавстві, удосконалення його науково-методологічних основ, поглиблення досліджень джерельної бази, розробка галузевих напрямів: історичного, природничого, географічного, етнографічного, культурно-мистецького, освітянського, пам'яткознавчого, музейницького, бібліотечного, туристичного, екологічного краєзнавства;

– поширення краєзнавчої складової та зміцнення навчально-методичної бази краєзнавства у системі національної освіти;

– популяризація краєзнавчих досліджень і залучення широких кіл громадськості до збереження історико-культурної спадщини України.

Президія НАН України у червні 2013 р. затвердила запропонований Національною спілкою краєзнавців України та Інститутом історії України НАН України оновлений склад Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Президії НАН України (33 особи, голова – Реєнт О. П., заступники – Даниленко В. М., Коцур В. П., відповідальний секретар – Маньковська Р. В.). Основним завданням Ради є:

– координація наукових досліджень і громадської діяльності в галузі краєзнавства, краєзнавчої роботи навчальних закладів, архівів, музеїв та бібліотек, інших державних установ і громадських організацій;

– науково-методичне забезпечення та контроль за реалізацією завдань Державної програми розвитку краєзнавства.

Національна спілка краєзнавців України підготувала і рекомендувала до друку навчальний підручник для студентів вищих навчальних закладів «Основи краєзнавства». Підручник

уніфікований для всіх спеціальностей, містить сучасні теоретичні та практичні розробки з основних питань краєзнавства. Авторський колектив з урахуванням результатів найновіших наукових досліджень приділив увагу висвітленню науково-методологічних засад краєзнавства, історії розвитку науки, головних напрямів у структурі краєзнавства та впливу краєзнавчих знань на патріотичне виховання молодого покоління. У додатках вміщено навчально-методичний та хрестоматійний матеріал з дисципліни «Основи краєзнавства».

До його написання залучені відомі вчені, педагоги, фахівці з краєзнавства. Поява такого підручника є нагальною потребою не лише освітянського краєзнавства: він сприятиме новому поштовху краєзнавчих досліджень і поглибленню гуманітаризації української освіти.

Головним завданням введення курсу краєзнавства в освіту є збереження її національного характеру, виховання національної гідності, формування у майбутніх громадян національної самосвідомості через любов до рідного краю, відродження історичної пам'яті – чинників, без яких неможливий духовний розвиток нації. Метою підручника «Основи краєзнавства» є представлення краєзнавства як комплексної галузі знань про окремо взятий край, виділення його природних особливостей та історико-культурної самобутності в загальноукраїнському контексті, а також формування в молодих людей патріотичних почуттів, поваги до історії своєї малої батьківщини, необхідності зберігати її духовну спадщину як унікальну складову не лише українського, а й світового надбання.

Підручник включає теоретико-методологічні засади науки краєзнавство і характеристику етапів його історичного розвитку, розкриває внесок видатних постатей у формування наукової галузі, специфіку джерельної бази краєзнавства, дає загальну характеристику країв України; в ньому виокремлено природу та історію краю як предмет краєзнавчих досліджень, зазначено роль науково-освітніх, культурних, музейних, пам'яткоохоронних і туристичних закладів у розвитку краєзнавства. Додатки містять документи з розвитку краєзнавства, теми семінарських занять, довідково-інформаційний матеріал, словник основних краєзнавчих термінів, предметний, іменний покажчики, список ілюстрацій.

До 200-річного ювілею Т. Г. Шевченка НСКУ приурочила видання: Україна Тараса Шевченка: іст.-краєзнав. нариси / упоряд.: Р. В. Маньковська, В. М. Мельниченко; голов. ред. О. П. Реєнт; Харків: Фоліо, 2014. – 575 с.: іл. У пропонованій книжці комплексно розглядається краєзнавчий аспект шевченківської теми у всеукраїнському контексті. До видання увійшло 26 нарисів, підготовлених дослідниками з усіх областей України, АР Крим, міста Севастополя та міста Києва, кожен з яких висвітлює місця, пов'язані з життям та творчістю Т.Шевченка, розповідає про людей, з якими спілкувався поет, а також про музеї та пам'ятники Великому Кобзареві. Ілюстративним доповненням книжки є репродукції, архівні документи, світлини пам'ятників, твори мистецтва тощо. Книга є внеском краєзнавців України до святкування 200-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка.

Також до святкування 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка було проведено XIII Всеукраїнську наукову історико-краєзнавчу конференцію «Краєзнавча Шевченкіана України», яка відбулася 24–25 жовтня 2014 р. у Шевченківському національному заповіднику в Каневі. На конференції у доповідях та повідомленнях охарактеризовано процес зародження та розвиток шевченківських традицій в різних куточках України, розкрито різні аспекти життя і творчості Т. Г. Шевченка. На основі використання широкого комплексу джерел (архівних документів, наукової літератури, матеріалів періодичної преси і творів мистецтва) учасники конференції висвітлили історію творення всенародної Шевченкіани в Україні, показали широку палітру форм і художньо-мистецьких засобів вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка та популяризації його творчої спадщини в регіонах держави.

27 березня 2014 р. на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти», присвячена 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлинського. Організатори конференції: Київський національний університет імені Тараса Шевченка (кафедра етнології та краєзнавства) та Національна спілка краєзнавців України (Київська міська організація). У заході взяли участь

понад 110 осіб – відомі вчені, співробітники наукових установ та викладачі вищих навчальних закладів, аспіранти, працівники бібліотек і музеїв, краєзнавці, студенти й учні – члени Малої академії наук України. Серед учасників конференції близько третини – члени Національної спілки краєзнавців України. Науковий форум розглянув широку києвознавчу тематику: Т. Г. Шевченко і Київ, вшанування пам'яті Великого Кобзаря; діяльність наукових установ, навчальних закладів і наукових товариств, окремих дослідників у галузі києвознавства, в тому числі вчених Київського університету; проблеми топоніміки, адміністративно-територіального устрою, соціально-економічного розвитку та розвитку науки, освіти, культури й мистецтва Києва; питання духовності, повсякденного життя киян.

За результатами цих конференцій побачили світ видання:

– Краєзнавча Шевченкіана України. Матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, м. Канів, 24–25 жовтня 2014 р. / За заг. ред. О. П. Реєнта. – Черкаси, 2014. – 364 с.;

– Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського. – К., 2014.

Крім того, Спілка підготувала і ряд інших видань, серед яких можна виокремити:

− Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009–2013 рр. Документи та матеріали / Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. О. П. Реєнта; упоряд.: Є. В. Букет, С. Д. Гальчак, В. І. Дмитрук, Р. В. Маньковська. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. – 340 с.: 8 с. іл. У збірнику подано матеріали та документи науково-краєзнавчих експедицій Національної спілки краєзнавців України, що проводилися в 2009–2013 роках на Полтавщину, Львівщину, Дніпропетровщину, Запорожжя та Херсонщину, Чернігівщину, Кіровоградщину, Черкащину, Київщину, Вінниччину, Житомирщину, висвітлюються актуальні питання розвитку українського краєзнавства в перших десятиліттях XXI століття та внесок краєзнавців у збереження і популяризацію історико-культурної спадщини України.

− Материк Краєзнавства: Збірник присвячений лауреатам Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України. – Донецьк: ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «ПРОМІНЬ», 2013. – 134., іл. У збірнику подано біографії лауреатів Премії ім. Дмитра Яворницького НСКУ з 1992 до 2012 року, а також відомості про організації, що отримали цю премію.

− Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України / Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 20 листопада 2013 р. Науковий збірник містить доповіді та повідомлення учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України», що відбулася 20 листопада 2013 року в рамках Других краєзнавчих читань пам'яті П. Тронька в Національній історичній бібліотеці України.

– V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2012 року). Матеріали та документи / Упоряд.: В.Дмитрук, Р.Маньковська. – К., 2012. – 182 с., іл. У збірнику подано матеріали та документи V (позачергового) з'їзду Національної спілки краєзнавців України, який підсумував діяльність Спілки та її регіональних організацій за період з листопада 2008 р. до січня 2012 р.

– Журнал «Краєзнавство»: 1927–2011 рр. – Повні електронні версії / Національна спілка краєзнавців України. – 2012 р.

– Щоквартально видається спілчанський науковий журнал «Краєзнавство».

НСКУ продовжує один із напрямів своєї діяльності – науково-краєзнавчі експедиції. 6–7 червня 2012 р. Національна спілка краєзнавців України спільно з Кіровоградською обласною організацією НСКУ здійснила наукову розвідку на Кіровоградщину. Метою подорожі було ознайомлення з історико-культурною спадщиною краю, з'ясування стану збереження пам'яток, зустрічі з науковцями, музейниками, краєзнавцями щодо розвитку краєзнавчого руху на Кіровоградщині.

З метою зібрання матеріалу для видання «Україна Тараса Шевченка», присвяченого 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, була організована і проведена 24 квітня 2013 року науково-

краєзнавча експедиція Національної спілки краєзнавців України на Яготинщину. Основними завданнями експедиції було зібрання краєзнавчого матеріалу про перебування на Яготинщині Т. Г. Шевченка, подвижницьку діяльність графа Кирила Розумовського, мистецьку спадщину видатної художниці Катерини Білокур.

3–4 жовтня 2013 р. відбулася науково-краєзнавча експедиція НСКУ на Вінниччину «Сакральна історія Поділля», присвячена 1000-річчю заснування Лядовського Усікновенського скельного чоловічого монастиря, метою якої було привернення уваги широкої громадськості до історико-культурної спадщини Поділля, популяризація вагомого краєзнавчого доробку вінницьких краєзнавців серед українського загалу, висвітлення у наукових виданнях і ЗМІ унікальної сакральної історії краю.

22–23 квітня 2014 р. відбулася науково-краєзнавча експедиція «Музейне краєзнавство Житомирщини: суспільно-інтеграційні тенденції та комунікаційні інновації». Експедиція відвідала провідні музейні заклади в Житомирі, Бердичеві, Попільнянському і Коростишівському районах, зустрілася з науковим і краєзнавчим активом.

Національна спілка краєзнавців України проводила й інші заходи, які реалізовувалися через її науково-дослідницьку та просвітницьку діяльність.

Зокрема, 15 березня 2012 року Національна спілка краєзнавців України спільно з Інститутом історії України НАН України та Головною редколегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» провели наукову конференцію на тему: «Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації» (До 75-річчя «великого терору» в СРСР)». Мета круглого столу полягала у виробленні нових підходів, оприлюднені нововиявлених документальних матеріалів, які стосуються природи сталінського режиму, механізму державного терору, специфіки політичних репресій в Українській РСР у 1930-і роки.

11 травня 2012 року у Донецькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. Н. К. Крупської відбулися VII Стусівські читання «Пресвітлої дороги свічка чорна…», організовані управлінням культури і туризму Донецької обласної державної адміністрації, Благодійним фондом Василя Стуса, Донецькою обласною організацією Національної спілки краєзнавців України та обласною бібліотекою ім. Н. Крупської.

30 вересня 2012 р. в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького відбулося засідання Президії правління Національної спілки краєзнавців України за участю голів регіональних організацій НСКУ. Черкащина обрана місцем проведення засідання Президії правління як область, де напрацьовано значний досвід в організації краєзнавчої роботи. Головним питанням порядку денного було обговорення пропозицій до Державної програми розвитку краєзнавства до 2025 року. Важливим розділом програми заходу була шевченківська тематика, зокрема підготовка та відзначення 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. Крім того, на засіданні обговорювалися питання організаційної роботи та інші питання. Учасники заходу ознайомилися з експозицією обласного краєзнавчого музею, музеєм «Кобзаря» в Черкасах, де прийняли рішення про спільні проекти з нагоди 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, та здійснили експедицію історичними місцями Чигиринщини. Зокрема, 1 жовтня 2012 р. члени Президії правління Національної спілки краєзнавців України та голови правлінь регіональних організацій НСКУ відвідали історичні місця, пов'язані з історією українського козацтва, життям і діяльності Б. Хмельницького: Холодний Яр, Медведівку, Хутір Буда, Чигирин, Суботів, ознайомилися з роботою Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», домовилися про співпрацю в питаннях надання території Холодного Яру особливого статусу.

10–12 жовтня 2012 р. за участю Національної спілки краєзнавців України у м. Вінниці відбулася III Міжнародна науково-практична конференція «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону». Метою конференції було розкриття ролі краєзнавства в соціально-економічному та культурному розвитку регіону, поглиблення партнерських взаємозв'язків з державними установами, закладами, громадськими організаціями, творчими спілками, національно-культурними товариствами, науковцями, краєзнавцями для збереження історичної пам'яті територіальних громад, забезпечення виявлення, збору та популяризації інформації про минувшину та сьогодення рідного краю.

Під час проведення науково-методичного семінару в рамках засідання Президії правління НСКУ на Волині 4 червня 2013 р. відбувся обмін досвідом регіональних організацій НСКУ, на якому про найкращі досягнення обласних організацій виступили Г. В. Бондаренко (голова правління Волинської обласної організації), О. П. Гончаров (голова правління Київської міської організації), М. Ю. Косило (голова правління Івано-Франківської обласної організації), М. В. Делеган (голова правління Закарпатської обласної організації), І. В. Балибіна (відповідальний секретар Полтавської обласної організації) та інші. За результатами виступів вирішено схвалити та перейняти досвід роботи Київської міської, Волинської, Івано-Франківської, Хмельницької та Черкаської обласних організацій іншим регіональним організаціям Спілки. Члени Президії правління Спілки та голови правлінь регіональних організацій НСКУ ознайомилися з експозицією Літературно-меморіального музею Лесі Українки в с. Колодяжному, роботою археологічної експедиції в Шацькому районі, відвідали пам'ятки м. Володимира-Волинського та Меморіальний музей В. Липинського в с. Затурці, зустрілися з керівництвом Волинської обласної ради та історичного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

7 липня 2014 р. відбулося виїзне засідання Президії правління НСКУ та голів правлінь регіональних організацій у Полтаві. У ході засідання було заслухано інформацію про діяльність Спілки за перше півріччя 2014 р., яку виголосив Голова Спілки, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт, визначено лауреатів Премії імені академіка Петра Тронька НСКУ 2014 р., прийнято рішення про проведення Урочистого вручення Премії імені академіка Петра Тронька НСКУ 2014 р. 15 липня 2014 р. Разом із тим, заслухано інформацію члена Президії правління, голову правління Черкаської ОО НСКУ В. М. Мельниченка про підготовку XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Краєзнавча Шевченкіана України», присвяченої 200-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка, в жовтні 2014 р. у Шевченківському національному заповіднику в Каневі. Також із доповіддю «Краєзнавство Полтавщини: завдання на перспективу» виступив голова правління Полтавської ОО НСКУ, ректор Полтавського університету економіки і торгівлі О. О. Нестуля, про полтавські краєзнавчі видання розповів керівник Центру дослідження історії Полтавщини Полтавської облдержадміністрації О. А. Білоусько. Заслухано доповідь заступника голови Спілки Р. В. Маньковської про концепцію та структуру «Літопису Національної спілки краєзнавців України (2008–2015)».

Після засідання учасникам заходу було запропоновано екскурсію університетом із відвідуванням музею та оглядову екскурсію по історичних пам'ятках м. Полтави. 8 червня в ОКІА «Новини Полтавщини» відбулася прес-конференція голови НСКУ О. П. Реєнта та голови правління Полтавської обласної організації НСКУ О. О. Нестулі про результати засідання Президії правління НСКУ та голів правлінь регіональних організацій, розвиток краєзнавчого руху в Україні та на Полтавщині. У Полтавському краєзнавчому музеї ім. В. Кричевського відбулася презентація журналу «Краєзнавство», видань НСКУ та полтавських краєзнавчих видань.

НСКУ спільно з ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» щорічно з 2012 року в жовтні проводить Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання». Метою його проведення є вшанування подвижницького поступу відомого музейного діяча Героя України Михайла Івановича Сікорського.

Спілка є співорганізатором щорічної Міжнародної наукової конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри», яка відбувається на базі Одеського національного морського університету.

Національна спілка краєзнавців України підписала угоди про співпрацю з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Національним педагогічним університетом ім. М. Драгоманова, Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України, Державною архівною службою України, меморандуми про співпрацю з ГО «Вікімедіа Україна» та Інформаційним агентством «RegioNews». У рамках реалізації положень підписаних угод і меморандумів реалізовуються регулярні спільні заходи. Зокрема, щорічно з 2013 року в Спілці проходить історико-краєзнавча практика студен-

тів 4 курсу історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Студенти, котрі проходили практику в Національній спілці краєзнавців України (керівники практики – Р. В. Маньковська, заступник голови НСКУ та В. І. Дмитрук, відповідальний секретар НСКУ), ознайомилися з діяльністю Спілки, краєзнавчою літературою, документами тощо. Практиканти брали участь у створенні Літопису Спілки, краєзнавчої бібліотеки та архіву. Студенти, зацікавившись діяльністю Спілки, обрали теми для підготовки наукових статей з метою участі в міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, а також виявили бажання стати членами НСКУ.

Інформаційне агентство «RegioNews» є партнером НСКУ. Меморандум про співпрацю було підписано 15 березня 2012 року. Підписанню передувала веб-конференція з керівництвом Національної спілки краєзнавців України, яка відбулася 8 лютого на сайті Інформаційного агентства. У конференції взяли участь: О. П. Реєнт – голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України; Р. В. Маньковська – заступник голови НСКУ; В. І. Дмитрук – відповідальний секретар НСКУ.

З нагоди Міжнародного дня музеїв 18 травня 2012 року в Інформаційному агентстві «RegioNews» відбулася прес-конференція, присвячена реалізації культурологічного проекту Національної спілки краєзнавців України «Музейні скарби України». У прес-конференції взяли участь: Руслана Маньковська – заступник голови Національної спілки краєзнавців України, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, доцент; Світлана Махонько – керівник проекту «Музейні скарби України», головний редактор творчого об'єднання суспільних і науково-освітніх програм телерадіокомпанії УТР; Олександр Махонько – головний режисер творчого об'єднання суспільних і науково-освітніх програм телерадіокомпанії УТР; Оксана Голуб – завідувач Роменським краєзнавчим музеєм – філією Державного історико-культурного заповідника «Посулля»; Сергій Гальченко – виконавчий директор Асоціації музеїв України. Проект «Музейні скарби України» започаткований Національною спілкою краєзнавців України 2011 року. Перші вісім фільмів про осередки вивчення місцевої історії – краєзнавчі музеї, зокрема і про Роменський краєзнавчий музей, вже створені та були презентовані під час пресконференції.

12 липня 2012 р. у столичній інформагенції «RegioNews» відбулася прес-конференція, організована Національною спілкою краєзнавців України і громадською організацією «Вікімедіа Україна». Вона присвячувалася 50-річчю від початку видання 26-томної «Історії міст і сіл України» і водночас 97-й річниці з дня народження відомого українського вченого, академіка Петра Тронька, одного з творців цього енциклопедичного видання. Тож було пошановано і пам'ять видатного науковця, залишивши по собі велику наукову спадщину, багато добрих справ на ниві історії і краєзнавства. У пресконференції взяли участь заступник голови НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії НАН України, кандидат історичних наук Руслана Маньковська, директор Інституту державного управління і права Київського національного університету культури і мистецтв, доктор історичних наук Валентина Бездрабко, голова правління Громадської організації «Вікімедіа Україна», заступник головного редактора газети «Слово Просвіти» Євген Букет, виконавчий директор ГО «Вікімедіа Україна» Юрій Пероганич.

НСКУ співпрацює з ГО «Вікімедіа Україна» в проведенні фотоконкурсів «Вікі любить пам'ятки» та «Вікі любить землю», підготовці фотоальбомів, роботі в складі журі конкурсів. До складу журі конкурсів входили заступник голови НСКУ Р.В.Маньковська, відповідальний секретар НСКУ В. І. Дмитрук, прес-секретар НСКУ Є. В. Букет. Спілка спільно з ГО «Вікімедіа Україна» видала фотоальбом «Вікі любить пам'ятки» (упорядник Є. Букет, науковий редактор Р. Маньковська).

Спілка щорічно плідно співпрацює з Малою академією наук України, зокрема в проведенні Всеукраїнського конкурсу науково-дослідних робіт членів МАН України. В організації роботи конкурсу та в складі журі від НСКУ беруть активну участь Реєнт О. П., Маньковська Р. В., Дмитрук В. І., Гончаров О. П., Бажан О. Г., Чухліб Т. В., Томазов В. В., Григор'єва Т. Ф., Братчук Г. Й. та ін.

Національна спілка краєзнавців України заснувала три всеукраїнські краєзнавчі премії.

Премія імені Дмитра Яворницького присуджується щорічно окремим краєзнавцям, колективам краєзнавців або краєзнавчим організаціям і установам за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю. Вручення премії здійснюється в листопаді, що приурочено до дня народження Д. І. Яворницького.

Премія імені академіка Петра Тронька присуджується з 2013 року щорічно окремим краєзнавцям за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю. Премія присуджується за номінаціями:

– за висвітлення науково-краєзнавчої та громадської діяльності академіка Петра Тронька (дослідження проблем історії міст і сіл України, теоретичного та практичного краєзнавства);

– за науково-організаційну та просвітницьку діяльність в краєзнавстві (проведення конференцій, круглих столів, лекцій, семінарів, читань, експедицій, краєзнавчих заходів і проектів, популяризація краєзнавства працівниками наукових, освітянських, туристичних, бібліотечних, архівних установ, засобів масової інформації);

– за внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу: діяльність у сфері збирання, збереження та охорони історико-культурної спадщини України;

– за видання краєзнавчої літератури: монографій, нарисів, описів, путівників, довідників, окремих публікацій, циклів статей тощо.

Вручення премії здійснюється в липні, що приурочено до дня народження П. Т. Тронька.

Премія імені Героя України Михайла Сікорського присуджується з 2013 року щорічно окремим діячам за вагомий внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи. Вручення премії здійснюється в жовтні, що приурочено до дня народження М. І. Сікорського, у межах Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» у м. Переяславі-Хмельницькому (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»).

2014 року за рішенням Президії правління НСКУ грошову винагороду всіх премій вирішено перерахувати Збройним Силам України.

Неодноразово у всеукраїнській і регіональній пресі публікувалися інтерв'ю та статті Голови НСКУ О. П. Реєнта і членів Президії правління НСКУ про діяльність Спілки та краєзнавчий рух загалом в Україні, зокрема у виданнях «Голос України», «Урядовий кур'єр», «День», «Слово Просвіти», «Культура і життя», «Освіта» та ін. Регулярно здійснюється інформаційне наповнення офіційного сайту Спілки.

Оскільки 2015 рік для Національної спілки краєзнавців України є ювілейним, на першому цьогорічному засіданні Президії правління НСКУ основні питання присвячувалися відзначенню 90-річчя НСКУ та 100-річчя Героя України, академіка Петра Тронька.

Уже цьогоріч Спілка подала Київському міському голові В. В. Кличку документи та матеріали щодо перейменування однієї з вулиць Києва ім'ям академіка Петра Тронька. Серед інших запланованих ювілейних заходів можна виокремити наступні: прес-конференція в ІА «RegioNews»; Міжнародна наукова конференція «Дев'ятнадцяті Слобожанські читання»; Всеукраїнська наукова конференція «Искать и удивляться значит то же», присвячена 100-річчю від дня народження П. Т. Тронька в Національному літературно-меморіальному музеї Григорія Сковороди на Харківщині; Урочистий пленум Правління НСКУ; науково-краєзнавча експедиція «Пам'ятні місця Слобожанщини Героя України, академіка Петра Тронька»; «Наукові читання на честь П. Т. Тронька» у рамках «Ольвійського форуму – 2015» на базі Чорноморського державного університету імені Петра Могили; науково-краєзнавча експедиція «Народне музейництво Закарпаття»; липневі Урочистості з нагоди відзначення 100-річчя від дня народження Героя України, академіка П. Т. Тронька, вручення Премії імені академіка Петра Тронька НСКУ 2015 р., круглий стіл «Петро Тронько: державник, учений, громадський діяч», урочисте відкриття погруддя П. Т. Троньку в м. Богодухові та меморіальної аудиторії у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна, виставка до 100-річчя від дня народження П. Т. Тронька в Національному заповіднику «Софія Київська», встановлення меморіальної дошки П. Т. Тронь-

ку на приміщені Національного заповідника «Хортиця»; просвітницький лекторій «Краєзнавство у розвитку духовних засад суспільства», Треті краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька в Національній історичній бібліотеці України; 34 Міжнародна науково-краєзнавча конференція молодих вчених, присвячена 100-річчю від дня народження Героя України, академіка П. Т. Тронька у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна; виставка в Національній спілці краєзнавців України з нагоди 90-річчя НСКУ та 100-річчя академіка Петра Тронька; екскурсійний маршрут «Київські адреси Петра Тронька»; проведення ювілейних виставок, фотовиставок, краєзнавчих читань, круглих столів, видання літератури за затвердженими планами регіональних і місцевих організацій НСКУ тощо.

Крім того, Національна спілка краєзнавців України протягом 2015 року запланувала видати ряд важливих у спілчанській діяльності видань. Одним із найзначніших є видання згадуваного вище підручника для студентів вищих навчальних закладів «Основи краєзнавства». Також готуються до друку збірники «Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі України», «Літопис Національної спілки краєзнавців України (2008–2015)». Ювілеям присвячуватиметься і випуск чергових номерів наукового журналу «Краєзнавство».

Джерела та література

1. II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 груд. 1996 р., м. Київ): Матеріали та документи / Редкол.: П.Т.Тронько (голов. ред.) – К.: Рідний край, 1997. – 185 с.

2. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29–30 жовтня 2003 року). Матеріали і документи / Упоряд.: О.Г. Бажан, В.І. Дмитрук, А.А. Ситник. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 160 с.

3. IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року). Матеріали та документи. – Кам'янець-Подільський: видавець Зволейко Д.Г., 2009. – 232 с., іл.

4. V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2012 року). Матеріали та документи / Упоряд.: В. Дмитрук, Р. Маньковська. – К., 2012. – 182 с., іл.

5. XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвячена 200-річчю від дня народження українських просвітителів І. Вагилевича та М. Шашкевича (6–7 жовтня 2011 року): зб. матеріалів / Нац. акад. пед. наук України [та ін.]; [редкол.: П. Т. Тронько та ін.]. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2011. – 352 с.: табл.

6. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов. – Хмельницький, 1995.

7. Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України / Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України», що відбулася 20 листопада 2013 р. в рамках Других краєзнавчих читань пам'яті П.Тронька / ДЗ «Нац. іст. б-ка України», Київ. нац. ун-т культури і мистец., Нац. спілка краєзнавців України. – К., 2013. – (II Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька).

8. Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 22 листоп. 2011 р. / ДЗ «Нац. іст. б-ка України», Київ. нац. ун-т культури і мистец., Нац. спілка краєзнавців України; [редкол.: Скорохватова А. В. та ін.; ред.: Кудласевич Т. С., Чеховська І. В.]. – К.: Виниченко, 2011. – 227 с.: портр. – (І Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька);

9. Верменич Я. В., Дмитрук В. І. Тронько Петро Тимофійович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – Т. 10: Т–Я. – К.: Наук. думка, 2013. – С. 157–158.

10. Всеукраїнська спілка краєзнавців 1997–2003 роки / Упоряд.: О.Г. Бажан, А.А. Ситник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 143 с.

11. Всеукраїнська спілка краєзнавців: від «А» до «Я» / Упоряд.: О.Г. Бажан, А.А. Ситник. – К., 2001. – 91 с.

12. Всеукраїнській спілці краєзнавців – 80 / Упоряд.: Р. Маньковська. – К., 2005. – 36 с.

13. Дем'янчук Г. С., Дем'янчук В. Г., Дем'янчук А. Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К., 2006.

14. Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009–2013 рр. Документи та матеріали / За заг. ред. О.П. Реєнта; упоряд.: Є.В. Букет, С.Д. Гальчак, В.І. Дмитрук, Р.В. Маньковська. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2014. – 380 с.: 8 с. іл.

15. Дмитрук В. І. Виховання патріотизму починається з любові та вивчення рідного краю // Краєзнавство. – 2014. – № 3/4. – С. 135–137.

16. Дмитрук В. І. Зібрання в Полтаві // Культура і життя. – 2014. – № 29. – 9–18 липня. – С. 13.

17. Дмитрук В. І. З іменем Петра Тронька // Культура і життя. – 2015. – № 8–9. – 20 лютого. – С. 6.

18. Дмитрук В. І. Урочистий пленум, присвячений 85-річчю Національної спілки краєзнавців України // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № VIII-IX. – С. 223–224.

19. Журнал «Краєзнавство»: 1927–2011 рр. – Повні електронні версії / Національна спілка краєзнавців України. – 2012 р.

20. Історичне краєзнавство в Українській РСР / АН УРСР, Ін-т іст. – К., 1989.

21. Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України та ін.; Відп. ред. П. Т. Тронько. Вип. 1–36. – К., 1996–2011.

22. Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлинського, [Київ, 27 березня 2014 р.] / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Іст. ф-т, Каф. етнології та краєзнавства, Нац. спілка краєзнавців України, Київ. міськ. орг.; [ред. кол.: О. П. Реєнт (голова) та ін.; упоряд. О. П. Гончаров, Н. В. Терес]. – К.: Фоліант, 2014. – 475 с.

23. Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи: Науковий збірник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 232 с.

24. Краєзнавство. Науковий журнал. – 1993–2014.

25. Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник. – Київ – Кам’янець-Подільський, 2003. – Вип. 1. – 270 с.

26. Краєзнавча Шевченкіана України. Матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, м. Канів, 24–25 жовтня 2014 р. / За заг. ред. О. П. Реєнта. – Черкаси, 2014. – 364 с.

27. Материк краєзнавства: Збірник присвячений лауреатам Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України / Упоряд.: Р. Маньковська, В. Устименко, Є. Букет, О. Романцов. – К.–Донецьк: ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «ПРОМІНЬ», 2013. – 134 с.

28. Обранець історії: зб. наукових праць [до 95-річчя від дня народження акад. НАН України Петра Тимофійовича Тронька: матеріали Перших читань, 19 листопада 2010 р.]. – Дніпропетровськ: Національна гірнича академія, 2011.

29. Перший Всеукраїнський конкурс на кращий громадський музей / Упоряд.: П.В. Бабенко, В.І. Дмитрук, Г.О. Клепак, Р.В. Маньковська, А.О. Перевозник. – К., 2009. – 27 с.

30. Пленум правління Національної спілки краєзнавців України (12 червня 2009 р.): Матеріали та документи / Упоряд.: О.Г. Бажан, В.І. Дмитрук, В.М. Дудник, Г.О. Клепак, Р.В. Маньковська. – К., 2010. – 42 с.

31. Премія імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України / Упоряд.: В.І. Дмитрук, В.М. Дудник, Г.О. Клепак, Р.В. Маньковська. – К., 2009. – 18 с.

32. Прокопчук В. С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX – початку XXI ст. / наук. ред. П. Т. Тронько; МОН України, Кам’янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 600 с.

33. Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років XX – початку XXI ст.: від репресій, занепаду – до відродження, розквіту / наук. ред. П. Т. Тронько; Кам’янець-Поділ. держ. ун-т, Центр дослідж. іст. Поділля Ін-ту іст. України НАНУ. – Кам’янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 600 с.

34. Прокопчук В. С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / Кам’янець-Поділ. держ. ун-т, Центр дослідж. іст. Поділля Ін-ту іст. України НАНУ. – Кам’янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 312 с.

35. Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / Авторський колектив: Л.Бабенко, С.Бабенко, Г.Білоус, та ін. / Голова редколегії Тронько П.Т. – К.: Рідний край, 1991. – 480 с.: іл.

36. Тронько П. Т. Звіт Правління Національної спілки краєзнавців України // Краєзнавство. – 2009. – № 1/2. – С. 12–21.

37. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – 270 с.

38. Тронько П. Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001. – 18 с.

39. Тронько П. Т. «Історія міст і сіл України»: досвід і нагальні проблеми видання // Краєзнавство. – 2009. – № 3/4. – С. 40–42.

40. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. – К., 1994.

41. Тронько П. Т. Краєзнавство України: здобутки і проблеми; До III з’їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. НАН України. Інститут історії України. – К.: НАНУ, 2003. – 126 с.

42. Тронько П. Т. Національна спілка краєзнавців України: сторінки історії: книга-альбом /; [упоряд.: П. Бабенко та ін.; фото: М. Завгородній та ін.]. – К., 2010. – 120 с.: фотогр. Бабенко, Павло (упоряд.); Дмитрук, Володимир (упоряд.); Клепак, Григорій (упоряд.).

43. Тронько П. Т. Українське краєзнавство в ХХ столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К., 2002.

44. Тронько П. Т., Прокопчук В.С. Український комітет краєзнавства: історія становлення й наслідки діяльності // Краєзнавство. – 2010. – № 1/2. – С. 76–96.

45. Україна Тараса Шевченка: історико-краєзнавчі нариси / Упоряд.: Р. В. Маньковська, В. М. Мельниченко, голов. ред. О. П. Реєнт. – Харків: Фоліо, 2014. – 575 с.

46. Установча конференція Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України (26 лютого 2010 року): Матеріали та документи. – К.: ТОВ Вид-во «Телесик», 2011. – 66 с.

47. Що ми залишимо нащадкам?: Збірник матеріалів і док. про держ., громад. діяльність та наук. роботу акад. НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька / Упоряд.: Я.В. Верменич, В.М. Іршенко. За ред. акад. НАН України В.А. Смолія. – К., 2008. – 552 с.

48. Я тобою, Україно, живу...: [літопис життя і діяльн. вчен., держ. і громад. діяча, акад. НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька: фотоальбом] / [упоряд.: П. В. Бабенко та ін.; вступ. ст. акад. НАН України В. А. Смолія]. – К.: Фенікс, 2010. – 199 с.: фотогр.

Євген Букет (м. Київ)

Ювілеї громадського руху

27 травня 2015 р. у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна відбувся Урочистий пленум Правління НСКУ, присвячений 100-річчю від дня народження Героя України, академіка Національної академії наук України П.Т. Тронька та 90-річчю з дня заснування Національної спілки краєзнавців України. Захід пройшов за участі голови Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондента НАН України Олександра Реєнта, ректора університету, академіка НАН України Віля Бакірова, заступників голови Національної спілки краєзнавців України – проректора Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, професора Богдана Андрусишина та старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Руслани Маньковської, декана історичного факультету ХНУ ім. В.Н.Каразіна, професора Сергія Посохова, директора Центру краєзнавства імені П. Т. Тронька університету, професора Сергія Куделка. Серед елегатів пленуму – члени правління, представники обласних організацій Національної спілки краєзнавців України.

З вітальним словом до присутніх звернувся ректор Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна Віль Бакіров: «Мені дуже приємно, що цей урочистий пленум відбувається саме в стінах нашого університету, який завдяки діяльності його науковців був безпосередньо причетний до створення Українського комітету краєзнавства 90 років тому. Також варто відзначити, що Петро Тимофійович Тронько, який дуже багато зробив для відродження і розвитку краєзнавчого руху в нашій державі, був першим головою Наглядової ради Харківського університету. Тому наше зібрання, яке об'єднало представників краєзнавчих спільнот з різних регіонів України, вкотре демонструє єдність, патріотизм, бажання краще зрозуміти, збагачувати та передавати майбутнім поколінням наші історичні традиції».

У рамках пленуму голова Національної спілки краєзнавців України Олександр Реєнт виступив з доповіддю: «Ювілеї українського краєзнавства: історичний поступ майбутнього», в якій розповів про історію створення Національної спілки краєзнавців України, роль П. Т. Тронька

у відродженні та становленні краєзнавчого руху в Україні в часи її незалежності, окреслив основні досягнення та поточні напрямки діяльності спілки. Крім цього, голови обласних організацій Національної спілки краєзнавців України поділилися з присутніми своїми здобутками, розповіли про наявні проблеми в їх осередках тощо. Зокрема, слово мали голови правлінь Харківської обласної організації Сергій Куделко, Донецької – Валерій Романько, Миколаївської – Олександр Тригуб, Рівненської – Андрій Жив'юк, Івано-Франківської – Михайло Косило, Полтавської – Олексій Нестуля, заступник голови правління Запорізької обласної організації Сергій Сурченко і заступник голови правління Київської міської організації НСКУ Наталія Терес, яка, зокрема, повідомила про значний прогрес у роботі щодо перейменування однієї з вулиць м. Києва на честь Героя України, академіка Петра Тронька. Із доповіддю «Освітянське краєзнавство як актуальний напрям діяльності Національної спілки краєзнавців України» виступив член Президії правління НСКУ Дмитро Омельченко. О.П. Реєнт та Д.Г. Омельченко вручили грамоти Спілки юним переможцям Всеукраїнської експедиції «Історія міст і сіл України».

Також було введено нових членів до правління Національної спілки краєзнавців України, а саме: Делегана Михайла Васильовича – голову правління Закарпатської ОО НСКУ, Жив'юка Андрія Анатолійовича – голову правління Рівненської ОО НСКУ, Костюка Степана Володимировича – голову правління Тернопільської ОО НСКУ, Скавронського Павла Степановича – голову правління Житомирської ОО НСКУ, Михайлуцу Миколу Івановича – члена Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Президії НАН України, завідувача кафедри Одеського національного морського університету.

На пленумі було презентовано навчальний підручник для студентів вищих навчальних закладів «Основи краєзнавства», над яким спілчани працювали кілька років. Підручник був затверджений вченою радою Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна і виданий за підтримки університету.

У ході роботи пленуму ректора ХНУ ім. В.Каразіна Віля Бакірова та професора вузу Сергія Куделка було нагороджено медалями імені Петра Орлика «За наукові досягнення. Гуманітарні

науки». Олександру Реєнту ректор В. Бекіров вручив університетську відзнаку – медаль імені В. Н. Каразіна, а голова правління Донецької обласної організації спілки краєзнавців Валерій Романько – відзнаку «Почесний краєзнавець Донеччини». Правління НСКУ підтримало ініціативу Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова про заснування університетської «Медалі імені академіка Петра Тронька» за досягнення в розвитку краєзнавства. Університетськими медалями ім. М.П. Драгоманова відзначено Руслану Маньковську, Володимира Дмитрука та Олега Бажана.

У ході роботи пленуму прозвучало багато слушних пропозицій щодо організації роботи Спілки, складу правління, поточної роботи краєзнавців.

28 травня за участі заступників голови Національної спілки краєзнавців України Богдана Андрусишина та Руслани Маньковської відбулася науково-краєзнавча експедиція «Пам'ятні місця Слобожанщини Героя України, академіка Петра Тронька». Участь у експедиції також взяли голови Дніпропетровської (Ігор Кочергін), Житомирської (Павло Скавронський), Харківської (Сергій Куделко) обласних організацій НСКУ, лауреат премії ім. П. Тронька НСКУ Микола Шакін, члени правління Харківської обласної організації НСКУ, представники інших обласних організацій.

Спершу учасники експедиції відвідали місто Богодухів, центр однойменного району, завітали до міської ради, де зустрілися з заступником міського голови Богодухова Любов'ю Іванівною Рогинською. Вона, зокрема, розповіла, що Петро Тимофійович Тронько для міста Богодухова зробив чимало добрих справ. За це ще за життя був

обраний почесним громадянином міста Богодухова. Краєзнавці сфотографувалися біля будівлі, де у 1920-ті містилася Третя трудова школа ім. Б. Грінченка, яку закінчував Петро Тимофійович.

Ця будівля впродовж тривалого часу була однією з найвищих споруд центру міста і, безперечно, його гордістю і окрасою. Про це свідчать світлини початку минулого століття. У ній з 1 жовтня 1915 року містилася чоловіча гімназія. Саме у цьому навчальному закладі навчалися художник Михайло Дерегус, письменник Микола Хвильовий, композитори Володимир Нахабін і Валентин Борисов.

Поруч із будівлею колишньої гімназії ще одна – де мешкала уродженка Богодухова Марія Миколаївна Грінченко (Гладиліна) – українська письменниця, перекладач, педагог, дружина Бориса Грінченка. Разом з чоловіком вона кілька разів бувала в рідному місті. А востаннє відвідала його навесні 1928 року. Ось яке середовище формувало Петра Тронька!

За радянської влади в приміщенні колишньої чоловічої гімназії відкрили зооветеринарний технікум (у 1930-х роках його закрили). Під час радянсько-німецької війни тут розміщався військовий шпиталь. Можливо, через це окраса центру міста влітку 1943 року піддавалася нещадному бомбуванню гітлерівською авіацією. І знову обгоріла руїна простояла всіма покинута, без ремонту аж до середини 1950-х років минулого століття. Пізніше після реставрації і відбудови впродовж кількох десятиліть тут містилася районна лікарня. Після відкриття нового приміщення лікарні улюблене дітище містян початку XX століття перебуває в занедбаному стані.

Члени експедиції відвідали Богодухівський краєзнавчий музей, яким опікувався Петро Тимофійович. Директор музею Ярослав Володимирович Козловський провів змістовну екскурсію ввіреним йому закладом. У Богодухівському районному краєзнавчому музеї учасники експедиції мали змогу ознайомляться з культурою та історією міста Богодухів. У музеї представлені експонати, що символізують культуру міста, історію створення та розвитку Богодухівського району. Структура музею складається з п'яти експозицій: «Наш край в сиву давнину» (від появи людини до XVI ст.), «Народна культура побуту» (XVIII – поч. XX ст.), «Видатні люди Богодухівщини», де чільне місце належить Петру Тимофійовичу Троньку, «Богодухів в роки Другої світової війни», «Сучасна Богодухівщина». Краєзнавці подарували до фондів музею останні номери журналу «Краєзнавство», праці П.Т. Тронька і книги про нього, видання «Україна Тараса Шевченка» та ін. Навзаєм Ярослав Володимирович презентував учасникам експедиції книжку «Наш край – Богодухівщина».

Після цього експедиція завітала до с. Заброди, поруч із Богодуховим, де 12 липня 1915 року народився Петро Тимофійович Тронько. Саме в цьому селі пройшло його дитинство, сюди до кінця життя він приїздив мало не щороку. Кожного разу, буваючи на Богодухівщині, Петро Тимофійович обов'язково провідував своїх родичів, ходив на кладовище, де поховані рідні.

«На схилі років ми найчастіше згадуємо батьківську хату, битий шлях, яким ходили до школи, незайманий ліс за сільською околицею. І з особливою подякою тих людей, які ділилися з нами власною мудрістю, допомагали опановувати непросту науку життя», – згадував Петро Тимофійович.

У Забродах ушанували пам'ять загиблих в роки Другої світової війни біля пам'ятника, спорудженого зусиллями Петра Тронька. Потім краєзнавці завітали до місцевої загальноосвітньої школи I-II ступенів. Петро Тимофійович за життя опікувався цим навчальним закладом, зокрема, допоміг організувати комп'ютерний клас, створити велику бібліотеку. Тепер колектив школи ініціює присвоєння навчальному закладу імені славетного земляка, про що підготували необхідні документи. Про це учасникам експедиції розповіли місцеві вчителі, які познайомили гостей зі стендами, де розміщено фотолітопис, присвячений Петру Тимофійовичу, його дарунки школі. У зустрічі взяли участь школярі, які розповіли про історію свого села.

І наостанок краєзнавці відвідали школу в с. Кленовому, де П.Т. Тронько вчителював по завершенні курсів у Богодухові. Під час зустрічі з місцевими мешканцями краєзнавці дізналися про постійну допомогу Петра Тимофійовича школі, пригадалися теплі зустрічі з людиною, яка була проста і доступна в спілкуванні.

Підводячи підсумки науково-краєзнавчої експедиції на батьківщину Петра Тимофійовича Тронька, краєзнавці відзначили його безмежну любов до рідного краю, Богодухівщини, яка надихала на славетні звершення. Любов до рідної землі стала життєвим кредо Петра Тронька і продовжує давати наснагу багатьом учням видатного вченого.

Одеса: правовий та соціокультурний простір портового міста

УДК 34 (477.74-25) «17/18»

Костянтин Тиганій (м. Одеса)

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ОДЕСИ НА ЗЛАМІ XVIII–XIX СТ.СТ.

Стаття присвячена розгляду питання про становлення органів міського самоврядування в місті Одеса на зламі XVIII–XIX ст. Розглядається досі маловідомий факт надання Одесі магдебурзького права за зразком прибалтійських міст Рига та Ревель, а також діяльність міського магістрату на основі цього права з 1797 до 1801 рр.

***Ключові слова**: Одеса, магдебурзьке право, міське самоврядування, Іноземний Магістрат.*

Процес становлення поселення від прийняття рішення про закладання міського осередку і до його звичайного функціонування з міським статусом в історико-правовій науці отримав назву локаційного або просто локації, складовими якої були: 1) правова локація; 2) просторова локація; 3) початки міського управління та самоврядування.

У сучасній українській історико-правовій літературі питання локації міст розглядалося такими дослідниками як Т.Д. Гошко, А.Є. Заяць лише в контексті поширення норм магдебурзького права на території Західної, Центральної України протягом XIV–XVII ст. [1]. До лівобережних та південноукраїнських міст України, що виникли в XVIII ст. поняття локації, як правило не застосовувалося.

Метою статті є дослідження процесу локації міста Одеса та визначення поширення дії норм магдебурзького права, діючих в містах Рига та Ревель, на Одесу наприкінці XVIII – початку XIX ст. Означене питання досі не було предметом спеціального дослідження. Для більш повного та ґрунтовного розгляду процесу формування органів місцевого самоврядування в Одесі в період з кінця XVIII до середини XIX ст. необхідно охарактеризувати зародження, становлення, організацію та діяльність цих органів, визначаючи відмінності та особливості серед інших міст Російської імперії. В останній чверті XVIII ст. територія Російської імперії значно розширилась. За першим поділом Польщі (1772 р.), до Російської імперії відійшли білоруські землі, в 1774 р. за Кючук-Кайнарджийським мирним договором – частина узбережжя Азовського та Чорного морів, 1783 р. – Кримський півострів. У 1791 р. за Ясським мирним договором Російській імперії дісталася частина чорноморського узбережжя від Південного Бугу до Дністра [2]. За другим (1793 р.) та третім (1795 р.) поділами Польщі до Російської імперії відійшла значна частина Правобережної України та Західна Волинь.

З метою закріплення своєї влади на нових територіях будувалися нові міста або отримували подальший розвиток вже існуючі, які повинні були стати політичними, економічними, адміністративними, культурними центрами. На Півдні України виникають міста Херсон (1778 р.), Севастополь (1783 р.), Миколаїв (1789 р.), Григориополь (1792 р.).

Як відомо, на місці розташування турецького (а до того українського Кочубієва, перша згадка про яке була ще 1415 р.) містечка – Хаджибей (Гаджибей), навколо якого, протягом 1791–1793 рр., розташовувались російські війська. В гавані Хаджибею планувалось розташувати грецьку середземноморську гребну флотилію, яка під час війни входила до складу Російського флоту, а замість знищеної турецької фортеці побудувати російську на 5 тис. військових [3]. В березні 1792 р. було дозволено грекам та іншим одновірцям, які служили в російському флоті і в арміях, поселитися поблизу Хаджибею та вздовж Бугу [4].

На початку 1794 р. вирішувалось питання, де необхідно розмістити головний порт на приєднаних землях – в Очакові, чи в Хаджибеї. Прихильниками останнього виступили віце-адмірал Хосе де Рібас та військовий інженер, підполковник Франц де Волан, який в січні – березні 1794 р. розробив перспективну схему розбудови Хаджибею.

За цим проектом планувалось розбудувати на плато місто, поруч з військовою фортецею, а вздовж узбережжя – три церкви, мечеть, портові споруди, побудувати карантин, чисельні магазини, митницю. Місто повинно було складатися з Грецького та Військового форштадтів, які розташовувались під кутом 45° один до одного.

Цей проект розбудови міста та порту, при підтримці графа П. Зубова, 27 травня 1794 р. затвердила російська імператриця Катерина II [5]. Її указ проголошував: «Желая распространить торговлю Российскую на Черном море и уважая выгодное положение Гаджибея и сопряженные с оным многие пользы, признали Мы нужным устроить тамо военную гавань вкупо с пристанью для купеческих судов. …работы же производить под надзиранием Генерала Графа Суворова-Рыминского, коему припоручены от Нас все строения укреплений и военных в той стране заведений, придав ему в пособие Инженерного Подполковника Де-Волана, коего план города и пристани Гаджибеев утвердив, повелеваем приступить, не теряя времени… По таковом расположении, повелеваем открыть свободный вход в Гаджибейскую гавань купеческим судам как Наших подданых так и чужестранных держав» [6].

22 серпня 1794 р. було закладено перші камені фундаменту порту. Паралельно з розбудовою порту почалось будівництво житлових та господарських споруд за планом Ф.П. де Волана. В адміністративному відношенні Хаджибей підпорядковувався катеринославському, вознесенському та таврійському генерал-губернатору, графу П. Зубову, а безпосередньо містом керував віце-адмірал Хосе де Рібас [7]. В самому місті розпочалося формування місцевих органів влади.

В 1795 р. місто Хаджибей було перейменовано у Одесу та 14 листопада 1795 р. указом Катерини II, на ім'я графа П. Зубова, було засновано в місті Одесі міський магістрат за зразком Григоріопольського магістрату [8]. Як зауважує один із одеських істориків В. Надлер, головним мотивом створення саме такої установи – необхідність мати в місті установу, яка буде займатися справами місцевих поселенців, що не знаходилися на військові службі [9]. Місто Григоріополь було засноване в 1792 р. вірменськими переселенцями з Кавказу на річці Дністер. Вже в 1796 р. в Григоріополі була утворена купецька компанія, яка складалася з 95 чоловік. На 1799 р. в місті нараховувалося 3435 мешканців, в 1887 р. – 6165. Створена вірменська колонія була значним торгівельним та промисловим центром.

Створюючи в Одесі органи міського самоврядування, за прикладом Григоріополя, планувалося перетворити Одесу на важливий торговельний центр Північного Причорномор'я.

14 січня 1796 р. в Одесі, відбулися перші міські вибори. Біля 150 городян Одеси, які мали виборче право, були приведені до присяги у присутності виконуючого обов'язки одеського градоначальника секунд-майора Петра Небельсіна, голови другого департаменту Вознесенського магістрату надвірного радника Федіра Єфремова та першого одеського протоієрея Євдокима Сергєєва [10]. Виборці висунули на різні міські посади 20 кандидатів. Після голосування членами магістрату були обрані: бургомістри – Іван Тимошенків та Федір Флоганті; ратмани – Федір Соколов, Яків Попов, Христодул Марабуті та Леонарді Бердон; словесні судді – Іван Семенів та Маіорка Ельмович; староста – Іван Недоростов. 15 січня було обрано першого міського голову, купця II-ої гільдії Андрія Фатісовича Железцова (1796–1797 рр.). Решта з не обраних залишилася кандидатами на посади. Всі, обрані міським населенням, посадові особи до магістрату були затверджені на своїх посадах Вознесенським намісницьким правлінням. Після проведення виборів склалася така структура одеського магістрату: Сирітський та Словесні суди, міський голова, бурмістри, ратмани, та міський староста [11].

Після смерті 6 листопада 1796 р. Катерини II (на престолі опинився Павло I) пішов у відставку граф П. Зубов, а потім і Хосе де Рібас. На місце керівника міста було призначено секунд-майора Григорія Кир'якова [12].

З самого початку існування міста до Одеси почали з'їжджатися багато іноземців, які займалися переважно ремеслами або торгівлею. Проведений наприкінці 1795 р. перепис населення зафіксував в Одесі 2349 мешканців за виключенням дворян, чиновників та військових. Серед них: біглих селян, що записалися як міщани – 566, казенних селян – 500, міщан-переселенців – 613, євреїв – 240, греків – 224, купців – 146, болгар – 60 [13].

Повільний розвиток розбудови міста та безвладдя, яке панувало протягом перших трьох років існування міста, відсутність налагодженої торгівлі підштовхнули іноземних купців звернутися до Павла I з проханням про заснування для них власного магістрату «за зразком Ніжинського» [14]. Новоросійський генерал-губернатор, генерал-лейтенант М.М. Бердяєв (1796 – 1797 рр.) виступив проти цього, вважаючи, що наявність в одному місті двох магістратів (один для російського населення, а другий для іноземців) буде лише заважати управлінню містом [15].

Але, незважаючи на його думку, 20 травня 1797 р. [16] був затверджений Іноземний магістрат для завідування всім міським управлінням та судовою частиною. Цей магістрат був створений не за зразком Ніжинського, а за зразком та на правах іноземних магістратів міст Риги та Ревеля і отримав назву – Одеська міська магістратська колегія, або Іноземний магістрат [17].

У першій чверті XVII ст. польський король Сигізмунд III, захопивши територію Чернігівщини, почав укріплювати основні її міста. 26 березня 1625 р. він надав Ніжину Магдебурзьке право, земельні володіння та герб. На початку XVIII ст. (за переписом 1711 р.) в ньому проживало 232 родини іноземців, які займалися торгівлею або ремеслами. Важливу роль у торговельному житті Ніжина відіграли греки. В 1746 р. їх нараховувалося близько 1800 чол., що складало 7% всього населення Ніжина. У 1696 р. було засноване в Ніжині Грецьке братство, яке у першій половині XVIII ст. було реорганізовано у грецьку купецьку громаду. Надані польським королем, українськими гетьманами, російськими царями привілеї та свободи щодо Магдебурзького права були збережені під час введення Катериною II в 1785 р. Жалуваної грамоти містам. Найбільш суттєвою зміною стало перейменування суду грецького братства в Ніжинський грецький магістрат і підпорядкування його чернігівському губернському магістрату.

Після приєднання, внаслідок російсько-турецьких війн, до російської території земель Північного Причорномор'я заможні греки починають переселятися до новостворених міст – Григоріополя та Одеси. В 1857 р. у Ніжині залишалося близько 200 греків. Під час введення міського положення 1870 р. грецький магістрат було закрито, а разом з ним припинили свої дії норми німецького права [18].

Рига отримала магдебурзьке право у вигляді торгових прав міста Вісбі в 1211 р. від єпископа Альберта (під назвою «jus Gothorum»). В 1238 р. на прохання городян, Ризі було надано право самостійно переглядати надані закони та вносити до них зміни. Рига отримала автономію, якою користувалася взявши між 1279 та 1285 р. право Гамбургу. Гамбурзьке право протягом XIV – XV ст. було перероблене під впливом ризько-ревельського та ризько-гапсальського права. Під час Північної війни, 4 липня 1710 р. Рига увійшла до складу Російської імперії. Однією з умов входження було збереження в місті існуючої правової системи. Збереження прав та привілеїв у міському самоврядуванні підтверджувалася всіма російськими імператорами. Місту Ревелю в 1248 р. королем Данії Єриком IV (1216–1250) було надано право користуватися любекським правом у світських та духовних справах. За прийнятою на той час традицією любекський магістрат стає найвищою апеляційною інстанцією для Ревельського магістрату. В Ревелі діяло любекське право не тільки у тому вигляді, яким воно було надано на момент рецепції, а із усіма доповненнями та змінами внесеними пізніше. Під Любекським правом в грамотах датських королів зазначалися не тільки права та свободи городян міста Любека з міського самоврядування, а також цивільні та кримінальні закони. Наприкінці XVI ст. Ревель отримав нове видання Любекського міського права, із тими змінами та доповненнями, які відбулися з моменту рецепції. У систематизованому вигляді Любекське міське право, діяло в Ревелі до 1864 р., коли було скасоване російською владою. Окрім любекського міського права, Ревель під час шведського панування провів рецепцію любекського вексельного статуту 1662 р. та ганзейського морського статуту 1614 р. [19]. Таким чином в містах Ніжин, Рига, Ревель відбулася рецепція (позичання або відтворення будь-якої національної правової системи або окремих її інститутів) іноземного права через законодавчий акт. Українські міста отримували магдебурзьке право від польських королів, яке підтверджувалося, російськими царями та користувалися ним до середини XIX ст.

Українська дослідниця Т.Д. Гошко називає такий процес рецепції на нові міста або переведення вже існуючого міста на німецьке (магдебургське) право локацією. Локаційний процес, на її думку, складався з трьох основних частин: правової локації; просторової локації; утвердження міського управління та самоврядування. Правова локація, як правило відбувається через надання місту привілеїв: монархом, власником міста, окремим особам на війтівство, уточнюючих привілеїв на взаємини міщан з іншими категоріями міських жителів (представниками державного та місцевого управління, церквою), грамоти які розширювали спектр привілеїв міщан, підтвердження вже існуючих прав на магдебургію [20].

Укази Павла I від 20 травня 1797 р. про створення в Одесі Іноземного магістрату за зразком

та на правах іноземних магістратів міст Риги та Ревеля та указ від 26 січня 1798 р. про скасування Особливого для російських купців магістрату (Російський магістрат), про права Одеського магістрату від 21 травня 1799 р. можна назвати локаційними актами монарха, що поширили дію норм магдебурзького права поширеного в Ризі та Ревелі на Одесу [21].

Іноземний магістрат в Одесі, який діяв на основі магдебурзького права за зразком Риги та Ревеля, розпочав свою діяльність 23 вересня 1797 р. в будинку колезького асесора Дофіна. Він складався з 7 департаментів: 1) Міський сирітський суд; 2) Міський нижній суд; 3) Комерційний міський суд; 4) Становий суд; 5) Комісія російської торгівлі; 6) Загальне міське врядування та міська канцелярія; 7) Казначейство [22]. Підпорядковувався він, відповідно до підпорядкування Риги та Ревеля, Юстиц-колегії Ліфляндських, Естляндських та Фінляндських справ.

На 1797 р. існування в місті з населенням 3984 чол. двох майже однакових органів міського управління (Іноземний та Російський магістрат) було дуже незручним. Між ними постійно виникали непорозуміння. Іноземний магістрат, в решті решт подав прохання до Сенату про ліквідацію Російського магістрату, яке було задоволено 26 січня 1798 р. 13 лютого 1798 р. Російський магістрат було розпущено [23]. Ця ж доля спіткала, через деякий час і Іноземний магістрат – 9 квітня 1801 р. він передав свої повноваження щойно створеному Одеському магістрату, вибори до якого відбулися 16 травня 1801 р. [24]. За роки свого існування, на основі дій норм магдебурзького права, Іноземний магістрат намагався закріпити права даровані іноземцям, скасувати винний відкуп в Одесі, отримати дозвіл на створення Позикового банку, створення зони вільної торгівлі, надання окремого приміщення для розташування у ньому Магістрату та поліції, продовжено пільги надані місту ще на 14 років. Також під час існування Іноземного Магістрату було взято під контроль та завершено будівництво гавані одеського морського порту. В 1866 р. в Одесі, як і в інших містах, Міські магістрати були розпущені [25].

Поширення норм магдебурзького права існуючих в містах Рига та Ревель з 1797–1801 рр. на місто Одесу відбулося через надання локаційного привілею російським монархом Павлом І. Закріплення магдебурзького права в Одесі не відбулося через скасування привілею Олександром І та поширення на місто Одеси загальноросійського законодавства про міське самоврядування. Існування в місті особливого органу самоврядування для іноземців сприяло будівництву порту, міста та активізації торгівлі на Півдні підросійської України. Встановлений режим сприяння торгівлі, в тому числі і іноземцями підштовхнув уряд до надання в 1817 р. місту особливого торгівельного статусу – порто-франко (1817–1857 рр.). Можна стверджувати, що традиції європейського самоврядування закладені на зламі XVIII–XIX ст., підштовхнули одеську громаду на розробку та впровадження окремого Міського Положення для Одеси 1863 року.

Джерела та література

1. Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст. – Львів: Афіша, 2002. – С. 104 – 137; Заяць А.Є. До історії правової локації волинських міст XVI – першої половини XVII ст.: Локаційні привілеї у Литовській і Волинській (Руській) метриках // Архіви України. – Київ. – 2001. – № 4–5. – С. 83–98; Заєць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XHI – першій половині XVII ст. – Львів, 2003. – С. 91–163.

2. Трактат вечного мира и дружбы, заключенный между Империею Всероссийской и Оттоманскою Портою в Яссах через назначенных к тому с обоих сторон Полномочных и подтвержденный взаимными Ратификациями, размененными между взаимными Полномочными в Яссах в 29 день января. // ПСЗРИ. – СПб., 1830, Собр. I. – Т. XXIII. Указ № 17008, від 29 грудня. – С. 287–292.

3. Гончарук Т. Г. История Хаджибея (Одессы). 1415 – 1785 гг. – Одесса, 1997. – С. 55.

4. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730 – 1823. В – Одесса., 1836 – 1838. – Ч. 2. – С. 213.

5. Именной, данный Екатеринославскому и Таврическому генерал-губернатору графу Зубову: об открытии свободного входа купеческим судам в Гаджибейскую гавань.// ПСЗРИ. – СПб., 1830, Собр. I. – Т. XXIII. № 17208, від 94 р. – С. 514.

6. Там само.

7. Коханский В. Одесса за 100 лет. – Одесса, 1894. – С. 76.

8. Именной, данный Екатеринославскому, Вознесенскому и Таврическому генерал-губернатору графу Зубову: о устроении магистрата в городе Одессе;

и о назначении в оном производства жалования по штату Григориопольского Маги страта // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXIII. Указ № 17406, від 96 р. – С. 813 – 815.

9. Надлер В.К. Одесса в первые эпохи ее существования. Очерки. – Одесса: Изд-во «Optimum», 2007. – С. 56.

10. Смолянинов К. Первые городские выборы в г. Одессе // Одесский вестник. – 51. – № 11. – С. 46.

11. Одесса 1794 – 1894 гг. Издание городского общественного управления к столетию города. – Одесса: Тип. А. Шульц, 1895. – С. 69.

12. Коханский В. Вказ. праця. – С. 76.

13. Надлер В.К. Вказ. праця. – С. 58.

14. Надлер В.К. Вказ. праця. – С. 64 – 68; Одесса 1794–1894 гг. – С. 19.

15. Одесса 1794 – 1894 гг. – С. 69.

16. Именной, данный Екатеринославскому губернатору Бердяеву: об учреждении в городе Одессе Магистрата и об уничтожении Греческого Дивизиона // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXIV. Указ № 17967, від 97 р. – С. 336 – 339.

17. Высочайше утвержденный доклад Сената: О упразднении в городе Одессе особого для российских купцов Магистрата // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I. – Т. XXV. – Указ № 18346, від 98 р. – С. 49 – 50.

18. Офіційний сторінка міста Ніжин. Історія міста Ніжина // Всесвітня мережа Інтернет: http://nizhyn.osp-ua.info/index.php?ch=1&fl=his

19. Тесля А.А. Источники гражданского права Российской империи XIX – начала XX веков. Монография. Хабаровск. Издательство ДВГУПС, 2005. – 160 с. // http://www.hrono.info/avtory/teslya.html.

20. Гошко Т.Д. Вказ. праця. – С. 104 – 105.

21. Именной, данный Екатеринославскому губернатору Бердяеву: об учреждении в городе Одессе Магистрата и об уничтожении Греческого Дивизиона // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I., – Т. XXIV. Указ № 17967, від 97 р. – С. 336 – 339; Высочайше утвержденный доклад Сената: О упразднении в городе Одессе особого для российских купцов Магистрата // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I., – Т. XXV. – Указ № 18346, від 98 р. – С. 49 – 50.

22. Одесса 1794 – 1894 гг. – С. 69; Смолянинов К. История Одессы. – Одесса: Гор. Тип., 1853. – С. 96.

23. Одесса 1794 – 1894 гг. – С. 69; Высочайше утвержденный доклад Сената: О упразднении в городе Одессе особого для российских купцов Магистрата. – С. 50.

24. Именной, данный Сенату: о производстве и решении дел в Одесском Магистрате на основании общих узаконений // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собр. I., – Т. XXVI. Указ № 19828, від 01 р. – С. 609; Смолянинов К. Вказ. праця. – С. 117.

25. Высочайше утвержденные Правила об упразднении Магистратов и Судебных Ратуш // ПСЗРИ.– СПб., 1868. – Собр. II., – Т. XLI, отд. I. – Указ № 43183, від 66 р. – С. 343 – 346; Смолянинов К. Вказ. праця. – С. 102.

Константин Тиганий

Европейские традиции городского самоуправления Одессы на рубеже XVIII–XIX ст.

В статье рассматривается вопрос о становлении органов городского самоуправления в Одессе на рубеже XVIII – XIX ст. Рассматривается малоизученный факт предоставления Одессе магдебургского права наподобие городов Риги и Ревеля, а также деятельность Городского Магистрата на основании этого права с 1797 по 1801 гг.

Ключевые слова: *Одесса, магдебургское право, городское самоуправление, Иностранный Магистрат.*

Constantine Tihany

The European tradition of municipal government of the city at the turn of XVIII–XIX centuries

The article is devoted to consideration of the establishment of municipal government in the city of Odessa at the turn of XVIII – XIX centuries the article In the article is still a little-known fact of rendering Odessa Magdeburg law on the model of the Baltic cities of Riga and revel, and activities of the City Magistrate on the basis of this law from 1797 to 1801.

Key words*: Odessa, Magdeburg law, city governments, Foreign Magistrate.*

УДК 94 (477.74-21): 339.2 "1819-1859"

Тарас Гончарук (м. Одеса)

Юридичні умови функціонування Одеського порто-франко 1819–1859 рр.

У статті розглядаються правові умови функціонування режиму порто-франко, що розпочав свою дію в Одесі 1819 р. Розглядаються зміни статусу одеського порто-франко протягом його функціонування у 1819–1859 рр., об'єктивні та суб'єктивні фактори, що впливали на ці зміни. Робиться висновок, що режим порто-франко зазнав за цей час низку значних обмежень, що якісно змінили його сутність.

***Ключеві слова:** порто-франко, Одеса, історія торгівлі, податки, порт.*

Сучасні політичні спекуляції на тему створення на Одещині вільної економічної зони «порто-франко» посилюють інтерес громадськості до історії, так би мовити, «справжнього одеського порто-франко» (зони безмитної торгівлі в межах порту та міста), що функціонувало у 1819 – 1859 рр. в Одесі. Воно було унікальним явищем для митної політики Російської імперії першої половини XIX ст. й мало неабиякий вплив на економічний розвиток всієї Наддніпрянської України (слід нагадати, що Одеса, яку практично повністю було включено до кордонів «вільного порту», була не лише головним торговельним центром, але й – з кінця 1820-х рр. – найбільшим містом України).

Різні аспекти пов'язані із запровадження режиму порто-франко в Одесі вивчали історики та статистики XIX – початку XX ст. А. Скальковський [1], Г. Неболсін [2, 3], К. Медзизховський [4] та ін. [5–8], зазначеній проблематиці у цей період була також присвячена ціла низка газетних публікацій (подекуди досить ґрунтовних). Одеське порто-франко розглядалося й у працях українських істориків 1920-х – 1930-х рр. М. Слабченка [9], І. Бовера [10], М. Бачинського [11] та ін. [12]. Тоді ж О. Оглоблин присвятив йому своє спеціальне дослідження й торкався цього предмету у інших своїх працях [13–14]. У другій половині XX ст. місце одеського порто-франко в українському та загальноімперському товарообміні вивчали І. Гуржій [15–16], О. Дружиніна [17], В. Ващенко [18], В. Золотов [19] та ін. Проте щодо одеського порто-франко досі існують не лише цілком відмінні, а подекуди й цілком протилежні, оцінки (що були зумовлені різними критеріями оцінювання, а також відмінностями галузевих та територіальних інтересів, що розглядалися дослідниками як приоритетні при вивченні економічного ефекту «вільного порту»), але й залишається чимало недосліджених аспектів. Адже одеське порто-франко було надто складним явищем як з економічного, так і з історико-юридичного боку. Останній аспект мав особливе значення, оскільки в умовах існування «вільного порту» законодавчо регламентувалися не лише торгівля, але й чимало інших сторін життя городян.

Підставою для проголошення в Одесі порто-франко стала відповідна пропозиція генерал-губернатора О.Ф. Ланжерона. Вона, з невеликими доповненнями, практично повторювала відповідну пропозицію генерал-губернатора А. Е. Рішельє від 1815 р. [20] й не відрізнялася детальністю й ґрунтовністю аргументів (значно поступаючись, наприклад проектам порто-франко, що їх пропонували у першій половині XIX ст. для Феодосії та Керчі [21]). Тим не менш, зважаючи на тодішні настрої у керівництві міністерства фінансів Російської імперії та попередні успіхи одеської торгівлі, пропозиція О.Ф. Ланжерона була підтримана Державною радою імперії на її засіданні від 5 квітня 1817 р. [22], що спричинило підписання царського маніфесту від 16 квітня 1817 р. [23].

Згідно з цим маніфестом, що складався з 15 параграфів, права порто-франко надавалося Одесі терміном на 30 років, «по завершенні яких, після розгляду користей та вигод з ними пов'язаних, можуть вони бути продовжені й на подальший час». До Одеси було дозволено привозити морем безмитно усі товари навіть ті, ввіз яких до Російської імперії за митним тарифом був заборонений. Було заборонено ввозити до Одеси іноземне «хлібне вино, горілку, а також інші міцні напої тарифом для ввезення заборонені» до 1 січня 1821 р. – часу завершення дії чинного в Одесі горілчаного відкупу. Після того імпорт горілки та міцних напоїв до Одеси повинин був

стати вільним та безмитним. Місто мало бути оточено митним кордоном з двома митними заставами. При вивезенні імпортних товарів через застави вглиб імперії з них стягувалося повне ввізне мито, при ввезенні товарів через застави в межі порто-франко мито не сплачувалося (експортне мито мало стягуватися лише при вивезенні товарів з Одеси морем).

Згідно з маніфестом «усі товари, що були ввезені до Одеси й ввіз яких до Росії заборонено загальним тарифом, не можуть бути пропущені за межі порто-франко інакше як транзитом для вивезення за кордон на підставі тих правил, що для цього предмету пізніше будуть видані» [24]. Зазначені правила були затверджені імператором 14 серпня 1818 р. як положення «про транзитний торг з європейського кордону до Одеси» й зв'язали одеське порто-франко транзитними маршрутами з суходольними митницями на австрійському, прусському та молдавському кордонах [25].

Відкриття одеського порто-франко затягнулося у зв'язку зі спорудженням митного кордону, митних застав, караулень та ін. Будівництво здійснювали досвідчені підрядчики: Д. Б. Латті, С. Томазіні, Ф. Косовський, І. Орлов. Лише будівництво застав та караулень на кордоні порто-франко у 1818–1819 рр. коштувало Одесі 162 900 крб. Для риття рову та інших робіт щодо облаштування кордону широко використовувалася праця військових «піонерних» (інженерних) частин [26–31].

12 червня 1819 р. О. Ф. Ланжерон доповів до С.-Петербургу про «завершення рову та всіх інших захисних на межі порто-франко в Одесі споруд» (між іншим, генерал-губернатор повідомляв: «Вздовж усієї межі, що має довжину 32 версти, влаштовано вісімнадцять караулень для помешкання сторожі й на двох проїжджих дорогах збудовані для митних застав два будинки, а також з морського боку – дві караульні та одна застава. Таким чином, що раніше було передбачено й потім, що після огляду межі полковником Потьє, який також є членом комітету, заплановано було – все виконано. Про призначення козаків для сторожі, розпорядження від мене зроблено»).

Проте, як свідчать архівні документи, рів на кордоні порто-франко на той час ще завершений не був. Імператор, не знаючи про це, запропонував О. Ф. Ланжерону «самому призначити день» відкриття порто-франко. Внаслідок чого 4 липня 1819 р. було підписано указ, за яким маніфест від 16 квітня 1817 р. мав вступити в дію з 15 серпня 1819 р. Саме в цей день було розпочато безмитний ввіз морем до Одеси іноземних товарів, їхнє вивезення з Одеси вглиб імперії, за відповідними розпорядженнями О. Ланжерона та начальника одеського митного округу І. Бларамберга (з 18 серпня 1819 р.) [32–33]. Останню дату можна вважати початком реального функціонування порто-франко в Одесі.

Функціонування одеського порто-франко розпочалося в один рік із запровадженням в Російський імперії фритредерського митного тарифу. Тариф 1819 р. встановив мита на ввіз іноземних товарів, що були нечувано низькими для традиційно протекціоністської митної системи Російської імперії. Таким чином, одеське порто-франко разом з деякими іншими митними заходами 1817–1821 рр. (одеський транзит, ліберальна митна система у Закавказзі, безмитна річкова торгівля в кордонах колишньої Речі Посполитої та ін.) мало стати ланкою загальної системи «вільної торгівлі» на просторах імперії. Однак російський уряд не довго залишався прихильником політики фритредерства.

Втрати скарбниці та промисловості імперії, політичні зміни, змусили уряд різко повернути до протекціонізму. З 1822 р. в Російській імперії вступив в силу жорсткий протекціоністський тариф, який в економічній літературі отримав назву «заборонного» (він передбачав встановлення високих мит, значне розширення списку товарів заборонених до ввезення). За таких умов одеське порто-франко перетворювалося на виключення із загальних принципів функціонування митної системи Російської імперії (26 березня 1822 р. була затверджена спеціальна записка міністра фінансів «Про запровадження тарифу цього 1822 р. в Одесі») [34]. Це спонукало столичних урядовців та російських промисловців ставити питання про дострокове припинення дії одеського порто-франко.

На початку 1820-х рр. за обмеження порто-франко виступило й одеське керівництво. Міська скарбниця вважала для себе надто обтяжливим утримувати кордон порто-франко, адже щорічні витрати міста лише на утримання митних чиновників у 1819–1820-х рр. перевищували 90 тис. крб. [35]. Місто не мало коштів щоб заплатити за риття рову на межі порто-франко підрядчикам І. Потапову та І. Подсолнухову, які навесні 1821 р. відмовилися продовжувати роботи

(О. Ланжерон пропонував місту взяти кредит, бо імператор не знав, що рів навколо «вільного порту» не виритий й «якщо государ імператор дізнається що його воля досі не виконана, слід чекати на його гнів та незадоволення») [35].

Саме на прохання місцевої влади Одесі були залишені доходи від горілчаного відкупу. Внаслідок чого вже 19 жовтня 1820 р. було прийнято положення комітету міністрів Російської імперії (затверджено імператором 21 травня 1821 р.) про заборону ввезення до Одеси іноземних міцних напоїв [36]. Отже, можна констатувати, що маніфест від 16 квітня 1817 р. в повному обсязі так наколи і не запрацював (принаймні імпортних горілчаних виробів одесити так і не дочекалися). Між іншим, указом від 26 травня 1820 р. до Одеси було заборонено ввезення іноземної солі [37].

Змін режиму порто-франко вимагали й одеські митники, що ремствували на неможливість перешкодити поширенню контрабанди й ефективно здійснювати пропуск людей до міста (керівник одеської митниці І. Дітерікс). 1820 р. збори «поважних громадян» Одеси, в присутності градоначальника М. Трегубова, І. Бларамберга, міського голови та ін., підготували проект обмеження території порто-франко й виділення частини митних зборів на користь міста. Оскільки в цьому разі бажання центральної фінансової влади, промисловців, місцевої влади та митників співпали, уряд пішов на значні зміни правил порто-франко (вже через три роки після його запровадження).

Хоча одеське порто-франко не було реорганізовано на порто-франківський квартал чи «вільні склади» (як це фактично передбачав указ від 1 червня 1821 р., що так і не набув чинності) [38], указ Сенату від 9 червня 1822 р. запроваджував цілу низку обмежень щодо нього серед яких найсуттєвішими були: 1) значне зменшення території («перенести кордон Порто-франко до самих кордонів міста так, щоб передмістя Молдаванка та Пересип залишалися за межею»); 2) посилення митного контролю на кордонах; 3) стягування 1/5 частини мита з імпортних товарів на користь місцевого бюджету; 4) заборона ввезення до порто-франко іноземних міцних напоїв, а також солі та «залізних, сталевих й чавунних товарів, довіз яких до імперії заборонено тарифом 1822 року»; 5) заборона представникам станів, що не користувалися правами закордонної торгівлі, вивозити іноземні товари з Одеси тощо [39].

Зазначені обмеження, що мали в повному обсязі вступити в силу від 31 березня 1823 р., за словами сучасників «так змінили одеське порто-франко, що, зберігши лише своє колишнє ім'я, воно втратило усі найголовніші вигоди свої, як для держави, так і для приватних вигод купецтва» [40].

У липні 1823 р. почав діяти новий кордон порто-франко, що включав до зони «вільного порту» лише центр сучасної Одеси (перший кордон порто-франко, будівництво якого свого часу коштувало місту значних коштів, після проведення поліцією відповідних обшуків та конфіскацій у населення одеських передмість іноземних товарів, було скасовано 4 серпня 1823 р.) [41].

Подальші зміни режиму порто-франко були пов'язані з діяльністю генерал-губернатора М. С. Воронцова, який виявився набагато більш послідовним прихильником «вільної торгівлі», ніж генерал-губернатор О. Ф. Ланжерон. На початок правління М. С. Воронцова, незручності другого кордону порто-франко для мешканців Одеси, особливо її передмість, стали надто очевидними. Водночас чергових змін умов функціонування «вільного порту» вимагали місцеві митники. Так, митний чиновник Д. Інглезі пропонував перенести кордон порто-франко, виходячи, переважно, із суто фіскальних інтересів (бо цей кордон: 1) «проходить в багатьох місцях між близькими з обох боків будівлями, так що товари легко можуть бути перекинутими за межу»; 2) відрізає від міста всі головні джерела води та млини, внаслідок чого «виникають складнощі щодо обстеження зернового хліба та водовозних діжок, яких щоденно проходить через обидві застави до тисячі, і в яких можливо зручно переховувати контрабандні товари»; 3) відокремлює від міста хутори та передмістя «Молдованку та Пересип, які раніше користувалися правами порто-франко» й мешканці цих передмість, «не маючи можливості, доставити необхідні для них речі, змушені вигадувати засоби для таємного провозу їх з Одеси, не лише задля уникнення сплати мита, але й тому, що самі не мають права оголошувати покупки свої на митниці»; 4) залишає поза межами порто-франко хутори, з яких постійно привозили «на продаж сіно та інші припаси», що надавало можливість контрабандистам «переховувати у возах товари»; 5) позбавляє мешканців Молдованки та Пересипу засобів до існування, що їх мали інші мешканці

міста; 6) є незручним як захист країни від епідемій). Д. Інглезі запропонував здійснити низку змін, щодо функціонування в Одесі митної служби, встановити додаткові формальності щодо експорту та імпорту [42].

За дорученням М. Воронцова пропозиції Д. Інглезі «були розглянуті та доповнені» керівництвом Одеського митного округу, яке в свою чергу склало «записку», спрямовану до С.-Петербургу М. Воронцовим 17 листопада 1824 р. У цій «записке» пропонувалося три можливі рішення щодо існуючого кордону порто-франко: «або знищивши його, перенести на попереднє місце (тобто повернутися до межі 1819 р. – *Т.Г.*), або влаштувати новий кордон між ними обома, або обмежити порто-франко лише карантином та гаванню» [43].

Не погоджуючись з пропозиціями Д. Інглезі обмежити одеську торгівлю, й варіантом, коли порто-франко зводилося лише до «вільної гавані» М. Воронцов 28 березня 1825 р. склав своє подання на ім'я міністра фінансів імперії. Необхідність зміни кордону порто-франко генерал-губернатор аргументував інтересами місцевого населення («положення його є занадто незручним для мешканців міста Одеси і особливо передмість Молдаванки та Пересипу. Міські мешканці можна сказати зараз замкнені по своїх будинках: вони позбавлені вільного в'їзду до околиць міста, де влаштовано багато закладів та дач; вони потерпають від нестачі води, бо всі фонтани знаходяться поза межею; а обивателі Молдаванки та Пересипу, які складаються здебільшого з нижнього класу тутешніх громадян, не тільки позбавлені вигод, що надаються міським мешканцям, але й виплачуючи однакові з ними податі та повинності, віддалені від Міста межею Порто-франко і, не маючи з ним вільного сполучення не можуть займатися ані промисловістю ані роботами, що дають їм можливості для харчування»), а також поліпшенням захисту країни від епідемій.

Тодішній міністр фінансів Є. Канкрін, зважаючи на пропозиції із засипки Д. Інглезі, пропонував створити два кордони порто-франко – перший, зовнішній, по кордону порто-франко 1819 р., а другий, внутрішній, той, що його пропонував зробити М. Воронцов (бо, на думку міністра фінансів, «куди б кордон не був перенесений, які б не були прийняти охоронні засоби, якщо буде існувати один кордон... то вельми важко і майже неможливо буде припинити таємний перевіз та перекидання товарів»).

М. Воронцову вдалося уникнути такого рішення, залякавши Є. Канкріна тим, що вельми значна територія між старим та пропонованим кордонами порто-франко (навколишні хутори, Слобідка та інші дальні передмістя Одеси) будуть зоною невизначеною з митної точки зору й перетворяться на притулок контрабандистів – «не лише хутори, а й цілі поселення, які будуть служити надійним укриттям для людей, що таємно товари провозитимуть». В якості компромісу було вирішено влаштувати один новий кордон, але з двома ровами, що значно збільшило вартість його будівництва. М. Воронцову не вдалося відстояти права на безмитне ввезення вглиб країни одеських промислових виробів [44].

Оскільки між Є. Канкріним та М. Воронцовим не було особистої неприязні, міністр фінансів йшов на поступки генерал-губернатору у дрібних питаннях. Так, 14 травня 1825 р., на прохання М. Воронцова, Є. Канкрін дозволив «щоб усіх хто проїжджає з особливими білетами, від градоначальника... пропускали через застави порто-франко безперешкодно й без усілякої зайвої зупинки під час огляду їхніх екіпажів, з дозволом при тому возити з собою у невеликій кількості різні харчові припаси й дрібні речі, які можуть бути їм потрібні для споживання» [45].

Задовольняючи прохання різних груп населення (мешканців хуторів, працівників каменоломень, власників салотопних заводів та ін.), М. Воронцов, листом від 2 червня 1826 р., просив Є. Канкріна влаштувати додаткову третю митну заставу на межі порто-франко «для привезення в місто каміння необхідного для будівництва, в'їзду з навколишніх хуторів», а листом від 27 вересня 1826 р. – четверту таку ж заставу, «через яку можна було б... привозити до міста каміння для будівництва та з боєнь або салганів, що біля неї знаходяться, м'ясо для міста». Оскільки обидві застави мали працювати лише на в'їзд, міністр фінансів не був проти й надав відповідні дозволи 7 червня та 18 жовтня 1826 р. [46].

Влітку 1826 р. М. Воронцов здійснив спробу повернути Одесі всі права надані маніфестом від 16 квітня 1817 р. Для підкріплення своєї пропозиції достатньою кількістю аргументів генерал-губернатор використав докладну записку «Про відновлення в місті Одесі порто-франко без

сплати 5-ї частини мита», складену «паном Шостаком» (вочевидь, це був відомий одеський підприємець А. Шостак) пронизану ідеями «вільної торгівлі». У своєму власному клопотанні «Про відновлення порто-франко в Одесі», що було подано імператорові Миколі I у Царському селі 31 травня 1826 р., Михайло Семенович (так само як і Шостак) твердив, що «порто-франко Одеське було так змінено, що зберегло лише своє колишнє ім'я, втративши усі найголовніші вигоди свої, як для держави, так і для приватних інтересів купецтва» [47].

Показово, що спочатку М. Воронцов, у своєму бажанні зняти усі обмеження з торгівлі, пішов навіть далі Шостака і пропонував скасувати в Одесі, нехай навіть і на шкоду міській скарбниці, «винний відкуп» й дозволити вільне привезення морем будь-яких міцних напоїв. Однак в остаточному варіанті клопотання цей пункт було замінено [48].

Отримавши клопотання М. Воронцова, імператор Микола I доручив «внести ці обставини на розгляд комітету панів міністрів» міністру Є. Канкріну. Останній, в свою чергу, склав 23 червня 1827 р. докладну записку з обґрунтуванням шкідливості (в першу чергу для державної скарбниці та промисловості імперії) пропозицій М. Воронцова й запропонував скасувати одеське порто-франко взагалі. Перебуваючи у С.-Петербурзі, М. Воронцов намагався загітувати для захисту прав одеського порто-франко членів уряду та Державної ради (зокрема, М. Сперанського та Д. Лобанова-Ростовського [49–50]). Проте отримати більшість у Державній раді йому не вдалося. Під тиском аргументів Є. Канкріна, положенням кабінету міністрів, яке було затверджене імператором 1 лютого 1827 р. було вирішене «одеське порто-франко залишити у теперішньому стані» [51].

У лютому 1826 р. за наказом М. Воронцова місцева влада, не чекаючи поки нові правила порто-франко «будуть оприлюднені через правлячий сенат» приступила до підготовки будівництва нового митного кордону (для того генерал-губернатор надіслав градоначальнику «мапу для визначення напрямку нового кордону, який буде мати довжину близько 14 верст та кошторис витратам на його спорудження»). Контракт щодо риття рову виконував підрядчик Я. Атвуд; перебудову будинку на Пересипу для влаштування «сухопутної митниці на новій межі порто-франко» проводив підрядник Я. Россі; будівництво «будинку для Тираспольської митної застави на новій межі порто-франко» й «побудову 4-х верхових землянок для офіцерів та об'їждчиків та 8-ми землянок для об'їждчиків на новій межі порто-франко» – підрядник Д. Б. Латті; «двох ввізних застав на Пересипу ...біля салотопних заводів» – підрядник Я. Калашников. Окрім того здійснювалися допоміжні роботи (спорудження шляхів, водостоків та ін.) підрядчиками І. Потаповим та П. Фраполлі· [52–56]. Більшість підрядів було виконано на початку 1827 р. (хоча деякі роботи затягнулися до серпня) [57, 58]. Значні обсяги копання рову та деякі інші роботи було виконано не підрядчиками, а під керівництвом чиновників (т. зв. «господарським засобом»). Тому загальні витрати міста на будівництво нового, третього, кордону порто-франко підрахувати важко.

2 липня 1827 р. газета «Одесский вестник» повідомила: «З 1-го числа цього місяця, нова межа порто-франко відкрита в Одесі, згідно з Указом від 17 березня 1826 року. Застави старої межі знищені». Водночас, 8 та 15 червня того ж року газета повідомляла: «З причини влаштування через нетривалий час нової межі Порто-франко, на підставах Указу Урядового Сенату від 17 березня минулого 1826 року, Начальство цим проголошує жителям, купцям і всім промисловцям, що мешкають за теперішньою межею, на Пересипу, Молдованці та на навколишніх хуторах, які входять до нової межі Порто-франко, щоб вони надали п. начальнику Одеського митного округу, не пізніше 20 числа цього місяця, реєстри про всі речі і товари, які вони мають; або завчасно вжили необхідних заходів для вивезення їх за пропоновану межу Порто-франко. Ті хто до призначеного строку не з'являться і об'яв не надішлють, втратять право вивезти речі що їм належать» [59].

Кордон одеського порто-франко, влаштований 1827 р. продовжив існувати до самого скасування цього режиму. Однак умови функціонування «вільного порту» за цей період змінювалися неодноразового. Вздовж кордону постійно посилювалися заходи безпеки. Так, «контрольна лінія» вздовж межі порто-франко, що її почали облаштовувати 1843 р., не лише вимагала від міста витрат на будівництво караулень, але й викликала невдоволення з боку власників приміських «дач» повз територію яких вона мала проходити («майор Дерібас», «статська радниця Дуровичева» та ін. писали з цього приводу скарги) [60].

Напередодні завершення дії терміну порто – франко виконуючий обов'язки генерал-губернатора П. Федоров, перебуваючи у С.-Петербурзі, подав складену 26 лютого 1846 р. записку «Про Одеське порто-франко». Вона не відрізнялася ані великим обсягом, ані ґрунтовністю. Додатковим аргументом П. Федорова на захист «вільного порту» в Одесі, що вплинув на столичних урядовців, було хіба що відкриття порто-франко в Галаці («Недалекий від нас порт Галацький, – стверджувалося у записці, – десять років тому ледве відомий щодо торгівлі, тепер із встановленням у ньому порто-франко, прямує далеко вперед й вже явно конкурує з Одесою. Чого ж чекати у тому випадку, якщо Одеса втратить свої права») [61].

Водночас, про скасування одеського порто-франко клопотало московське купецтво. Це питання було обговорено в Комітеті міністрів 15 травня 1848 р., де запропоновано, так би мовити, «компромісний варіант». Височайшим указом від 13 червня 1849 р. (опублікованим 6 липня 1849 р.) порто-франко було продовжено ще на п'ять років (до 15 серпня 1854 р), однак було запроваджено низку вельми суттєвих обмежень, що вступали в дію з 15 серпня 1849 р. По-перше, замість 1/5 частини мита з іноземних товарів, при в'їзді до Одеси морем, мало стягуватися вже 2/5 частини мита. По-друге, з виноградних вин, цукру та чаю мало стягуватися 3/5 мита, а з тютюну та міцних напоїв – повне мито. По-третє, незважаючи на значне збільшення митних зборів, до міського доходу Одеси мала йти як і раніше лише 1/5 частина ввізного мита, а решта стягнених з імпортних товарів грошів – «до митного доходу» імперії [62]. Притому у від'їжджаючих за межі порто-франко вглиб країни вимагали спеціальні свідоцтва від одеської митниці про час, коли були ввезені до Одеси іноземні товари (до, чи після 15 серпня 1849 р. та яке мито з них стягнуто).

Суходольна одеська митниця продовжувала вимагати зазначені свідоцтва від від'їжджаючих до 1852 р., коли на нагальні прохання купецтва, одеської комерційної ради та начальника митного округу, цю формальність було скасовано [63]. Тариф від 13/25 жовтня 1850 р. «по Європейській торгівлі», підтверджуючи попередні обмеження одеського порто-франко («вищезазначені правила надані одеському порту тільки до 15 серпня 1854 року»), вказував на необхідність відрахування з 1/5 частини мита, що йшли до одеського міського бюджету так званих «карантинних відсотків» (12,5%), які мали передаватися до держбюджету [64].

В цілому обмеження одеського порто-франко, здійснені урядом з серпня 1849 р., можна вважати такими, що практично ліквідували існування справжньої «вільної торгівлі» в місті. Замість вигод «вільного порту» мешканцям Одеси фактично залишився лише обтяжливий митний контроль при виїзді за її межі. Не даремно І. Уманський 1851 р. видав в Одесі кишенькове видання «Руководство по таможенным делам одесского порто-франко» [65], щоб зекономити час проїжджаючим «позбавляючи від …зайвої й важкої турботи» шукати та вивчати відповідні законодавчі акти та митні форми [66].

Як зазначалося вище, термін порто-франко мав завершитися 15 серпня 1854 р., однак через Кримську війну та втрати одеської торгівлі 9 липня 1854 р. височайшим повелінням одеське порто-франко було продовжено ще на три роки – до 15 серпня 1857 р. [67]. По завершенню цього терміну міністр фінансів склав подання про необхідність остаточно скасувати одеське порто-франко через те, що необхідність у цьому режимі зникла й він шкодить «загальним вигодам імперії».

Іноземні товари, що перебували в місті, на момент скасування порто-франко, при ввезенні вглиб імперії підлягали сплаті повного мита, або мали бути вивезені за кордон. Для контролю за цим пропонувалося зберегти «ще на деякий час існуюче митне оточення міста Одеси» (термін його існування навмисно приховався). Разом з режимом порто-франко бюджет Одеси позбавлявся й 1/5 частини митних зборів, бо на думку міністра це місто вже не потребувало особливої допомоги з боку уряду («така допомога могла свого часу бути потрібною для належного облаштування міста Одеси й тамтешнього порто-франко, але це останнє існує вже більше 37 років протягом яких поступило на користь міста лише митних зборів більше 14,5 мільйонів карбованців сріблом й усі головні міські й торговельні заклади давно вже там влаштовані…»).

Подання про скасування порто-франко було підтримане Кабінетом міністрів й затверджене імператором 4 червня 1857 р. Рішення це певний час тримали у секреті. Начальнику одеського митного округу було наказано: «Про закриття порто-франко проголосити місцевому купецтву не раніше як 1 числа липня для запобігання посиленому привозу туди іноземних й очистки їх

зменшеним митом до 15 серпня». Пізніше воно було опубліковано, в тому числі у багатьох часописах [68].

Митний кордон навколо Одеси проіснував до 1859 р. Він був скасований згідно з затвердженою імператором пропозицією державної ради «Про зняття митного нагляду з внутрішньої межі колишнього одеського порто-франко та про штат Одеського митного округу» від 31 березня 1859 р. [69]. Останню дату можна вважати датою остаточного скасування режиму порто-франко в Одесі.

Історики по-різному оцінювали причини, що безпосередньо вплинули на остаточну ліквідацію режиму порто-франко Одесі. А. Скальковський звинувачував у всьому «московських фабрикантів та їхніх нахлібників» (оскільки скасування порто-франко було здійснено саме у відповідь на чергове прохання московського купецтва) [70]. М. Слабченко розглядав скасування порто-франко в Одесі як наслідок послідовної боротьби російської промисловості за ринки збуту в Україні: «Вона добивалася вільгот для себе й тому навіть не оголошувалося окремо припинення порто-франко, воно відпало саме після Севастополя, війна усунула чужинця й на його місце поставила заброньованого тарифами російського експортера» [71]. О. Оглоблин вважав, що, навпаки, порто-франко було ліквідовано «в зв'язку з новим фритредерського типу тарифом. Після Кримської катастрофи інтереси західноєвропейського капіталу на Південній Україні було вельми управільновано. Російському «господареві» доводилося дорожитися хоча б на дрібницях, щоб не перепустити їх до рук переможного «гостя» [72].

З наслідками Кримської війни пов'язував скасування порто-франко й В. Ващенко, водночас вважаючи, що на час завершення своєї дії «вільний порт», в цілому, виконав покладені на нього завдання й був вже не потрібний («Отже, царизм здійснив ліквідацію порто-франко в той час, коли російські та українські купці в містах краю чисельно зросли, нагромадили значні капітали, встановили зв'язки із зовнішнім ринком і могли почати боротьбу з іноземними експортерами товарів. Скасування режиму порто-франко пов'язано було, також, з прагненням царизму після Кримської війни потіснити іноземне купецтво, яке займало до цього часу панівне становище у торгівлі чорноморсько-азовських портів та було найтісніше зв'язано з країнами – противниками Росії у війні. Намагання царизму у післявоєнний час посилити роль російських та українських купців продиктоване було прагненням якось зберегти вплив поміщицької Росії в тих країнах, де держави-переможці, намагалися остаточно його ліквідувати») [73].

Таким чином, одеське порто-франко у своїй історії пережило кілька періодів пов'язаних із суттєвими змінами юридичних умов його функціонування. У 1819–1823 рр. воно існувало у практично необмеженому вигляді (якщо не враховувати безмитного ввезення іноземних горілчаних виробів, яке було проголошено маніфестом 1817 р., але так і не набуло чинності). Від 1823 р. права «вільного порту» було обмежено так істотно, що, на думку деяких негоціантів, від нього «залишилася лише сама назва». Зміни 1827 р. були викликані в тому числі й намаганням місцевої влади та купців повернути втрачені права одеської торгівлі, однак окрім збільшення території, на жодні суттєві поступки в цьому питання столичний уряд не пішов. Обмеження порто-франко, запроваджені у 1849 р. були фактично завершенням існування цього режиму як засобу стимулювання одеської торгівлі (із збереженням пов'язаннях з ним незручностей для місцевого населення).

Вищезгадані зміни правових умов були лише головними з тих, що мали місце за період існування одеського «вільного порту». Практично вся історія одеського порто-франко була історію перманентних змін та обмежень, а також історією постійної боротьби між прихильниками та противниками цього режиму. Принаймні кілька разів (у 1821 р., 1823 р, 1827 р., 1831 р. та 1846 р.) одеське порто-франко знаходилося на межі остаточного знищення, або перетворення на «вільну гавань» (в межах порту та карантину). За таких умов негоціанти не могли дивитися на цей режим як на щось стале та надійне. Запроваджені урядом обмеження поступово зводили нанівець переваги мешканців «вільного порту» (перефразовуючи відому фразу, можна сказати, що для населення було шкідливим не стільки саме порто-франко, скільки його обмеження). Зі змінами юридичних умов функціонування порто-франко суттєво змінювався й його ефект для господарства Одеси та краю, що треба враховувати, вивчаючи історію економіки Наддніпрянщини першої половини XIX ст.

Джерела та література

1. Скальковский А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. – Одесса, 1839. – С. 62.

2. Небольсин Г. Статистические записки о внешней торговле России. – СПб., 1835. – Ч. 1. – С. 47, 64–66.

3. Небольсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. – Т. 1. – С. 385 – 387.

4. Медзыховский К. О свободных гаванях. – СПб., 1910. – С. 373.

5. Смольянинов К. История Одессы. – Одесса, 1853. – С. 175, 187, 188, 238.

6. Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем.– Одесса, 1881. – С. 42.

7. Вольский М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времен до 1852 года. – Одесса, – 1854. – С.55.

8. Маркевич А. Торговля и промышленность // Одесса 1794 – 1894. – Одесса, 1895. – С. 182, 196.

9. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Одеса, 1925. – Т. 1. – С. 217.

10. Бровер І. Україна на переломі до промислового капіталізму: Соціально-економічні нариси й матеріали. – Одеса, 1931. – С. 26, 63, 78-79.

11. Бачинський М. Головні економічні течії 30–40-х рр. на Степовій Україні // Записки Одеського наукового при У.А.Н. Товариства (далі – ЗОНТ). Секція соціально-економічна. – 1928. – Ч. 3. – С. 21, 29.

12. Слабченко Т. До історії аграрних криз на Україні в XIX ст. // ЗОНТ. Секція соціально-історична. – 1928. – Ч. 2. – С. 63.

13. Оглоблін О. Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. – 1928. – Т. 9. – С. 36–50.

14. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. – Харків, 1930. – С. 115.

15. Гуржій І. Місце України у зовнішній торгівлі Росії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1960. – №5. – С. 53.

16. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1962. – С. 167.

17. Дружинина Е.И. Южная Украина 1800–1825 гг. – М., 1970. – С. 125.

18. Ващенко В.П. Розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі в містах Півдня України в дореформений період. Дис. на здоб. уч. ст. к. і. н. 07.00.02. – С. 162–164.

19. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. – Ростов, 1963. – С. 136 – 150.

20. Le duc Richelieu a l’Empereur Alexandre, sur // Сборник Русского исторического общества (далі – СРИО). – СПб., 1886. – Т.54. – С. 412–417.

21. Див.: Гончарук Т.Г. Проекти влаштування міжнародної транзитної торгівлі через територію Кримського півострова в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Лукомор’я: археологія, етнологія, історія Північного Причорномор’я. – Вип. 1. – Одеса, 2007. – С. 151–161.

22. Архив Государственного Совета. – Т.4. Царствование Императора Александра I. (с 1810 по 19 ноября). Журналы по делам Департамента Государственной Экономии. – Ч.2. – СПб., 1881. – С. 1324.

23. ПСЗРИ. – Собр.1. – Т. 34. – № 26792. – С. 208–211.

24. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 34. – № 26792. – С. 208–211.

25. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 35. – № 27479. – С. 449–457.

26. ДАОО, ф. 59, оп. 2, спр. 57, арк. 4, 35.

27. Там само, спр. 60, арк.1, 2, 6.

28. Там само, спр. 62, арк.1, 7.

29. Там само, спр. 63, арк. 7.

30. Там само, спр. 64, арк. 2, 4, 7, 8, 11, 12, 25.

31. Там само, ф. 59, оп.1, спр. 119, арк. 80.

32. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т.36. – №27.866. – С. 257, 258.

33. ДАОО. ф. 87, оп. 1, спр. 29, арк. 1–4, 11, 12. 28-30, 34, 37.

34. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т.38. – № 28980. – С. 125–127.

35. ДАОО. ф. 40, оп. 1, спр. 58.,арк. 7.

36. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 37. – № 28595. – С. 679.

37. Там само. – №28285. – С. 238.

38. Там само. – №28633. – С. 714 – 719.

39. Там само. – Собр. 1. – Т. 38. – № 29068. – С. 227 – 230.

40. ДАОО, ф. 1, оп. 190 (1826 р.), спр. 28, арк. 16.

41. Там само, оп. 220 (1823 р.), спр 4, арк. 22–23.

42. Там само, ф. 59, оп. 2, спр. 747, арк. 41–42.

43. Там само, ф. 1, оп.190 (1825 р.), спр. 47, арк. 10.

44. Там само, ф. 1, оп.192, спр.111, арк. 40–45.

45. Там само, ф. 1, оп.190 (1825 р.), спр. 47, арк. 51.

46. Там само, арк. 192, 235, 236, 249.

47. Там само, ф.1, оп.190 (1826 р.), спр. 28, арк. 16.

48. Там само, арк.17.

49. Феденьов Р. К., Якубовський О. П. Перші градоначальники Одеси: історичний досвід управління містом. – Одеса, 2002. – С. 107 – 108.

50. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.1, оп.190 (1825 р.), спр. 47, арк.182.

51. Медзыховский К. Вказ. праця.– С. 52.

52. ДАОО, ф. 59, оп.2, спр. 96, арк. 1 – 2, 7 – 8, 33, 42, 102.

53. Так само, ф. 1, оп. 190 (1825 р.), спр. 47, арк. 239, 240.

54. Так само, ф. 59, оп. 2, спр. 99, арк. 10, 11, 27, 102.

55. Так само, ф. 1, оп. 190 (1825 р.), спр. 47, арк. 242 – 243, 261 – 262, 265.

56. Так само, ф. 1, оп. 190 (1826 р.), спр. 31, арк. 14–16;

57. Так само, ф. 59, оп. 2, спр.747, арк. 4.

58. Так само, спр. 129, арк. 2, 4, 18.

59. Объявление от начальства // Одесский вестник. – 1827. 2 июля, 8 июля, 15 июля.

60. ДАОО, ф. 59, оп. 2, спр. 632, арк. 4.

61. Там само, ф. 1, оп. 167 (1846 р.), спр.17, арк. 1-6, 15-19.

62. ПСЗРИ. – Собр. 2 – Т. 24. – Отд. 1. – № 23310. – С.323.

63. ДАОО, ф. 2, оп.1, спр. 314, арк. 1, 4 – 5.

64. ПСЗРИ. – Собр.2. – Т. 25. – Отд.1. –№24533. – С. 221.

65. Руководство по таможенным делам одесского порто-франко. Составил на основании законов И. В. Уманский. – Одесса, 1851. – 95 с.

66. Фельетон. Библиографическое известие // Одесский вестник. – 1850. – 20 января.

67. ПСЗРИ. – Собр2. – Т. 29. – № 28408. – С. 708.

68. Прекращение прав Одесского порто-франко // Журнал министерства внутренних дел. –1857. – Ч. 26 (Сентябрь). – С.43 (Отделение I).

69. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 34. – № 34316. – С. 254.

70. Скальковский А. Торговое значение Одессы // Экономический указатеь. – 1857. – №13. – С.309.

71. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Одеса, 1925. –Т. 1. – С. 217.

72. Оглоблін О. Одеське порто-франко. – С. 115.

73. Ващенко В.П. Вказана праця. – С. 163.

Тарас Гончарук

юридические условия функционирования Одесского порто-франко 1819 – 1859 гг.

В статье рассматриваются правовые условия режима порто-франко, отрытого в Одессе в 1819 г. Раскрываются изменения статуса одесского порто-франко на протяжении его функционирования в 1819 – 1859 гг., объективные и субъективные факторы, влияющие на эти изменения. Делается вывод, что режим порто-франко за это время претерпел ряд значительных ограничений, качественно изменивших его сущность.

Ключевые слова: *порто-франко, Одесса, история торговли, налоги, порт.*

Taras Goncharuk

Legislative base of free port 1819 – 1859

The article deals with the legal conditions of a free port regime, Open-Odessa in 1819, reveals the changes in the status of a free port of for its operation in 1819 – 1859. As well as the objective and subjective factors affecting these changes. The conclusion is that the regime of free port in that time has undergone a number of significant limitations, qualitatively change its essence.

Key words: *open gate, Odessa, history of trade, taxes, port.*

УДК 94(477.74):341.81(=131.1) «17/19»

Олена Феденко (м. Одеса)

Відкриття та діяльність італійських консульств в Одесі наприкінці XVIII – початку XX ст.

У статті на основі матеріалів Державного архіву Одеської області та іноземної преси розглядається діяльність дипломатичного представництва італійських держав протягом кінця XVIII – початку XX ст. в Одесі. Визначені основні напрямки діяльності італійських консулів.

Ключові слова: *італійці, консули, Одеса, купці, Неаполітанське королівство, Королівство Італія.*

Розбудова і перетворення Одеси на головний причорноморський торговельний порт Російської імперії сприяли, по-перше, утворенню в місті чисельних іноземних громад, по-друге, встановленню міцних економічних зв'язків з іноземними державами. Ці явища визначили той факт, що у XIX ст. в Одесі існували консульства майже усіх провідних держав світу. Ще наприкінці XVIII ст. одними з перших у Одесі почали відкривати свої представництва італійські держави, чиї піддані в цей час нараховували 700-800 осіб, що складало 10 частину населення міста [1].

У вітчизняній історіографії питання діяльності в Одесі іноземних консульств, зокрема італійського, залишається майже не дослідженим. Діяльність перших консулів апеннінських держав наприкінці XVIII – 30-х рр. XIX ст. побіжно розглядається в монографії К. Ю. Бацака [2]. В іноземній історіографії італійські консульства в Одесі виступали предметом розгляду у вступах до джерелознавчих праць, присвячених загальній характеристиці документів фондів італійських архівів, що зберігають листування дипломатичних представництв в Російській імперії. У 1952 р. п'ятий випуск серії «Покажчики історичних архівів» був присвячений «Послам та консулам Італійського королівства в Росії (1783-1861)» [3]. У 2005 р. Філіппо Маріна у праці «До історії відносин Неаполітанського королівства та Російської імперії: матеріали Державного архіву міста Неаполь» дав загальну характеристику відносин між двома державами та зробив короткий огляд фондів архіву Неаполю, що зберігають консульську кореспонденцію [4].

Враховуючи вищезазначене метою статті є встановити дипломатичне представництво італійських держав і визначити основні напрямки діяльності італійських консулів на основі документів Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО) та іноземної преси. Матеріал у статті поданий хронологічно за двома періодами: перший розпочинається – від появи перших в Одесі консульств італійських держав – Королівства Обох Сицилій, Сардинського королівства, Тосканського герцогства, Папської області та ін.; другий – з 1864 р. – від появи призначення Італійського генерального консула в Одесі до початку Першої світової війни.

Перемога у російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. і, як наслідок, початок панування Російської імперії на Чорному морі, співпадає з встановленням дипломатичних тісних відносин з італійськими державами, в першу чергу з Неаполітанським (з 1816 р. Королівство Обох Сицилій) та Сардинським королівствами.

Наприкінці XVIII ст. Італія залишалася роздробленою феодальною країною, на теренах якої існувало дев'ять держав: Венеціанська та Генуезька республіки, Велике герцогство Тоскана, герцогства Парми та Модени, Неаполітанське та Сардинське королівства, Папська область та Ломбардія (входила до складу Австрійської імперії). Під час наполеонівських війн майже вся Італія опинилася в залежності від Франції під назвою Італійське королівство, окрім Сицилії (де правила гілка іспанських Бурбонів) та Сардинії (Савойська династія). Після Віденського конгресу 1815 р. в Італії відбулася реставрація старих режимів, очолюваних іноземними династіями: Бурбонам дісталося Королівство Обох Сицилій, Ломбардо-Венеціанська область увійшла до складу Австрійської імперії, представники династії Габсбургів запанували в Моденському, Тосканському та Пармському герцогствах, в Римі була відновлена влада папи. Єдиною національною державою в цей, як і в попередній період, залишалося Сардинське королівство на чолі з Савойською династією, що повернула собі землі П'ємонту, Ніццу та Лігурію.

Неаполітанське королівство і Російська імперії встановили дипломатичні відносини ще 1777 р. за часів правління Фердинанда IV та Катерини II, коли дві держави обмінялися послами. Налагодження відносин пов'язано з експансією Російської імперії у Чорному морі і потребою в союзниках. Перший неаполітанський посол в Російській імперії, герцог Сан Нікола, обіцяв, що Неаполітанське королівство, не беручи участь у російсько-турецькому військовому протистоянні, буде захищати торгові інтереси Російської імперії [5]. Наступний посол Антоніо Мареска, герцог Серра-Капріолла, підписав перший торговельний договір між державами. Цей документ захищав і розвивав торгівлю Неаполю в Леванті, що забезпечувалася зниженням мита для неаполітанських кораблів в Чорному морі [6].

Розвиваючи відносини із Російською імперією, Неаполітанське королівство намагалося зберегти дружбу з її політичним конкурентом – Османською імперією, отримуючи права безперешкодного пересування Чорним морем від турецької влади. Королівство Обох Сицилій спиралося на Російську імперію у боротьбі за італійські території, особливо з Папською областю.

У 1783 р. був підписаний перший торговельний договір між Російською імперією та Сардинським королівством, внаслідок якої держави обмінялися послами [7]. За правління Павла I й Олександра I встановлюються дипломатичні відносини і з іншими італійськими державами.

Заснування нових міст на Чорному морі викликало інтерес не тільки в італійських урядів, а й у купців, моряків, військових, промисловців з італійських земель. Прибуттю італійців сприяли урядові заходи з боку Російської імперії, викликанні недосвідченістю місцевого російського купецтва, і зростаючі обсяги міжнародної торгівлі. Це призвело до утворення в Одесі чисельної італійської громади. Вже наприкінці XVIII ст. італійці становлять десяту частину населення Одеси – 800 осіб при загальній кількості населення 7-8 тис. осіб [1]. У 1827 р. в місті проживало 32995 осіб, у тому числі 3498 іноземців (10,6%), серед яких вихідці з різних італійських держав становили 0,96% (334 чол.): з Неаполітанського королівства – 100 осіб (0,3%), з Сардинського королівства – 68 осіб (0,2), з «Італії» взагалі (за документом) – 159 осіб (0,45%), з Тоскани – 7 осіб (0,01%) [8].

У 1834 р. кількість іноземців в Одесі складала 5174 осіб, серед них італійців 28% або 1 016. при загальній кількості населення 61 899 осіб [9]. Через три роки в Одесі мешкало вже 1600 вихідців з Апеннін. За матеріалами «Первой всеобщей переписи населения Российской империи» чисельність італійців складала 717 осіб, що становило 0,2% від усього населення Одеси. З них лише 142 особи мали російське підданство [10].

Італійці проявили себе у найрізноманітніших галузях міського господарства та виробництва: хлібопекарська (Дж. Гоцці, Дж. Тропано, Дж. Жуанніні), кондитерська, готельно-ресторанна справи (А. Рівара, М.Пасто, Л. Леммі) тощо. Італійські купці створювали потужні торговельні контори (І. Тработті, Б. Понтіо, Я. Порро, брати Анатра, К. Рокко та ін.), що займали експортом зерна до італійських держав.

Збільшення кількості італійців в причорноморських містах та налагодження економічних зв'язків призвели до відкриття перших італійських консульств, при чому перших не тільки в цьому регіоні, а й в Російській імперії загалом. Генеральні консули знаходилися головним чином в Одесі, де також був і власний віце-консул. До Маріуполя, Бердянська, Керчі, Таганрога до 70-х рр. XIX ст. призначалися віце-консули.

Першим було відкрито Неаполітанське генеральне консульство в Херсоні в 1787 р. на чолі з Віченцо Музенгою [11]. У 1797 р. воно було перенесене до Одеси [12]. У травні 1799 р. В. Музенгу на посаді консула змінив тодішній неаполітанський віце-консул Гаетано Гульємуччі [13]. Наступником Г. Гульємуччі став майор у відставці, брат Йосифа де Рібаса, Феліче де Рібас, який обіймав цю посаду з 1807 р. до 1845 р. [14] З 1845 р. його син Михайло де Рібас зайняв посаду Генерального консула. У січні 1854 р. він попросив звільнення з посади через його призначення редактором «Одесского вестника» [15]. У лютому 1854 р. Неаполітанським генеральним консулом став колишній військовий Массімо Нуньєс де Сан-Секондо, а після його смерті 1855 р. цю посаду обійняв Алессандро Ведіноа [16].

У 1804 р. в Одесі було відкрито сицилійське генеральне консульство [17], а у 1817 р. сардинське генеральне консульство на чолі якого був призначений Дорла Дольчаква, але хвороба не дозволила йому посісти це місце, тому замість нього був відправлений граф Луіджі Даттілі дель Торре – генерал-лейтенант сардинського війська [18]. Наступником графа дель Торре в 1825 р. став Гаетано Міланта.

Під час Кримської війни 1853-1856 рр. сардинські консул Стефана Берцолезе і віце-консули були відкликанні з Одеси та інших північно-причорноморських портів. Їхні обов'язки взяли на себе представники інших іноземних держав. По закінченню війни посаду генерального сардинського консула обійняв кавалер Габриель Галатері де Дженола [19].

У 1821 р. в Одесі існувало тосканське консульство на чолі з Християном фон Том, який одночасно був і австрійським консулом. У 1831 до 1855 р. на цю посаду був призначений російський підданий грецького походження, купець, банкір, меценат Федір Павлович Родоконакі [20]. На початку 1850-х рр. до складу тосканського консульства увійшло Луккське тимчасове консульство в Одесі на чолі з Дуіванетті (Дулованетті) [21].

У 1830-ті рр. в Одесі знаходилося і Папське (Римське) генеральне консульство, яке 1838 р. очолював Паоло Джузеппе Джованнеті, а 1840 р. Лучано Міланта [22], який обійматиме цю посаду більше 20 років [23]. В Одесі існувало і Пармське консульство на чолі з кавалером Франческо Багер-і-Рібас (Francesco Baguer e Ribas) та віце-консулом Джузеппе Кальзада [24].

Звичайною була практика, коли консулами ставали не піддані відповідних держав, а поважні громадяни Одеси. Наприклад, грек Іван Раллі, який володів торговим домом «Брати Раллі» довгий час був консулом США в Одесі. Не виключенням були й італійці. Так купець 1-ої гільдії генуезець Яків Порро був португальським консулом. У 1890 р. 41-річний італійський підданий Іван Котронео був призначений іспанським консулом в Одесі. Іван Котронео мешкав в Одесі з 1859 р., мав дачу на Малому Фонтані та займався торговельною справою з річним обігом більше 100 тис. крб. [25].

Італійські консули найчастіше були або купцями, або колишніми військовими. Гаетано Гульємуччі згадується в магістратських списках купців Одеси за 1802 р. [26]. У 1820 р. на території Нерубайських хуторів його вдова Єлизавета Гульємуччі володіла ділянкою в 25 дес. [27]. 1834 р., через скрутне фінансове становище, вона віддала під грошову заставу будинок та склад у новому м'ясному ряді в І-у кварталі ІІ-ї частини міста [28].

Феліче де Рібас володів лавками, через які прикажчик швидко збував товари закордон, та товарним складом на Воєнному форштаді, який 1819 р. перейшов у його власність від вдови міського архітектора Марії Аделади Фраполлі. У власності консула перебували ще два будинки вартістю 46 620 крб. [29].

У 1834 р. спеціально для уряду Королівства Обох Сицилій неаполітанським віце-консулом Михайлом де Рібасом був підготовлений «Нарис про місто Одесу» [30], в якому автор подає коротку історію міста, умови ведення торгівлі, економічні та демографічні показники, характеризує культурне життя міста тощо.

Робота М. де Рібаса не була унікальною у своєму роді. Італійці відкривали консульства та представництва в причорноморських містах з метою поширити свій економічний вплив, тому консули, у своєму листуванні з італійським урядами чи іншими консулами, описували історію міста, умови та стан торгівлі, показники експорту та імпорту через порти (особливо, що стосується товарів, якими торгували італійці), вказували кількість кораблів за країнами, що заходили в порт тощо. Не лише консули передавали відомості про Одесу і тим самим рекламували місто перед урядом і негоціантами. Перша відома робота про Одесу в Італії вийшла 1817 р. у Флоренції під назвою «Відомості про Одесу» авторства невідомого автора-негоціанта [31].

Консули опікувалися захистом економічних інтересів та спадковими справами своїх співвітчизників, підтверджували підданство своїх громадян на запити уряду Російської імперії, надавали допомогу тощо. Негоціанти, які не мали в місті консулів своїх держав потерпали від порушення їхніх прав з боку місцевої влади. Але й самі консули у своїй роботі нерідко натикалися на бюрократичні перепони. Наприклад, Михайло де Рібас протягом більше 11 років займався справою передачі спадку римо-католицького священика в Таганрозі Петра Вело його родичам, що проживали в місті Топарі [32]. Як і в цій справі, так і в інших, перепоною ставали місцеві імперські градоначальники, чиновники, судді та ін.

Консульства окремих італійських держав існували в Одесі до створення єдиного Італійського королівства. Спираючись на Францію, П'ємонт у військовому протистоянні зміг витіснити Австрійську імперію і на 1860 р. об'єднати усі землі, окрім Рима з областю Лаціо та Венеції. 17 березня 1861 р. загальнонаціональний парламент в Турині проголосив створення Італійського королівства на чолі з п'ємонтським

королем Віктором Еммануїлом ІІ. У 1866 р., скориставшись війною між Австрійською імперією і Пруссією, уряд Італії здійснив приєднання Венеції, а 1871 р. відбувся успішний похід італійських патріотів на Рим, що завершив об'єднання Італії.

У 1864 р. на посаду генерального консула Італії був призначений кавалер Сальватор Кастілья (Salvatore Castiglia) [33]. С. Кастілья народився 10 березня 1819 р. в Палермо, під час війни за об'єднання Італії був соратником Джузеппе Гарібальді, був призначений командуючим воєнно-морським флотом на Сицилії. Через свій складний характер та незалежні погляди він не вписався у вищі політичні кола італійського королівства і був призначений генеральним консулом спочатку до Копенгагена, потім до Одеси, де прослужив 27 років. В 1891 р. він полишив посаду і повернуся до Італії, де помер 1895 р. Саме за часи роботи консулом С. Кастілья у 1875 р. було ліквідовано італійські консульства у Бердянську та Таганрозі, весь південь імперії став ареною діяльності італійського генерального консула в Одесі [34]. Відомо, що 1883 р. С. Кастілья збирав кошти на допомогу постраждалому від землетрусу острову Іскія [35]. У 1890 р. син Сальватора, Танкреді Кастілія, став італійським віце-консулом в Одесі [36].

18 квітня 1875 р. була підписана консульська конвенція представниками італійського і російського дворів князем Рафаелем Барболані та князем Олександром Горчаковим відповідно, що регулювали права і обов'язки представників обох держав [37].

Будучи італійським генеральним консулом, С. Кастілья став першим головою Італійського благодійного товариства. 1908 р. в Російській імперії існувало шість італійських благодійних товариств, одне з яких розміщувалося в Одесі. Одеське товариство було засновано 12 червня 1863 р. і 1908 р. нараховувало 150 членів і майно в розмірі 70 145 італійських лір. Італійське благодійне товариство видавала кошти співвітчизникам у різноманітних надзвичайних ситуаціях, виплачувало стипендії та репатріації, брало на себе поховання італійців на чужині і т.д. Членами товариства були представники місцевої громади, які робили щорічні внески, окрім них, в обов'язковому порядку, пожертви робили моряки італійських кораблів, що постійно приходили в причорноморські порти, купці та окремі торгові фірми («Брати Анатра»), консули та віце-консули, банківські установи, до товариства надходили кошти з благодійних театральних вистав і т.д. Генеральний консул кожного року писав звіти про діяльність товариства і надсилав його до Італії [38].

1891 р. місце С. Кастілья посів Мікеланджело Пінто, на початку 1890-х рр. канцелярія Італійського Генерального консульства переїхала до будинку Бродського №2 [39]. В грудні 1894 р. генеральним консулом став барон Нікола Скітті (Squitti) [40]. Нікола Скітті був автором роботи «Італійські колонії в окрузі Одеського консульства» [41], 1892 р. на основі його доповіді в «Бюлетні Міністерства іноземних справ Італії» були надруковані показники зовнішньої торгівлі Одеси [42]. Після барона Н. Скітті генеральним консулом став Едуардо Бонеллі [43], а після нього І. М. Россет [44].

У 1902 р. місце віце-консула посів кавалер Сільвіо Коццiо (1857-1927). Влітку 1914 р. С. Коццiо перебував у відрядженні в Італії, де представив президенту Лігурійського товариства історії вітчизни маркізу Чезаре Імперіале свою роботу «Історичні нотатки про панування генуезців у Криму та короткі замітки про походження міста Одеси та його італійської колонії» (так і не була надрукована), за яку на виставці в Мілані 1906 р. отримав золоту медаль [45]. В цей час обов'язки С. Коццiо виконував професор італійської мови Новоросійського (Одеського) університету Джованні Сперандео [46]. Під час свого відрядження 1906 р. до Риму у журналі «Rivista d'Italia» Д. Сперандео опублікував працю «Італійці на Чорному морі. Колонії Одеси» («Gli italiani nel Mar Nero. La colonia di Odessa») [47]. В ній було подано огляд діяльності італійської громади Одеси.

Таким чином, відкриття італійських консульств в містах Північного Причорномор'я припадає на початок панування Російської імперії у причорноморському регіоні. Через утворення в Одесі економічно потужної італійської громади, саме в цьому місті з 1797 по 1820-ті рр. відкриваються перші генеральні італійські консульства. На початку 1860-х рр. зі створенням єдиного королівства Італія, в Одесі створюється Генеральне консульство Італії, що опікується італійцями, які мешкали на території Херсонської, Таврійської, Катеринославської, Бессарабської губерній та області Війська Донського. За своїми професіями особи, які займали консульські посади, найчастіше були купцями або військовими. Дипломатичні представники опікувалися захистом економічних інтересів своїх співвітчизників, були авторами перших праць з історії італійської громади в Одесі.

Джерела і література

1. Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. – Ленинград: Наука, 1975. – С.161.

2. Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. – К.: Знання України, 2004. – 300 с.

3. La legazione e i consolati del Regno di Sardegna in Russia (1783-1861) a cura di Francesco Bacino. –Roma: Tip. riservata del Ministero Affari Esteri, 1952. – 74 p.

4. Marina F. Per una storia dei rapporti fra il Regno di Napoli e l'Impero russo: materiali documentari dell'Archivio di stato di Napoli// Europa Orientalis. Archivio italo-russo. – Vol IV. – 2005. – P. 243-295.

5. Там само. – Р. 246.

6. Там само. – Р. 248.

7. La legazione e i consolati del Regno di Sardegna…. – Р. 11.

8. Діанова Н. М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.).: дис.: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2003. – С.159.

9. Бацак К.Ю. Вказ. праця. – С.108.

10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи / Под ред. Н. А. Тройницкого. Т.XLVI: Херсонская губерния. – СПб.: Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел, 1904. – С. 96.

11. Бацак К.Ю. Вказ. праця. – С. 177.

12. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.17, оп.1, спр.62, арк.9.

13. Там само, спр. 85, арк.1.

14. Бацак К.Ю. Вказ. праця. – С. 178.

15. ДАОО, ф.1, оп. 193 за 1854 р., спр. 22, арк. 18.

16. Там само, арк. 170.

17. Бацак К.Ю. Вказ. праця. – С. 177.

18. La legazione e i consolati del Regno di Sardegna…. – Р.23.

19. ДАОО, ф.1, оп. 193 за 1854 р, спр. 22, арк. 158.

20. Там само, арк. 144.

21. Там само, арк. 54.

22. ДАОО, ф.1, оп. 192 за 1840 р., спр. 49, арк. 6.

23. ДАОО, ф.1, оп. 193 за 1854 р., спр. 22, арк. 192.

24. Consiglio di stato ordinario // Almanacco di corte per l'anno – Parma, Tipografia Reale, 1858. – P. 441.

25. ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 1842, арк.78.

26. Бацак К.Ю. Вказ. праця. – С.115.

27. ДАОО, ф.59, оп. 3, спр. 240, арк. 1.

28. Там само, ф.17, оп. 13, спр. 215, арк. 200.

29. Бацак К.Ю. Вказ. праця. – С.116.

30. Ribas M. Saggio sulla citta di Odessa di Michele de Ribas e altri documenti dell'archivio di Stato di Napoli / a cura di Moracci G.- Genova, [1988]. – 107 p.

31. Бацак К.Ю. Вказ. праця. – С.172.

32. ДАОО, ф.1, оп. 192 за 1844 р, спр. 75, арк. 2.

33. Brancato F. Castiglia, Salvatore // Dizionario biografico degli italiani. – Vol. 22. – Roma, 1979. – P. 175.

34. ДАОО, ф.2, оп. 1, спр. 973, арк.7.

35. Gazzetta ufficiale del regno d'Italia. – 1883. – 31 ottobre.

36. ДАОО, ф.2, оп. 1, Спр. 1465, арк. 15.

37. Там само, ф.5, оп. 1, спр. 1595, арк.11.

38. Gazzetta ufficiale del regno d'Italia. – 1877. – 12 ottobre.

39. ДАОО, ф.2, оп. 1, спр. 1872, арк. 47.

40. Там само, спр.2038, арк.34.

41. Squitti N. Le colonie italiane nel distretto consolare di Odessa // Emigrazione e Colonie. Raccolta di rapporti dei RR. agenti diplomatici e consolari. – Roma. – 190. – Vol.1., parte 3. – 1903. – P. 171-184.

42. Movimento commercial di Odessa. (Da un rapporto del barone Squitti, regio console generale a Odessa) // Bollettino del Ministero degli Affari Esteri. – 1903. – Roma. – P. 444-446.

43. ДАОО, ф.2, оп. 1, спр. 3263, арк.30.

44. Там само, спр. 3599, арк.42.

45. Volpicella L. Proemio // Atti della Società Ligure di Storia Patria. – Vol. LVI. – Genova, 1928. – P. IX.

46. ДАОО, ф.2, оп.1, спр. 3599, арк.42.

47. Spendero G. Gli italiani nel Mar Nero. La colonia di Odessa // Rivista d'Italia. – 1906. – Agosto. – P. 325-342.

Елена Феденко

Открытие и деятельность итальянских консульств в Одессе в конце XVIII – начале XX в.

В статье на основе материалов Государственного архива Одесской области и иностранной прессы рассматривается дипломатическое представительство итальянских государств в Одессе в конце XVIII – начале XX в. Определены основные направления деятельности итальянских консулов.

Ключевые слова: *итальянцы, консулы, Одесса, купцы, Неаполитанское королевство, Королевство Италия.*

Olena Fedenko

Opening and activities of Italian consulates in in the late 18th – early 20th centuries.

On the basis of archival materials and the foreign press the article deals with the history of Italian consulates in during the late 18th – early 20th centuries. Much attention is given to the activities of the general consuls.

Key words: *the Italians, the consuls, Odessa, merchants, the Kingdom of Naples, the Kingdom of Italy.*

УДК: 628.143 (477-25)

Валентин Кобзар (м. Київ)

Одеський Дністровський водогін: Як все починалось

Стаття висвітлює історію започаткування Одеського централізованого водогону, особливо Дністровського водогону.

Ключові слова: *І.О. Платс, Рашковський фонтан, водогін Ковалевського, Дністровський водогін.*

У вересні поточного року виповнюється 142 роки з часу започаткування Дністровського водогону, який забезпечив водою м. Одесу. Введення в експлуатацію споруд Дністровського водогону з водозабором із р. Дністер нарешті дозволило поставити, звичайно на певний час, «жирну крапку» в багаторічній боротьбі одеситів за право мати в місті добру питну воду в достатній кількості. Аби бодай частково уявити, які проблеми мали одесити за постійного дефіциту води в цьому південному місті від часу його заснування й до кінця ХІХ сторіччя, наведемо хронологію цього питання, опираючись на докладний опис водогону, що зберігся [1,2].

У цьому сенсі найбільш цікавою є доповідь-повідомлення інженера І.О.Платса, керуючого технічною частиною (читай головного інженера за сучасною кваліфікацією посад) Одеського водогону. Свою доповідь [1] він виголосив в якості делегата IV-го Російського водопровідного з'їзду, що відбувся в м. Одеса 4-11 квітня 1899 р. За традицією, тоді кожен водопровідний з'їзд розпочинався з доповідей місцевих фахівців про водогін та систему каналізації міста, де проходив з'їзд. Готуючи доповідь про одеський водогін, інженер Платс скористався відомостями видання Одеського Міського Управління, що вийшло до сторіччя Одеси (1894 р.).

Питання забезпечення міста питною водою, з урахуванням незадовільних місцевих умов, було завжди в центрі уваги одеської місцевої адміністрації з часу заснування міста (1794 р.). Справа в тому, що в приморському місті відсутні більш-менш придатні джерела поверхневих прісних вод. За відсутності таких, спочатку вся увага приділялась пошукам ґрунтових, підземних вод. Взагалі-то підземні води в межах Одеси не відповідають вимогам питного водопостачання. Загальна жорсткість верховодок становила тоді від 15 до 100 градусів, значний загальний солевміст одеських ґрунтових вод (гіпс, сірчанокисла магнезія, глауберова сіль та інше) та наявність азотнокислих солей робили воду малопридатною для питних потреб. Під час посух різко зменшувався дебіт навіть цих джерел.

Після наведеного вище стає зрозумілим, чому питання водозабезпечення міста виникло одночасно, а, вірніше, навіть раніше від часу його заснування. Так 15 травня 1792 р. катеринославський губернатор В.Каховський в своєму донесенні про облаштування системи водопостачання поселення Хаджибей доповів про існуючі проблеми. Він же, чи не вперше, висловив припущення про можливість проведення води до майбутнього міста з далеких околиць чи Дністра. Та спочатку (за часів Хосе де Рибаса) активно будувалися колодязі для води. Для цього щоденно відряджались 50 чоловік військових з полків місцевого гарнізону. З розвитком міста число колодязів, звичайно, невпинно зростало. Так, за донесенням Лорера від 17.04.1797 р. в поселенні було 10 колодязів, до кінця 50-х років ХІХ сторіччя за даними підполковника Генерального штабу А. Шмідта – 230, а вже до кінця 60-х років ХІХ сторіччя – близько 600.

Та постачання водою з колодязя не могло задовольнити населення міста, що бурхливо розвивалось. 8 січня 1808 року міська Дума скликала загальноміські збори делегатів з числа мешканців. На цих зборах була прийнята ухвала про вкрай незадовільний стан водозабезпечення міста, особливо з урахуванням напливу в Одесу маси людей, обозів та морських суден. Збори висловили клопотання до вищих органів влади про здійснення так і не виконаного повеління імператриці Катерини ІІ про проведення з околиць «сильной, прозрачной и легкой» води від джерела-фонтану, розташованого в 10 верстах від міста. І далі в ухвалі підкреслено: «…почерпнут люди прохладную воду, усталый старец оживит засохшие уста свои, жители обильно воспол-

зуются к своему насыщению, способствуя на потушение и пламени огненному». Та проведення такої «далекої» води вимагало непомірних коштів і часу. Тому місцева адміністрація знову почала шукати більш близькі та багаті водні джерела.

У тому ж таки 1808 р. градоначальник герцог Дюк де Рішельє доручив поручику свити Його Величності Рошешуару знайти джерела води проти Платонівської пристані порту. В свою чергу Будівельний комітет місцевої адміністрації запросив з міста Ясс (нині на території Румунії) фахівців з пошуку джерел води та облаштування фонтанів. Для водопою худоби були облаштовані ставки у Водяній та Фортечній (Карантинній) балках. Рашковський фонтан, що забирав воду з місцевості пізніше названої Малим фонтаном, був пристосований для постачання водою суден. У розробці проекту Рашковського фонтану (1805 р.) брав участь військовий інженер, австрієць за походженням І.І. Круг. В 1804 р. він був відряджений для роботи в Одеському будівельному комітеті для виконання фортифікаційних та гідротехнічних споруд.

Отже, за часів герцога Д.Рішельє, графа О. Ланжерона і графа М. Воронцова головним джерелом питної води в місті були колодязі, що належали місту та приватним особам. Досить непогану і значну за обсягами воду давали колодязі в районі Водяної балки. Власне і назва її була започаткована дякуючи воді. Застава в колишній зоні порто-франко (район вулиці Градоначальницької) звалася також «водяною». З тієї ж причини і вулиця Градоначальницька в народі звалася також «Водовозною».

Колодязі Одеси на той час являли собою споруди, що давали власникам значні прибутки. Тому нерідко, навіть міські колодязі, захоплювались приватними особами. Іноді до цих колодязів приватниками обмежувались вільний доступ, проїзд. Нерідко траплялись випадки, коли міські колодязі навмисне засипались, і тоді виникала монополія приватних колодязів.

Цей факт був констатований у 1820 році депутатами В. Богровим, О. Сапожніковим та Г. Маразлі, що проводили за дорученням графа О.Ланжерона перевірку приміських хуторів та колодязів. Незважаючи на таке попередження групи депутатів, незаконні захоплення колодязів продовжувалось і в 1833 році місцевій владі довелось лише констатувати, що громадські (міські) колодязі Водяної балки остаточно перейшли у власність приватних осіб з формулюванням «…в силу давности». Чи не правда, читачу, доволі знайома картина з сьогодення.

З архівних матеріалів тих часів, підкреслював у своїй доповіді І.О. Платс, збереглось багато свідчень на несправність колодязів, їх забруднення та руйнування. Забрудненню води в колодязях і водоймах дуже дошкуляла сарана. Так, у 1824 р., з причин нападу на місто сарани, одеським градоначальником було запропоновано Одеському будівельному комітету зробити розпорядження про закриття дошками колодязів і копаней. В тому ж таки 1824 році, чи не вперше, було виконане дослідження води колодязів. Аналізами було встановлено наявність в ній вапняних солей, гіпсу та глини.

Незадовільний стан колодязного водопостачання змушував місцеву владу і підприємців, одночасно з копанням нових колодязів, шукати шляхи найбільш надійного водопостачання міста. Одним з таких шляхів було облаштування в місті дворових цистерн для збирання дощових вод. На жаль, не збереглось достовірних відомостей про те, коли ж з'явилися перші цистерни в місті. Однак, відомо, що у 1827 р. було вирішено облаштувати цистерни в міських військових казармах. А в приватних садибах їх певно почали облаштовувати значно раніше. За даними Шмідта, в кінці 50-х років XIX сторіччя в місті було 875 цистерн. Ємність цих кам'яних споруд була різною і іноді становила до 40 тис. відер. Деякі з цих споруд збереглися в місті і донині. Зважаючи на значну їх вартість, цистерни тоді були у заможних власників і майже ніколи в загальному користуванні.

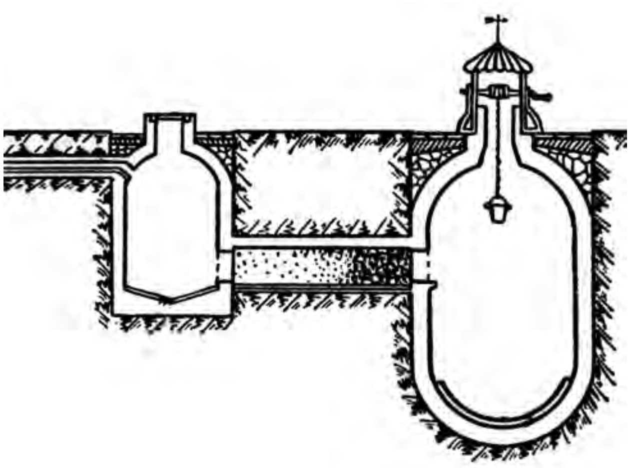

Типові одеські цистерни для води

Оскільки вода у цистернах переважно мала дощове походження, вона була «м'якою» та не придатною для пиття і використовувалась переважно для купання, прання та інших господарських потреб. Звичайно, якість цієї води, особливо її бактеріальне забруднення, не сприяли здоров'ю місцевого населення. Під час літніх посух вода швидко зникала з цистерн. Забігаючи наперед нагадаємо, що у 1873 р., напередодні відкриття нового Дністровського водогону, місто протягом декількох днів знаходилось в складному безвихідному становищі щодо водозабезпечення. Водовози стояли у довжелезних чергах біля колодязів. Звісно й продавали воду аж по 5 рублів за бочку. Для довідки, за ці гроші тоді можна було придбати пару взуття або 4 кг осетрових видів риби, стільки ж вершкового масла, а сала – майже 10 кг! Дійшло до того, що воду стали підвозити спеціальними баржами, наповненими водою з Дніпра біля Херсону. Навіть велись перемовини з залізницею про транспортування води в цистернах.

Ідея В. Каховського про використання води з фонтанів з околиць міста стала можливою для втілення лише у другій половині XIX сторіччя. Тим не менш, вже за Д. Рішельє і, особливо, при О.Ланжероні місту було надано багато проектів такого використання фонтанів. Але всі вони не були реалізовані. У 1812 р. питаннями водопостачання займався відомий гідротехнік генерал П.П. Базен, який починав ще за часів герцога Рішельє. Він завідував всіма громадськими роботами в південних губерніях імперії і склав також проект водопостачання Одеси, який так і не був реалізований.

У 1818 р. Імператор Олександр І під час відвідування Новоросійської губернії та Південної Пальміри, звернув увагу на потерпання Одеси без води. Своїм указом він повелів надати йому на затвердження проект водопостачання міста. Очевидно, що вже тоді мався на увазі водогін з Дністра. Адже ще 17 липня 1826 р. квартирмейстер, граф Л. Серрісторі, який служив при Новоросійському та Бессарабському генерал-губернаторі, в своєму рапорті на ім'я одеського градоначальника, посилався на документ від 23 червня 1818 р., поданий в будівельний комітет, щодо покращення життя в м. Одесі та його карантину. В цьому документі, на ім'я графа О. Ланжерона, йшла мова про вказівку Одеському будівельному комітету надати інженеру Ю.В. Гаюї всі плани та проекти про водогін з Дністра, зроблені ще за часів Хосе де Рибаса. Однак, в Канцелярії Будівельного комітету ніяких планів не було виявлено. Сам генерал-майор Гаюї повідомив керуючого І відділенням IV-го Округу Шляхів сполучення, що він ніколи, ні від кого такі документи не отримував. В свою чергу пан Богданов, що служив з 1803 по 1826 роки в Комітеті, теж заявив, що в Комітет плани стосовно Дністровської води не надходили. Він лише чув, що покійний Хосе де Рішельє за життя висловлював міркування щодо Дністровського водогону.

Питанням водопостачання міста Одеси займався й міський градоначальник граф Олександр Гур'єв. У 1822 р. він подав на ім'я тимчасового керуючого Новоросійським краєм генерал-лейтенанта І.І. Інзова «Записку о водопроводе в Одессе и об отыскании воды». В ній підкреслювалась невигідність для міста користування водою Малого, Великого та Рашковського фонтанів. Було запропоновано використати воду недавно відкритого нового джерела на хуторі колезького радника Рено (пізніше Бухаріна), а також відкрити нові джерела води в самому місті. Пізніше, 13 серпня 1823 року, граф О.Гур'єв доповів графу М.Воронцову про джерела в місті. Граф Гур'єв доручив завідуючому IV-м Округом шляхів сполучення генерал-майору, інженеру Потьє скласти креслення та кошторис на пошук води в Карантинній балці. На ці роботи були відпущені досить значні кошти – 42 691 руб. 40 коп. Інженер Гаюї облаштував на східному схилі Карантинної балки міну (підземну галерею) для збирання води, довжиною 90 сажнів. Крім того, за дорученням графа Воронцова, вивчалось питання про проведення води з колоній Великої та Малої Акаржі і Татарки. У 1829 р. барон Шабло пропонував місту провести за власні кошти воду з Рашковського фонтану за право концесії всього цього водогону на 50 років.

На жаль, всі вище перераховані проекти та роботи подальшого розвитку не отримали. Місто продовжувало користуватись ставками, колодязями та цистернами. Шукали навіть фонтани, що вціліли в Хаджибеї від турецьких часів. Так, у 1829 р. був розкритий фонтан біля Херсонського спуску, що отримав пізніше назву «Когановський». На жаль, згодом це джерело висохло внаслідок зсуву ґрунту на схилі. До речі, у 1874 р. вода в ньому з'явилась, але аналіз її був

незадовільний (забруднення органічними сполуками). Його закрили для водокористування, а воду відвели у водостік.

Близько 1830 р. всі пошуки місцевих фонтанів припинились. На той час, здавалося, знайшовся спосіб забезпечення міста водою – артезіанською. Так, французький інженер Шатільон запропонував свої послуги на облаштування артезіану. За тим, під головуванням самого графа М.Воронцова було створене Товариство артезіанських фонтанів. Вже 24 лютого 1831 р. у Карантинній балці була закладена перша свердловина, що досягла глибини. На жаль, обвал зупинив роботи і свердловина мала глибину лише 76 футів. Більше відомостей про цю свердловину не збереглось. А у 1833 році припинило своє існування і Товариство – з причин відсутності коштів і за умов, що Уряд імперії зайнявся справою буріння свердловин у Новоросійському краї. Для цього була запрошена з Франції компанія «брати Флаша та К°». Один з братів розпочав 22 січня 1832 р. роботи з буріння нової свердловини в Карантинній балці, глибина якої сягала 672 фути. Роботам постійно заважали обвали і вони були припинені 28 лютого 1833 р. за наполяганням графа Канкрина, що вважав їх безперспективними. Загалом на цю роботу було витрачено до 100 тис. рублів, а вода не була отримана!

Незважаючи на невтішні результати уряд знову починає пошуки води за допомогою буріння, але в більш низинних частинах міста. Нова артезіанська свердловина глибиною 300 футів була закладена у 1834 р. інженером Гаюї у Водяній балці біля ставка. Ця свердловина давала воду непоганої якості, хоча її було недостатньо по кількості. Цією свердловиною досить довго користувались для водопостачання міста, аж до відкриття Дністровського водогону.

У 1836 р. архітектор 2-ї частини міста при Будівельному комітеті Георгій Торрічеллі зробив градоначальнику Олексію Льовшину пропозицію з облаштування на Олександрівській площі міста величезної цистерни, ємністю 10 тис. сорокавідерних бочок. Він підкреслив, що деякі місцеві громадяни згодні заснувати для цього Товариство на акціях, але за умови, що цистерна буде використовуватись виключно Товариством протягом 15 років, а потім стане власністю міста. Торрічеллі навіть склав проект та кошторис цистерни, але він не був використаний. У тому ж році Микола Гижицький надав градоначальнику пропозицію з облаштування в Карантинному та Водяному ярах великих цистерн для накопичення атмосферних та джерельних вод. Він доводив, що таким чином місто буде забезпечене водою з одночасним осушенням вулиць. При цьому автор підкреслював, що таким чином, за умов реалізації проекту, градоначальник Льовшин спорудить собі рукотворний пам'ятник, що переживе віки. Градоначальник відповів, що дякує за проект, але таких коштів у міста немає.

В 40-х роках XIX сторіччя архітектор Скудіарі склав проект на проведення води з моря на поливання вулиць (був відхилений). У 1856 р. архітектор Далавка разом з портовим гідротехніком Апостолі знову склали проект такого ж гатунку. Під час розгляду цього проекту пан Тройницький запропонував досить значні кошті по цьому проекту (близько 6000 руб.) використати для прокладання водогону з Рашковського фонтану. При цьому мешканці отримали б прісну воду замість морської. З цього приводу тодішній Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор граф О. Строганов наказав домовитись з Начальником Учбового Округу про призначення одного з професорів-натуралістів Рішельєвського ліцею для виконання докладного дослідження водоносності Рашковського фонтану спільно з інженер-полковником фон-Енденом. Лише після цього скласти проект. І знову безрезультатно. Слід підкреслити, що в ті часи в місті вже декілька років діяв приватний водогін, збудований ще за графа Воронцова з Великого фонтану. Мова йде про так званий водогін Ковалевського. Ініціатором будівництва цього водогону були: чиновник Пішон та відставний ротмістр Віттенберг. Вони взяли в оброчне користування на 36 років у Товариства колоній джерело в 12 верстах від міста – «Великий фонтан». Контракт було укладено 2 квітня 1834 р. Він передбачав право підприємців провести за власний кошт воду від цього джерела в місто. Умовами контракту від 1834 р. передбачалося заснування в місті водосховища. При цьому, підприємці обіцяли місту безплатне користування водою для військового шпиталю та сирітського притулку в кількості до 10 бочок на добу, а також до 3000 бочок на випадок пожеж. Тим не менш, лише через 9 років, 11 травня 1843 року, генерал-губер-

натор дав дозвіл на побудову басейну біля тюремного замку. Незважаючи на перепони, підприємці у 1845 році розпочали будівництво башти біля джерела. Незабаром справи у підприємців стали зовсім кепські та на допомогу їм з 1847 р. з'явився таганрозький купець Тимофій Ковалевський, який після смерті Пішона у 1849 р. став компаньйоном Вітенберга [2].

У тому ж році, на березі моря була збудована машинна будівля для двох парових машин, отриманих з Англії. В декількох десятках сажнів від берега, на висоті 30 сажнів над рівнем моря була встановлена водонапірна башта висотою 21,5 сажнів. Вода в башту нагніталась насосами і звідти йшла в місто по чавунному водогону довжиною 11,3 версти. В місті біля Черепеннікового мосту (перекинутий через канаву Зовнішнього бульвару), в кінці вул. Арнаутської, поряд з базаром був облаштований резервуар у вигляді цегельної каланчі. Вперше вода була пущена в цей резервуар у 1853 р. Згодом вона була розведена з нього ще у 8 менших резервуарів в різних частинах міста. Незабаром трапилась нова біда – машинна будівля потріскалась від обвалу берега і її довелося розібрати та побудувати трохи далі нову.

Звичайно, водогін Ковалевського, як його пізніше назвали, був прообразом першого централізованого водогону, адже він мав всі його ознаки. На жаль, він теж не задовольняв потреби міста у воді. Спочатку водогін давав 91 тис. відер води на добу та вже у другій половині шестидесятих років XIX сторіччя водозабір зменшився і коливався від 44 тис. до 56 тис. відер на добу. В місті знову з'явились водовози. І знову згадали про воду для міста з річок Дністер та Південний Буг. Так М.Воронцову, ще в 20-ті роки XIX сторіччя, був представлений проект інженер-полковника Шишова про проведення судноплавного каналу з Дністра до Одеси. Однак перевагу надали Південному Бугу. У 1826 р. запрошений М.Воронцовим англійський інженер Уптон чотири роки присвятив розробці проекту водопостачання міста цієї річки. На водопостачання з Південного Бугу за розрахунками Уптона було потрібно 10 млн. руб. Водогін складався з відкритого каналу довжиною 255,5 версти, підземних каналів довжиною 22 версти та кам'яних водоводів на кам'яних підвалинах – 4,5 версти. Грандіозний комплекс, навіть за сучасними мірками.

Граф М.Воронцов вважав, що вартість цього грандіозного комплексу можна скоротити до 5 млн руб., якщо роботи доручити військам. Та Головне Управління шляхів сполучення знайшло, що «страшное предприятие» Уптона обійдеться державі не менш, ніж у 65 млн руб., і він був відхилений. До речі, принаймні одна водогінна споруда інженера Д.Уптона збереглась у м. Севастополі дотепер, щоправда тільки її залишки. Мова йде про кам'яний акведук на південному узбережжі Північної бухти через Апполонову та Ушакову балки міста, що був ним збудований в середині XIX сторіччя.

У березні 1831 р. відносно проекту Д.Уптона було прийнято Височайше повеління «оставить до удобного времени». Одночасно ця ж комісія, що розглядала проект Уптона, визначала перевагу р. Дністра перед Південним Бугом. Слід також відзначити, що ще у 1828 р. графу Воронцову був наданий проект одеського купця Тихова з Дністровським водозабором. Але він також був відхилений за відсутності коштів. А замість нього пропонувалося прокласти за 300 тис. руб. Водогін з Малого фонтану (теж не здійснено). Однак, Тихов був глибоко переконаний в доцільності свого проекту. Тому, в 1838 р. (через 10 років) знову звернувся до керівництва міста з своєю пропозицією. Крім того, він аргументував проект тим, що його вартість становитиме близько 2 млн руб., а вартість водогону з Малого фонтану – 1,5 млн руб. При цьому джерело фонтану ненадійне щодо дебіту.

Проект Тихова вдруге визнали недоцільним, а вартість його оцінили в 11,25 млн руб. Тихову, від імені графа Воронцова подякували за участь в громадській справі, а проект передали до архіву. Одначе думка Тихова, викладена в його проекті, не згасла! Через 18 років, вже за часів графа Строганова, надійшов проект Герсєванова з запискою «О водоводе от Днестра к Одессе».

Поміщик Катеринославської губернії, генерал-майор Герсєванов був згоден, що Дністровський водогін коштуватиме недешево. Але, він запропонував, що коли уряд надасть в розпорядження міста на 50 чи 60 років землі, що лежать в межах однієї версти з обох боків проектованого водогону від с. Маяки до Одеси, то можна буде облаштувати штучне зрошення полів. Землі з поливом, при цьому можна здати в оренду. При цьому борги на побудову водогону можливо за цей час покрити. Водогін за бажанням можна

побудувати менш ніж за 2-3 роки (що дійсно підтвердилась на практиці згодом!). На жаль, проект Герсєванова, досить оригінальний, також був відхилений з поміткою «к сведению».

Та незабаром в Росії розпочалося інтенсивне промислово-економічне зростання. Звичайно, в місті знову згадали про водогін. У 1859 р. з'являється новий проект заснування компанії Одесько-Дністровського водогону. Статут її був Височайше затверджений 14 травня 1861 р. В якості засновників Товариства були: граф Е.Т. Баранов, граф М.Д. Толстой, дійсний статський радник А.І. Калємін, одеський купець 1-ї гільдії і почесний громадянин С. Яхненко, банкір І. Ефрусі та П. Я. Сороченков, І. Ходарковський, М. Ерікс.

Водогін повинен був мати довжину до 80 верст, з них 30 верст від Маяків до міста і 50 верст по місту. Фільтр мав проектну продуктивність – 600 тис. відер води на добу.

Йшли довгі перемовини між засновниками Товариства та Міською думою. Але, після того, як Товариство домоглося від міста 50-річної концесії, міський Голова С.С. Яхненко (він же засновник Товариства) оголосив, що вимоги Товариства не відповідають інтересам міста, представником якого він є та вийшов з Товариства. Нарешті, після безлічі розглядів, засідань і обговорень, у вересні 1864 р. Дума прийняла рішення визначити Товариство не існуючим, таким, що не виконало свої обіцянки, з правом повторного звернення.

План міста Одеси кінця 19 ст.

Нарешті, міська Дума, на засіданні 1 березня 1866 року, прийняла рішення про укладання контракту з Товариством. Але, в цей же час, з'явилася ще одна компанія – Товариство інженерів і будівельників гідротехнічних споруд в Лондоні – «Сімпсон і К°», яка запропонувала збудувати водогін за власний рахунок. Головна умова цієї компанії – концесія на 75 років за умови купування містом щорічно води на 10 тис. рублів, або 5 коп. за сорокавідерну бочку. Мешканцям вода відпускалася б не дорожче 12 коп. за бочку, плата за водопій худоби – ½ коп. за голову. На гасіння пожеж – безоплатно. Через 75 років водогін переходить до міста безкоштовно. Ще передбачалися терміни будівництва, залогова платня та інші умови. Тому, перемовини знову знайшли у глухий кут. Новий міський голова М.О. Новосельський, тим не менш, оголосив новий конкурс на облаштування водогону. Надійшли пропозиції декількох іноземних компаній, а також від архітектора Шмакова. Він запропонував створити штучний резервуар для накопичення дощових вод в районі з'єднання Дальницького та Безіменного ярів в 15 верстах від міста. Від нього пропонувалася провести водогін продуктивністю 150 тис. відер на добу в 12 пунктів міста. Вартість робіт з облаштування водогону він оцінив у 714 тис. рублів.

Дума прийняла рішення 19 серпня 1868 р. про необхідність виконання попередніх вишукувань, на що було асигновано з міського бюджету 10 тис. руб.

У вересні 1868 р. в Міську Думу надійшов проект Дністровського водогону громадянина Північно-Американських Штатів Еміля Енгельмана. Він погоджувався виконати цей водогін за власний кошт на суму 2,5-3 млн руб. За три роки побудувати споруди, з розрахунку продуктивності – 1,5 млн відер на добу. Проект відхилили.

Тим часом М.О. Новосельський розробив за допомогою міських служб технічні умови щодо нового водогону. Інженери Домінікан та Головачов склали за його дорученням технічний проект водопостачання Одеси. Вартість водогону за цим проектом становила 3,6 млн руб., за довжини мережі – 130 верст і продуктивності 1,5-2,0 млн відер на добу. Для прийняття рішення знову була обрана водопровідна Комісія.

На засіданні 11 листопада 1869 року Дума прийняла всі висновки Комісії та рішення про міську позику на будівництво. 10 серпня 1870 року Дума встановила новий кінцевий термін для прийняття пропозицій від підприємців. Таких пропозицій надійшло загалом 17. Однак, Комісія визнала вигідним для міста пропозицію московського купця Вільгельма Швабена та підприємця Джона Моора. Вони відразу ж внесли в Державний банк задаток у 281, 6 тис. руб. Знову були узгоджені умови договору. Строк концесії був встановлений 60 років. Характерною умовою договору було: ліквідацію пошкоджень на водогоні підприємці зобов'язувались проводити протягом 48 годин. За невиконання терміну вони виплачують штраф за першу добу – 500 руб., за другу – 1000 руб., за третю – 2000 руб. Чи не правда, суворі умови, як на наш час! Остаточно контракт з підприємцями Швабеном і Моором місто підписало 19 грудня 1870 року.

4 жовтня 1871 року надійшов Височайший указ про відчуження земель під водогін, а 14 грудня 1871 року підприємцям було надано право протягом трьох років безмитного завозу з-за кордону машин, труб, обладнання та матеріалів. 2 листопада 1871 року була закладена резервна водогінна станція біля Чумної гори. Тим часом, в Лондоні, 22 березня 1872 року було засноване Одеське Водопровідне Товариство з капіталом 1 млн. 048 тис. фунтів стерлінгів.

У червні 1872 року розпочались роботи на Дністрі, а вже 22 вересня 1872 року почалось прокладання мережі в місті. Новий водогін було урочисто відкрито і освячено 9 вересня 1873 року. З цієї нагоди о 12 годині на Соборній площі Одеси був молебень і відкриття фонтану (який, на жаль, не зберігся в первісному вигляді).

Такою була довга, майже сторічна боротьба одеситів за велику воду з Дністра. Ми навмисне навели досить докладну історію Дністровського водогону, аби підкреслити всі складнощі та драматизм подій. Звичайно, історія Дністровського водогону – це лише частина історії Одеського водогону, хоча і визначна. Адже Дністровський водогін, за висновками фахівців, був найбільш досконалим і потужним на той час на теренах Російської імперії. Тому не випадково, що саме цей новий водогін став вирішальним аргументом щодо рішення про місце проведення чергового IV-го Російського Водопровідного з'їзду. «Змагалися» міста Київ та Одеса. Перемогла «Південна Пальміра».

Джерела та література

1. Платс И.О. Исторический очерк развития водоснабжения города Одессы / Сообщение инженера Платса И.О. на IV-м Русском водопроводном съезде в г. Одессе, 4-11 апреля 1899 г., в Трудах Русских водопроводных съездов. – С. 23-43.

2. Водопроводы русских городов. Краткое описание, составленное по данным, собранным в 1910 г. Постоянным Бюро Русских Водопроводных съездов, инженер-технологом Ф.А.Даниловым. М., 1911. – С. 27-31.

Валентин Кобзарь

Одесский Днестровский водогон: Как все начиналось

Статья освещает историю основания Одесского централизованного водопровода, особенно строительство Днестровского водогона.

Ключевые слова: *И.О. Платс, Рашковский фонтан, водопровод Ковалевского, Днестровский водопровод.*

Valentin Kobzar

Odessa Dnestrovskiy Plumbing: How It Began

The article is about history of the foundation of Odessa’s watersupply, especially building Dnistrovsky one.

Key words: *I.O. Plats, Rashkovskiy fountain, Kovalevskiy watersupply, Dnistrovskiy watersupply.*

УДК 94(477.74-21):352.077:323.22/.28"1917.08/1918.01"

Тарас Вінцковський (м. Одеса)

Міська дума Одеси в умовах революційних трансформацій: політичні аспекти діяльності (серпень 1917 – січень 1918 рр.)

Стаття присвячена аналізу політичних аспектів у діяльності Одеської міської думи, переобраної згідно законодавства Тимчасового уряду 6 серпня 1917 року. Розглядається ставлення гласних думи до політики російського та українського урядів, проголошення УНР, участь у військово-політичних конфліктах, які мали місце в Одесі протягом осені 1917 – зими 1918 рр. Окремо досліджується еволюція позиції міської думи у питанні визнання Одеси як частини Української республіки.

Ключові слова: *революція, Тимчасовий уряд, Одеська міська дума, УНР, Українські Установчі збори, Генеральний секретаріат.*

У переліку тем, винесених хвилею наукового інтересу на перші місця умовного рейтингу в контексті вивчення історії Української революції 1917–1921 рр., найчастіше знаходимо сюжетні лінії, пов'язані з побудовою національних структур влади та похідних від них. Така парадигма наукових пошуків протягом тривалого періоду часу витісняла з предмету досліджень ті суспільно-політичні категорії, які не вписувалися у сформульовану матрицю національного державотворчого процесу, оскільки вважалися антагоністичними. Сказане значною мірою стосується діяльності міських дум, які здебільшого стримано ставилися до доктринальних закликів лідерів Центральної Ради та її симпатиків на місцях і демонстрували прихильність збереження цілісності Російської держави, хоча й визнавали право націй на самовизначення. Падіння Тимчасового уряду й окремі прояви «червоного терору» змусили гласних дум скоригувати своє ставлення до політичних опонентів, а проголошена УНР почала сприйматися як цілком реальна альтернатива поширенню більшовицької влади на периферії колишньої імперії Романових.

Втім, на сьогоднішній день з-поміж тисяч наукових розвідок не знайдемо великої кількості робіт, присвячених вищезазначеним сюжетам. У радянській історіографії виокремимо поодинокі праці, зокрема П. Тригуба та Ю. Терещенка, в яких містяться змістовні згадки про ліквідацію міських дум у Катеринославі, Одесі, Сімферополі, Овідіополі [1] та аналізувалася еволюція правового становища міських дум до і в ході революції 1917 р, давалася оцінка підготовки партій до участі у муніципальній кампанії, узагальнена статистика по формуванням виборчих блоків і склад гласних дум [2], вивчалися результати виборів [3].

Сучасна історіографія представлена значно ширше. Вже у 1990-х роках були опубліковані праці, у яких переосмислювалися окремі оцінки попередників, про що свідчили у тому числі назви статей і тез. Так, сімферопольські фахівці Л. Гарчева і В. Федунов вивчали підтримку УНР з боку міських рад [4] й виборчий процес червня – липня 1917 року [5]. А результати пошуків чернігівського історика В. Бойка пропонувались у рамках кандидатської дисертації, в якій автор прийшов до висновку, що у ході муніципальної кампанії УЦР фактично усунулась від розробки блокової тактики, що зіграло під час виборів негативну роль, але хоч і не без проблем, більшість дум вирішила визнати УНР після державного перевороту в Петрограді [6]. У подальшому науковець також звертався до обраної проблематики, висвітлюючи й інші аспекти роботи міських дум [7].

Становище дум у центральному та південному регіонах стало предметом досліджень запорізького історика В. Гвоздика, який аналізував проблему у ракурсі муніципальної кампанії [8], партійного будівництва [9], низки виборів, які мали місце у 1917 році [10]. У декларованому дискурсі працюють дніпропетровський науковець В. Яценко [11], кіровоградський В. Крижанівський [12] й миколаївська дослідниця О. Господаренко [13]. Історія міської думи Одеси як комплексна наукова проблема залишається поза пильною увагою авторів, хоча в окремих узагальнюючих роботах побічно розглядаються окремі сторінки її діяльності. Насамперед варто згадати книгу професорки Кельнського університету Т. Пентер [14] та працю М. Раковського й І. Шкляєва, які підготували відповідний розділ у колективній монографії [15]. Безпосередньо предметом дослідження Одеська міська дума у революції 1917 року стала в статтях І. Дружкової, зокрема у контексті виборів [16] і революційних інтерполяцій [17], але поставлені завдання та пропонований обсяг роботи

не дали змоги ґрунтовно розглянути усі аспекти політичної діяльності гласних. Сказане значною мірою стосується й краєзнавчих нарисів з історії міста в епоху революцій [18].

Отже, констатуємо, що проблема перебуває у зародковій стадії вивчення, тому ставимо наступні дослідницькі завдання: з'ясувати передумови перебігу виборчої кампанії влітку 1917 року, проаналізувати її результати, виявити тенденції у політичній складовій діяльності муніципалітету, зокрема ставлення до Тимчасового уряду, політичної кризи у Російській республіці на рубежі літа – осені 1917 року, до Української Народної Республіки з перспективами співпраці з її урядом, вивчити реакцію думи на військово-політичне протистояння в Одесі наприкінці 1917 – початку 1918 років. Хронологічні межі статті визначені виборами до думи згідно нового законодавства та проголошенням більшовицької влади у місті.

Необхідність оновлення ролі та персонального складу органів місцевого самоврядування виявилася відразу після падіння царизму, тому у перші тижні революції відбувалися кардинальні зміни на рівні кадрових пертурбацій й підготовки нового виборчого законодавства. В Одесі Громадський комітет, який виник на початку березня 1917 року з ініціативи «демократичних» організацій як колективний орган контролю за роботою владних інституцій, висловив недовіру міській управі та думі і забажав взяти управління містом у свої руки через систему комісарів. Майже відразу, на підставі чуток про підготовку контрреволюційних заходів, були заарештовані міський голова Б. Пелікан, його заступник Мечников, член управи Альбранд і начальник в'язниці Перелєшин [19]. 22 квітня під час відкриття з'їзду губернських комісарів, скликаного у Петрограді, прем'єр-міністр Росії Ґ. Львов повідомив присутнім, що Тимчасовий уряд розробив закони про реформу міського виборчого права, який суттєво демократизує самоврядні органи [20]. Після публікації нового законодавства, на основі так званого принципу «чотирьоххвістки», яке відкривало доступ до політичного життя усім категоріям суспільства й скасовувало куріальний принцип виборів, розпочалася активна виборча кампанія, участь у якій взяли як політичні партії, так й інші об'єднання громадян. А вже 16 липня світ побачило Положення про діяльність міських дум на основі нового закону [21].

6 серпня 1917 року в Одесі були проведені вибори до міського самоврядування у ході яких з 24 виборчих списків явну перевагу отримала партія російських есерів, здобувши 68 місць у думі (за іншими даними 65 [22]), натомість інші ліві загальноросійські партійні організації – меншовицька та більшовицька, створивши спільний блок, отримали значно меншу підтримку з боку одеситів (6-те місце) [23], що дало можливість провести до думи відповідно 7 і 4 гласних [24]. Достатньо потужним електоральним успіхом могли похизуватися кадети, на яких зробив ставку «Союз земельних власників» [25]. Вони отримали 15 мандатів, приблизно стільки ж голосів одесити віддали за єврейський блок [26]. Відносного успіху добився український соціалістичний блок, який, посівши 5-е місце, делегував у думу п'ятьох гласних [27]. Прикметно, що згодом двоє з них (В. Голубович і В. Чехівський) стануть прем'єр-міністрами УНР. Зазнали провалу спроби здобути прихильність виборців з боку монархістів, які зуміли провести лише двох гласних [28]. Новий склад думи аналізувала І. Дружкова, яка звернула увагу на декілька особливостей. Так, жоден з гласних колишньої цензової думи не потрапив до щойно обраного муніципалітету. Окрім цього, помітно змінився соціальний і національний склад депутатів, наприклад, внаслідок зняття усіх заборон і відсутності політичного тиску, відчутно зріс відсоток євреїв. Уперше серед думців з'явилися жінки [29].

Перше засідання новообраного муніципалітету припало на 23 серпня. Його відкрив міський голова кадет М. Брайкевич. Він звернувся з привітальною промовою від імені Громадського комітету й міської управи, детально охарактеризував діяльність органів самоврядування від початку революції й до цього дня. Далі гласні приступили до виборів керівного складу думи. Її головою став І. Лордкіпанідзе (ПСР), а В. Голубовича (УПСР), Б. Кондратьєва (Партія народної свободи), Ґ. Лур'є (РСДРП(м)), Е. Захаржевського (Польська соціалістична робітнича спілка), М. Мишкіна (Об'єднана єврейська соціалістична робітнича партія) було обрано заступниками [30]. Міським головою дума обрала В. Сухомліна, заступниками Б. Фрідмана і С. Лазаровича. Втім, останній вже за місяць за станом здоров'я подав у відставку [31]. Не довго очолював Одесу й В. Сухомлін, який з «причин особистого характеру» написав заяву про демісію, що на цілих півроку обезголовило міське самоврядування, а його повноваження перейшли спочатку до Б. Фрідмана, а згодом Б. Кондратьєва, які виконували обов'язки міського голови аж до 25 січня 1918 року, коли вказану посаду перебрав В. Богуцький [32].

Після перших організаційних заходів у стінах думи Одеський міський громадський комітет на своєму засіданні від 26 серпня 1917 р. прийняв постанову про завершення своїх повноважень [33]. З цього часу політичний і правовий авторитет Одеської міської думи суттєво зріс, адже вона не лише обиралася усім повноправним населенням міста, але й позбулася нав'язливої опіки з боку державних виконавчих інституцій. В умовах стрімкого розгортання урядової кризи, гласні не завжди концентрувалися на вирішенні нагальних проблем комунального характеру. Загальнодержавні та регіональні питання політичного буття чимраз частіше ставали предметом обговорення на засіданнях думи. Першим приводом для занурення у подібного роду полеміку стала невдала спроба державного перевороту, організованого генералом Л. Корніловим. Як зазначала місцева преса, відразу після отримання звістки про заколот представники революційної демократії, під брендом яких виступала більша частина соціалістичних партій та лівоцентристських груп, утворили Тимчасовий революційний комітет, до котрого увійшла низка організацій та міське самоврядування [34]. Втім, завдяки швидкому придушенню виступу Л. Корнілова, дана тема не стала предметом тривалого обговорення і аж до кінця жовтня 1917 року політичні питання вважалися другорядними у порядку денному засідань думи.

Наприклад, гласні проігнорували повідомлення про роботу ІІ-го Херсонського губернського українського національного з'їзду, скликаного на 24–27 жовтня в Одесі українською губернською радою [35], головою якої був гласний думи В. Чехівський. Але ігнорувати більш масштабні події дума не могла, оскільки більшовицький державний переворот суттєво змінював парадигму розвитку революції, принаймні у візії партій революційної демократії, які, як говорилося вище, становили більшість з-поміж гласних одеського муніципалітету.

Слід визнати, що на осмислення столичних подій і відповідну реакцію гласним знадобилося декілька днів. Падіння Тимчасового уряду викликало негативну реакцію з боку думців, і перша резолюція з цього питання, прийнята найімовірніше на засіданні 28 жовтня, не залишала жодного сумніву щодо збереження вірності курсу на скликання Всеросійських Установчих зборів, які на їхню думку залишалися єдиним легітимним інститутом, котрий мав право вирішувати долю країни. Засудивши дії ленінців, міське самоврядування закликало одеситів зберігати спокій і порядок [36]. За декілька днів, найімовірніше 31 жовтня, наступною резолюцією дума ще раз засудила «безумное выступление большевиков», яке на їхню думку може спровокувати громадянську війну, послаблює обороноздатність країни на фронтах Першої світової війни, та ще більше посилює економічну розруху [37].

Паралельно з дискусіями в думі навколо державного перевороту, свою оцінку падінню кабінету О. Керенського давали партійні, військові та громадські організації, які теж шукали вихід з ситуації, бажаючи не допустити подальшої ескалації подій. Результатом домовленостей стало створення 27 жовтня місцевого відділення Комітету охорони революції при Центральній Раді [38] (ревком КОРу), створеного за ініціативи українських підструктур, які мотивували свої дії падінням Тимчасового уряду й необхідністю рятувати революцію [39]. Повноваження КОРу розповсюджувалися у тому числі на землі Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній й означало підпорядкування краю правомочності української вертикалі влади. Усі військові й цивільні організації півдня тепер мали підпорядковуватися лише розпорядженням Києва, а у разі відмови підлягали революційному суду. Відповідно всі державні заклади Одеси бралися під контроль українськими військовими патрулями [40]. До складу українського ревкому увійшли 11 представників Херсонської української губернської ради й 14 – від інших революційних організацій Одеси [41]. Натомість присутні категорично відмовилися включити до ревкому військового та морського комісарів скинутого уряду, відповідно М. Харита й Шрейдера, які повідомляли Одеську міську думу, що за таких обставин на посадах залишаються, але реальних повноважень вже не мають [42]. Головою українського ревкому при КОР обрали В. Чехівського [43], що створювало підґрунтя для переходу основних важелів політичного впливу до українських державних інституцій. З цього часу питання про підпорядкування Одеси Центральній Раді та Генеральному секретаріату (а після 7 листопада входження до складу УНР) ставало найпринциповішим з поміж усіх, які обговорювалися у засіданнях міської думи.

Такий хід подій в свідомості керівників місцевого самоврядування не вмонтовувався у звичну схему політичних переконань і національно-культурних й ментальних маркерів, закріплених ще у імперську епоху. Тому, більшість гласних, публічно визнаючи право народів на самовизначення, de facto залишались у більш комфортному інтелек-

туальному дискурсі, а de jure не бажали опинитися під юрисдикцією Києва, оскільки побоювались найнеприємнішої на їхню думку справи – «насильницької українізації», під чим розуміли усі можливі аспекти – політичні, культурно-освітні, мовні тощо, а всі політико-владні перетурбації з цього часу отримували лише вище вказану оцінку.

Міркуючи саме у такому річищі, більша частина гласних думи обговорювала питання «політичної українізації» на своєму закритому засіданні 28 жовтня. Досить несподівано позицію українського ревкому підтримала більшовицька фракція думи в особі О. Хмельницького та Х. Гільдіна [44]. Очевидно, для більшовиків на той час було вигідно знайти союзника серед українських сил, щоб позбутися конкурентів у середовищі російської демократії і, таким чином, мати в майбутньому лише одного суперника – українську адміністрацію. Але у цілому міська дума стримано поставилась до створення КОРу і його місцевого представництва. На засіданні думи 31 жовтня було зачитано запрошення ревкому КОРу надіслати делегатів від міського самоврядування для участі в його роботі. Таке співробітництво революційний комітет вважав необхідним у зв'язку не стільки зі зміною влади в Петрограді, скільки з можливими політичними і кримінальними виступами в Одесі, але міська влада відмовила, вимагаючи особливих повноважень в комітеті, на що той не погодився [45]. Втім, гласні відмовилися від співробітництва не остаточно, а перенесли полеміку на засідання 7 листопада [46].

Також 31 жовтня гласні обговорювали питання входження Одеси під юрисдикцію українського уряду, яке міська дума, на відміну від КОРу вважала не з’ясованим. На думку переважаючої частини присутніх, вказану проблему мали вирішити лише Всеросійські Установчі збори та референдум, також одеський муніципалітет не бажав «входити до органу влади, де більшість становлять українці-більшовики» [47] (*малися на увазі членів українських соціалістичних партій – Т. В.*), а можливе розповсюдження правомочності Генерального секретаріату на Херсонську губернію більшість фракцій щиро вважали «очевидным недоразумением» [48].

Таким чином, на кінець жовтня спостерігалася леґітимізація дихотомної конфігурації місцевої влади в Одесі, де адміністративна/контролююча функція поступово переходила до рук ревкому КОРу при Генеральному секретаріаті, а міська дума залишалася відповідальною здебільшого за комунальне господарство. При цьому процес переформатування влади не закінчився і перманентно тривав ще протягом півтора місяця. Зокрема, на початку листопада внаслідок конфлікту на ґрунті бажання прискорити українізацію війська, який стався між ревкомом і Румчеродом, виник наступний варіант управлінської інституції з майже ідентичною назвою – Революційний комітет Херсонщини при КОР.

Головними програмними положеннями Революційного комітету стали тези про створення однорідної революційно-демократичної влади як в центрі, так і на місцях, недопущення будь-яких збройних виступів, тісну співпрацю з Українською Центральною Радою та Генеральним секретаріатом, усі розпорядження якого мають бути обов’язковими до виконання й проводитися через комітет [49]. До складу Ревкому пропонувалося увійти 25 делегатам, серед яких знайшлося місце представнику міського самоврядування, але виділення для думи лише одного голосу у комітеті свідчило радше про нівелювання ролі муніципалітету в очах революціонерів, ніж позиціонування його як важливого елемента владної надбудови. Головні політичні важелі у місті та регіоні загалом опинилися в руках політичного й військового комісарів українського уряду відповідно В. Чехівського (водночас голови Ревкому) й В. Поплавка, та в. о. командувача Одеської військової округи генерал-майора Ґ. Єлчанинова [50].

Проголошення УНР помітно зміцнило позиції Центральної Ради в Одесі, про що свідчить бурхлива дискусія, яка велася 14 листопада у стінах Одеської ради робітничих депутатів навколо питання леґітимізації української влади, й фактично означала відмову від визнання більшовицького варіанту виходу з політичної кризи [51]. Але прийняті рішення не переконали гласних міської думи, яка й надалі зберегла за собою окрему думку щодо кордонів Української республіки, і не визнавала над собою зверхність Києва.

Втім позірна відстороненість від «загрози політичної українізації» не знімала проблему необхідності вирішення цілої низки нагальних управлінських питань. 11 листопада Революційний комітет Херсонщини надіслав у думу свою постанову про бажання замінити комісара Одеси від Тимчасового уряду Я. Лібермана на іншу особу. 16 листопада думці вирішили обговорити дану пропозицію й після нетривалого обміну думками проголосували за висловлення довіри комісару, чим вкотре засвідчили існуючі протиріччя у влад-

них таборах, які супроводжувалися неприхованими ревнощами щодо розподілу управлінських повноважень. Зрештою, постановою генерала Ґ. Єлчанинова від 24 листопада Я. Ліберман всетаки був усунений з цієї посади, котру зайняв комендант Одеси прапорщик Рязанов [52].

Черговим приводом для вимушеного обговорення політичної ситуації в країні та Одесі стали події на Дону, де наприкінці листопада 1917 року розгорталося протистояння між противниками і прихильниками генерала О. Каледіна. Відгомін далекої війни став причиною перших вуличних боїв між гайдамаками і червоногвардійцями, що прокотилися містом протягом 30 листопада – 2 грудня. Міське самоуправління намагалося зупинити кровопролиття, а наради представників усіх конкуруючих організацій нерідко проходили у приміщенні думи, яка перетворилася у єдиного арбітра, якому довіряли опоненти. Поряд з закликами щодо припинення вогню вкотре висувалося питання про консолідацію усіх владних інституцій. Тому сторони були змушені дійти згоди щодо створення єдиного контролюючого органу з представників рад робітничих та солдатських депутатів і українських організацій [53]. За постановою спільного засідання усіх демократичних організацій Одеси 3 грудня утворилася тимчасова комісія по охороні міста. Всі розпорядження у царині спокою міста тепер віддавалися командувачем ОВО спільно з комісією, до складу якої увійшов також голова міської думи І. Лордкіпанідзе [54].

У ці ж дні Рада народних комісарів Херсонської губернії (голова С. Кириченко) скликала в Херсоні губернський з’їзд представників рад солдатських і робітничих депутатів, повітової ради селянських депутатів, повітових й волосних земств та міського самоврядування. Одеська міська дума прийняла запрошення взяти участь у форумі, котрий відбувся 30 листопада, і порядок денний якого формувався навколо аналізу здебільшого політичних питань: 1) сучасний момент; 2) ставлення до Центральної Ради; 3) ставлення до центральної влади; 4) організація губернської влади; 5) поточні справи. Делегація Одеського муніципалітету складалася з авторитетних гласних (М. Брайкевич, Є. Балдін, Н. Солостянський, Є. Вольфензон) на чолі з в. о. міського голови Б. Фрідманом [55]. Про роботу цього форуму 6 грудня на засіданні Одеської міської думи звітував голова делегації, який повідомив присутніх про не надто приємні для них рефлексії делегатів з’їзду: «…констатуючи цілком свідоме ставлення учасників з’їзду-селян до питань політичних, відзначає яскраво виражену на з’їзді орієнтацію Херсонського селянства на Україну, яка проявлялася у тому, що питання про приєднання Херсонської губернії до України було вирішене в позитивному сенсі» [56].

Таким чином, низка вищезазначених подій спонукали одеських думців скоригувати своє ставлення до Української республіки й розпочати переговори з Києвом про співпрацю. На порядок денний було висунуто два ключових питання – про надання Одесі особливого статусу в межах УНР та проведення виборів до Українських Установчих зборів. Перший напрям аналізувався в одній з авторських публікації, тому в межах даної статті детально зупинятися на проблемі буде зайвим [57]. Додамо лише, що вперше питання у дискурсі Українська республіка – Одеса піднімалося місцевими активістами ще у ході муніципальної виборчої кампанії літа 1917 року [58]. Прикметно, що гласні думи, підхопивши листопадову пропозицію більшовиків про можливість отримання містом окремого статусу, приступили до обміну думок навколо озвученої ідеї якраз 6 грудня, у ході обговорення вищезазначеного звіту Б. Фрідмана, а відповідне звернення ухвалили на спільному зібранні з президіями рад 21 грудня 1917 року [59].

Переважна більшість думців ключовим питанням облаштування революційної Російської республіки вважали скликання Установчих зборів. На його роботу покладалися особливі сподівання як з точки зору відсічі поширенню юридичного нігілізму, приборкання анархії та терору, так і регулювання політико-правового статусу існуючих державних утворень, які виникли на руїнах імперії Романових, зокрема УНР. На засіданні 28 листопада міська дума висловила повну підтримку Всеросійським Установчим зборам [60], вибори до яких відбулися у ці дні і леґітимність котрих не викликала жодного сумніву в середовищі революційної та ліберальної демократій.

Натомість, ставлення до Українських Установчих зборів визначалося невизнанням Одеси частиною УНР, відтак участь у виборах до них тривалий час трактувалася як недоцільна, оскільки в протилежному випадку дума леґітимізувала супрематію української влади в межах міста. Міська дума ще 22 листопада отримала телеграму від Херсонської окружної комісії по організації виборів до Українських Установчих зборів, де йшлося про підготовчі заходи зусиллями тих самих комісій, що працювали під час виборів Всеросійських Установчих

зборів [61]. 28 листопада до канцелярії думи надійшла телеграма від УЦР, яка підтверджувала необхідність організації зазначених виборів і продовження роботи Одеської виборчої комісії [62].

Обговорення надісланих вказівок припало на 6 грудня, коли гайдамацькі підрозділи вже контролювали більшу частину міста. Схиляння шальки терезів у бік підпорядкованих Києву адміністративних та військових інституцій та страх перед наростаючим терором з боку більшовиків переконали гласних прислухатися до закликів Генерального секретаріату. Ціла група думських фракцій висунула непритаманні раніше для себе пропозиції. Так, російський есер Є. Вольфензон запропонував взяти участь у виборах, але не висловлювати свого ставлення щодо включення Одеси до УНР, а фракція вказала на потребу відправити делегацію думи до Києва з метою ознайомлення з поглядами високопосадовців на статус Одеси та можливість виділення її в окрему виборчу округу. Гласні М. Щепківський (Партія народної свободи) і М. Цвіллінг (народні соціалісти) приєдналися до думки есерів, вітали проголошення УНР як частини єдиної неподільної Російської держави, але висловили занепокоєння щодо можливої «вищості українців над іншими народами». При цьому зауважували, що кордони Української республіки мають бути встановлені не ІІІ-м Універсалом, а Всеросійськими Установчими зборами які є «господарем Російської держави». Вітали український народ у зв'язку зі створенням УНР також С. Пен (єврейський блок), М. Мишкін (Об'єднана єврейська соціалістична партія), Л. Наркевич (Польський робітничий соціалістичний союз) та П. Васильєв (меншовик). Вони підтримали тезу есерів про необхідність участі у виборах, окрім цього Ф. Менчиковський (Поалей Ціон), М. Мишкін і Л. Наркевич заявили, що Одеса має стати «вільним містом» [63].

Фракція більшовиків та лівих есерів устами О. Хмельницького у цілому підтримала думку, що державно-правове становище України має бути вирішене згодом, але не стільки Всеросійськими Установчими зборами, скільки референдумом. Від українського соціалістичного блоку у полеміці взяв участь В. Чехівський, який підтримав ідею народного волевиявлення, але зробив акцент не стільки на політичних чи мовно-культурних наслідках інтеґрації Одеси до УНР, скільки на економічних перспективах «для робітничого класу і трудового селянства», й вважав, що єдиним виходом зі складної ситуації розрухи є участь у виборах до Українських Установчих зборів, що латентно передбачало визнання кордонів УНР у межах 9 губерній. Така одностайність стала підставою позитивного голосування за резолюцію про залучення Одеси до виборів, а Б. Фрідман та П. Васильєв вирушили до Києва на переговори щодо озвучених в думі тез [64].

Політико-ідеологічне дрейфування думців отримало миттєве відображення й на слуханнях у Генеральному секретаріаті. 7 грудня генеральний секретар торгу і промисловості й екс-гласний думи В. Голубович, який щойно повернувся з Одеси, повідомив чиновників, що у причорноморському місті спочатку панував настрій бойкоту Українських Установчих зборів, а тепер усі партії постановили взяти участь у виборах, а до столиці має прибути спеціальна делегація [65]. Переговорний процес останніх з урядовцями імовірно тривав кулуарно, оскільки у стенографічних звітах з засідань уряду надто стисло відображено питання, які виносили на розгляд Генерального секретаріату чиновники і відповідні ухвали. Так, 11 грудня В. Винниченко доповідав про прохання одеської делегації відкласти вибори по місту й виділити Одесу в окрему округу, у результаті чого справу передали на розгляд Виборчого бюро. Наступного дня уряд постановив доручити генеральному секретареві внутрішніх справ В. Винниченку внести до Центральної Ради проект, який задовольняв обидва клопотання, отже вибори мали переноситися на 10 днів у порівнянні з іншими регіонами України [66].

Підсумки перемовин стали предметом обговорення в думі 21 грудня. За результатами звіту Б. Фрідмана щодо досягнутих домовленостей з Генеральним секретаріатом про надання Одесі особливого статусу міська управа приступила до підготовки виборів, які за попередніми даними мали відбутися 6 січня 1918 р. В. о. міського голови повідомив, що УЦР, погодившись на пропозицію думи, 18 грудня ухвалила рішення про заснування Особливої Одеської виборчої округи з розподілом долі фінансування – 75% за кошти державного бюджету, а 25% міського. Тому 21 грудня дума проголосувала за необхідність долучитися до виборчої кампанії [67], отже de facto погодились з діахронними процесами Української революції, що не заперечувало реституційних трендів у стилі політичного мислення більшості думців. Характерною стала резолюція думи від 31 грудня, пропонована групою російських есерів і прийнята за згодою усіх фракцій. У ній вкотре на-

голошувалося, що усі питання державного будівництва в межах Російської федеративної демократичної республіки залишаються в компетенції Всеросійських Установчих зборів, а дії УЦР трактуються лише як непорозуміння, відтак правомочність Генерального секретаріату на півдні землі є сумнівною [68]. Схоже, що незадовго до відкриття роботи Всеросійських Установчих зборів (5 січня 1918 року), гласні думи намагалися засвідчити свою відданість усталеним політичним ідеалам, які не похитнулися у результаті входження Одеси до складу УНР, а вказану амбівалентність слід вважати вимушеним маневруванням у складних умовах пошуку компромісу.

У ході підготовки до виборів виникли дискусії щодо кількості делегатів від міста. Спочатку уряд погодився на квоту у 6 депутатів [69] (усього від Херсонської губернії – 34), але незабаром висунув зустрічну пропозицію зменшити її до 5-ти. Муніципалітет доводив хибність таких уточнень, аргументуючи свою точку зору існуючою пропорцією – 1 делегат на 100 тис. населення (в Одесі за даними міської управи мешкало більше 600 тис. осіб, з низ 350 тис. виборців [70]), високою долею губернського земського збору (40% від усієї Херсонщини [71]), а також попросив перенесли вибори на 14 січня, бо стислі терміни не давали змоги повноцінно до них підготуватися [72]. Зрештою, гласні думи 21 грудня затвердили склад міської комісії та кошторис на її утримання, і підтримали клопотання про встановлення квоти у 6 делегатів від міста [73].

Згодом, зважаючи на збройне повстання, яке розпочалося якраз 14 січня, проведення виборів було перенесене на 21-23 січня 1918 року [74]. Але у результаті проголошення більшовицької влади проведення виборів стало неможливим, тому на своєму засіданні 23 січня 1918 р. міська дума окремим рішенням призупинила підготовку виборів до Українських Установчих зборів [75]. Щоправда, в основу арґументаційної частини резолюції було покладено зміну політичної кон'юнктури, викликаної не стільки силовим сценарієм політичної боротьби, скільки проголошенням IV Універсалу Центральної Ради [76], який остаточно нівелював сподівання більшості гласних щодо збереження територіальної цілісності Російської держави. Прикметно, що того ж дня дума прийняла резолюцію про позаправові дії більшовиків (хоча визнавали, що de facto владні повноваження опинилися у руках рад), бо у центрі влада має належати Всеросійським Установчим зборам, у регіонах Крайовим Установчим зборам, а на місцях – місцевому самоврядуванню [77]. Принагідно зауважимо, що після повернення до Одеси української влади 14 березня 1918 року, гласні доволі оперативно відреагували на відновлення status quo і 19 березня визнали необхідним відновити підготовку до виборів, й негайно визначити терміни їх проведення [78], що, зрештою, залишилось лише нереалізованим закликом.

Таким чином, нове виборче законодавство, прийняте Тимчасовим урядом навесні 1917 року, створивши передумови формування органів місцевого самоврядування на основі рівних можливостей, привело до переформатування міської думи Одеси, персональний склад якої станом на 6 серпня 1917 року оновився повністю. У муніципальній кампанії взяли участь 24 виборчих списки, а підтримку з боку населення здобули передусім висуванці від лівих партій, лідером з поміж яких стали російські есери. Відносно значну кількість голосів отримали кадети, єврейський блок, українські соціалісти, меншовики та більшовики. Політична проблематика у діяльності думи визначалася загальнодержавними тенденціями, і протягом близько двох перших місяців її діяльності вважалася другорядною. Зокрема, гласні думи негативно відреагували на спробу державного перевороту, здійснену генералом Л. Корніловим, підтримавши створення Тимчасового революційного комітету захисту революції.

Помітно актуалізувалися політичні питання на засіданнях думи після падіння Тимчасового уряду, і особливо проголошення УНР. Міська дума, зорієнтована на збереження територіальної цілісності Російської держави, визнавала правомочність вирішення усіх нагальних проблем винятково за Всеросійськими Установчими зборами. На тлі розгортання більшовицького терору й подальшого поглиблення політичної кризи більша частина гласних, зберігаючи відданість проголошеним ідеалам, 21 грудня були змушені делегувати в. о. міського голови й управі повноваження розпочати офіційні зносини з урядом Української республіки навколо вирішення наступних завдань – закріплення за Одесою статусу вільного міста УНР, виділення його в окрему округу під час виборів до Установчих зборів і надання права обрати 6-х представників до цього представницького зібрання. У такий спосіб міська дума de facto визнала правомочність Києва над регіоном, хоча de jure такого рішення на засіданнях думи прийнято не було.

Джерела та література

1. Тригуб П. М. Ліквідація міських дум і земств у період боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (грудень 1917 р. – березень 1918 р.) // Питання історії народів СРСР. – Харків: Видавництво Харківського ордена Трудового Червоного прапора державного університету імені О. М. Горького, 1972. – Випуск 13. – С. 24-31.

2. Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. – К.: Наукова думка, 1974. – 143 с.

3.Терещенко Ю. І. Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р. // Український історичний журнал. – 1970. – № 11. – С. 48-58.

4. Гарчева Л. П. Підтримка УНР міськими радами України в жовтні-листопаді 1917 р. // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури». – Одеса, 1996. – Ч. 1. – С. 76-77

5. Федунов В. В. Перевибори міських дум Таврійської губернії в червні – липні 1917 р. // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури». – Одеса, 1996. – Ч. 1. – С. 110-111.

6. Бойко В. М. Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 року: Автореф. дис... к-та істор. наук: 07.00.01. – К., 1997. – 18 с.

7. Бойко В. М. Реорганізація міських дум в Україні навесні 1917 р. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 29-38.

8. Гвоздик В. С. Участь українських політичних партій в муніципальній кампанії на півдні України в 1917 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 1999. – Вип. V. – С. 98-102.

9. Гвоздик В. С. Формування державних органів влади та місцевого самоврядування на півдні України (березень – липень 1917 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – Вип. VII. – С. 214-220.

10. Гвоздик В. С. Зміни у співвідношенні партійно-політичних сил на півдні України під час виборчих кампаній 1917 – початку 1918 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Випуск XXVII. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – С. 102-108.

11. Яценко В. Я. Політична боротьба на виборах до міської Думи Катеринослава влітку 1917 р. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Випуск 8. – Дніпропетровськ: ДНУ ім. Олеся Гончара, 2010. – С. 258-270.

12. Крижанівський В. М. Вибори в Єлисаветградську міську думу 30 липня 1917 року: підготовка, проведення, результати // [режим доступу] http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_1_2013/03.pdf

13. Господаренко О. В. Господарська діяльність Миколаївської міської думи в період австро-німецької окупації 1918–1919 рр. // [режим доступу] http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_Gum/npchdu/History/2000_5/5-15.pdf

14. Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie. – Keln; Weimar; Wien: Bohlau, 2000. – 469 p.

15. Історія Одеси / Під. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – 559 с.

16. Дружкова І. С. Одеська міська дума 1917 р.: вибори та склад // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Випуск 3. 2004. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 23-35.

17. Дружкова І. С. До історії Одеської міської думи після Лютневої революції 1917 р. // Революції в Україні у XX-XXI століттях: співзвуччя епох. Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції. – Одеса, 2009. – С. 40-43.

18. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций 1914–1920. – Одесса: Оптимум, 2008. – 336 с.

19. Вестник Временного правительства. – 1917. – 12 марта.

20. Там само. – 25 апреля.

21. Там само. – 16 июля.

22. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Вказ. праця. – С. 38.

23. Хроніка революційних подій в Одесі. Період боротьби за встановлення Радянської влади (лютий 1917 р. – січень 1918 р.). – Одеса: Одеське обласне видавництво, 1958. – С. 80.

24. Горелов К. Первые шаги большевистской организации в Одессе (1917 г.) // Коммунист. – 1922. – № 23. – С. 39.

25. Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 53.

26. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Вказ. праця. – С. 38.

27. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-3829, оп. 1, спр. 110, арк. 3.

28. Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 94.

29. Дружкова І. С. Одеська міська дума 1917 р.: вибори та склад // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Випуск 3. 2004. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 27.

30. ДАОО, ф. 16, оп. 123, спр. 1132, арк. 1, 3.

31. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 983, арк. 3, 4, 5.

32. Там само, спр. 984, арк. 5, 10.

33. ДАОО, ф. 615, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

34. Вестник Одесского земства. – 1917. – 2 сентября.

35. ДАОО, ф. 16, оп. 124 ч. 1, спр. 10023, арк. 118.
36. Вестник Одесского земства. – 1917. – 30 октября.
37. Там само. – 3 ноября.
38. ЦДАВО України, ф. 3156, оп. 1, спр. 18, арк. 126.
39. ДАОО, ф. 16, оп. 125, спр. 342, арк. 23.
40. Вестник Одесского земства. – 1917. – 27 октября.
41. ДАОО, ф. Р-3829, оп. 1, спр. 110, арк. 13.
42. ДАОО, ф. 16, оп. 125, спр. 342, арк. 23.
43. ДАОО, ф. Р-3829, оп. 1, спр. 110, арк. 13.
44. Одесские новости. – 1917. – 29 октября.
45. ДАОО, ф. 16, оп. 123, спр. 1158, арк. 13.
46. Вестник Одесского земства. – 1917. – 3 ноября.
47. ДАОО, ф. 16, оп. 123, спр. 1158, арк. 14.
48. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 986, арк. 12 зв.
49. ДАОО, ф. Р-3829, оп. 1, спр. 110, арк. 16.
50. Там само.
51. Вінцковський Т. С. Проголошення УНР та питання про владу в Одесі // Записки історичного факультету. Випуск 15. – Одеса, 2004. – С. 217-221.
52. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 993, арк. 6, 10, 11.
53. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К.: Наукова думка, 1996. – Том I. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 577.
54. Одесский листок. – 1917. – 3 декабря.
55. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 1126, арк. 1, 3, 5.
56. ДАОО, ф. 16, оп. 124 ч. 1, спр. 8774, арк. 66.
57. Вінцковський Т. С. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму // Український історичний журнал. – 2013. – №1. – С. 80-91.
58. Вестник Одесского земства. – 1917. – 26 июля.
59. Вінцковський Т. С. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму // Український історичний журнал. – 2013. – №1. – С. 87, 88.
60. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 1126, арк. 4-5.
61. Там само, спр. 1130, арк. 1-а.
62. Там само, арк. 1.
63. Там само, арк. 10.
64. Там само.
65. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К., 1996. – Том I. – С. 520.
66. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К.: Наукова думка, 1997. – Том II. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – С. 14, 15.
67. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 1125, арк. 23-24; спр. 1130, арк. 11, 29.
68. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 1125, арк. 27 зв.
69. Вестник Одесского земства. – 1917. – 20 декабря.
70. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 1130, арк. 11.
71. Там само.
72. Вестник Одесского земства. – 1917. – 25 декабря; ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 1130, арк. 11.
73. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 1130, арк. 11.
74. Вестник Одесского земства. – 1918. – 6 января.
75. Там само, спр. 986, арк. 18.
76. Там само, спр. 1130, арк. 32 зв.
77. Там само, арк. 31, 32 зв.
78. Там само, спр. 986, арк. 18.

Тарас Винцковский

Городская дума Одессы в условиях революционных трансформаций: политические аспекты деятельности (август 1917 – январь 1918 гг.)

Статья посвящена анализу политических аспектов в деятельности Одесской городской думы, переизбранной, согласно законодательству Временного правительства, 6 августа 1917 года. Рассматривается отношение гласных думы к политике российского и украинского правительств, провозглашению УНР, участие в военно-политических конфликтах, которые имели место в Одессе в течение осени 1917 – зимы 1918 гг. Отдельно исследуется эволюция позиции городской думы в вопросе признания Одессы как части Украинской республики

Ключевые слова: *революция, Временное правительство, Одесская городская дума, УНР, Украинское Учредительное собрание, Генеральный секретариат.*

Taras Vintskovs’kyi

Odesa City Duma in the revolutionary transformations: political aspects of the activity (August 1917 – January 1918)

This article is devoted to analysis of the political aspects of Odesa City Duma re-elected under the laws of the Provisional Government, August 6, 1917. It is considered ratio of vowels of Duma to policy of Russian and Ukrainian governments, the declaration of the UPR, participation in military and political conflicts that took place in Odesa during Autumn 1917 – Winter 1918. It is separately investigated the evolution of the position of the City Duma in recognizing of Odesa as a part of the Ukrainian Republic

Key words: *revolution, the Provisional Government, the Odesa City Duma, UPR Ukrainian Constituent Assembly, the General Secretariat.*

УДК 94 (477) «1917 – 1919»

Віктор Савченко (м. Одеса)

Одеські анархісти і соціалізація виробництва в 1917–1919 рр.

Стаття присвячена спробам анархістів (анархістів-синдикалістів) реалізувати на практиці ідеї соціалізації виробництва в Одесі, яка залишалася центром анархістського руху упродовж 1905-1920 рр. Анархістам вдалося, у січні-березні 1918 р, очолити процеси соціалізації Чорноморського торгового флоту, портових господарств і заводів, а також на ряді інших виробництв в Одесі.

Ключові слова: Одеса, *соціалізація, анархісти, анархісти – синдикалісти, флот, моряки, портовики, профспілки.*

В історичній і краєзнавчій літературі практично не знайти згадок про «одеську соціалізацію», яка стала предметом гучних суперечок і численних публікацій у пресі перших місяців 1918 року. В цей переламний період суспільство обирало нові моделі соціального та господарського життя, робило спроби створення небувалого «суспільства рівності». Соціалізація стала одним з можливих виходів з вікового прокляття нерівності. Результати революційних суперечок і конфліктів з приводу можливості досягнення нового економічного устрою, і в тому числі з допомогою соціалізації виробництва (спроби якої були проведені в Одесі в 1917-1919 рр.), визначили долю сотень мільйонів людей на величезних просторах Євразії у ХХ ст.

Соціалізація виробництва як один з основних пунктів економічної програми анархістів та анархістів – синдикалістів, розглядалася українськими істориками лише епізодично. На жаль, спрощене уявлення про анархістів як про носіїв виключно утопічних ідей і «бандитської практики», не визнання за ними права на серйозну позитивну програму, штовхало дослідників до ігнорування ряду фактів, а інколи і до фальсифікації історичного процесу. Анархістську соціалізацію 1917 р. намагалися об’єктивно висвітлити французький історик О. Скірда [1] і український дослідник анархізму О. Дубовик [2].

Після Лютневої 1917 р. революції анархісти та анархісти – синдикалісти стали активно пропагувати свою «позитивну програму», в якій значне місце приділялося самоорганізації трудящих, революційному синдикалізму, соціалізації, економічній федералізації виробництва. На Першому Всеросійському з'їзді профспілок (січень 1918 р., Петроград) анархо-синдикалісти переконували делегатів з'їзду в необхідності соціалізації. Делегат з Одеси анархіст М. Петровський виступав за передачу виробництва в повне розпорядження трудових колективів. На Другому Всеросійському з'їзді профспілок анархісти закликали передати професійним спілкам і кооперативним об'єднанням виробництво, розподіл і управління [3].

З жовтня 1917 р. анархісти та анархісти-синдикалісти стали вважати більшовиків «гальмом народної самодіяльності», які йдуть по хибному шляху централізації, позбавляючи трудящих ініціативи. Анархісти почали розглядати профспілки як «віджилу, застарілу форму» робітничого руху, протиставляючи їм фабрично-заводські комітети (фабзавкоми), за допомогою яких пролетаріат зможе провести соціалізацію. Одна частина анархістів критикувала робітничий контроль за його половинчастість, пропонуючи «громадський контроль» на соціалізованих підприємствах, а інша – допускала контроль на першому, деструктивному етапі революції.

Анархо-синдикалістські ідеї про негайне усуспільнення засобів виробництва були реалізовані у грудні 1917 р. на Черемховських копальнях (вугільному басейні) у Сибіру, коли у колективну власність, під управління робітничих комітетів обраних трудовими колективами, перейшла копальня і завод [4]. У листопаді – грудні 1917 р. в Петрограді ідеї соціалізації знайшли підтримку значної частини робітників заводу «Червоний прапор», пивоварного заводу «Баварія», заводу парусинових виробів, лісопильного заводу. Соціалізацію намагалися

провести робітники залізниць: Московсько-Віндавської-Рибінської, Пермської, Південно-Західної. Один з лідерів анархістів-синдикалістів В. Волін закликав до «негайного переходу залізниць в розпорядження робітничих організацій», до організації всеросійського «Робітничого з'їзду», який «віддасть» фабрики і заводи у власність робітничим організаціям [5].

Під впливом анархістів була проведена соціалізація готельного господарства, ресторанів і кафе в Кубано-Чорноморському регіоні (Новоросійськ, Катеринодар) [6]. Анархо-синдикалістські резолюції про соціалізацію виробництва були прийняті з'їздом харчовиків і пекарів у Москві (1918 р.). Анархісти-синдикалісти користувалися помітним впливом у професійних спілках металістів (Всеросійська спілка робітників-металістів, Гуляй-польська спілка робітників металістів та ін. професій), хіміків (Всеукраїнська спілка хіміків), робітників транспорту та зв'язку (Всеросійська спілка моряків та річковиків, Спілка робітників річкового транспорту Поволжя, Всеросійська спілка залізничників), шахтарів (Забайкальська спілка гірничопромислових робітників, Спілка шахтарів Донбасу, Всеросійська спілка поштових і телеграфних службовців), мали вплив на з'їздах профспілок будівельників, харчовиків, домашньої прислуги, безробітних [7].

Особливим впливом користувалися анархісти та анархісти – синдикалісти в середовищі трудящих Катеринославської та Харківської губерній в 1917 – поч. 1918 рр. В Горлівсько-Щербинівському, Гришинському, Бахмутському, Юзівському, Макіївському, Єнакіївському, Боково-Кришталевому районах Донбасу анархісти-синдикалісти підштовхнули шахтарів та службовців до захоплення шахт і копалень, до соціалізації виробництва. На з'їзді шахтарів Донбасу (грудень 1917 р., Харків) було створено координуючу робітничу самоорганізацію «Бюро зв'язку Донбасу» на чолі із анархістами-синдикалістами С. Петровським і М. Коняєвим, що поставило за мету провести соціалізацію шахт і копалень Донбасу [8].

Процес соціалізації на Донбасі намагалися організувати анархісти – реемігранти, що проходили школу синдикалізму в «Союзі російських робітників в США і Канаді», профспілках США «Індустріальні робітники світу» («IWW»). Активіст «IWW», анархіст-синдикаліст П. Рибін – Зонов, після повернення в Україну з США, став організатором «Спілки робітників-металістів Півдня Росії», членом правління «Союзу робітників-металістів Катеринослава». Ще один реемігрант з США створив на Донбасі «Союз рудокопів». У грудні 1917 – квітні 1918 рр. анархісти-синдикалісти активно діяли в «Південний обласній економічній раді народного господарства», діяльність якої охоплювала південні і південно-східні районі України [9].

На заводах Катеринослава анархіст-реемігрант з США, активіст «IWW» М. Сидорчук намагався організувати робітників для соціалізації виробництва. У Катеринославі, за допомогою анархістів, «Союзом службовців готелів» була проведена соціалізація готелів [10]. Катеринославські харчовики і залізничники намагалися провести соціалізацію своїх підприємств в 1918 та у 1919 роках. Подібні процеси проходили в Харкові, де «Союз булочників» соціалізував чотири пекарні, а анархісти-синдикалісти намагалися підштовхнути робітників газового та канатного заводів до захоплення виробництв [11].

У Миколаєві фіксувалося «захоплення анархізмом деяких верств робітників», що вимагали соціалізації суднобудівного заводу. До Миколаївського виконкому Ради робітничих депутатів було обрану шість анархістів, до президії виконкому – два анархіста. На початку 1918 р. головами Рад робочих депутатів в Миколаєві і Херсоні були анархісти: Ф. Соколов та С. Кириченко [12].

Одеса ще з часу революції 1905-1907 рр. стала центром анархістського руху в Російської імперії. В середовищі робітничого класу і ремісників Одеси з 1906 р. затвердилися анархістські і анархо-синдикалістські традиції. Профспілковий рух Одеси зазнав впливу анархістів – синдикалістів, що зуміли сформувати таємні профспілки серед матросів і кочегарів, булочників і кравців, чорноробів і робочих заводів передмістя Пересип. І хоча напередодні Лютневої 1917 р. революції анархістський вплив в робітничому середовищі Одеси був мінімальний, з перших днів революції він набув тенденцію до посилення.

Навесні 1917 р. частина колишніх симпатиків анархістів згадали про свою бойову анархістську молодість і повернулися до анархістської діяльності. Анархісти і анархісти-синдикалісти повернулися до Одеси з заслання, каторги,

в’язниць (Я. Аронович, Є. Гелецький, Х. Гіфон, П. Мейніс, П. Непомнящий, П. Осоловський, Б. Рубель, Г. Сакова, К. Чекменська, С. Ушер, Я. Фейгельман, Ш. Фельдман, П. Лаврушін та ін.) [13].

З Франції та Англії до Одеси повернулися анархісти: І. Зімін, С. Шварцбарт, Г. Бут, М. Левіт, М. Бессалько – Вовк, С. Дерш, Ф. Кандлер, Е. Курфірст, У. Каневський та ін. З США, де значна частина анархістів була залучена до «IWW», «Союзу російських робітників в США і Канаді», до Одеси повернулися: О. Левицька, Е. Окландер, А. Окландер, І. Кривмансон, П. Ярошевський, Ф. Ярошевська, М. Кузнєцов, С. Євтухович, Х. Рит, Г. Реєв, С. Меккель, О. Фельдман, Г. Борзенко – Москаленко, Й. Готман та ін. «Американці» (як їх звали у революційному середовищі Одеси) принесли до міста традиції американського анархо-синдикалізму і робітничої самодіяльності, потяг до соціалізації та федералізації виробництва [14].

Влітку 1917 р. в Одесі вже утворилися численні анархістські групи: «Одеська федерація анархістів», «Вільний робітничий союз анархістів-синдикалістів», «Група анархістів-індивідуалістів», «Південноросійська група незалежних анархістів», «Союз моряків-анархістів», «Група латиських анархістів», «Група анархістів Бессарабії», «Група анархістів заводу Анатра», «Група анархістів «Чорний прапор», «Група анархістів заводу Попова», «Союз з розповсюдження анархічної літератури», «Бойова дружина анархістів», «Група анархістів Пересипу», «Група анархістів Молдаванки» [15].

Намагаючись проводити свої радикальні ідеї на практиці, анархісти опинилися в політичному союзі із РСДРП (більшовиків). У анархістів і більшовиків восени 1917 р. виявилися спільні вороги: Тимчасовий уряд, Центральна Рада УНР, буржуазні і монархічні партії. На заводах Одеси створюються загони Червоної гвардії – робітничої міліції для охорони революційних завоювань від контрреволюції і для захисту населення від погромів. До Червоної гвардії зголосилися активісти місцевих організацій більшовиків, меншовиків, есерів, єврейських соціалістів, анархістів.

У травні 1917 р. одеські анархісти пропанували до виконкому одеської Ради робітничих депутатів свого представника Д. Гельберштадта - «Червоного», але тоді меньшовицько-есерівський виконком Ради відмовив анархістам у цьому проханні. Подібна відмова повторилася і при повторному проханні анархістів прийняти до складу виконкому Ради Х. Рита – як делегата від одеських безробітних [16].

Активізація анархістського руху (в тому числі і в Одесі) відноситься до липневої кризи 1917 р., коли більшовики та анархісти Петрограда випробували на міцність Тимчасовий уряд. В кінці серпня 1917 р., після провалу виступу генерала Л. Корнілова, революція отримала новий імпульс розвитку. На хвилі революційного ентузіазму анархісти вибиралися до Рад, профспілкових організацій, завкомів. У вересні 1917 р. до одеської ради пройшло 9 анархістів (5 анархістів, 2 анархісти-комуністи, 2 анархісти-синдикалісти). Відомі імена двох анархістів-синдикалістів (робітник І. Гольдін, кравець Б. Хаїт), двох анархістів-комуністів (столяр В. Снітко, закрійник Н. Ривкін), трьох анархістів (О. Фельдман, П. Ярошевський і Д. Гельберштадт). На з'їзді Румчерода* (грудень 1917 р.) серед 800 делегатів було 8 анархістів.

У вересні 1917 р., після перевиборів, у одеському виконкомі Ради опинилися анархіст О. Фельдман, який став ще товаришем голови Ради і секретарем Виконкому Ради. Перевибори до одеського виконкому Ради, що проходили 4 грудня 1917 р. привели до виконкому ще анархіста І. Гольдіна [17].

Збільшення кількості анархістських груп, представництво анархістів в одеській Раді, говорить про зростання впливу анархістів в Одесі. У червні – грудні 1917 р. в Одесі видаються анархістські часописи: «Голос анархиста», «Бюлетень Одесской федерации анархистов-коммунистов». З липня 1917 р. в Одесі фіксувалися експропріації приватних капіталів та здирництво анархістськими групами, в листопаді – грудні 1917 р. ці експропріації стали системними, почали торкатися власності державних установ. У одеських анархістів з'явилися значні грошові кошти для формування організаційних структур, озброєння загонів, друкування листівок і газет, організації робітничих страйків і протестів. Можна припустити (ніякої статистики анархістами принципово не велося), що в липні – вересні 1917 р. в Одесі вже було бл. 600 анархістів, з яких тільки половина входила в «офіційні» анархістські федерації та групи. Кількість анархістів Одеси на початку 1918 р. зросла до 1 тис.

«активістів». Одеські анархісти вимагали негайного продовження революції, негайної соціалізації промисловості і землі, припинення війни і розпуску армії.

У жовтні – грудні 1917 р. в Одесі мали місце щоденні перестрілки між загонами деморалізованих солдатів, одеською міліцією, гайдамаками, бандами грабіжників, анархістами. 1-2 грудня 1917 р. на вулицях міста відбулися збройні зіткнення між анархістами і військами Центральної Ради. Анархісти напали на гайдамацький патруль, кинули бомбу в районний комісаріат, після чого гайдамаки спробували штурмувати штаб анархістів [18].

В Одесі (як і по всій Україні) більшовики, ліві есери, анархісти, максималісти, створили неформальний «лівий блок» партій, що у грудні 1917 р. взяв курс на нову революцію та повалення місцевих структур Центральної Ради УНР. Анархісти розпочали підготовку до «третьої революції», яка, на їхню думку, повинна була стати анархістською.

На владу в Одесі претендувала «Спілка безробітних» створений анархістами: «Вся влада – безробітним!». Безробітних в Одесі було бл. 20 тис. чол., ними керували анархісти: Х. Рит, Г. Борзенко – Москаленко, Шестопал. В кінці грудня 1917 р. демонстрація безробітних Одеси заполонила центральні вулиці міста. Біля будівлі одеської Думи безробітні провели мітинг, на якому закликали до захоплення заводів, фабрик і будинків буржуазії, виступили проти меньшовиків та есерів [19]. У січні 1918 р. одеські безробітні почали захоплення квартир в центрі міста, продуктів харчування, вимагали від банкірів надати 10 млн. крб. для харчування безробітних у столових і ресторанах [20].

Одеські анархісти та анархісти-синдикалісти прагнули провести соціалізацію пекарень «Союзом пекарів», готелів – «Союзом службовців готелів», швейних майстерень – «Союзом кравців» (була проведена соціалізація майстерні дамського одягу Берзона, кількох мануфактурних магазинів, пралень та бань). До процесу соціалізації виробництва долучилися робітники великих одеських заводів Генна, Белліно-Френдріха, цукрового заводу. Деякі лідери одеських залізничників, серед яких були помітні анархістські настрої, висловлювалися за передачу залізничного транспорту в руки виконкому одеської профспілки залізничників «Комітету п'яти», за самоуправління Південно-Західної залізниці [21]. Анархісти пропонували захопити і соціалізувати всі одеські банки, створивши на їх основі «Єдиний робітничий банк», керувати містом за допомогою домових комітетів, створивши районі Думи та Центральну міську Думу «на комунальних засадах» [22].

Під вплив анархістів потрапила частина військових моряків Чорноморського флоту, які дислокувалися в Одесі, Миколаєві, Севастополі, Феодосії, Керчі. Анархісти – реемігранти, що повернулися із США, проводили агітацію серед моряків Чорноморського флоту, яки були «займистим революційним матеріалом». Сучасний історик В. Єрмаков вказував: «Анархісти, що мали певний вплив серед матросів Чорноморського флоту, внесли свій внесок в самосуди і розкладання Чорноморського флоту» [23]. Матроси військового флоту підтримали радикальну анархістську програму, анархісти Г. Мокроусов, М. Касісімов, О. Железняков, О. Порубаєв, сформували бойові загони з матросів – чорноморців. Керівником «Центрфлоту» (революційного ЦК Чорноморського флоту) восени 1917 р. став електрик лінкора «Воля» анархіст Є. Шелестун. На Першому Загальночорноморському з’їзді (листопад 1917 р.) він виступав проти будь-якої влади над флотом, закликавши «стримати більшовиків» [24].

У травні 1917 р. в Одесі було створено «Південний центр» об'єднання професійних спілок моряків («Тимчасовий комітет з організації Всеросійської спілки моряків», голова комітету – одеський анархіст – синдикаліст з 1906 р. В. Чернявський) з ініціативою якого почалося створення єдиної «Спілки водників торгового флоту». Для створення такої спілки в Петрограді наприкінці червня 1917 р. зібрався З'їзд моряків і річковиків, делегатом якого від Одеси став В. Чернявський. На цьому з'їзді була створена «Спілка моряків і річковиків», обраний її виконком – «ЦКморрік». В Одесі в «південне» правління спілки були обрані анархісти, які закликали не визнавати Тимчасового уряду і приватної власності на торгівельні судна [25].

У середині листопада 1917 р., на Південному обласному з'їзді моряків торговельного флоту в Одесі, анархісти повністю підпорядкували своєму впливу одеську «Спілку моряків», їхня резолюція про соціалізацію торговельного флоту набрала більшість голосів. Для управління торговельним флотом, портом і судноремонтними

підприємствами Одеси з'їзд обрав одеський виконком «Спілки» – «Раду дев’яти» (головою став В. Чернявський, в «Раді» був ще один анархіст з 1906 р. М. Бацоєв). У Херсоні в грудні 1917 р. місцева «Спілка моряків» виступила за децентралізацію та соціалізацію торговельного річкового флоту під орудою обраного «Комітету дванадцяти» [26]. На такий же крок, у лютому 1918 р., пішли матроси Керчі, де «Радою семи» «Спілки моряків» керував анархіст О. Улановський [27].

30 грудня 1917 р. анархістські лідери одеської «Спілки моряків» нав’язали спілці рішення «владу Центральної Ради не визнавати» (влада УНР встановлена в Одесі на поч. листопада 1917 р.). 2 січня 1918 р. на зборах в одеському порту, під час яких була організована маніфестація проти влади УНР анархіст П. Лаврушін представляв робітників РОПІТ*, а анархісти Скурський та Рабинович – завод Гена. 4 січня 1918 р. одеське південне відділення «Спілки моряків» ухвалило рішення негайно соціалізувати весь Чорноморський та Азовський торговельний флот, який з цього моменту мав належати трудовому колективу моряків. Лідери «Спілки моряків» зробили заяву про соціалізацію чорноморської Транспортної військової флотилії, що складалася із 100 мобілізованих (на час війни) торговельних суден. Частина флотилії згодилася прийняти керівництво «Ради дев’яти», частина – відмовилася виконувати її розпорядження і проводити соціалізацію [28].

Анархісти вирішили керувати не тільки судами, але й портом, береговими службами, судноремонтними та суднобудівними підприємствами. Для керівництва всією структурою водного транспорту були обрані комісари, яки всі були анархістами: В. Чернявський, Г. Реєв, М. Бацоєв, Ф. Александрович (комісар одеського порту). Дрібні службовці судових компаній підтримала соціалізацію, але комісари – анархісти виключили з числа власників адміністрацію, заявивши, що службовці підприємств, портові вантажники, робітники судноремонтного заводу повинні працювати, як «наймані робітники профспілки моряків», що тільки в моряків є права власності на флот та порт – «колективні господарі» всієї морської галузі. Збори делегатів службовців і робітників водного транспорту Одеси винесли резолюцію про те, що службовці і робітники такі ж господарі виробництва як і моряки. Проти анархістської соціалізації виступили робітники заводів РОПІТ, службовці і робітники порту, які вважали, що зиск від соціалізації буде тільки у матросів торговельного флоту. Згодом делегати від портових заводів РОПІТ підтримали рішення про соціалізацію.

4 січня 1918 р. на суднобудівельному заводі РТПІТ був обраний Одеський ревком (увійшли представники більшовиків, лівих есерів, максималістів, анархістів, безробітних, солдатів, торговельних моряків), який почав готувати нову революцію в Одесі проти влади Центральної Раду. Пропагандистську секцію Ревкому очолив Г. Борзенко-Москаленко. 5 січня 1918 р. анархісти: Ф. Александрович, Г. Борзенко-Москаленко, М. Бацоєв, Степанов, Моісеєнко захопили касу і всі структури РОПІТ, конфіскували судна в одеському порту, виробництва в системі водного транспорту, чим викликали протест з боку представників української влади, одеської Ради робітничих депутатів, Центрального комітету профспілок Одеси. 6 січня 1918 р. для управління флотом була обрана нова «Рада дев'яти» – від моряків 5 представників, робітників судноремонтних заводів – 2, службовців порту і судових компаній – 1, портових вантажників – 1. Головою Ради знову було обрано анархіста В. Чернявського. Він незабаром виїхав до Петрограду і, як делегат з’їзду водників, зробив доповідь в СНК та був прийнятий В. Леніним [29].

6 січня 1918 р. Центрпроф Одеси заявив, про те, що торговельний флот повинен бути націоналізований. Але, вже 10 січня 1918 р. постановою президії революційно-демократичних організацій Одеси були затверджені повноваження виконкому Одеського відділу «Спілки моряків і річковиків торгового флоту» та його рішення, що торговельний флот знаходиться у тимчасовому управлінні одеського відділення «Союзу моряків і річковиків» і належить професійно – трудовим колективам водного транспорту «до передачі його всьому трудовому народу» [30].

13 січня 1918 р. більшовики та їхні союзники: ліві есери, анархісти, максималісти почали збройне повстання в Одесі проти владних установ Центральної Ради УНР. За вказівкою ленінського уряду більшовики використали невдоволення робітників водного транспорту відсутністю фінансування галузі. У «одеський

* Російське товариство пароплавства і торгівлі

революції» активну участь взяли збройні загони анархістів: «Дружина анархістів», дружина «Спілки моряків», дружина «Південноросійської федерації незалежних анархістів», загін анархістів «Чорний прапор», анархістський загін «Союзу безробітних», «Залізний загін самооборони» М. Вінницького – «Япончика» (всього до 350 чол.).

З 19 січня 1918 р., після перемоги збройного повстання, Одесою керував Об'єднаний Ревком, а з 25 січня 1918 р. – Рада Народних Комісарів, що стала коаліцією більшовиків, лівих есерів та анархістів. З 20 комісарів одеського РНК анархістом був комісар охорони міста Д. Гур'єв. Крім того, анархістами вважали себе: голова революційного трибуналу В. Білий, суддя ревтрибуналу М. Снітко, член слідчої комісії ревтрибуналу М. Волохов, помічник начальника міліції О. Ляховецький. «Залізний загін» анархістів увійшов до складу Одеської радянської армії, як резерв РНК. До нового виконкому одеської Ради (переобраний 25 січня 1918 р.) увійшло 5 анархістів (з 75 осіб): І. Гольдін, Равкін, Хаїт, Салютін, М. Снітко. До президії виконкому Ради (з 11 осіб) був обраний анархіст Гольдін [31].

За спогадами одеських владних керманичів з анархістами в Раді «завжди рахувалися», більшовики на них «спиралися», «…ці товариші нас підтримували і таким чином у нас була більшість» [32].

У січні – лютому 1918 р. анархісти в одеській Раді та Центрпрофі виступали союзниками більшовиків і лівих есерів, гуртувалися проти меншовиків та есерів, проти скликання Всеросійських та Всеукраїнських Установчих Зборів. На Четвертий з'їзд Рад (Москва, березнь 1918 р.) від Одеси було представлено 5 делегатів, в тому числі анархіст П. Ярошевський, на Другий Всеукраїнський з'їзд Рад (Катеринослав, березень 1918 р.) від Одеси також було 5 делегатів, серед яких анархіст Г. Борзенко – Москаленко [33].

Одеські анархісти з групи «Чорний прапор» закликали до проведення актів класового терору і «народних», «стихійних» експропріацій. Користуючись хаосом і колапсом влади, анархістські бойовики проводили численні експропріації державної і приватної власності, що привело анархістів до конфліктів з більшовиками вже у лютому 1918 р. [34].

Незважаючи на проголошення радянської влади в Одесі і затвердження більшовиків – державників при владі, одеські анархісти продовжували свій «експеримент» соціалізації. Анархісти намагалися розпочати проведення «третьої анархічної революції» із захоплення засобів виробництва. Резолюція одеської радянської фракції анархістів закликала «довести революцію до логічного кінця руйнування власності і держави». 20 січня 1918 р. в Одесі відкрився з'їзд моряків і річковиків торговельного флоту Південної області (Чорноморо-Азовського басейну морів і річок). На з'їзді виконуючий обов'язки голови «Ради дев'яти» Ф. Олександрович проголосив резолюцію про соціалізацію флоту, як «вільну творчість профспілок» [35].

Петроградський «ЦК моррік» наполягав на повній націоналізації торговельного флоту. 23 січня 1918 р. ленінська РНК видала декрет про націоналізацію торговельного флоту, а у лютому 1918 р. на Всеросійському з'їзді водників делегати пропонували передати управління водним транспортом «Спілці моряків та річковиків», але РНК не санкціонувала це рішення, хоча на місцях управління флотом фактично належало спілці [36]. Постанова ВРНГ РСФРР від 4 березня 1918 р. розтлумачила для прихильників соціалізації цей декрет РНК, що націоналізуються і ті судна, що зараз є власністю трудових колективів. Виконком одеської Ради та Центрпроф заявили, що флот є «власністю всієї республіки», винесли резолюції про націоналізацію водної галузі. Більшовицька влада намагалася змінити власників суден і портових структур, але одеські моряки виступили проти місцевої Ради, загрожуючи зброєю в разі зазіхань на порт і судна [37].

На Другому Загальночорноморському з'їзді (лютий 1918 р., Севастополь) моряки торгівельного флоту виступили із закликом до соціалізації, делегати з'їзду в своїй резолюції підкреслили, що «вільнонайманий флот повинен управлятися виборними демократичними організаціями» [38].

У лютому 1918 р. з Заходу Одесі погрожували румунські війська, які намагалися переправитися через Дністер, з Півночі насувалися австро-угорські війська та частини УНР. «Йти окремо, бити разом!» – під таким гаслом анархісти входили у військово-політичні та ситуаційні союзи з більшовиками. Перший бойовий загін одеських анархістів-терористів Я. Зайдлера добровільно відправився на Румунський

фронт. До Одеси, зі своїм загоном матросів – анархістів, прибув О. Железняков, який отримав посади командувача радянськими морськими силами діючими проти румунських військ на Дунаї, командувача Дунайської радянської флотилії. На початку березня 1918 р. 1-й загін анархістів під керівництвом Я. Зайдлера, О. Фельдмана, М. Касесімова взяли участь у боях проти австрійських військ на далеких підступах до Одеси. 12 березня 1918 р., коли Одесу штурмували війська УНР та Австро-Угорщини, більшовицька влада і її захисники, революційні організації Одеси та морська «Рада дев'яти» на торговельних і військових суднах евакуювалися до портів «червоного» Криму.

У березні 1918 р. рахуючись із втратою Одеси, Миколаєва, Херсона, дунайських портів, анархісти проголосили Чорноморський торговельний флот «вільним» і запропонували морякам «працювати за наймом на кого завгодно», не залежно від того, яким державам належуть порти, про що моряки повідомили радіограмами «всім урядам» [39]. Центрфлот дав згоду на визнання торгового флоту на Чорному морі вільним, а його голова Є. Шелестун запропонував керівництву Туреччини обслуговувати цю країну морськими перевезеннями або продати торговельні судна Туреччині. В той же час «Рада дев'яти» запропонувала керівництву РСФРР, заключити угоду про найм торгового флоту для цивільних і військових перевезень [40].

В квітні 1918 р. в Керчі Комісія по скликанню Другого Південного обласного з'їзду моряків і річковиків Чорноморсько – Азовського басейну підтримала оголошення флоту «вільним». Ф. Александрович був обраний головою «Спілки моряків» Чорного моря. Але, на конференції (з'їзді) «Спілки моряків» Південної області (Чорноморсько-Азовського басейну), яка відбулася у Ростові-на-Дону – Новоросійську, наприкінці квітня 1918 р. – на початку травня 1919 р., більшовики зібрали більшість делегатів (за рахунок водників Маріуполя, Таганрога, Ростова на Дону) та проголосувати за націоналізацію флоту [41].

У грудні 1918 – квітні 1919 рр., коли в Одесі панували французькі інтервенти, анархісти О. Железняков, Г. Борзенко-Москаленко, М. Петровський, Ф. Ярошевська створили підпільну «Спілку моряків» (70 чол.), яка намагалася відновити робітничий рух і направити його проти інтервентів. Та сама група анархістів, підсилена ще п'ятьма анархістами – синдикалістами, сформувала в Одесі «Іноземне бюро» – «Інтернаціональну групу революційних робітників», що проводила революційну агітацію в лавах солдат і матросів інтервентів, випускала листівки та два числа газети «Остання боротьба» французькою мовою [42].

У підпіллі, в березні 1919 р. склався новий союз більшовиків, лівих есерів та анархістів в одеських профспілках, Центрпрофі Одеси, в одеській Раді та Ревкомі. Збройні групи анархістів взяли участь в повстанні проти інтервентів та білогвардійців в Одесі на початку квітня 1919 р. [43]. У другий період впровадження радянської влади в Одесі (квітень – серпень 1919 р.) анархісти, хоча і критикували більшовиків, але фактично були їх союзниками і до середини червня 1919 р. користувалися статусом легальної партії У Одеському Центрпрофі вони забезпечили більшовикам перевагу над меншовиками в профспілковому русі міста. До одеської Ради було обрано 19 анархістів, причому О. Фельдман знову став секретарем виконкому Ради і членом президії виконкому Ради [44].

У квітні 1919 р. анархісти О. Железняков, В. Чернявський, Ф. Олександрович, П. Ісаков створили в Одесі «Спілку працівників водного транспорту», О. Железняков став головою цієї профспілки. Анархісти, які посіли керівні посади в спілці знову підняли питання про соціалізацію всієї структури водного транспорту в Одесі. Анархісти, що навесні 1919 р. опинилися правліннях одеських профспілок «Голка», пекарів, табачників, будівельників активно пропагували соціалізацію. Але влада не хотіла чути не про яку робітничу «самодіяльність» і пішла шляхом репресій по відношенню до незалежного робітничого руху.

Спроби анархістів провести соціалізацію виробництва по містах колишньої Російської імперії були частиною плану «третьої анархістської революції». В Одесі вони був найбільш результативними, захоплювали найважливіші підприємства міста і тисячі трудящих. Однак, з моменту узурпації влади в Одесі більшовиками, влада стала боротися проти самоорганізації трудящих, соціалізації, федералізації. Зміцнення радянської диктатури у 1920 р. і репресії «влади пролетаріату» проти робітничого руху остаточно поховали надії трудящих стати господарями заводів і фабрик.

Джерела та література

1. Skirda A. Les Anarchistes russes, les soviets et la révolution de 1917. – : Éd. de Paris, 2000, 348 p.

2. Дубовик А. В. Российские анархисты в рабочем и профсоюзном движении начала 20-го века // Доклад на Международной научно-практической конференции «Рабочее движение и левые против авторитаризма и тоталитаризма: история, современность, перспективы» – М., 2011. Режим доступу: http://socialist. memo.ru/forum/index...howtopic

3. Игнатьева О. Взгляды анархистов на проблемы экономического переустройства общества после Октябрьской революции // Социологические исследования. – 1991. – № 3. С. 68-76.

4. Рублёв Д. И. Социально-политические преобразования анархистов в России периода гражданской войны: самоуправление и этатизм. Режим доступу: http://aitrus.info/ node/1058

5. Голос труда. – Пг. – 1917. – 2 декабря.

6. Залежский В. Анархисты в России. – М.: Молодая гвардия. – 1930. – С. 69; Голос Труда. – Пг., – 1918. – 3 января, 17 января; Рабочее знамя. – Пг. – 1918. – 30 января.

7. Панкратов А. М. Политическая борьба в российском профдвижении 1917-1918 гг. – Л., изд. Ленинград. Губпрофсовета. 1927. – С. 148; Леонтьев Я. В., Рублев Д. И. Самоуправляющиеся артели в хлебобулочном производстве в 1920-е годы // Международная научно-практическая конференция «Рабочее движение и левые силы против авторитаризма и тоталитаризма: история, современность, перспективы». – М., 2012; Дубовик А. В. Вказ. соч.

8. Борьба за власть Советов в Донбассе. Сб. док. и матер. – Сталино: Обл. изд. 1957. – С. 294, 314; Алгасов В. З боротьби за Жовтень на Сталінщині // Літопис революції. – 1930. – №5. – С. 225; Зайцев Ф. Как мы творили Октябрь // Там само. 1925. № 4(13). – С. 147-154; Наш голос. – Харков. – 1918. – 19 февраля.

9. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 6870, оп. 1, спр. 176, арк. 127; Державний архів Харківської області, ф.р. 1010, оп. 2, спр. 8. арк. 12; Голос Труда. – Пг., – 1918. – 9 січня.

10. Амосов. Октябрьские дни на Екатеринославщине // Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сб. Воспоминаний. – Днепропетровск: Истпарт. 1927. – С. 116; Гонтарь З. Воспоминания о Красной гвардии // Там само. – С. 177-179; Кошалев С Борьба за власть // Там само. – С. 130; Гржасковский В. Каменская организация в борьбе за Советы // Там само. – С. 155; Чорномаз І. Ш. Боротьба робітничого класу України за контроль над виробництвом 1917-1918. – Харків: вид. Харків. ун-ту, 1958. – С. 161; Голос Труда. – Пг. – 1918. – 10 января; Звезда. –Екатеринослав. – 1918. – 19 февраля; Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. – 26 января.

10. Звезда. – Екатеринослав. – 1919. – 6 декабря; Приднепровский край. – Екатеринослав. – 1918. 25 января, 27 января.

11. Анархия. – М. 1918 – 5 апреля; Рабочая мысль. – Харьков. – 1918. – 14 января.

12. Альошин А. До історії боротьби за Жовтень на Миколаївщині // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С. 121, 123; Викторов. Николаевский Совет рабочих и солдатских депутатов // Там само. – 1927. – № 4 (37). С. 59; Ряппо Я. Боротьба сил в Октябрьской революции в Николаеве // Там само. – 1922. – № 1. – С. 96-97.

13. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.р. 3, оп. 3, спр. 39, арк. 10-14.

14. ДАОО, ф.р. 11, спр. 290, оп. 14, арк. 15; ф.р. 3, оп. 3, спр. 40, арк. 5; ф.р. 2, оп. 1, спр. 99. арк. 1, 28.

15. Революционное творчество. – М., 1918. – № 1-2. – С. 108.

16. ДАОО, ф.р. 3829, оп. 1, спр. 11, арк. 2.

17. ДАОО, ф.Р. 3829, оп. 1, спр. 90-б, арк. 78; Трилисский А. Организация Советской власти на Одещине // Октябрь на Одещине. – Одесса: изд. Испарта. 1927. – С. 189, 240; Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – Одесса. – 1917. – 28 сентября, 31 декабря.

18. Одесская почта. – 1917. – 29 декабря

19. Одесские известия. – 1917. – 30 декабря, Ачканов Г. Очерки Февральской и Октябрьской революции в Одессе. – Одесса: Испарт. 1927. – С. 30.

20. ДАОО, ф.р. 2, оп. 1, спр. 534, арк. 9; Одесские новости. – 1918. – 3 января, 4 января, 5 января, 11 января, 22 января; Коновалов В. Подвиг «Алмаза». – Одесса: Одесское книж. изд., 1963. – С. 211; Рабочий голос. – Одесса. – 1918. – 10 марта.

21. Одесский листок. – 1918. – 9 января, – 12 января. – 28 февраля; Рабочее слово. – Одесса. – 1918. – 6 апреля; Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота. Одесса. – 1918. – 10 января, – 13 февраля; Голос революции. – Одесса. – 1917. – 22 декабря.

22. Одесские новости. – 1918. – 31 января; Голос революции. – Одесса. – 1918. – 1(14) февраля.

23. Ермаков В. Д. Российские анархисты в палитре бурных событий Гражданской войны 1918-1920 гг. // Вестник С.-Петербургского государственного университета культуры и искусств. – СПБ. 2014. – Вып. № 2 (19). – С. 163.

24. Російський державний архів Військово-Морського Флоту (далі – РДАВМФ), ф.р. 183, оп. 1, спр. 83, арк. 153; спр. 38, арк. 71; спр. 38, арк. 1.

25. Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными организациями (1917). – М.: Госполитиздат. 1957. В 3-х т. – Т. 1. – С. 292.

26. РДАВМФ, ф.р. 183, оп. 1, спр. 36, арк 7; ДАОО. ф.р. 2, оп. 1, спр. 567, арк. 11.

27. ДАРФ, ф. 6863, оп. 1, спр. 67, арк. 10; РДАВМФ. ф.р. 183, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

28. ДАОО, ф.р. 2, оп. 1, спр. 1037, арк. 43, 57, 79.

28. Моряк. – Одесса. – 1921. – 26 апреля.

29. В борьбе за Октябрь. Сб. док. и мат. – Одесса: Облизд. 1957. С. 137; ГАРФ. ф. 6863, оп. 1, спр. 69, арк. 6.

28. Моряк. – Одесса. – 1920. – 30 августа.

29. В. И. Ленин. Биографические хроники. – М.: Политическая литература. 1974. – Т. 5. – С. 286

30. Моряк. – Одесса. – 1922. – 7 ноября;

31. Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота. – Одесса. – 1918. – 12 января.

32. ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 919, арк. 43 – 45.

33. Известия Одесского… 1918. – 22 февраля (7 марта).

34. Там само. – 1918. – 1 марта.

35 Там само. – 1918. – 24 января – 6 февраля. 1918. – 17 лютого.

36.Одес. листок. – 1918. – 24, 26 января

37. Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота. – Одесса. 1918 11/22 января; Джервис М. Транспортные союзы и национализация тогового флота // Профессиональная жизнь. – Одесса. – 1924. – № 55. – С. 57-58.

38. РДАВМФ, ф.р. 5, оп. 1, спр. 29, арк. 12.

39. ДАРФ, ф. 6863, оп. 1, спр. 48, арк. 28-39.

40. РДАВМФ, ф.р.183, оп. 1, спр. 2, арк. 29; спр. 6, арк. 11; спр. 18, арк. 96.

41. ДАРФ, ф. 6863, оп. 1, спр. 66. арк. 8, 12; Моряк. – Одесса. – 1921. – 26 апреля; Ачканов Г. Вказ. соч. – С. 51.

42. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 2, спр. 141, арк. 2-4; ДАОО, ф.р. 2, оп. 1, спр. 285, арк. 221; Коновалов В. Иностранная коллегия. – Одесса: Моряк, 1958. – С. 36; Коновалов В. Елена. – Одесса: Моряк, 1969. –С. 150.

43. ДАОО, ф.р. 8065, оп. 2, спр. 12812, арк. 11; Гуковский А. И. Французская интервенция на Юге России 1918-1919. – М.-Л.; Госиздат, 1928. С. 23.

44. Знамя борьбы. – Одесса. – 1919. – 28 апреля; Алексеев И. Из воспоминаний левого эсера: подпольная работа на Украине. – М.: Главролитпросвет, 1922. – С. 47.

Виктор Савченко

Одесские анархисты и социализация производства в 1917-1919 гг.

Статья посвящена попыткам анархистов (анархистов – синдикалистов) реализовать на практике идеи социализации производства в Одессе, в городе, который оставался центром анархистского движения на протяжении 1905-1920 гг. Анархистам удалось, в январе – марте 1918 г., возглавить процессы социализации Черноморского торгового флота, портовых хозяйств и заводов, а так же ряда других производств в Одессе.

Ключевые слова: *социализация, анархисты, анархисты – синдикалисты, флот, моряки, портовики, профсоюзы.*

Viktor Savchenko

Odessa anarchists and socialization of production in 1917-1919

The article is devoted to attempts of anarchists (anarchist – syndicalists) to put into practice the idea of socialization of production in Odessa, a city that center of the anarchist movement in 1905 – 1920. Anarchists succeeded in January – March 1918, to lead the process of socialization of the Black Sea merchant fleet, port facilities and factories, as well as a number of other facilities in Odessa.

Key words: *socialization, anarchists, anarchist – syndicalists, navy, sailors, port workers, trade unions.*

УДК 94(477.74)«1919»

Олександр Шишко (м. Одеса)

Політичний терор в Одесі у квітні-серпні 1919 року

У статті розглянуто політичний терор в Одесі, який у квітні-серпні 1919 р. здійснювали надзвичайні комісії й революційні трибунали, які діяли від імені радянської влади. На підставі газетних публікацій, у яких друкувалися списки розстріляних та вказувалися причини їхніх страт, встановлено хронологію масових розстрілів.

Ключові слова: *надзвичайна комісія, червоний терор, революційний трибунал.*

Усі політичні сили, які брали участь в боротьбі за владу в Україні в буремному 1919 році, тою чи тою мірою вдавались до терору. Проте терор більшовицької влади, який дістав назву «червоного», став цілком відмінним явищем. Більшовики вдалися до насильства не лише як засобу покарання ворожих їм діячів, чи політичних організацій, а й проти цілих верств суспільства, існування яких визнавалося недоцільним (дворянство, духовенство, буржуазія, урядовці старого режиму, офіцерство, заможне селянство тощо) [1].

У квітні-серпні 1919 р., коли в Одесі вдруге було встановлено радянську владу, у місті «запанував планомірний, бюрократизований державний терор, процес арештів і знищення багатьох тисяч людей «ворожих класів», який здійснювали місцеві ЧК, міліція, радянські та більшовицькі партійні органи» [2].

Застосування радянською владою політики «червоного терору» в Одесі стало предметом дослідження І. Шкляєва [3]. Окремі фрагменти політики терору цього періоду знайшли своє відображення у книзі В. Файтельберг – Бланка і В. Савченка «Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920» [4]. Найбільш цілісну картину політичного терору більшовицької влади подано у статті В. Савченка «Червоний террор на Одещині в період становлення радянської влади (1918-1920)», розміщеній у виданні «Реабілітовані історією. Одеська область», де, зокрема, наголошується, що «...протягом чотирьох місяців панування комуністичного режиму були розстріляні або замучені органами ЧК й ревтрибуналами не менше двох тисяч мешканців Одеси» [5].

Мета цього дослідження полягає в тому, щоб на основі матеріалів радянських періодичних видань відтворити різні аспекти політичного терору більшовицької влади в Одесі у 1919 р., особливо такі крайні та брутальні його прояви як масові розстріли.

5 квітня 1919 р., вже в перший день встановлення радянської влади в Одесі, було утворено Одеську надзвичайну комісію (ОНК). Відразу в Одеській Раді робітничих депутатів розгорілися бурхливі дискусії між більшовиками та лівими есерами й анархістами з питання про створення надзвичайної комісії чи надзвичайної слідчої комісії [6]. Спочатку перемогла друга точка зору й було створено Тимчасову Надзвичайну слідчу комісію для боротьби з контрреволюцією й спекуляцією (далі – Комісія), яку очолили Карп, Матяш та Фарбер [7]. Відразу Комісія провела арешти колишніх міністрів різних «контрреволюційних» урядів, провокаторів та запідозрених у вбивствах комуністів. Протягом трьох днів було заарештовано 107 осіб (згодом 35 осіб було звільнено), серед яких, згідно з газетними повідомленнями, переважали агенти контррозвідки Добровольчої армії та військових частин генерала О. Гришина-Алмазова.

Після перших арештів до Комісії почала надходити інформація, що до сімей арештованих почали з'являтися невідомі особи та обіцяти за винагороду сприяти звільненню арештантів. Тому Комісія за підписом члена президії Карпа та секретаря Ю. Юр'єва оприлюднила заяву про те, що всі ці особи будуть розстрілюватися на місці [8].

Надзвичайна Комісія розмістилася в самому центрі Одеси, на Катерининській площі, в будинку професора медицини С. Лєвашова, де перед цим була розташована добровольча контррозвідка. Під час огляду будинку членами Надзвичайної слідчої комісії на горищі було знайдено тіло повішеної людини. На Стрілецькому полі було знайдено залишки трупа голови

обласного й загальноміського комітету партії комуністів І. Смирнова-Ласточкіна, й тому першою справою комісії стало розслідування цього вбивства. У цій справі було заарештовано денікінського контррозвідника полковника Проніна та доктора Туміма (Тувіма), який утримувався разом з І. Смирновим-Ласточкіним на баржі (плавучій тюрмі в одеському порту) та, імовірно, був «підсадною качкою» [9]. Ф. Зінько, який у своїй книзі намагався відновити сторінки перших років роботи Одеської надзвичайної комісії, вказував, що Проніна було розстріляно [10]. Загалом, було знайдено тіла 14-ти жертв «добровольчої влади», похорони яких відбулися 17 квітня 1919 р. Тіло І. Смирнова-Ласточкіна було відправлено до Києва, де жили його родичі.

Незабаром комуністична більшість Одеської Ради робітничих депутатів домоглася перейменування Комісії на Одеську Надзвичайну комісію для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та саботажем (далі – ОНК). 9 квітня 1919 р. Виконавчий комітет Ради робітничих депутатів головою комісії обрав колишнього керівника обласної підпільної контррозвідки П. Онищенка [11], його першим заступником став Б. Сєвєрний (Б. Юзефович) та заступником А. Пузирьов [12]. Після доповіді комісара юстиції Виконком ухвалив рішення про те, що смертний вирок може бути винесено лише одностайним голосуванням колегії комісії.

На початковому етапі діяльності ОНК відбувалось її організаційне оформлення згідно зі структурою місцевих губернських НК зразка 1919 р. В УСРР у губернських НК було організовано відділи, як-от: секретно-оперативний, юридичний, інструкторський, комендатура й допоміжні підрозділи. Голова, його заступник й секретар комісії становили президію НК [13]. Серед перших нормативних актів ОНК був декрет про впорядкування справ щодо осіб, які утримувалися під вартою, та наказ, який встановлював дні (неділя й середа) отримання арештантами передач від родичів. За порушення цього наказу і родичі, і червоноармійці мали бути віддані до Ревтрибуналу [14].

8 квітня 1919 р. одеська газета «Известия» надрукувала постанову президії Виконавчого комітету Одеської Ради робітничих депутатів про накладання на буржуазію Одеси контрибуції у сумі 500 млн. рублів. Контрибуцію слід було внести не пізніше 12 години 12 квітня, причому до 12 години 10 квітня 1919 р. мали бути внесені 300 млн. рублів. До речі, станом на 24 квітня 1919 р. було зібрано лише 7 млн рублів.

17 квітня 1919 р. в тій же газеті виходить знакова публікація під назвою «Про тверду владу», у якій обґрунтовано необхідність проведення владними структурами масових розстрілів. Автор статті застерігав читачів не сприймати за слабкість влади той факт, що до цього часу ще не розстріляно жодного «негідника», не повішено жодного бандита, які ухилялися від сплати контрибуції. Ця публікація містила цитату, яка свого часу була оприлюднена С. Мельгуновим і в якій йшлося про те, що розстріл кількох десятків «цих негідників та дурнів», дасть змогу зрозуміти всім, що «влада у нас тверда» [15].

Поява цієї публікації саме тоді радше, не була випадковою. Адже саме в ці дні почалися масові розстріли заарештованих. 4 травня 1919 р. ті самі «Известия» під рубрикою «Деятельность Чрезвычайной комиссии» опублікували список розстріляних осіб у другій половині квітня 1919 р. згідно з постановою Одеської Надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією й злочинами за посадою. Постанову підписали голова ОНК Онищенко, члени Веніамін, Меламед, Южний, секретар «Михаил» (М. Грінберг). І. Бунін у своїх спогадах вказує дату публікації списку – 21 квітня. Це пояснюється тим, що противники більшовиків не визнавали перехід на новий стиль, який відбувся 1 лютого 1918 р., і продовжували жити за старим. Це стосується і переведення годинникової стрілки вперед, коли ще був світлий день, а на годиннику була вже ніч [16].

Список жертв містить прізвища, імена, по-батькові 26-ти осіб (серед яких було три жінки), з вказівкою підстав їхнього розстрілу. З цього газетного числа, яке зберігається в Одеській науковій бібліотеці ім. М. Горького, хтось колись вирізав інформацію про 4-х осіб, імена яких можна дізнатись з видання «Красный террор в годы гражданской войны», але без вказівки підстав їхнього розстрілу або з вердиктом: колишній офіцер, колишній поліцмейстер тощо [17].

Більшість звинувачень були стандартного характеру: за членство у «Союзе русского народа», за належність до Добровольчої армії та за шпигунство на її користь, за належність до контрре-

волюційних й монархічних організацій. Окремі звинувачення висувалися стосовно хижацької та лихварської діяльності, яка призвела до злиднів та загибелі від здиднів й голоду багатьох сотень робітників та їхніх сімей. Також були звинувачення щодо видачі комуністів добровольчій та французькій владі, внаслідок чого багато з них було розстріляно.

Показово, що цей список починався з «колишнього політичного комісара» одного з радянських полків, якого звинуватили у контрреволюційній антирадянській та погромній агітації у приміщенні радянської установи. І в подальшому списки розстріляних містили прізвища діячів радянською влади, були навіть окремі камери для радянських працівників, у тому числі й чекістів. Вже в липні 1919 р., після офіційного оголошення політики червоного терору й прийняття відповідної резолюції на І-му Одеському губерніальному з'їзд рад робітничих і селянських депутатів, автор публікації у газеті «Боротьба» заявляв, що «нищити треба не тільки явних відвертих ворогів, а й, може, найбільш рішуче, оту всю сволоту, тих шкурників і провокаторів, що присмокталися до нас і лазять, перефарбувавшись у наші кольори, бо цей потайний ворог підточує нас при самому корені і набагато шкідливіший, ніж відвертий ворог. Всі вони мусять покуштувати червоного терору» [18].

Список, зокрема, містить ім'я Н. Родзевич, яка була вдовою колишнього голови «Союза русского народа» М. Родзевича, та П. і М. Гончарових, які були батьками Н. Родзевич. Підставою їхнього арешту стало те, що студентська радянська дружина на подвір'ї штабу цього союзу розкопала арсенал зброї та склад погромної літератури [19]. До речі, ще М. Матяш за дорученням ОНК звільнив 51 робітника з Михайлівського й Херсонського комісаріатів, які були затримані добровольчим командуванням за зберігання зброї.

Історія з цим списком, а саме щодо М. Левитського, знайшла своє продовження. Так, в архіві Гуверовського інституту у колекції С. Мельгунова зберігається лист генерала Ф. Ростовцева з проханням опублікувати матеріали про М. Левитського, які доводять його невинуватість. Згідно з відомостями Ф. Ростовцева, М. Левитський був селянського походження, військовим топографом, та писав оповідання про сибірських золотошукачів до одеського журналу, який і видавав. Його переплутали з іншим Левитським, який був дописувачем «Киевлянина», звинуватили у чорносотенстві й за це розстріляли [20].

Широковідомою є реакція на цей розстрільний список І. Буніна: «Давеча прочитал про этот расстрел двадцати шести как-то тупо. Сейчас в каком-то столбняке. Да, двадцать шесть, и ведь не когда-нибудь, а вчера, у нас, возле меня. Как забыть, как это простить русскому народу?». Також Бунін процитував статтю з цього номера «Известий» про те, «что «работа» в одесской чрезвычайке «налаживается», что «работы вообще много» [21]. Далі в цій газетній публікації йшлося про те, що співробітник цієї газети разом з головою НК відвідав камери з арештантами, де зустрів генерала О. Рогозу, колишнього військового міністра уряду гетьмана П. Скоропадського, не менш відомого генерала Безрадецького та інших відомих осіб.

У цьому газетному матеріалі містилося попередження: «у сьогоднішньому номері нашої газети вміщено список розстріляних НК, але багато їх ще гуляє на свободі та незабаром черга дійде і до них». Це стосувалося, зокрема й осіб, які своєчасно не внесли контрибуцію. Справи таких осіб передавалися з комендатури до ОНК. Ті ж особи, які не тільки не сплатили контрибуцію, а ще й переховувалися, мали бути розстріляні за постановою Комісії з обкладання буржуазії. Справи осіб, які їх переховували, передавались до ревтрибуналу [22]. Вже в часи червоного терору було розстріляно купця, члена правління Одеського міського караїмського благодійного товариства С. Кальфу, хоч він і вніс контрибуцію у сумі 300 тис. рублів [23].

7 травня 1919 р. у Єлисаветграді отаман та «червоний» комбриг Н. Григор'єв підняв антибільшовицьке повстання. 11 травня в Одесі на Великому Фонтані проти радянської влади повстала Перша Білоруська радянська бригада, якою командував колишній офіцер царської армії Бем. Але вже наступного дня повстання було придушено, Бема та ще одного офіцера, за вироком Воєнно-революційного трибуналу, було розстріляно, ще трьох офіцерів було засуджено до десяти років каторги. Лише повстанцям Першого селянського полку, яким командував Козаков, вдалося залишити межі міста й дійти до Ананьєва. Під час цих подій повстанці влашту-

вали єврейський погром, внаслідок чого понад 20 осіб було вбито [24].

Репресивна діяльність каральних органів радянської влади не могла не викликати зворотньої реакції, де жертвами вже ставали представники цих органів. Так, під час подій на В. Фонтані було вбито секретаря Ревтрибуналу Горського, справжнє ім'я С. Роніс, та 12 міліціонерів Велико-Фонтанського району [25]. Згодом загинув Полатовський (помічник коменданта ОНК), який до переводу до Одеси працював у Надзвичайних комісіях різних міст РСФСР та УСРР. Вбивства «надзвичайників» та інших представників радянської влади були таким самим звичним явищем, як і масові розстріли. Це був час, коли людське життя нічого не вартувало [26].

22 травня 1919 р. під рубрикою «Місцеве життя» одеські «Известия» опублікували «Список контрреволюціонерів, розстріляних ОНК за першу половину травня», який нараховував п'ять осіб та був підписаний секретарем «Михаилом». Першу позицію у цьому списку посідав О. Александров-Скавинський, якого обвинувачували у зраді радянської влади, «яка відбилася в тому, що він підписав ультиматум про здачу виконкому м. Одеси». Також він обвинувачувався у причетності до вбивств на Великому Фонтані та у хабарництві під час виконання обов'язків завідувача агентурно-інспекторського відділу ОНК.

Наступним у списку був С. Комірний, який у березні-травні 1918 р. був крайовим комісаром Центральної Ради та Гетьманської держави на Херсонщині. Публікації в «Известиях» мали ще одну особливість, там було вміщено матеріали щодо окремих осіб, які стали жертвами ОНК. Напередодні в цій газеті було опубліковано обвинувальний акт у справі С. Комірного, якого було звинувачено у переслідуванні більшовиків та контрреволюційності. В цьому акті йшлося про те, що у березні 1918 р. у місті почались арешти, які проводила австрійська фельджандармерія, яка водила арештованих вулицями міста зі зв'язаними дротом руками. «Згідно з власним зізнанням» провина С. Комірного була в тому, що він «прибув до Одеси передусім для налагодження взаємовідносин з австро-німецьким командуванням та для залагодження непорозумінь, які могли виникати», та «не припинив ці арешти» [27].

22 травня 1919 р. газета «Известия», крім розстрільного списку, опублікували статтю, у якій обґрунтовано необхідність подальшої діяльності Надзвичайної Комісії. Автор цієї публікації закликав до знищення вождів контрреволюції та їхніх агентів, до ліквідації всіх їхніх організацій.

Одну з таких організацій викрив особливий відділ штабу ІІІ-ї Української радянської армії. Існує два джерела щодо справи «Русского народно-государственного союза»: газетний матеріал та спогади Ф. Фоміна, який на той час обіймав посаду начальника особливого відділу штабу цієї армії. Газета «Известия» повідомляла, що слідством було встановлено, що під час перебування в Одесі добровольців й Антанти цей монархічний союз жорстоко розправлявся з робітничим населенням, слугуючи розшуковим апаратом для добровольців. Відповідно, за вказівкою членів цього союзу, було розстріляно й піддано жорстоким тортурам десятки робітників й революціонерів Одеси й робітничих околиць. Твердилося, ніби, вже після встановлення радянської влади в Одесі союз продовжував свою діяльність, підтримував зв'язки з Добровольчою армією, випускав прокламації погромного характеру й навербував нових 300 членів. Під час обшуку у товариша голови союзу В. Качановського було знайдено печатки, відозви погромного характеру, агітаційні листки тощо, які були випущені уже під час існування в Одесі радянської влади. «У зв'язку з явно активною діяльністю членів союзу, яка загрожувала спокою мирного населення й закріпленню завоювань революції, постановою Військово-революційного трибуналу вказаним особам було винесено вирок про розстріл», – таким був вердикт слідства. Тут же містився розстрільний список, який нараховував 16 осіб [28].

Ф. Фомін подав трохи іншу версію тих подій. Після арешту Крупенського, у будинку якого розмістився особливий відділ, було опрацьовано документи цього Крупенського й прийнято рішення провести обшук у професора І. Яворського та вчителя гімназії І. Дусинського. Обшук у І. Яворського нічого не дав, а от у І. Дусинського було знайдено статут «Русского народно-государственного союза», чисті бланки членських квитків тощо. Далі Ф. Фомін розповідає, що під час слідства І. Яворський і І. Дусинський зізна-

лися в тому, що цей союз мав зв'язки з іншими монархічними організаціями міста, переслідував мету об'єднання зусиль цих організацій для захоплення влади у місті на випадок висадки денікінського десанту з моря, мав уже заготовлені списки всіх комуністів та їхніх сімей, всіх, хто активно співпрацював з радянською владою і, нарешті, було навіть сформовано делегацію, яка мала з хлібом і сіллю зустрічати командування Добровольчої армії. Завершує цю частину спогадів Ф. Фомін словами про те, що «після ліквідації цієї монархічної організації нам вдалося виявити в Одесі ще дві – «Союз двуглавого орла» та «Союз Михаила-архангела»». Що означала «ліквідація», «старий чекіст» не уточнив [29].

6 червня 1919 р. газета вже з новою назвою «Известия Одесского Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов» опублікувала список розстріляних Одеською губернською Надзвичайною комісією (ОГНК) за другу половину травня 1919 р. Список нараховував загалом 12 осіб та містив традиційні звинувачення у діяльності контрреволюційних та монархічних організацій. Життя динамічно змінювалося, тому виникли нові підстави для страт. Зокрема, за свідомий заклик до повалення радянської влади, за звеличення «бандита Григор'єва» та його контрреволюційних виступів проти радянської влади, за заклик до надання допомоги Н. Григор'єву, за агітацію проти радянської влади й таємний продаж самогонки «якою споювали народ для темної мети» тощо. До речі, радянська влада в особі Одеської Ради робітничих депутатів ще на початку квітня 1919 р. сама звеличувала «визволителя Одеси» Н. Григор'єва

Цей список підписали голова ОНК П. Онищенко та секретар «Михаил». Але вже 4 червня 1919 р. Одеський губернський виконавчий комітет Ради робітничих депутатів видав мандат на виконання обов'язків голови ОГНК К. Калениченку (Саджая), який приступив до виконання цих обов'язків 6 червня, про що він видав відповідний наказ [30]. І. Шкляєв з цього приводу наголошував, що «за два перші місяці своєї роботи одеські чекісти не змогли перейти до загальнодержавної практики «червоного терору». За що, власне, і було зміщено перше керівництво ОНК». Якщо враховувати діяльність Тимчасової надзвичайної слідчої комісії, то це було друге керівництво. Заступником К. Калениченка став С. Реденс, головою одеської залізничної НК – В. Безсонов [31].

Після свого призначення К. Калениченко видав наказ з попередженням про те, що «білогвардійці й чорносотенці будуть негайно арештовуватися й нещадно розстрілюватися як контрреволюціонери» за ведення агітації проти радянської влади. А один з номерів газети «Известия» вийшов під гаслом: «За поширення провокативних чуток буде найсуворіше покарання, аж до розстрілу».

22 червня 1919 р. одеські «Известия» опублікували новий список розстріляних згідно з постановою Одеської губернської надзвичайної комісії вже за підписом голови ОГНК К. Калениченка та секретаря «Михаила». Цей список нараховував 11 осіб та містив такі новації, як умовний розстріл для вагітної жінки та неповнолітнього. Серед звинувачень цього списку звертає на себе увагу звинувачення у знущанні над політичними ув'язненими, яке виражалось у образі лайкою, за побиття ув'язнених комуністів з метою здобуття недостовірних показів. З'являється у списку й коротка характеристика -вирок – колишній пристав. Ці списки також містили імена осіб, яких обвинувачували у збройних нападах, грабунках, вбивствах, підробляннi грошових знаків тощо.

Під час революційних подій 1917-1921 рр. криміногенна ситуація в Одесі була напруженою, ще складнішою вона стала 1919 р. Тому керівництво ОГНК ухвалило рішення розпочати енергійну боротьбу з бандитизмом та розглядати його як контрреволюційну діяльність, яка підриває престиж радянської влади. Щодо затриманих грабіжників почалося проводитися прискорене слідство, екстрені засідання колегії ОГНК відразу виносили та виконували вироки, які, переважно, передбачали розстріл [32].

Наприкінці червня 1919 р. відбувся пленум Одеської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, у роботі якого взяв участь народний комісар з військових справ УСРР М. Подвойський, який офіційно повідомив про захоплення Харкова, Полтави, лівобережної частини Катеринослава військами Добровольчої армії. Реакцією на ці події став пункт резолюції пленуму, у якому містився заклик «посилити червоний терор проти контрреволюції, яка піднімає голову» [33].

4 липня 1919 р. відбулось засідання губвиконкому, якому передувало засідання президії виконкому, парткому й окрвоєнкому. Підсумком цих засідань стало утворення Ради Оборони як найвищого воєнно-політичного органу. Але ще напередодні всіх цих засідань було ухвалено рішення Раднаркому УСРР про створення цього органу зі вказівкою його персонального складу, до якого мали увійти І. Клименко, Б. Краєвський, Я. Гамарник. Самостійним рішенням губвиконкому стало прийняття постанови про створення Верховного військово-революційного трибуналу з правами, ширшими від будь-яких надзвичайних комісій. Згодом його було перейменовано на Надзвичайний Революційний Трибунал. Всі ці заходи були реакцією на наступ армії Денікіна.

Наступного дня «Известия» надрукували список страчених 12 осіб, де навпроти прізвищ професора С. Левашова та колишнього військового міністра гетьманського уряду О. Рогози вперше містився припис – «на основі червоного терору». До речі, це був перший випадок, коли не було вказано ім'я та по батькові цих осіб. До цього часу імена і часто по батькові навіть обвинувачених у кримінальних злочинах наводили повністю. Серед інших жертв цього списку п'ять осіб обвинувачувались у бандитизмі й вбивстві, інші особи – за участь у румунській охоронці й видачу румунських революціонерів, за видачу австро-німецькій владі робітників, які були запідозрювані у більшовизмі та розстріляні цією владою.

Про арешт професора С. Левашова, який відбувся 23 червня, газета «Известия» повідомила 25 червня, присвятивши цій події окрему публікацію, у якій, зокрема, повідомлялось, що С. Левашов був відомий всій Російській імперії своєю чорносотенною діяльністю, яка проявлялася в тому, що він, після придушення революції 1905 р., «оточив себе зграєю монархістів», розпочав переслідувати ліберальну професуру. С. Левашов також обвинувачувався у переслідуванні колишнього ректора Новоросійського (Одеського) університету І. Занчевського та проректора Васьковського за їх сприяння залученню студентів до політичної боротьби [34].

Цей список містив також прізвище колишнього співробітника ОГНК М. Грайцера, якого було розстріляно «за провокацію й дискредитацію радянської влади». Ще 18 червня 1919 р. газета «Известия» повідомила про розкриття контрреволюційної організації, яка базувалось на одній з дач на Французькому бульварі. Але після слідства було встановлено, що цю справу сфабрикував сам М. Грайцер, щоб довести свою спроможність працювати в ОГНК. У підсумку йому було винесено смертний вирок, а понад 30 заарештованих осіб було відпущено та ще й висловлено було їм вибачення, як про це повідомляла газета [35]. Цій справі Одеська Надзвичайна комісія надала великого розголосу для того, щоб продемонструвати видимість справедливості у діяльності цієї комісії.

Наступною жертвою червоного терору став Б. Штейнгель, син барона та «багатія» Ф. Штейнгеля. Про його страту газета повідомила 10 липня, він був десятим та останнім у черговому списку. Неповні відомості з цього списку були оприлюднені виданням «Красный террор в годы гражданской войны».

«Известия» також помістили окрему публікацію, у якій детально було описано хід розслідування «справи барона Штейнгеля». Публікація повідомляла, що барона було заарештовано відразу після відновлення в Одесі радянської влади, що слідством було встановлено активну участь Б. Штейнгеля у перемовинах між Директорією УНР та французьким командуванням в Одесі. «У своєму заключному слові слідчий ОНК вказав, що Штейнгель являє собою досить значиму фігуру у самостійницькому русі, який вилився у петлюрівщину, що в основі його переговорів були найрішучіші наміри стосовно більшовицького руху», – таким був вердикт слідства [36].

Збірник «Красный террор глазами очевидцев» передрукував спогади К. Алініна (вірогідно псевдонім) за назвою ««ЧЕКА». Личные воспоминания об Одесской чрезвычайке. С портретами жертв ЧК», які було надруковано в Одесі 1919 р. Сторінки цього збірника доносять до читача сцени з останніх днів життя чи скоріше існування в'язнів камер одеської НК. Один епізод цього збірника передає момент, коли барон Штейнгель усвідомив, що наближається остання мить у його житті. Свідок страти барона згадував: «Я підійшов до вікна. Барона Штейнгеля вивели на подвір'я. На одну мить барон зупинився й здійняв очі догори. Наші погляди зустрілися. В його очах я побачив тривожне передчуття. Коли матрос, який його супроводжував, зупинився біля підвалу, барон відразу напру-

жився. І раптом жахливе усвідомлення істини охопило його. Голова якось похилилася, він схопився однією рукою за волосся, іншою за груди й зник у дверях рокового підвалу. Оглушливо заторохтіла вантажівка, яка все ж таки не змогла приглушити сухий звук револьверного пострілу…» [37].

11-13 липня 1919 р. в Одесі проходив Перший губернський з'їзд рад робітничих і селянських депутатів. Ще напередодні з'їзду було повідомлено, що на ньому буде прийнято резолюцію про червоний терор. Обіцянка була виконана, і на третій день роботи з'їзду один з делегатів після розповіді про жахи білого терору почав наполягати «на оголошенні червоного терору у найширшому масштабі». Оратор вніс на розгляд з'їзду резолюцію, яка, не зустрівши заперечення, стала вважатися прийнятою. Зміст цієї резолюції був таким: «1-й Губерніальний з'їзд рад робітничих і селянських депутатів не може не висловити свого обурення тими жахами, які виявляють банди білих у захоплених областях. З'їзд вимагає від Ради Оборони і Надзвичайної Комісії відповісти на виклик білих червоним терором. За кожну голову робітника й селянина мусять бути знищені сто голів ворогів робітничо-селянської влади. Немає місця в Радянській державі ворогам соціалістичної революції. Хто проти влади робітників і селян, той за бандита Денікіна й мусить бути зметеним з лиця землі. Нема жалю бандитам і всесвітнім хижакам! Хай живе Червоний терор!» [38].

Без остаточної й офіційної ухвали цієї резолюції вночі проти 13 липня 1919 р. відбувся черговий масовий розстріл. На жаль, у сховищах Одеської наукової бібліотеки ім. Горького відсутні номери 85 та 86 газети «Известия» за 13 і 14 липня, тому у цьому випадку можна послуговуватися лише списком розстріляних з видання «Красный террор в годы гражданской войны», відомості якого були неповними й неточними (скажімо, прізвище генерала М. Ебелова мало написання Ебедов). Цей список нараховував 30 осіб, де переважно містилось формулювання «як контрреволюціонер і монархіст», а також «колишній пристав», «полковник», «поручик», «поміщик» тощо [39].

До розстрілів долучився й Надзвичайний Революційний Трибунал, який почав карати за всі випадки непокори радянській владі, за невиконання її наказів. Ревтрибунал звітував, що за перший тиждень своєї діяльності було розстріляно декілька командирів, які не виконали бойових наказів. Зокрема, повідомлялось, що 7 липня 1919 р. було розстріляно командира 8-го кавалерійського дивізіону Василевського [40].

Вночі проти 16 липня 1919 р. згідно з постановою Одеської губернської Надзвичайної комісії було розстріляно чотирьох представників місцевої крупної буржуазії у відповідь на «білий терор», який, ніби, був оголошений «білогвардійськими бандами» у містах Харкові та Катеринославі.

До речі, щодо «білого терору». Ще за 24 червня 1919 р. одеська газета «Известия» одну біля одної помістила дві замітки під назвами «Червоний терор. Харків» та «Розправа денікінців над робітниками. Харків». Перша замітка повідомляла про те, що червоний терор втілюється в життя та відповідно до наказу «надзвичайки» розстріляно багато контрреволюціонерів: колишніх генералів, поручиків, жандармів, розшукових агентів й чиновників з особливих доручень. Друга – наводила свідчення робітників, які втекли зі Слов'янська, про те, що денікінці після захоплення міста вчинили там криваву розправу над сім'ями робітників й радянських службовців, які звідти втекли. Про результати цієї розправи повідомлялось те, що було повішено 73-річного артиста. Безумовно, питання білого терору потребує свого окремого дослідження. Адже «без ґрунтовного порівняльного аналізу, без хронологічних і статистичних зіставлень» [41] неможливо встановити істину.

На виконання положення «Про червоний терор щодо всіх ворогів радянської робітничо-селянської влади УСРР» вночі проти 17 липня 1919 р. було розстріляно 16 осіб, серед яких був Х. Матвєєв, колишній міський голова м. Миколаєва, «як контрреволюціонер, монархіст та ворог влади трудящих та їх революції, який у чорні дні реакції Миколи-кривавого у 1905-1908 роках належав до тієї реакційної частини суспільства, на яку опиралась зграя царських реакційних міністрів-душителів руської революції 1905 року». Також у цю ніч було розстріляно осіб з формулюваннями «як бандит», «як аферист», «колишній капітан».

Після цих розстрілів у газеті «Боротьба», яка була органом Окружного комітету Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів)

Херсонщини й Таврії, було надруковано редакційну статтю, у якій було названо червоний терор єдиним радикальним засобом, який здатний «винищити, або принаймні загнати назад у нори знахабнілу без міри контрреволюцію». «Лютий червоний терор! Гільйотина! Пролетаріат повинен показати, що він не жартує, що зараз влада в руках не кволої слинявої демократії, а в мозолистих руках, що звикли до впертої боротьби, до важкої праці», – таким був висновок редакції цієї статті. Така невтомна праця «на смерть всім ворогам», на думку редакції, мала утворити «міцний ґрунт, на якому буйно розростеться посаджена нашими руками квітка – порятунок людськості – соціалізм» [42].

Наступний масовий розстріл відбувся вночі проти 27 липня 1919 р. Серед розстріляних було дев'ять матросів з Чорноморського матроського революційного полку матроса Стародуба, який відмовився виконувати накази радянської влади. Після придушення повстання полк було терміново відправлено на «петлюрівський фронт» [43]. Список розстріляних, у якому були імена 31 особи, опубліковано у виданні «Красный террор в годы гражданской войны», газета «Боротьба» оприлюднила імена розстріляних з детальнішою інформацією про підстави страти, але без імен дев'яти матросів [44].

Політика радянської влади, в тому числі масові розстріли, призвели до заворушень робітників одеського суднобудівного заводу РТПіТ (Російське товариство пароплавства та торгівлі), яких згодом підтримали робітники залізничних майстерень. На мітинг, який відбувся всупереч наказу виконкому й окрвоєнкому щодо заборони зборів та мітингів, зібралося понад три тисяч робітників РТПіТ. З вимогою розійтися на мітинг прибули представники виконкому Одеської Ради робітничих депутатів, але їх було заарештовано, а одному з них навіть було завдано побоїв. Коли стало зрозуміло, що ситуація виходить з-під контролю, для розгону мітингу було направлено війська. Як писав в «Известиях» член губпарткому А. Верхотурський, хоч «мітинг розігнали, декого заарештували», але «контрреволюція торжествувала, авторитет влади значною мірою було підірвано» [45].

Після заворушень на заводі РТПіТ губвиконком за підписом його голови І. Клименка звернувся до всіх робітників міста з відозвою, у якій було звинувачено правих есерів, меншовиків й анархістів та «агентів Денікіна» у тому, що вони підбурювали робітників до виступів проти радянської влади. Губвиконком в особі І. Клименка попереджав як «всіх ворогів Робітничо-Селянської влади», що «меч червоного терору каратиме всіх, хто прямо, або посередньо робить заколоти поміж робітників і селян, які йдуть на останню бійку з всесвітнім хижацтвом», так і робітників, щоб вони не піддавались на провокації ворогів. Президія губвиконкому створила комісію на чолі з Г. Ачкановим, яка мала провести розслідування цих подій, виявити та передати до суду трибуналу тих, хто закликав робітників висунути владі ультиматум. Комісія мала з'ясувати, хто винен у «фізичному замаху» на членів губвиконкому Доненка й Савельєва [46].

Виступ робітників заводу РТПіТ не зупинив страти в Одесі, розстріли продовжували відбуватися як мінімум два рази на тиждень майже до останнього дня радянської влади у місті. Але після цих виступів робітників газета «Известия» списки розстріляних вже не публікувала. Натомість в газеті «Одесский коммунист» було надруковано список зі 131 особи, яких 10 та 11 серпня було звільнено з-під арешту. Звільнення відбулося згідно з постановою колегії ОГНК, у якій вказувалося, що заарештовані звільнялися за відсутності складу злочину, недоведення їхньої провини та «у зв'язку зі зверненням профспілок, робітників та селян» [47].

Після того як радянська влада залишила Одесу, у місті відновився випуск багатьох газет, які почали регулярно друкувати інформацію про жертви червоного терору. Зокрема, газета «Одесский листок» від 15 серпня 1919 р. (вказуючи дату свого виходу за старим стилем), повідомляла, що на ІІІ-у християнському цвинтарі Одеси було піднято з могил сім трупів євреїв, після впізнання яких було з'ясовано, що це М. Єлик, І. Моносзон, Я. Зусович, Камінер, Бурштейн, Мацер та Бочаров з Петрограду. На початку вересня 1919 р. було оприлюднено список жертв «НК», який нараховував 9 осіб. Серед них був П. Федоренко, віком 18 років, син генерала В. Федоренка, якого було розстріляно вночі проти 13 липня 1919 р. Газети й надалі продовжували публікувати імена жертв більшовицького терору.

Прокурор окружного суду Б. Кондратьєв доручив судовому слідчому з особливо важливих

справ негайно приступити до слідчих дій щодо вбивств та розстрілів ОГНК, щоб зібрані матеріали передати до спеціальної судово-слідчої комісії, яку передбачалось створити найближчим часом. Першими кроками слідства став пошук поховань жертв червоного терору, одне з яких було знайдене у каменярні с. Крива Балка [48]. Також було розкопано поховання жертв червоного терору в Олександрійському парку, на Стрілецькому полі тощо [49].

Таким чином, каральні органи радянської влади в Одесі у 1919 р. здійснюючи масові розстріли та публікуючи списки жертв, не тільки фізично знищували своїх противників, а й цим самим чинили психологічний терор та демонстрували одеситам недопустимість самої думки про організацію спротиву цій владі.

Джерела та література

1. Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 124.

2. Савченко В. А. Червоний террор на Одещині в період становлення радянської влади (1918-1920) // Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. – С. 22.

3. Шкляев И. Н. История Одесской ГУБЧК. 1917-1922 гг. Монография / И. Н. Шкляев. – Одеса: Студия «Негоциант», 2002. – 104 с.

4. Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920 / В. Р. Файтельберг-Бланк, В. А. Савченко. – Одеса: Изд-во «Optimum», 2008. – 336 с.

5. Савченко В. А. Вказ. праця. – С. 24.

6. Шкляев И. Н. Вказ. праця. – С. 43.

7. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 8 апреля.

8. Там само. – 10 апреля.

9. Шкляев И. Н. Вказ. праця. – С. 43.

10. Зинько Ф. З. Кое-что из Одесской ЧК / Ф. З. Зинько. – Одеса: 1998. – С. 10.

11. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 11 апреля.

12. Шкляев И. Н. Вказ. праця. – С. 43.

13. Там само.

14. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 17 апреля.

15. Мельгунов С. П. Красный террор в России: 1918-1923 / С. П. Мельгунов. – М., 1990. – С. 49.

16. Бунин И. А. Окаянные дни: Из дневника писателя / И. А. Бунин. – Одесса: «Маяк», 1991. – С. 19.

17. Красный террор в годы гражданской войны: по материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков / Редактор-составитель Ю. Г. Фельштинский. – Лондон, 1992. – С. 245.

18. Боротьба. – 1919. – 18 липня.

19. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 23 апреля.

20. Красный террор глазами очевидцев / составл., предисл., комментарии С. В. Волкова. – М.: «Айрис-пресс», 2013. – С. 104-105.

21. Бунин И. А. Вказ. праця. – С. 18.

22. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 8 мая.

23. Боротьба. – 1919. – 27 липня.

24. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Вказ. праця. – С. 171.

25. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 15 мая.

26. Зинько Ф. З. Вказ. праця. – С. 8-9.

27. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 8 мая.

28. Там само. – 16 мая.

29. Фомин Ф. Записки старого чекиста / Ф. Фомин. – М.: Политиздат, 1964. – С. 65-66.

30. Известия Одесского Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов. – 1919. – 6 июня.

31. Шкляев И. Н. Вказ. праця. – С. 48, 49.

32. Известия Одесского Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов. – 1919. – 20 июня.

33. Там само. – 28 июня.

34. Там само. – 25 июня.

35. Там само. – 5 июля.

36. Там само. – 3 июля.

37. Красный террор глазами очевидцев. – С. 142.

38. Боротьба. – 1919. – 16 липня.

39. Красный террор в годы гражданской войны. – С. 284-285.

40. Известия Одесского Совета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов. – 1919. – 10 июля.

41. Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. – С. 168.

42. Боротьба. – 1919. – 18 липня.

43. Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Вказ. праця. – С. 191.

44. Боротьба. – 1919. – 27 липня.

45. Известия Одесского Губернского Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов и Одесского Совета Рабочих и Красноармейских Депутатов. – 1919. – 29 июля.

46. Боротьба. – 1919. – 30 липня.

47. Одесский коммунист. – 1919. – 12 августа.

48. Одесский листок. – 1919. – 22 августа (4 сентября).

49. Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Вказ. праця. – С. 179.

Александр Шишко

Политический террор в Одессе в апреле-августе 1919 года

В статье рассмотрено политический террор в Одессе, который у апреле-августе 1919 г. осуществляли чрезвычайные комиссии и революционные трибуналы, которые действовали от имени советской власти. На основе газетных публикаций, в которых печатались списки расстрелянных с указанием причин их казней, установлено хронологию массовых расстрелов.

Ключевые слова: *чрезвычайная комиссия, красный террор, революционный трибунал.*

Oleksandr Shyshko

Political terror in Odessa april-august 1919

The article is concerned with political terror in Odessa, which was executed in April-August 1919 by the emergency committees and revolutionary tribunals, which acted on the behalf of the Soviet authority. The chronology of mass killings is discovered basing on newspaper publications of lists of the executed and their sentences.

Key words: *emergency committee, red terror, revolutionary tribunal.*

До 150 – річчя Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

УДК 378.4(477.74-21):930.2

Ігор Коваль, Вадим Хмарський (м. Одеса)

Історіографічне осмислення історії Одеського університету: віхи, люди, тексти, підсумки

У статті висвітлюється історія дослідження наукового феномену Одеси – Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Розглядаються концепції і етапи формування історіографії університету, в контексті святкування 150-ї річниці з дня заснування університету.

Ключові слова*: Одеський університет, Новоросійський університет, книга, авторський колектив, історія університету.*

Осмислення історії і, водночас, історія самого осмислення – невід'ємний елемент підготовки чергового тому, присвяченого минулому і сучасності Одеського національного університету імені І. І. Мечникова до його 150-річного ювілею (13 травня 2015 р.). Тому вважаємо за потрібне поділитись деякими елементами з теоретичної лабораторії під час праці над черговою історією Університету, що розпочалось у 2010 році. Саме відтоді, коли було написано брошуру з історії нашого університету з під назвою «Лібрето напередодні славетного ювілею» [1], бере витоки усвідомлення, що пішов відлік часу перед славетним рубежем у 150 років нашої Alma-mater. Немає сумніву – ювілеї тиснуть відповідальністю і поготів такий, який фіналізує чергове півстоліття існування. Особлива відповідальність тяжіє над нами ще й тому, дозволимо собі зухвалість, що Університет в Одесі належить до його містоутворюючих та іміджевих феноменів-структур разом з Портом та Оперою. Хоча наше місто, звісно має безліч інших знакових феноменів – пам'ятник герцогові Рішельє, Потьомкінські сходи, Привоз, катакомби тощо.

Як відомо, університет як суспільний феномен належить і служить світові з часу середніх віків. Це одне з надбань сивої давнини, від яких людство не відмовилось впродовж наступних століть. Друге тисячоліття від Різдва Христового у сфері культури воістину можна назвати ерою університетів, які за цей час перетворились з поодиноких світочів думки й знання у потужні осередки науки й просвітництва, здатні визначати магістральні шляхи людської цивілізації. Не виключенням є й вітчизняна університетська традиція, витоки якої беруть початок у XVII ст. Із заснуванням цих закладів міста, крім уже наявних статусів, здобували наймення університетських. Відтоді університет ставав невід'ємною складовою образу міста. Разом із тим заклад убирав у себе нагромаджену до його виникнення місцеву інтелектуальну традицію і, що не менш важливо, здобував як ознаку прикметник – похідну, хай і неофіційно, від імені міста.

Отже – Одеський університет. Втім парадокс полягає у тому, що за півтора століття свого існування наш університет так стисло, і водночас змістовно, офіційно не називався. Адже виник він у 1865 р. як імператорський Новоросійський університет. Після Лютневої революції 1917 р. і жорсткої боротьби різноманітних урядів і армій статус імператорського відпав. У 1920 р. заклад було розформовано, але, як виявилось, на щастя, тимчасово. З 1933 р. він стає Одеським державним університетом. Наприкінці Другої світової війни у його назві з'являється посвята Іллі Іллічу Мечникову. В ознаменування століття від заснування Університет було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, що, в дусі часу, зазначалось й у титулатурі вузу. Згодом він утратив згадку про орден, але здобув статус національного. Тому сьогодні він – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова.

Наведений вище перелік лише підтверджує наявність сутнісної дихотомії буття такого суспільного явища як Університет в іпостасях постійного й мінливого. Константним залишається університетський дух міста – він був наявний навіть тоді, коли Університету ще не існувало. Адже попередником його був заснований у 1817 р. Рішельєвський ліцей, випускники якого офіційно уже через двадцять років прирівнювались до випускників університетів. Розмови ж серед місцевої еліти про перетворення ліцею в університет розпочались у середині позаминулого століття, а особливо – за часів попечителя Одеської

навчальної округи відомого хірурга М.І.Пирогова (1856-1858). Приміщення головного корпусу, що на Дворянській вулиці, приймали до себе з 1857 р., від часу побудови, ще ліцейських професорів та студентів. На наш погляд, Університет існував і тоді, коли його скасовували (1920-1933) – в будівлях, людях, традиціях.

Зміна ж назв є свідченням того, що влада, як місцева так і центральна (у С.-Петербурзі, Москві чи Києві) завжди залишалась небайдужою до Університету. Щоразу це мало визначити місце флагмана вищої освіти у суспільстві і віддзеркалювало ставлення до нього влади. Адже змінювались уряди і навіть держави – незмінною залишалась ідея Університету. Проте це не означає, що сам Університет не змінювався. Навпаки, його історія – це шлях невтомного пошуку свого місця в суспільстві, який синусоїдально перемежається епізодами дивовижних злетів та боротьби за виживання.

Розмірковуючи над написанням чергової історії Університету виходимо з того, що це не лише механічне дописування історії навчального закладу за роки, що минули з часу виходу попередньої книги, але й переосмислення всього його історичного шляху. У той же час хотілось би висловити кілька міркувань і щодо проблеми співвідношення історії та передісторії Університету. Готуючись до 150-ліття від заснування імператорського Новоросійського університету могла виникнути спокуса приєднати до його віку історію Рішельєвського ліцею. Адже ще донедавна очевидні уявлення про місце і роль нашого університету в історії освіти й науки у місті та краї, потребують, як виявилось, додаткової акцентуації.

Отже, приступаючи до вивчення будь-якого історичного явища – феномену – ми намагаємось розглянути його у цілості – виникнення, становлення, досягнення класичних рис, період трансформації/занепаду – перехід в іншу фазу існування. На цю проблему ми можемо поглянути на макро- і мікрорівні, філогенетично й онтогенетично, на рівні всього людства чи окремої людини. Якщо поглянемо на все людство – існує так званий період передісторії (prehistory), тобто історії, коли не існувало писемних тверджень про нього. Тому можна вважати первісну історію і першим періодом людської історії (первісною суспільно-політичною формацією чи primitive society) і так би мовити, «мінус першим» (previous community). Але у будь-якому разі матимуть значення ті форми існування живої і неживої природи, які стали антуражем для розгортання історичного процесу. На рівні людини – такою собі передісторією свідомої особистості можна вважати час життя людини до трьох років, коли свідомість ще прокидається і людина себе не пам'ятає. Але можна вважати таким і пренатальний період – коли людська істота ще формується – чим не prehistory? Разом обидва ці відтинки часу можуть сприйматись як передісторія у ще ширшому контексті.

Проблема ця дуже педальована в історичній науці. Якщо взяти феномени середні між людством та людиною за масштабом – наше місто, то тут ця проблема пронизує історіографію ледве не пару останніх століть – з часу формування історіографії у місті і нині спостерігаємо черговий спалах дискусії. Де зупинитись, відраховуючи його життя – у травні 1794 року (указ імператриці Катерини ІІ про Хаджибей); чи у вересні 1789 р., коли цей Хаджибей було взято російським військом; або розпочати лік 1765 роком, коли запорозькі розвідники побачили фортецю і сам «відроджений» населений пункт; у 1415 р. – зі згадки середньовічної фортеці Качібеїв; ще ранішої генуезької Джинестри чи зупинитись на античному населеному пункті рештки якого можна побачити на Приморському бульварі міста?

Протилежну тенденцію бачимо в інших випадках підрахунку віку навчальних закладів в Одесі. Найяскравішим прикладом є підхід авторів історії Південноукраїнського національного університету імені К.Д. Ушинського, що вийшла друком у 2007 році. Лічбі років присвячено три фрагменти у вступі до цієї праці. Перший раз це робиться у м'якій формі, зазначаючи про те, що «книга присвячується 190-річчю Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського, продовжувача справи підготовки вчительських кадрів на Одещині, розпочатої в 1817 році Педагогічним інститутом при Рішельєвському ліцеї». Дещо нижче наводиться паліативне твердження про те, що книгу готували «до 190-ї річниці з дня народження нашого попередника – Педагогічного інституту, заснованого в Одесі 2 травня 1817 р. Цей Інститут був першим навчальним закладом на Півдні України, який почав готувати професійних учителів. А сьогодні, майже через двісті років, їх готує

нинішній нащадок Педагогічного інституту – наш університет. Ми пишаємося своїм далеким, але вельми поважним і маститим предком». Твердження суперечливе. Гадаємо, не буде вульгаризацією, аналогія через антропологізацію подібної думки, і переведення її у людський аспект через твердження: «Мого прадіда звали як і мене Імярек, а він народився у 1900 році. Тобто мені зараз, незалежно від мого власного народження, у 2015 році – 115 років».

Основний доказовий виклад міститься у такій сентенції: «Зародженням університету було прийнято вважати період 1919-1920 рр., коли в Одесі були відкриті Український (вчительський) педагогічний інститут та Інститут народної освіти (ІНО). Як довели дослідження, така дата формальна і не відображає реальної історії становлення педагогічної освіти Одещини. Насправді генеалогічний шлях університету історично більш довгий». Звісно жодного посилання до цієї частини не могло бути, але й і у списку літератури, наведеному наприкінці годі знайти праці, які могли б свідчити про «дослідження» і дали б можливість аргументувати задавнення віку навчального закладу. У той же час у розділі першому («Витоки і 190-річний поступ») є важливе твердження, з якого він і розпочинається. Після перших трьох речень, які майже ідентичні наведеним щойно вище, йдеться: «Архівні пошуки останніх років довели, що педагогічна освіта в Одесі має майже 200-річну традицію. Її витоки лежать в освітній реформі Російської імперії, розпочатої Олександром І у перші десятиліття XIX ст.».

Тут важливо відзначити, що процес педагогічної освіти та існування відповідних освітніх структур не одне й те саме. Адже процес – поняття ширше і може передбачати співіснування кількох структур та ще й відносини між ними. Причому мова йде про самостійні структури. Нагадаємо, що згаданий Педагогічний інститут був лише структурним елементом Рішельєвського ліцею, який у свою чергу, не вважався вищим навчальним закладом. Автори наводять цитату з ліцейського статуту, яка начебто натякає на те, що у закладі готують учителів – функція вищого навчального закладу [2]. Втім у 36-му параграфі статуту йдеться, що до цього закладу приймають вихованців не молодше 10 років, які мають пройти випробування, що «викладають у початковому училищі». Тобто мова йде про рівень середньої освіти. А те що вчорашні вихованці могли бути викладачами (а точніше, згідно статуту, чотири роки наглядачами і лише після того два роки – ад'юнктами при професорах), то треба зважати на добу – перша половина XIX століття, час коли існувало розмаїття форм навчання і підготовки вчительських кадрів – згадаймо хоча б ланкастерські школи, що зароджувались тоді.

Автори наводять «генеалогічну» схему, що мала б підтверджувати їхню гіпотезу. Причому висхідним закладом у ній є Шляхетний інститут (1805). Отже автори є навіть непослідовні – можна було б ще у 2005 р. відсвяткувати 200-літній ювілей. Певно тому, якщо ця ідея з'явилась запізно, і банально не встигли, то таке довільне оперування з дефініціями може призвести до того, що у 2015 р. святкуватиметься вже 210 років цьому навчальному закладу.

Протилежне явище репрезентує «генеалогічне древо», яке запропонував у своїй монографії одеський історик В.В.Левченко – дослідник історії згадуваного вище одеського Інституту народної освіти, зокрема у Додатку № 1 «ОІНО в мережі вищої школи Одеси (1920-1933)» [3]. Висхідними елементами запропонованої системи є вісім суб'єктів – Новоросійський університет, Політехнічний інститут, Вищі жіночі курси, Вищі медичні жіночі курси, Вищій міжнародний інститут, Український учительський інститут, Український фребелівський інститут та Єврейські фребелівські курси. Всіх їх об'єднує одне – вони репрезентують систему вищої освіти. Генеалогія вузу, про який йшлось вище, за цією схемою бере свої витоки з трьох названих останніми у щойно наведеному переліку (УУІ, УФІ та ЄФК), а далі через Одеський ІНО та Інститут соціального виховання до Педагогічного інституту. У даному разі автор дійсно опрацював безліч архівних матеріалів (і ми мали можливість в цьому переконатись), але його позиція не відрізняється від тої, що визнана формальною і такою, що «не відображає реальної історії». Нам здається, що коли автор не є викладачем вузу, який доточив собі років, його погляд виявляється менш суб'єктивним у порівнянні з авторами згаданої книжки перед якими стояло, по суті, певне інтелектуальне замовлення.

Прикметною є історія і з визначенням віку Одеського національного морського університету. У 2010 році у ньому цілком слушно відсвяткували своє 80-річчя. Втім автор, який є

його співробітником вважає, що «враховуючи канони спадкоємності вузів – послідовну передачу інфраструктури, ОНМУ має всі підстави для відзначення у 2018 році свого 100 літнього ювілею». Цією підставою для шанованого автора є такий логічний ланцюжок фактів (у зворотній ретроспекції): ОНМУ виник як Одеський інститут морського транспорту у 1930 році через реорганізацію Одеського політехнічного інституту; до складу ОІМТ входили гідротехнічний, експлуатаційний та механічні факультети, організовані на базі факультетів портобудівництва та гідротехнічних споруд ОПІ; ОПІ був створений у вересні 1918 р. у складі механічного, інженерно-будівельного та економічного факультетів. Таким чином автор, за власним визнанням, «показує спадкоємність ОНМУ з структурними підрозділами Політехнічного інституту, що дає підставу вважати роком заснування університету 1918 рік» [4].

Отже, у цьому випадку бачимо зв'язок між вузами, але знову таки – намагання ототожнити нове ціле зі структурними елементами, тобто частиною попереднього цілого, яке до того ж не зникає, а продовжує існувати паралельно. Адже, наголошуючи на спадкоємності варто пам'ятати, що ОІМТ не замінив ОПІ, а виділився з нього. Дітям, що народжуються, навіть не зважаючи на схожі антропологічні риси, групу крові чи навіть риси вдачі з батьками не додають тих дев'яти місяців до загального віку.

Тому, щоб уникати подібних аберацій чи вольностей, гадаємо, що всім історикам своїх навчальних закладів варто дотримуватись певних спільних методологічних правил. Пропонуємо визнати, що виникнення вищого навчального закладу відбувається у потрійний спосіб, а саме через: по-перше – підняття одного чи кількох об'єднаних нижчих за кваліфікацією навчальних закладів у новий, вищий навчальний заклад (Рішельєвський ліцей – Новоросійський університет); по-друге – об'єднання кількох вишів в один (наприклад, УУІ + УФІ + ЄФК = ОІНО), причому з часу злиття історія попередників закінчується і розпочинається історія нової структури; по-третє – виділення нового вузу з іншого (ОПІ – ОНМУ), причому історія виділеного вузу починається від часу виділення, а синкретичний час має сприйматись як передісторія або передумови до створення досліджуваного вищого навчального закладу.

Оскільки Одеський національний університет імені І.І.Мечникова є унікальним вищим навчальним закладом у всьому Українському Причорномор'ї – як за масштабом, так і за історією, а також і за історіографічним засвоєнням цієї історії, то вважаємо за необхідне зупинитись на тому, як у різні часи автори синтетичних творів ставились до передісторії свої славетної Alma-mater. Якщо розглянемо послідовно узагальнюючі твори з історії нашого навчального закладу – від книги О.І.Маркевича (1890) [5] до новітньої колективної монографії (2000) [6] чи згаданої брошури, то лише в одній з них, щойно згаданої першою, написаної на чвертьсторічний ювілей вищого навчального закладу автор демонструє оригінальність і, водночас, контроверсійність свого мислення: «Імператорський Новоросійський університет в Одесі, нараховуючий 1 травня 1890 р. двадцятип'ятиріччя своєї діяльності, був, як відомо, спадкоємцем (в оригіналі «преемником» – *авт.*) існуючого в Одесі впродовж 48 років (1817-1865 р.) Рішельєвського ліцея; таким чином вищому навчальному закладу нашого міста справді виповнилось 73 роки». Випустивши такого «інтелектуального джина», О.І. Маркевич у той же час не збирався детально вивчати історію ліцею: «Вважаючи своїм завданням спеціальний виклад історії Новоросійського університету, ми не маємо підстав заглиблюватись у знайомство з життям його попередника (в оригіналі «предшественника» – *авт.*)» [7. 1]. У подальшому ж ні у тексті названої праці, ані на сторінках всіх наступних немає жодної спроби збільшити кількість років Університету. Таким чином, впродовж тривалого періоду з кінця позаминулого століття наші університетські попередники цього не робили й ми не «відкриватимемо Америки» заради марнослав'я.

Отже міркування про наступний твір з історії нашого Університету не можливий без історіографічного осмислення його історії та історіографії, принаймні синтетичного формату. Тому розглянемо основні віхи, згадавши основних авторів та маркуючи епохи написання творів самими їхніми текстами. Вважаємо за необхідне зазначити, ми свідомі того, що реальні події, що минули, та наші знання про них не тотожні. Тобто історичне знання це не саме минуле, а лише відображення його у нашій уяві. У зв'язку з цим спиратимемось і на постулат про те, що історичний процес минає і ніхто ніколи в абсолюті

не може знати, як воно насправді було (як про це мріяв, наприклад, і намагався втілити у XIX столітті німецький історик Леопольд фон Ранке). Отже, одним із наших концептуальних тверджень є думка про принципову відмінність факту-події від факту-знання. Тому ми не претендуємо на володіння істинним знанням чи на лаври написання «правдивої» історії.

Розмірковуючи про співвідношення історії й історіографії приймаємо, що після минулих подій залишаються знання про них, тобто приховані в історичних джерелах відомості, які вивчають дослідники і втілюють в історичних працях. Констатуємо, що протягом півтораста років з історії Університету було написано велику кількість історичних праць, але тут торкнемось лише історичних текстів синтетичного, тобто узагальнюючого, характеру. Принагідно торкнемось проблеми термінології, а точніше – коректного її використання. Адже використовуємо термін або «Одеський університет», оскільки його статуси, як уже згадано, змінювались, або просто – «Університет», оскільки всі інші університети у регіоні інституціювались під цим брендом лише нещодавно і наче з наміром долучитись до слави закладів, що створили цьому поняттю незаперечне позитивне реноме. Наголосимо, що ми вирішили обрати для історіографічного огляду лише три аспекти: віхи – як ключові межі для появи книжок, автори – люди, які були промоторами книжок, та тексти, в яких уміщувались ключові ідеї авторів.

Переглядаючи бібліографічний ряд праць з історії Університету продовжуємо наполягати на тому, що саме університетські ювілеї і є тими збудниками творчості та відповідальності «університетчиків», які брались чергового разу переосмислювати пройдений шлях. Виникнувши у 1865 р. Університет пройшов 15 десятилітніх (п’ять – в імперську добу, один – в дискретну (1920-1933), шість – в радянську, три – у сучасну); шість 25 літніх (два – імперських, три – радянських та один – сучасний) ювілеїв. Останні тричі співпали з десятиліттями, тобто маємо три особливих півстолітніх випадки (1915–1965–2015). Принагідно згадаємо й буквальне значення слова «ювілей». Слово сформувалось у середні віки. Пізньолатинське jubilaeus походить від дієслова з класичної латини jubilatio, що означає «радісні вигуки». Очевидно, що до останньої воно потрапило з біблійної, давньоєврейської, де слово «йовель», означало «баранячий ріг», а пізніше – «рік свободи». Так називали встановлений пророком Мойсеєм рік, коли продані і віддані під заставу землі поверталися до колишніх власників, раби отримували свободу, прощалися борги боржникам. Цей «рік свободи» наступав кожні п’ятдесят років, після семи семиріч. Число сім у давніх традиціях вважалося священним, а помножене на сім – священним у квадраті, тому рік, наступний за таким поєднанням років мав обов’язково бути якимось особливим.

Наведемо короткий перелік наявних праць з історії нашого навчального закладу з вказівкою року їхнього виходу друком.

1890 р. – книга «Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского Университета: историческая записка и академические списки»

1915 р. – стаття «Императорский Новороссийский университет. (По поводу 50-летия его существования)»

1940 р. – книга «Одесский университет за 75 лет (1865-1940)»

1965 р. – книга «Одеському університету – сто років»

1968 р. – книга «Історія Одеського університету за 100 років»

1991 р. – книга «Одесский университет, 1865-1890»

2000 р. – книга «Історія Одеського університету. 1865-2000»

2010 р. – брошура «Одеському національному університету імені І.І.Мечникова – 145».

Таким чином можемо переконатись у вирішальній ролі ювілеїв як спонукальних чинників університетського історієписання. У підсумку маємо шість праць книжкового формату: одну історію імперського періоду, чотири – радянського й одну – сучасного. Отже, немає сумніву, що написання історії Університету завжди носило ювілейний характер. У зв’язку з «несподіваним» наближенням визначної дати та завжди сутужними умовами для праці особливо підвищувався суб’єктивний чинник – відповідальність і бажання керівників та авторський рівень виконання. Нижче торкнемось текстів праць наших попередників, але зробимо це не з точки зору змісту чи текстологічного аналізу, а лише за кількома так би мовити зовнішніми параметрами – обсяг (в авторських аркушах – один як 40 тисяч друкарських знаків), структура та

найхарактерніші фрази – вербальні маркери, що відбивають як добу, так і візію самих авторів щодо призначення видання.

Треба зазначити, що вперше про історію Університету заговорили вже через 10 років після його виникнення. Керівництво доручило професорові Ф.І. Леонтовичу у грудні 1874 р. написати відповідну «стислу записку». Але той у січні ювілейного року відмовився від цього проекту [8]. Місію піонера виконав Олексій Іванович Маркевич (1847-1905) – професор кафедри російської історії, спеціаліст з історії Московської держави, історіографії, Південної України, який став автором праці, написаної на перше 25-річчя життя навчального закладу. Ентузіаст по натурі, судячи по всьому, з власної ініціативи і без гонорару взявся за написання твору й за сім місяців представив цілий фоліант.

«Історія від О.І.Маркевича» (1890) (за авторським визначенням – «записка» або «немалая по размеру работа») мала ще донедавна рекордний обсяг – аж 50 аркушів. Структура – складна: вступ (2%), передісторія (17%), загальна історія Університету (1%) – разом 20%; історія 38 кафедр – 145 біографій з відповідним супроводженням (49%); навчально-допоміжні установи та науковий конвой, в т.ч. й академічні списки (30%). Вербальні маркери: загальна оцінка – «Таковы были, если можна так выразиться, первые шаги императорского Новороссийского университета»; метод – «Систематическое изложение истории Новороссиийского университета в истекшем 25-летии мы начнем с обозрения положения существовавших в нем в течение этого времени кафедр, так как учебные и воспитательные занятия преподавателей были без сомнения главным делом всей его жизни; притом же таким путем нам легче всего ознакомиться и с самым составом университетских преподавателей» [9].

Немає сумніву, що ця величезна за обсягом – у дусі позитивістських текстів, по суті, енциклопедія Університету, зберігає своє значення й досьогодні. Звісно – щодо історії періоду Російської імперії.

На 50-річчя Університет цілеспрямовано й заздалегідь (з 1911 р.) заходився над написанням історії. За редакторство і авторство розгорілась навіть боротьба й дійшло до балотування на Раді університету. Коли у травні 1913 р. обидві іпостасі виборов історик, декан історико-філологічного факультету професор О.П. Доброклонський, виникла дилема – доповнити працю О.І. Маркевича чи написати нову. У Державному архіві Одеської області збереглися матеріали, які свідчать, що О.П. Доброклонський обрав другий шлях. Втім з певних причин він відійшов від справи (в той час активно йшла праця над докторською дисертацією) і Рада спішно доручила її іншому історикові – професору І.А. Линниченку – з проханням просуватись по першому шляху. Проте і він не впорався із завданняv [10]. В умовах Першої світової війни і цілковитого згортання ювілейних заходів Університет міг залишитись і без чергової історії. Ситуацію врятував професор Михайло Георгійович Попруженко (1866-1944), який свого часу програв балотування О.П. Доброклонському. Він опублікував у петербурзькому журналі «Исторический вестник» статтю про історію Університету за 50 років.

«Історія від М.Г. Попруженка» (1915) (за визначенням автора – «стислий нарис») – стаття обсягом один авторський аркуш з наголосом на гуманітарній сфері. Вербальні маркери: «Новороссийский университет за пятьдесят лет своего существования, пережил, конечно, немало различных опасностей и волнений, достаточно дал России работников такого типа, а вместе с тем совершенно определенно установил и задания специальных местных научных потребностей и запросов той части нашей родины, в какой ему нужно было стать центром и очагом высшего просветительства, рассадником образования» [11].

До написання наступної історії Університету минула чверть століття. За зловтішною іронією долі це припало на роки вже Другої світової війни. Відтоді всі тексти стали «поліграфіями», тобто плодом колективних зусиль. Оскільки написання першої радянської історії було вельми непростою справою, то очолив її особисто ректор М.П. Савчук (1939-1948). Відповідальним редактором став історик професор К.П. Добролюбський. Текст має шість авторів – істориків та бібліотекарів (А.В. Крячун – 1865-1899 рр., О.В. Фадєєв – 1900-1917 рр., І.Л. Портной – студентський рух у 1900-1914 рр., Г.І. Глядковська – 1917-1940 рр., Р.М. Повар і А.І. Мілова – історія бібліотеки).

«Історія від Савчука/Добролюбського» (1940) (праця, що мала висвітлити, на їхню думку,

«основні моменти» історії закладу) – обсяг 15 аркушів; структура – діахронний наратив без вступу (на передісторію – 1%, на «новоросійський» період, тобто 55 років припадає 80%, на дискретний, 1920-1933 рр. – 13 років – 1%, на радянський університет – сім років – 13%), з виділенням двох проблем (дореволюційний студентський рух та бібліотека – 5%) і наявність наукового апарату. Вербальні маркери першої радянської праці такі: дореволюційний період – «Одесский университет был детищем своего города. Все контрасты и противоречия, оттенки общественно-политической жизни дореволюционной Одессы отражались на его деятельности»; сучасність – «Эти достижения не говорят о том, что никаких недочетов в работе университета нет, что ему осталось только почить на лаврах своих успехов. Весь колектив Одесского университета, его общественные организации, его руководство прекрасно понимают, что впереди борьба за высшее качество всей работы по всем ее отраслям…Трудовой энтузиазм работников университета, его профессоров, преподавателей и студентов, метод социалистического соревнования, как основной метод борьбы за движение вперед, забота Советской власти и партии о высшей советской школе, – порука тому, что Одесский государственный университет, полный бодрости и готовности работать на пользу своей замечательной родины, – пойдет вперед к новым достижениям и успехам» [12].

Особливою подією у житті Університету стало сторіччя його історії у 1965 р. До нього готувались і, звичайно, задумували написати текст. Прикметно, що колишній професор Новоросійського університету А.В. Флоровський (1884-1968) живучи у вигнанні, хоч і у соціалістичній Чехословаччині, цікавився підготовкою й написанням історії Університету [13]. Втім одесити його розчарували і ледве встигли в ювілейний рік видати невеличку книжку авторства історика З.В. Першиної, філолога Г.А. Вязовського та ректора О.І. Юрженко (без атрибуції по фрагментах).

«Історія трьох – Юрженка/Першиної/Вязовського» («короткий нарис») – п'ять аркушів; структура діахронна – вступ (1%), три з половиною розділи присвячені «дорадянському» періоду (55 років – 60%), решта – радянському (45 років – 40%) (виділено «Університет сьогодні», тобто після XXII з'їзду КПРС – 10%), наявні світлини (8–4% обсягу). Вербальні маркери: загальна оцінка – «На протязі всієї своєї історії він був значним центром прогресивної науки і передової демократичної культури двох братніх народів – російського і українського»; дореволюційний період – «Незважаючи на жорстокі утиски царату, тут утверджувались матеріалістичні традиції в науці, розвивалася революційна суспільна думка»; сучасність – «Свій сторічний ювілей Одеський університет зустрічає в період натхненної боротьби радянського народу за перетворення в життя грандіозної програми розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, прийнятої XXII з'їздом КПРС» [14].

Згадана щойно книжка, вперше з університетських наративів написана українською мовою, була наче конспективним викладом більшої праці. Так і сталось – через три роки побачило світ фундаментальне (і найякісніше, нашу думку, зі всіх радянських) видання. Це був справжній колективний витвір – 14 членів редакційної колегії на чолі з ректором О.І.Юрженко (1960-1970). Авторами «історичної частини» (власне синтези), яка зайняла близько третини книги, були шість істориків – К.Г. Мигаль, В.М. Немченко, П.А. Некрасов, З.В. Першина, М.Ю. Раковський, Є.В. Сизоненко. Решта тексту була поділена між природничими і точними науками (біологічні – 13 авторів, геолого-географічні – 12, хімічні – 5, фізичні – 5, механіко-математичні – 2), суспільствознавчими (7 авторів) і 20 гуманітарними (філологічні науки – 10, включаючи іноземну лінгвістику та класичну філологію, юридичні – 4, педагогічні – 3, історичні – 2, психологія – 1) науками та науково-дослідними установами (4 автори). Отже, разом авторів з членами редколегії та відповідальним за світлини й репродукції – понад 80 осіб. Саме координація між такою кількістю осіб та фундаментальністю виконання й стала, певно, причиною затримки видання.

«Історія від О.І. Юрженка» (1968) – 35 аркушів; структура складна – передмова (1%), «історична» частина («новоросійський» період – 19%, радянський – 11%), природничі науки (39%), гуманітарні (24%), науково-допоміжні установи (6%). Книга ілюстрована понад 80 світлинами (5% обсягу). Вербальні маркери: загальна оцінка – «Історія університету складна і в той же час велична тими перемогами науки, що були здобуті у його стінах…»; минулий та новий періоди – «Одеський університет був одним з вогнищ революційного руху на Півдні країни… З невели-

кого учбового закладу, в якому могли навчатись насамперед представники панівної верхівки, він перетворився на справді масовий, справді народний університет…»; сучасність – «…Університет став одним з визначних осередків розвитку української культури – національної за формою і соціалістичної за змістом» [15].

Минуло два десятиліття і до 125-літнього ювілею розпочалась підготовка чергового видання. Редакційну колегію очолив ректор І.П. Зелінський (1987-1995). Серед шістьох членів редколегії троє (Л.Х.Калустян, З.В. Першина та М.Ю. Раковський) були з попереднього видання, але лише вони та П.М. Бондаренко залишились у складі авторського колективу, який включав тоді 46 авторів. Це, на наш погляд, вказує на зміну поколінь. Але разом тим величезний авторський колектив, що складався переважно з неофітів університетського історієписання, проблеми методологічного порядку (адже це був час пізньої «перебудови» й переддень розпаду СССР) призвели до затягування проекту і вихід його наступного за ювілеєм року. Недоліком була також слабка атрибуція – можна лише здогадуватись про авторство щодо того чи іншого фрагменту. На поспіх під час завершення видання вказує і цілковитий розгардіяш в абетковому розташуванні авторів.

«Історія від І.П. Зелінського» (1990) – понад 9 аркушів; структура діахронна – від редколегії (1%), «дорадянський» період (35%), радянський (70 років) з явною перевагою (64%). Дискретний період (13 років) – 2%, довоєнний (8 років) – 7%, війна (4 роки) – 5%, 40 повоєнних років – 46%, сучасність виділено окремо – з середини 80-х років (4%). Книга споряджена понад сотнею переважно кольорових ілюстрацій, які зайняли майже третину обсягу книги. Вербальні маркери: загальна оцінка – «Книга… рассказывает о возникновении и основных етапах развития этого высшего учебного заведения, о становлении его как крупного центра науки, образования и культуры на Украине... Авторы стремились на основе выявленных новых документальных материалов заполнить «белые пятна» на исторической карте Одесского университета, хотя более полное освещение истории, оценка его деятельности, несомненно, дело будущего»; сучасність – «На страницах книги читатель встретится не только с прошлым, но и с настоящим университета, зримо и осязаемо воплощающим в себе как те преобразования, которые произошли и происходят сейчас, так и в равной мере трудности, нерешенные проблемы нашего общества, которые во многом предопределили требование его кардинального обновления» [16].

Всього через дев'ять років, це вперше не на чверть століття чи навіть десятиліття, а раніше – у зв'язку з міленіумом, з'явилось друком чергове видання, яке стало по суті, виправленим та оновленим варіантом попереднього. Оскільки за основу було взято текст 1991 року, то було механічно перенесено всіх авторів з попередньої книги (через це аж п'ять авторів позначено траурною рамкою) до яких приєдналось ще 18 авторів. Цього разу була збільшена редколегія – до 24 осіб. З них постаті істориків З.В. Першиної та М.Ю. Раковського не тільки символізували спадкоємність з попередніми проектами, але й відіграли ключову роль у поліпшенні й покращенні всієї книги. Хоча некоректний принцип автури був уже закладений з попереднього видання, але до редколегії було включено лише тих, хто реально відповідав за певну частину і зробив реальний редакційний внесок. Це стало одним з чинників ефективного менеджменту за яким безсумнівно бачимо постать тодішнього ректора В.А. Сминтини (1995-2010) – книга вийшла вчасно й очевидно перевершила свою попередницю перетворивши видання 1991 року просто на історіографічний факт (де лише візуальні джерела зберігають значення й мають інтерес світлини), а з поліграфічної точки зору це видання залишається найякіснішим.

«Історія від В.А. Сминтини» – понад 26 аркушів; вступ (1%), імперський період – 28% (55 років), радянський – 42% (70 років), сучасний – 29% (10 років). Якщо з двома попередніми епохами приблизний баланс, то на сучасну добу зроблено явний акцент. Понад 200 ілюстрацій займають майже 25% площі книги. Вербальні маркери: загальна оцінка – «У нашій книзі йде мова про історію Одеського (Новоросійського) університету, і в цій історії постають загальні закономірності процесу становлення та розвитку національної освіти й науки, труднощі на цьому шляху»; минуле імперське – «Був першим на Півдні України і розкрив вияви людського чинника в науці й освіті вже на світанку свого існування. В його стінах працювала ціла плеяда визначних вчених, для яких головним був дух творчості, вибудови наукових шкіл, участь у житті суспіль-

ства»; минуле радянське – «В повоєнний період на основі традицій, витворених у попередні періоди, і на ґрунті високого професіоналізму колектив зумів і зберегти вірність принципів спадкоємності в науці, і додержати принципу єдності науки й освіти»; сучасність – «Сучасний етап… розгорнув перед університетом широкі можливості для розвитку творчої думки, хоч труднощі соціально-економічного порядку ставлять часом університет у складне становище» [17].

«Історія від двох авторів – Дьомін/Хмарський» (2010) – брошура обсягом близько трьох аркушів. Питома вага на імперський період – 30%, радянський – 40%, сучасний – 30% (20 років). Звертає на себе претензійна підназва – «Лібрето напередодні славетного ювілею». Праця не має вступу і тому вербальні маркери можна віднайти в анотації – «У науково-популярному нарисі окреслено основні етапи 145-річної історії найстарішого вищого навчального закладу на півдні України». Не складно помітити, що ця праця зберегла архітектоніку і зміст своєї значно більшої попередниці, але «особливу увагу приділено основним напрямкам і тенденціям у розвитку навчального закладу на початку XXI століття, оскільки у цей час він ще не ставав об'єктом вивчення істориків» [18].

Врешті можна констатувати, що процес історіографічного опанування історії Одеського університету розпочався майже від часу його створення і йшов паралельно з життям нашого навчального закладу. Доробок цей настільки багатий, що сам уже потребує свого окремого осмислення. Уроки, що їх залишили нам попередні автори, інтелектуальний багаж, що міститься у написаних текстах, враховано задля максимально адекватного зображення процесів, що тривали і триватимуть у найпотужнішому центрі освіти й науки в українському Причорномор'ї.

Отже, картина буття Університету, уявляється у взаємному переплетенні епохи, що породжувала чи трансформувала вищий навчальний заклад, еволюції Університету як структури у державній системі і об'єкта та знаряддя політики держави у межах якої протікала історія ідей, що втілювались і реалізовувались у наукових працях та навчальному процесі конкретними людьми. Бачення Одеського національного університету імені І.І.Мечникова в історичному контексті нам уявляється композицією трьох хронологічно послідовних образів – Новоросійський університет епохи Російської імперії (від започаткування до закриття у 1920 р.); вищий навчальний заклад радянського типу (від закриття й відновлення – до початку 90-х рр. минулого століття); сучасний європейський університет, що здійснює активну інтеграцію до світової науки і прорив у майбутнє – то ми намагались дотримуватись співвідношення матеріалу між трьома епохами. Кожна з епох різна за тривалістю – імператорська трохи більше півстоліття, радянська – майже три четверті століття, сучасна – майже чверть століття.

Усвідомлюємо, що наші міркування не є абсолютно істинними. Навпаки розглядаємо цю працю як початок всеохоплюючої роботи по збору матеріалів і зусиль задля того, щоб у подальшому підняти культуру писання історії Університету на новий щабель. Тому можемо запропонувати кілька власних словесних маркерів, що підбили б підсумок нашої роботи. Університет для нас є осередком науки і знання, який будучи невід'ємною частиною суспільства і держави невтомно виконує свою функцію служіння як першому, так і другій. Амбівалентне поєднання вільної думки й ідеологічних обмежень не раз призводило до колізій у його житті, але він завжди залишався цивілізаційним системоутворюючим компонентом суспільства, здобуваючи щоразу відповідний суспільний знак якості – від статусу імператорського до одержання ордену Трудового Червоного Прапору, імені І.І. Мечникова та статусу Національного. І у добу святої віри позитивістів у його величність факт, всеохоплюючу могутність знання та прогресу; і у добу комуністичного експерименту, коли здавалось, що можна торувати шлях у майбутнє по особливому рецепту за допомогою того ж знання й науки, запліднених «передовою» ідеологією; і нині, коли реалії постіндустріального суспільства з невмирущою ринковою економікою, постмодерним інтелектуальним дискурсом викликали кризу знання, науки й самої вищої освіти у всьому світі та потребують перегляду, переосмислення місця, значення й оперування інформацією в інформаційному суспільстві, Університет був і залишається осередком віри у здоровий глузд найліпших інтелектуалів, надії на гармонійне співіснування раціонального й ірраціонального у нашій ментальності й суспільстві та любові до Людини, яка його засновувала й заради якої він існує.

Джерела та література

1. Одеському національному університету імені І.І. Мечникова – 145: Лібрето напередодні славетного ювілею: [науково-популярний нарис] / О.Б. Дьомін, В.М. Хмарський. – Одеса: Астропринт, 2010.

2. Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д.Ушинського: Історичний поступ. Сучасність. Майбутнє / Авт.: О.Я. Чебикін, І.А. Болдирєв, А.О.Добролюбський та ін. – Одеса, 2007. – С. 6, 11 – 12, 19, 22.

3. Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту: монографія. – Одеса: ТЕС, 2010. – С. 282.

4. Левченко В.В. К вопросу становлення и преемственности Одесского національного морского университета // Вісник Одеського національного морського університету. – 2011. – №33. – С. 17, 25.

5. Маркевич А. Двадцатипятилетие импертаторского Новороссийского Университета: историческая записка и академические списки. – Одесса, 1890.

6. Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова за роки незалежності України 1991-2005 рр. / Голов. ред. В.А.Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2005.

7. Маркевич А. Вказ. праця. – С. 1.

8. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1874 год. Заседения 23 декабря 1874 года. – Одесса, 1874. – С. 58.

9. Там само. – С. 1.

10. Державний архів Одеської області, ф. 45, оп.11, спр.4, арк. 153.

11. Попруженко М.Г. Императорский Новороссийский университет. (По поводу 50-летия его существования) // Исторический вестник. – 1915. – Т.CXL. – Май. – С. 605.

12. Одесский университет за 75 лет (1865-1940). – Одесса, 1940. – С. 186.

13. Листи А.В. Флоровського до В.Т. Галяса // Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження). – Одеса, 2006. – С. 39.

14. Юрженко О., Першина З., Вязовський Г. Одеському університету – сто років. – Одеса: Видавництво «Маяк», 1965. – С. 3.

15. Історія Одеського університету за 100 років / Відп. ред. О.І. Юрженко. – К., 1968. – С. 3–4.

16. Одесский университет. 1865-1990 / Под ред. И.П.Зелинского. – Одесса, 1991. – С. 5.

17. Історія Одеського університету (1865-2000): Наукове видання / Головний редактор В.А. Сминтина. – Одеса, 2000. – С. 5.

18. Одеському національному університету імені І.І. Мечникова – 145. – С. 2.

Игорь Коваль, Вадим Хмарский

Историографическое осмысление истории Одесского университета: вехи, люди, тексты, итоги

В статье рассматривается история исследования научного феномена Одессы – Одесского национального университета им. И.И. Мечникова. Рассматриваются концепции и этапы формирования историографии университета, в контексте празднования 150-й годовщины со дня основания университета.

***Ключевые слова**: Одесский университет, Новороссийский университет, книга, авторский коллектив, история университета.*

Igor Koval, Vadim Chmarsky

Historiographical understanding of the history of the University of Odessa milestones, people, text, results

The article discusses the history of the scientific study of the phenomenon of Odessa – Odessa National University. Mechnikov. We consider the concept and stages of university historiography, in the context of the celebration of the 150-th anniversary of the founding of the University.

***Key words:** University of Odessa, Novorossiysk University, the book, the author's collective, history of the university.*

УДК 94: [613:378.4 (477.74-25)] “18/19”

Надія Коцур (м. Переяслав-Хмельницький)

Дослідження в галузі гігієни – важлива складова розвитку науки в Новоросійському (Одеському) університеті (кінець XIX – початок XX століття)

У статті висвітлюється процес становлення і розвитку гігієнічної науки в Новоросійському університеті наприкінці XIX – початку XX ст., формування кафедри гігієни, її навчально-методичний супровід. Розкривається внесок професора Г.В. Хлопіна в організацію, матеріальне і методичне забезпечення кафедри гігієни. Проаналізовано наукові розвідки вченого та його учнів і послідовників в галузі комунальної гігієни, гігієни харчування, шкільної гігієни, гігієни праці та радіаційної гігієни, епідеміології і мікробіології.

Ключові слова: *гігієна, Новоросійський університет, Г.В. Хлопін, кафедра, наукова школа, експериментальні дослідження.*

У формуванні та розвитку гігієнічної науки кінця XIX – початку XX ст. вагому роль відіграв Новоросійський (Одеський) університет, заснований 1 травня 1865 р. При його створенні планувалося відкриття медичного факультету, але у зв’язку з нестачею коштів був відкритий спочатку юридичний факультет, організація якого не вимагала дорогих клінік і лабораторій. Медичний факультет було засновано 1 вересня 1900 р., тобто через 35 років після створення університету. Першим деканом медичного факультету став відомий учений в галузі патологічної анатомії, епідеміології і мікробіології, професор В. В. Підвисоцький (1857-1913) [1].

Аналіз історіографічних розвідок із зазначеної проблеми показав, що у дисертаційних дослідженнях Л. І. Грабовської [2] та К. К. Васильєва [3] містяться відомості про заснування медичного факультету в Новоросійському університеті та створення при ньому перших кафедр, серед яких також кафедри гігієни. Водночас у цих публікаціях містяться фрагментарні відомості про наукові розробки першого завідувача кафедри, професора Г. В. Хлопіна та його учнів і послідовників. Вивчення напрацювань попередніх дослідників зумовило мету написання статті – аналіз наукових розвідок в галузі гігієнічної науки в Новоросійському університеті наприкінці XIX – початку XX ст.

Важливу роль в обґрунтуванні необхідності створення в Одесі університету відіграв М.І. Пирогов, попечитель Одеського навчального округу (1856-1858). Він указував на недоцільність Рішельєвського ліцею в Одесі та важливість відкриття університету з трьома факультетами (фізико-математичним, історико-філологічним і медичним). Свої аргументи М.І. Пирогов виклав у 1857 р. в доповідній записці на адресу Міністерства народної просвіти. Важливим мотивом для відкриття медичного факультету, окрім його основної функції – підготовки лікарів для південного краю, було, як вважав М.І. Пирогов, також те, що узбережжя Чорного моря, Крим і Кавказькі мінеральні води, мали бути досліджені силами вчених-медиків. У відкритті університету М.І. Пирогов вбачав також розширення можливостей для залучення до навчання болгар, сербів, греків та інших народів, що «послабило б вплив могутньої конкуренції Заходу на розум наших однодумців – слов’ян Балканського півострова» [4].

Слід відзначити, що Новоросійський університет наприкінці XIX – початку XX століття був центром освіти і розвитку науки на півдні Російської імперії. Ще до відкриття медичного факультету в університеті формувалися природничо-наукові основи медичної думки. Саме тут працювали такі видатні учені, як І.І. Мечников, І.М. Сєченов, А.О. Ковалевський, Л.С. Ценковський, Н.А. Умов, А.В. Колосовський, В.В. Морковніков, їх учні і послідовники, які заклали фундамент формування наукових основ гігієни. Особливо важливе значення в розвитку гігієни мали досягнення в галузі мікробіології другої половини XIX ст. Відкриття нових збудників інфекційних хвороб сприяло постановці загальних проблем, які виходили за рамки епідеміології і мікробіології і були пов’язані із загальними

медичними поняттями (сутності інфекції і імунітету, мінливості мікроорганізмів, їх природи та ін.). Ці відкриття дали змогу в подальшому розробляти профілактичні і протиепідемічні заходи щодо подолання інфекційних хвороб.

І.І. Мечников брав активну участь в популяризації знань, надаючи великого значення практичному їх застосуванню. Він підкреслював, що слід вивчати життя людини на основі здобутих наукою результатів, «думаючи, що в боротьбі з хворобами головну роль грають заходи профілактики і гігієни…» [5]. Формування наукових основ мікробіології, гігієни і епідеміології відбувалося в Новоросійському університеті ще до відкриття медичного факультету.

З перших днів заснування медичного факультету створюється низка навчально-наукових підрозділів, першим серед яких стала кафедра анатомії, очолювана професором Н.А. Батужєвом (1855-1917). Кафедра гігієни на медичному факультеті була створена 1903 р. Оскільки вчених у галузі гігієни в цей період в університеті не було, на її завідування запрошується відомий на той час учений-гігієніст і педагог Г.В. Хлопін [6].

Григорій Віталійович Хлопін (1863-1929) народився в с. Добрянське Пермської губернії. Навчався в Пермській гімназії, після закінчення якої 1882 р. поступив на природниче відділення С.-Петербурзького університету. В цей період в університеті працювали такі видатні вчені, як Д.І. Менделєєв, мінеролог В.В. Докучаєв, фізіолог І.М. Сєченов, під впливом яких формувався науковий світогляд Г.В. Хлопіна. Окрім вивчення обов’язкових предметів на природничому відділенні, він особливо поглиблено вивчав хімію і фізіологію, що сприяло в подальшому вибору наукових напрямків у його дослідженнях. У студентські роки за участь в революційному русі Г.В. Хлопіна було заслано в Пермську губернії, де він перебував під наглядом поліції. Після закінчення заслання 1890 р. він поступив на третій курс медичного факультету Московського університету, який закінчив у 1893 р., отримавши диплом лікаря з відзнакою. Після закінчення медичного факультету Г.В. Хлопін підготував і успішно захистив у 1896 р. докторську дисертацію на тему «К методике определения растворенного в воде кислорода», під керівництвом відомого російського вченого-гігієніста Ф.Ф. Ерісмана [7].

Закінчення двох факультетів – фізико-математичного в Петербурзі і медичного в Москві, в яких під керівництвом видатних учених Г.В. Хлопін набув глибокі знання в галузі хімії, фізіології і гігієни, практичний досвід його роботи в Пермській земській санітарній організації та науково-дослідна робота в Гігієнічному інституті Московського університету сприяли становленню його як видатного вченого-гігієніста.

На медичному факультеті Новоросійського університету Г.В. Хлопін самостійно формує кафедру гігієни, підбирає її штатний склад та організовує наукову роботу. Саме в науково-організаційній роботі проявилися характерні для Г.В. Хлопіна і його наукової школи якості – громадська активність, пошук нових підходів у розв’язанні наукових завдань, схильність до експериментально-гігієнічних досліджень, поєднаних з плідною педагогічною роботою. У науковій роботі і педагогічній діяльності Г.В. Хлопіна слід виділити декілька періодів, але особливе місце посідає його педагогічна діяльність та наукова робота в Новоросійському університеті. Саме тут розпочинається формування його наукової школи.

Одним із перших його завдань стало обладнання кафедри, придбання наочних посібників, лабораторних приладів, підготовка приміщень до навчання і студентів до наукової роботи. Завдяки великій організаційній роботі Г.В. Хлопіна лабораторії кафедри гігієни Новоросійського університету були оснащені новим сучасним обладнанням.

1915 р. Г.В. Хлопін у своїй промові, присвяченій пам’яті свого учителя Ф.Ф. Ерісмана, порівняв Московський Гігієнічний інститут з чудово обладнаним Гігієнічним інститутом Новоросійського університету і позитивно відзивався про свій одеський період діяльності [8]. За даними дослідниці Л.І. Грабовської, на кафедр і гігієни вже Одеського медичного інституту в 50-х рр. ХХ ст. збереглося 63 предмети лабораторного обладнання, придбаних за часів завідування Г.В. Хлопіна. Вони впродовж багатьох років були потрібними і цінними не лише при викладанні гігієнічних дисциплін, але й для проведення експериментальних досліджень [9].

Характерною особливістю в діяльності Г.В. Хлопіна і представників його наукової школи було постійне прагнення до вирішення на науковій основі практичних санітарних завдань.

У своєму посібнику «Основи гігієни» він зазначав: «Наукова діяльність в стінах гігієнічних лабораторій набуває інтерес, глибокий зміст і значення лише тоді, коли вона застосовує свої методи досліджень для вирішення не тільки теоретичних проблем, але й життєвих завдань, дає раціональну основу мистецтву оздоровлення своєї країни і свого народу» [10].

Наукові розробки Г.В. Хлопіна і його учнів широко впроваджувалися в практичну діяльність. Саме тому для нього стало правилом негайно відгукуватися на прохання і пропозиції щодо проведення санітарно-гігієнічних досліджень незалежно від масштабів і регіональних особливостей. Дослідження В.Г. Хлопіна були присвячені проблемі гігієнічних досліджень, зокрема санітарно-гігієнічній оцінці вод річок, водоймищ, кам'яновугільних фарб тощо. У 1903 р. на V Міжнародному конгресі по прикладній хімії в Берліні він зробив доповідь на тему: «О действии каменноугольных красок на организм животных и человека». В 1904 р. під редакцією В.Г. Хлопіна виходить збірник праць гігієнічної лабораторії Новоросійського університету. В збірнику були опубліковані результати досліджень, які проводилися під керівництвом Г.В. Хлопіна в Тарту (І.М. Брікмана) і розпочаті в Одесі (К.Е. Добровольського) [11].

У Новоросійському університеті під керівництвом Г.В. Хлопіна продовжували напрям досліджень два асистенти, які приїхали разом з ним із Дерпту (Тарту) – К.Е. Добровольський (1867–1946) і А.І. Раммуль (1875–1949). Дисертація К.Е. Добровольського була присвячена вивченню чутливості найбільш уживаних у санітарній практиці способів визначення кам'яновугільних фарб, яка була успішно захищена в 1904 р. в Новоросійському університеті. В подальшому з 1914 по 1941 р. К.Е. Добровольський був завідувачем кафедри гігієни в Київському медичному інституті. Другий учень Г.В. Хлопіна – А.І. Раммуль виконав роботу на тему: «Материалы к санитарной оценке некоторых систем центрального отопления и вентиляции», яка була успішно захищена ним в якості докторської дисертації в 1909 році. У роботі автор проаналізував план головної будівлі медичного факультету Новоросійського університету і подав короткий опис приміщення гігієнічної лабораторії. Згодом А.І. Раммуль поїхав до Естонії і з 1920 по 1940 рр. завідував кафедрою гігієни Тартуського університету.

Паралельно з науковою та педагогічною діяльністю Г.В. Хлопін брав активну участь в організації протиепідемічних заходів. Він відвідав Поволжя і північно-західне узбережжя Каспійського моря з метою організації та проведення протичумних заходів. А в 1908 р. в складі спеціальної комісії проводив обстеження санітарного стану Волжських міст – Астрахані, Самари, Царицина і Саратова у зв'язку з загрозою холерної епідемії. Матеріали, зібрані під час цих поїздок, були узагальнені ним у монографії «Материалы по оздоровлению России» (1911). На 295 сторінках тексту автор зробив санітарно-топографічний опис 4 міст, причини їх незадовільного санітарного стану і перелік тих заходів, які він вважав необхідними щодо оздоровлення міст.

Під час Першої світової війни Г.В. Хлопін розгорнув багатопланову наукову роботу. Прямою відповіддю на нагальні вимоги життя були його дослідження дії отруйних газів і протихімічного захисту («протигазовій справі»), розпочаті ще в 1916 р., які продовжувалися вже в радянський період. Вивчення дії отруйних газів на організм людини та розробка засобів протихімічного захисту були продиктовані застосуванням їх німцями в 1915 р. на військових фронтах Першої світової війни. У зв'язку з цим Г.В. Хлопін реорганізовує лабораторію в Клінічному інституті в протигазову лабораторію Хімічного комітету при Головному артилерійському управлінні, де під його керівництвом проводилися експериментальні дослідження. А вже в 1918 р. було видано 2 випуски праць протигазової лабораторії. В першому випуску було 50 праць, в другому – 25, з яких одна «Про причини обмеженого дихання при користуванні вугільними респіраторами» виконана Г.В. Хлопіним.

При кафедрі гігієни були організовані курси по протигазовій справі для громадянських і військових лікарів та студентів, була випущена пам'ятка для унтер-офіцерів і солдат щодо користування протигазами. 1916 р. для лікарів і інструкторів був виданий посібник «Краткое описание действия ядовитых средств при использовании их в боевых целях на человека и животных, способов защиты от них и оказания первой помощи при отравлениях», в якому описувалися способи застосування отруйних речовин, приводилася їх класифікація [12].

Продовжуючи працювати в галузі протигазової справи, 1922 р. Г.В. Хлопін створив протигазову лабораторію при Революційній військовій раді СРСР, де він виконав низку досліджень, 1924 р. він здійснював керівництво по методиці досліджень сухих респіраторів у протигазових лабораторіях. Підсумком багаторічної дослідницької роботи стала фундаментальна праця Г.В. Хлопіна «Военно-санитарные основы противогазового дела» (1925), в якій він узагальнив свій особистий та досвід своїх учнів за 1916-1925 рр. Дослідження в галузі протигазової справи були на той час класичними, а тому посібник декілька разів перевидавався. У передмові до німецького видання німецький генерал Шварте писав: «В протигазовій справі французи і англійці йшли по слідам германців, а росіяни – самостійним шляхом» [13].

Президент АН СРСР А.П. Карпінський 1930 р. відзначаючи наукову роботу Г.В. Хлопіна, зазначив, що він, займаючи професорські кафедри, послідовно в декількох містах створив багаточисельну школу гігієністів, які продовжували справу свого учителя. За 44 роки своєї наукової роботи Г.В. Хлопін опублікував 140 наукових праць. Під його керівництвом було виконано бл. 50 дисертацій, видано більше 20 збірників наукових праць, 500 статей його учнів і співробітників. Учні Г.В. Хлопіна постійно брали участь у розв'язанні практичних питань по санітарному контролю за водопостачанням, очисткою і оздоровленням міст. В одному із рукописів Г.В. Хлопін зазначив, що з часу виходу першої публікації і до 1926 р. його праці були видані на 358,5 друкованих аркушах, або на 5936 сторінках [14]. 29 грудня 1923 р. він склав свій біобібліографічний нарис, в якому зробив аналіз праць, присвячених гігієнічній науці, різним її напрямам. За нашими підрахунками 21 публікація професора була присвячена питанням водопостачання, 25 – санітарно-хімічним дослідженням різних речовин, 15 – протихімічному захисту, 12 – дослідженням гігієни харчування, 10 – організації земства, 8 –громадським та історичним темам, 7 – шкільній гігієні, 6 – гігієні праці, в тому числі 4 праці гігієні розумової праці, 5 – епідеміології і мікробіології і т.д. Особливий науковий інтерес становлять праці, присвячені експериментальним дослідженням, які складають майже третину всіх його публікацій.

Експериментальні дослідження в галузі гігієни Г.В. Хлопін розпочав ще в Пермській губернії, працюючи санітарним лікарем. У цей період він провів низку експериментальних робіт, які мали практичне значення: 1) «Про ядовиті властивості глиняного посуду»; 2) «Досвід дослідження торфів Пермської губернії в санітарному відношенні»; 3) «Результати дослідження семи зразків карболових мил»; 4) «Порівняльна оцінка бактеріологічного і хімічного способу дослідження води в санітарному відношенні»; 5) «З приводу аналізу вод, зроблених в Пермській санітарній станції». У названих працях автор провів глибокий аналіз літературних джерел, описав проведені фізико-хімічні досліди, а також обґрунтував практично важливі висновки. Він встановив, що торфи, добуті в Пермській губернії, нескільки не гірші тих, що до цього часу завозилися із заходу Російської імперії, що в санітарному відношенні вони, навіть, кращі. Він з'ясував ядовиті властивості глиняного глазурованого посуду, зробивши наступний висновок: «кислі напої, маринади (капуста), жири під час приготування і зберігання їх у глазурованому глиняному посуді можуть виявитися шкідливими, а іноді служити отрутою для людей». Згодом ці дослідження продовжили його учні: І.М. Брікман та Е.А. Радіонов [15].

Окрім експериментальних робіт, Г.В. Хлопін опублікував велику санітарно-статистичну роботу під назвою «Движение населения Кусь-Александровского завода Пермской губернии и уезда за 38 лет», у якій проаналізував такі демографічні показники, як склад населення заводу за віком і статтю, кількість шлюбів, природній приріст, народжуваність і смертність, середня тривалість життя робітників.

Не менш важлива для характеристики санітарної діяльності Г.В. Хлопіна була його праця, яка була опублікована 1891 р. в журналі Російського товариства охорони народного здоров'я на тему: «Пермская санитарная лаборатория, ее программа и место в губернской санитарной организации». Вона була виконана в якості конкурсної роботи на посаду завідувача губернською санітарною станцією, що була в Російский імперії першим і єдиним закладом подібного характеру. Г.В. Хлопін чітко окреслив завдання охорони здоров'я, спрямовані на проведення практичних заходів та указав на важливість

здійснення тісного зв'язку між науковими закладами, його вченими і організацією, яка здійснює профілактичну та санітарно-протиепідемічну роботу.

Тісний зв'язок наукових досліджень, які проводив Г.В. Хлопін із практикою санітарних заходів, спрямованість їх на охорону здоров'я, сприяли тому, що він повністю присвятив себе гігієнічній науці. Особливо наукову і практичну значимість мало його дисертаційне дослідження на тему: «До методики визначення розчинного в воді кисню (порівняльна оцінка найбільш уживаних способів визначення розчинного у воді кисню)», яку він виконав під керівництвом Ф.Ф. Ерісмана. Газометричні дослідження ним проводилися в Фізіологічному інституті університету під керівництвом відомого фізіолога, професора І.М. Сєченова. Їм було встановлено, що визначення розчиненого в воді кисню за способом Вінклера заслуговує самого широкого застосування. Впродовж багатьох років вченими – гігієністами в сучасних лабораторіях використовувалися саме ці методи. У висновках роботи Г.В. Хлопін вказує на те, що кількість бактерій, що містяться у воді, не може бути показником її забруднення [16].

Зразком експериментальних робіт Г.В. Хлопіна була праця по вивченню фарб. Автор експериментально перевірив вплив 50 різних фарб, що вживалися для підфарбовування іграшок і надання смаку харчовим продуктам. Для визначення впливу виробничих фарб на шкіру Г.В. Хлопін провів дослідження на собі. Зокрема, він взяв 35 фарб, якими були пофарбовані полотняні і шерстяні тканини. Пофарбовані тканини обгортав навколо тулуба, або накладав на руки і ноги, тримаючи їх від 7 до 14 діб. Ці дослідження дозволили йому визначити отруйні і підозрілі на отруйність фарби і запропонувати відповідні профілактичні заходи. Результати експериментів були узагальнені в монографії «Каменноугольные краски, их состав, свойства и воздействие на организм животных» (1902) [17]. Цю роботу Г.В. Хлопін направив на конкурс наукових робіт, комісія медичної ради Міністерства внутрішніх справ під головуванням професора А.Я. Данилевського визнала цю роботу як одну з найкращих та нагородила її автора премією – 1500 руб. Конкурсна робота слугувала доповіддю вченого на V Міжнародному конгресі по прикладній хімії в 1903 р.

Низку наукових праць Г.В. Хлопін присвятив питанням гігієни харчування. В енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона він помістив наступні статті: «Мясо», «Мед», «Мука», «Колодцы». В «Архиве Подвисоцкого» і в журналі «Врач» була опублікована робота Г.В. Хлопіна «Штучно приготовлені сурогати білків і їх значення для харчування здорових і хворих», в якій він піддав критиці широке поширення закордонних продуктів харчування. У цих же виданнях була опублікована робота Г.В. Хлопіна «Молоко и молочные продукты, как возможные переносчики туберкулеза» [18].

Чисельні дослідження харчових продуктів, викликані необхідністю боротися з їх підробкою, що було поширеним явищем у тогочасній торгівлі, склали велику науково-теоретичну базу по виявленню фальсифікованих харчових продуктів і способах їх розпізнання. Г.В. Хлопін виклав шкідливі наслідки, спричинені фальсифікацією продуктів і способи боротьби з нею, вказав на способи і методи визначення підробок харчових продуктів. Такого ґатунку праці мали важливе значення в справі організації і проведення санітарного нагляду за харчовими продуктами в торгівельній мережі, на ринках, в громадських їдальнях. З огляду на сучасний стан харчування населення є всі підстави вважати, що праці Г.В.Хлопіна, присвячені гігієні харчування мають актуальне значення у наш час.

Розвиток гігієнічної науки Г.В. Хлопін розглядав у тісному взаємозв'язку і взаємовпливові науково-дослідницької роботи та практики, їх підпорядкуванні завданням охорони здоров'я. На особливу увагу заслуговує висунуте вченим положення про взаємозв'язок явищ та необхідність для гігієніста вивчення як самої людини, так і умов, які її оточують. Відповідно під зовнішніми умовами він розумів не лише оточуючу природу, а й культурну обстановку і соціальне середовище. «Виключити соціальний фактор – значить вийняти із гігієни душу», – підкреслював Г. В. Хлопін [19].

Більшість викладених у наукових працях Г.В. Хлопіна положень широко застосовуються в сучасній як гігієні, так і медицині в цілому. Гігієніст, на думку професора, обов'язково мав оволодіти статистичними, фізико-хімічними і фізіологічними методами дослідження, необхідними для вирішення науково-практичних завдань. Водночас він указував на комплексний

характер санітарно-гігієнічних досліджень. Вагому наукову і практичну цінність мав підручник Г.В. Хлопіна «Основы гигиены» в двох томах, обсягом 505 сторінки 1-й том і 450 – 2-й том, над яким він працював з 1921 по 1923 рр. Ознайомившись із цією ґрунтовною науковою роботою вченого, слід вказати на велику енциклопедичність знань і ерудицію автора. 1923 р. вийшов практичний посібник «По методике санитарных исследований предметов повседневного обихода и косметических средств», який був заключним етапом низки праць, написаних до 1918 р.

В одеський період наукової і педагогічної діяльності Г.В. Хлопіна визначився філософський, прогностичний підхід ученого до перспектив розвитку гігієни і значення санітарно-гігієнічних досліджень в житті суспільства. 1904 р. під редакцією Г.В. Хлопіна вийшов збірник праць гігієнічної лабораторії Новоросійського університету. В цьому ж році в «Известиях Одесской городской думы» була опублікована його стаття щодо реорганізації нагляду за проституцією в Одесі. Працюючи над даним питанням упродовж п'яти місяців, він зробив доповідь, в якій пропонував зняти нагляд за проституцією з поліції і передати його міському управлінню та рекомендував закриття в Російський імперії будинків розпусти.

1908 р. за подачею вченого публікуються перші в Російській імперії «Санитарные требования, которым должны удовлетворять воды, спускаемые в общественные водоемы», де наголошувалося, що стічні води не повинні містити отруйних речовин і не повинні викликати змін фауни і флори водоймищ. Охорона водоймищ і повітря від хімічних забруднень, очистка міст – усе це становило, за глибоким переконанням Г.В. Хлопіна, загальнонародну справу, було завданням державної ваги по збереженню здоров'я людей.

Г.В. Хлопін і його наукова школа започаткували охорону навколишнього середовища і розробили наукові основи майбутньої системи природоохоронних заходів, довели їх пріоритетне значення для збереження життя і здоров'я людей. Вагома роль у становленні і розвитку гігієни, як науки, належить Новоросійському університету, який став широко відомим, в тому числі і завдяки науковій школі професора Г.В. Хлопіна. Завдяки дослідженням Г. В.Хлопіна та його учнів були закладені наукові основи санітарно-хімічного захисту населення. Вченими Новоросійського університету (Г.В.Хлопін та його наукова школа) були розроблені методи визначення якості харчових продуктів, розпізнання фальсифікованих, шкідливих для здоров'я людини білкових добавок у продовольчій групі товарів. Вчені А.І. Раммуль, І.Д. Купцис, Г.В. Хлопін актуалізували вивчення проблеми забруднення рік міськими стоками та промисловими хімічними викидами, розробили методики очищення водних артерій, які слугували джерелами водопостачання міст, низку санітарно-організаційних заходів по упередженню забруднення водоймищ нафтопродуктами, хімічними відходами промислових підприємств. Випереджаючи час, учені Новоросійського університету сформували важливі складові сучасних екологічних підходів до збереження довкілля.

Джерела та література

1. Грабовская Л. И. Научная и общественная деятельность Л. А. Тарасевича в Одессе в годы первой русской революции / Л. И. Грабовская // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. – 1955. – № 7. – С. 94–98.

2. Грабовская Л. И. Развитие научной теоретической мысли в Новороссийском университете (1865–1920 гг.) : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. мед. наук / Л. И. Грабовская. – Одеса, 1955. – 21 с.

3. Васильев К. К. Формирование и развитие Одесского научно медицинского центра и его роль в создании отечественной эпидемиологии и микробиологии : дис. на соиск. учен. степени д-ра мед. наук. / В. К. Васильев. – Тернополь, 1993. – 450 с.

4. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1953. – С. 85.

5. Мечникова О. Жизнь И. И. Мечникова / О. Мечникова. – М., 1926. – С. 115.

6. Державний архів Одеської області, ф. 45, оп. 18, спр. 125, арк. 40.

7. Каневский Л. О. Выдающийся советский гигиенист (к 90-летию со дня рождения Г. В. Хлопина / Л. О. Каневский // Фельдшер и акушерка. – 1953. – № 4. – С. 37.

8. Рачков А. А. Григорий Витальевич Хлопин (жизнь и деятельность) / А. А. Рачков. – Л.: Изд-во «Медицина» Ленингр. отд-ния, 1965. – С. 50.

9. Грабовская Л. И. Г. В. Хлопин в Одессе (гигиенист) : к 25-летию со дня смерти / Л. И. Грабовская // Врачеб. дело. – 1955. – № 2. – С. 171–172.

10. Рачков А. А. Григорий Витальевич Хлопин (жизнь и деятельность) / А. А. Рачков. – Ленинград : Изд-во «Медицина» Ленингр. отд-ния, 1965. – С. 56.

11. Васильев К. К. Вказ. праця. – С. 228.

12.Карпинський А. П. Г. В. Хлопин / А. П. Карпинский // Гигиена и эпидемиология. – 1930. – № 13. – С. 67.

13. Рачков А. А. Григорий Витальевич Хлопин. – С. 69.

14. Васильев К. К. Вказ. праця. –С. 299.

15. Хлопин Г. В. Фальсификация пищевых продуктов и простейшие способы ее разпознавания / Г.В. Хлопин // Общедоступное руководство к предупреждению болезней и сохранению здоровья. – СПб, 1902. – Т. 1. – С. 39.

16. Хлопин В. Г. К методике определения растворенного в воде кислорода. Сравнительная оценка наиболее употребительных способов определения растворенного в воде кислорода и важнейших санитарных критериев загрязнения питьевых вод: дисс. на ст. доктора медицины / В. Г. Хлопин. – М., 1896. – 186 с.

17. Хлопин Г. В. Каменоугольные краски /Г. В. Хлопин. – Юрьев, 1903. – 298 с.

18. Хлопин Г. В. Молоко и молочные продукты как возможные передатчики туберкулеза / Г. В. Хлопин // Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии / (под ред. Подвысоцкого). – 1901 – № 12. – С. 506–530.

19. Рачков А. А. Григорий Витальевич Хлопин. – С. 94.

Надежда Коцур

Исследование в области гигиены – важная составляющая развития науки в Новороссийском университете (конец XIX – начало XX века)

В статье освещается процесс становления и развития гигиенической науки в Новороссийском университете в конце XIX – начале XX ст., формирования кафедры гигиены, ее учебно-методическое сопровождение. Раскрывается вклад профессора Г.В. Хлопина в организацию и материальное обеспечение кафедры гигиены. Проанализированы научные исследования ученого и его учеников и последователей в области коммунальной гигиены, гигиены питания, школьной гигиены, гигиены труда и радиационной гигиены, эпидемиологии и микробиологии.

Ключевые слова: *гигиена, Новороссийский университет, Г.В. Хлопин, кафедра, научная школа, экспериментальные исследования.*

Nadia Kotsur

Investigation in hygiene science – it is important element in science development in imperial Novorossiya university (END of xix – beginning xx century)

This article highlights the way of the establishment and development of the hygiene as the science in the Imperial Novorossiya University in the end of XIX – beginning of XX century), the formation of the hygiene department and its methodological stuff. The article deals with the research by Professor H. V. Khlopin. He made the significant contribution in the development of the hygiene department. We have analyzed Khlopin's and his students' scientific works of the sphere of the communal hygiene, nutritional hygiene, school hygiene, occupational health and radiation hygiene, epidemiology and microbiology.

Key words: *hygiene, Imperial Novorossiya University, H. V. Khlopin, department, scientific establishment, experimental research.*

Історія міст і сіл Північного Причорномор'я

УДК 623.1+909.07+458.2

Андрій Красножон (м. Одеса)

Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр.

У статті ставиться проблема наступності культових споруд Ізмаїла – вірменської церкви Св. Богородиці XVIII в. і нинішньої православної Успенської церкви на території фортеці. У турецькому Ізмаїлі з поч. XVII ст. розташовувалася церква Св. Богородиці, яка прийшла в занепад до сер. XVIII в. і була відновлена в 1763 р. У 1770-х рр. у місті існували дві вірменські церкви, одна з яких розташовувалася на місці нинішньої Успенської церкви. 1790 р. вірменська церква Св. Богородиці значно постраждала (або була зруйнована) в результаті штурму військами Суворова. Ймовірно у XIX ст., на фундаментах цієї старої церкви будується інша, православна, Свято-Успенська церква.

Ключові слова: *Ізмаїл, фортифікація, історична топографія.*

Аналіз декількох планів Ізмаїлу (1770-1855 рр.) та нанесення їх на сучасний план міста та фортеці, дозволяє зробити важливі висновки в галузі історичної топографії цього придунайського міста та еволюції його фортечних укріплень в останній третині XVIII ст. З'явилася можливість відновити топографію вірменських кварталів Ізмаїлу 1770-х рр. та його культових споруд.

У XVII ст. фортеці в Ізмаїлі не було, на що прямо вказує Евлія Челебі [1]. Перший російський план 1770 р. захопленого у турків Ізмаїлу дозволяє бачити укріплення у вигляді валу і рову навколо хаотичної міської забудови, яке наближається в плані до прямокутника. Причому, на Сході забудова значно висувалася за межі первинної лінії укріплень (Молдавська слобода), на утворення якої було потрібно багато років. Отже, дані укріплення виникли мінімум на початку XVIII ст. По кутах вони обладнані батареями. Окрема батарея була розташована на острові в гирлі притоки Дунаю, р. Броска (на північний захід від міста). Згодом на її місці виникне бастіон Табія.

В цілому планувальний вигляд міста був типовим для тогочасних турецьких міст регіону. У 1770-х рр. Ізмаїл залишався слабо укріпленим населеним пунктом, в порівнянні з Кілією або Аккерманом (Білгородом – Дністровським).

Російських військових картографів цікавила етнічна карта заселення Ізмаїла. Місто було поділено на 4 нерівномірних частини. У центрі, біля річки і на північ розташовані турецькі квартали, на схід від них – вірменські квартали. Причому, вони явно відносилися до престижної забудові, будучи також розташовані в центральній частині, прилягаючи до берега річки. Мабуть, турки і вірмени – становили дві найбільш значущі в соціальному і економічному відношенні групи міського населення Ізмаїла. Західну слободу формують квартали «татарських будинків». Показово, що тут немає жодної мечеті. Зате багато мечетей в турецькій частині (можливо, ними користувалися і місцеві татари?).

Найбільшою за розмірами була молдавська магала. Частково була вона розташована поза укріпленої частини міста, по сусідству з вірменським кварталом. У молдавській частині були позначені дві церкви.

За рік володіння російською владою Ізмаїлом татарське населення покидає місто (це зрозуміло з плана 1771 р.), частина турецьких кварталів в північній частині також скорочуються. Незмінними у своїх розмірах залишаються молдавські та вірменські квартали. За рік перебування в завойованому Ізмаїлі російські військові провели значну модернізацію укріплень. Двоє воріт були скасовані (ті, які виходили з татарських і турецьких кварталів). По периметру з'являються бастіони або редути. У південно-західній частині, на мису (а не на острові) замість острівної укріплення з‘являється багатокутний бастіон. Ще один бастіон займає мис зі східного боку, у яру Леб’яжа канавка (майбутній бастіон «Кавальер»).

У центрі прибережної квартальної забудови (турецькі квартали Ізмаїлу) російські інженери будують цитадель бастіонного типу. Вона проіснувала як мінімум до початку масштабних робіт

з модернізації фортеці, розпочатих у 1789 р. Так, на плані 1790 р. на місці цитаделі вже розташований хан. Цей же хан і Малу мечеть можливо бачити на відомій акварелі М. М. Іванова 1790 р.

Після повернення фортеці Ізмаїл турецькій владі і напередодні чергової війни із Російською імперією, в 1789 р. турецька Порта розгортає в Ізмаїлі маштабне будівництво багатокутної бастіонної фортеці за проектом європейських зодчих. В основу його було покладено логіку попередніх укріплень. Так, укріплення Табія виникло на місці південно-західного «острівного» бастіону. Укріплення «Кавальєр» – на місці південно-східного. Молдавська слобода, на цей раз, була включена до складу нових укріплень (т. зв. Нова фортеця).

Але прибережна частина, з боку вірменських і турецьких кварталів, залишається майже незахищеною. Тут була розташована найстаріша частина міста. В Ізмаїлі, Кілії, Акермані міська забудова розвивалася від лиману або від річки, від порту (гавані).

Стрімке розширення міської території міста Ізмаїл 1789 р. стало можливим, треба вважати, завдяки переїзду до міста 1788 р. населення із взятого російським військом турецького Очакова або інших сіл, містечок османського Північного Причорномор'я.

Після повернення Ізмаїла під владу Порти в 1791 р, в період з 1792 – по 1794 рр. фортецю перебудовують два англійських інженера – Джорж Фредерік Кохлер і Джон Спенсер Сміт [2]. Дата закінчення робіт була вирізблена на трьох однакових мармурових плитах із зображенням тугри (персональний знак правителя, що містить його ім'я і титул) і квітів: «Зусиллями хана Мухаммада Рашида Аміна побудована фортеця Ізмаїл, рік 1209/1794 р.». Плити автор статті виявив у фондах Національного музейного комплексу «Молдова» в румунських Яссах. Спочатку в фортеці Ізмаїл знаходилося чотири плити, по одній на Хотинських, Кілійський, Бендерської і Цареградських воротах [3].

Саме ця фортеця видна сьогодні в рельєфі місцевості Ізмаїлу. Інженери скоротили розміри її території, прибравши східний сектор за Леб'яжою канавкою (Нова фортеця).

Сьогодні на території колишньої Ізмаїльської фортеці знаходиться дві церкви: Успенська та Миколаївська, які традиційно датуються

План Ізмаїлу 1771 р.

1840-1850-ми рр. Перша з них знаходиться в декількох десятках метрів від берега Дунаю. У середині XVIII в. саме в цьому, прибережному районі, знаходився економічний і сакральний центр вірменських кварталів міста. Тут знаходилося два вірменські храми, на одній вулиці, в двох кварталах один від іншого. Поруч з храмами розташовувалися торговельні ряди місцевої вірменської громади, в двох кварталах на північний захід – турецький хан (заїжджий двір).

Локалізація нинішньої Успенської церкви збігається з розміщенням на плані 1770 р. одного з вірменських храмів (північно-східного). Останній виник, ймовірно, ще на початку XVII ст., коли в Північно-Західне Причорномор'я рушила хвиля вірменських переселенців з Ані (столиця вірмського царства Багратідів X ст., у XVII ст. в Османський імперії, тепер на території Туреччини). Такий висновок можна зробити виходячи з припущення про появу вірменського храму Успіння Богородиці в цей час в Акермані (Білгороді-Дністровському) [4].

У першій третині XIX ст. в Ізмаїлі розташовувалася лише одна вірменська церква. Відвідавши місто в цей період М. Бжшкянц повідомляє, що раніше в ньому було багато вірмен, і вони володіли «кам'яною церквою в ім'я Богородиці». Однак після закінчення будівництва, місто було захоплене «іншим народом», багато вірменів покинуло Ізмаїл, переселившись в Григоріополь (на березі Дністра). Мова явно йде про суворовський штурм Ізмаїлу військом Російської імперії 1790 р. В синхронний М. Бжшкянцу період в Ізмаїлі налічувалося 60 вірменських будинків, а нова церква (відновлена?) «Схожа на маленький будиночок» [5].

З цими відомостями перекликається і інформація відомого дослідника І. Х. Кучук-Іоаннесова. На межі XIX-XX ст. їм згадується в Ізмаїлі, не інакше як якась «вірменська», церква Успіння Св. Богородиці [3]. У дворі храму він дослідив 25 надгробних мармурових плит з вірменськими епітафіями, перенесених сюди з іншого місця. При цьому автор посилається на відомості старожилів про те, що «всі 25 каменів перш перебували в огорожі старої вірменської церкви, яка була зруйнована під час облоги Ізмаїла Суворовим». І, незважаючи на те, що з моменту облоги Ізмаїла до того часу минуло 112 років, старожили пам'ятали місце розташування зруйнованого храму, позначивши його дерев'яним хрестом, а плити з прилеглого цвинтаря перевезли.

Серед 25 пам'ятників І. Х. Кучук-Іоаннесов виділяє одну плиту з написом будівельного характеру: «Милістю Божою церква Св. Богородиці відновлена від основи, під час патріаршества Святійшого католікоса Ечміадзинського, владики Акопа, Св. Єрусалимського патріарха, Карапета, Константинопольського патріарха, Владики Акопа, архієпископа-богослова, під наглядом, за умовляння і коштом священика і прихожан міста та по велінню [...] і ретельністю і на кошти східних вихідців: мугдусі Магакіі і го брата мугдусі Акопа; пом'янути також східного вихідця мугдусі Берхудара, багато сприяв побудові церкви своїми працями і засобами і даруйте всіх ея покровителів. 1212 р., 10-го січня». У перекладі з вірменського літочислення – 1763 р.

Наведені відомості суперечать даним картографії, оскільки стара вірменська церква з плану 1770 р. співвідноситься з місцем розташування нинішньої Успенської церкви, що може вказувати на спадкоємність споруд різних періодів. Вірменський дослідник вважає, що плита відноситься до тієї самої зруйнованої суворовськими військами вірменської церкви, що розташовувалася на території фортеці [6].

Проблема спадкоємності двох культових споруд Ізмаїла – вірменської церкви Св. Богородиці XVIII ст. і нинішньої Свято-Успенської православної церкви, тільки ставиться в цій статті і вимагає окремого, ґрунтовного історико-архітектурного дослідження. Зіставивши дані картографічних, епіграфічних джерел та відомостей ізмаїльських старожилів початку XX ст., попередньо можна висловити наступну думку. У турецькому Ізмаїлі з початку XVII ст. розташовувалася церква Св. Богородиці, яка прийшла в занепад десь у середини XVIII ст. і була відновлена у 1763 р. 1770 р. на російському плані міста були відзначені дві вірменські церкви, одна з яких розташовувалася на місці нинішньої Успенської церкви. 1790 р. церква Св. Богородиці значно постраждала (або була зруйнована) в результаті суворовського штурму. У XIX ст., ймовірно, на фундаментах цієї старої вірменської церкви будується інша, православна, Свято-Успенська церква, яка існує в Ізмаїлі дотепер.

Джерела та література

1. Челеби Эвлия. Книга путешествия (Земли Молдавии и Украины). – Т. 1. – М.: Наука, 1961. – С. 32-33.

2. Hitzel F. François Kauffer (1751?–1801), ingénieur-cartographe français au service de Selim III // The seventh book of History of Science sources and researches. Research Centre for Islamic History: Art and Culture. – 2000. – P. 240.

3. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 349, оп. 13, спр. 1119.

4. Красножон А.В. История исследований армянского храма Аккермана // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий альманах. – Вип. 16. – Одеса: Друкарський дім, 2013. – С. 21-36.

5. Бжшкянц М. Путешествия в Польшу и другие места обитаемые армянами, произошедшими от предков из города Ани. – Венеция, 1830. – С. 216.

6. Кучук-Иоаннесов Х. И. Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и в Крыму // Древности восточные (труды восточной комиссии Императорского московского археологического общества). Вып. 3. – М., 1903. – С. 33-75.

Андрей Красножон

Историческая топография Измаила в 1770-х гг.

В статье ставится проблема преемственности культовых сооружений Измаила – армянской церкви Св. Богородицы XVIII в. и нынешней православной Успенской церкви на территории крепости. В турецком Измаиле с нач. XVII в. располагалась церковь Св. Богородицы, которая пришла в упадок к сер. XVIII в. и была восстановлена в 1763 г. В 1770-х гг. в городе существовали две армянские церкви, одна из которых располагалась на месте нынешней Успенской церкви. В 1790 г. армянская церковь Св. Богородицы значительно пострадала (или была разрушена) в результате штурма войсками Суворова. В XIX в., вероятно, на фундаментах этой старой армянской церкви строится другая, православная, Свято-Успенская церковь.

Ключевые слова: *Измаил, фортификация, историческая топография.*

Andriy Krasnozhon

Historical topography of Ismail in the 1770-th.

In the article raises the problem of succession of the churches of Ismail – the Armenian Church of St. Virgin of the XVIII-th century, and the modern orthodox church Holy Assumption in the territory on the fortress. In Turkish Ismail from the beginning of the XVII century was Church of the St. Virgin, which was decline in the middle of the XVIII-th century, and was rebuilt in the the 1770-th in the city were two Armenian churches, one of which was located on the site of the present church of the St. Virgin. In 1790, the Armenian Church of St. Virgin significantly affected (or was destroyed) during of the sturm of Suvorov's troops. In the XIX-th cent., probably on the foundations of the old Armenian church was built another, orthodox church Holy Assumption.

Key words: *Ismail, fortification, historical topography.*

УДК 94(477):908(477.74)”18”:50

Віра Церковна (м. Ізмаїл).

Історія села Райлянка за матеріалами «Кишинівських єпархіальних відомостей»

В статті розглянуто історію села Райлянка (нині Саратський район Одеської області) у XIX ст., його географічне розташування. Проаналізовано основні господарські уподобання селян та їх побут.

Ключові слова: *«Кишинівські єпархіальні відомості», село Райлянка, Бессарабія, Хотинський повіт, Акерманський повіт, переселення, господарство, церква, освіта.*

На сучасному етапі розвитку України невід’ємною складовою наукових досліджень є історичне краєзнавство, спрямоване на відродження історичної пам’яті, духовності, формування національного патріотизму, поваги до людини, відповідальності за збереження історико-культурного надбання та долю країни. Важливою складовою краєзнавства є дослідження історії поселень, яке дозволяє з’ясувати унікальні, неповторні особливості історичного процесу. Об’єктом нашої статті є історія села Райлянка, яке розташоване в Саратському районі Одеської області.

Як правило, регіональні дослідження сільської місцевості знаходяться в полі зору ентузіастів: вчителів історії, краєзнавців-аматорів. Більшість таких робіт обмежуються лише констатацією окремих фактів про заснування поселення, походження його назви, майже не звертаючись до архівних джерел. Звідси неточності, перекручення окремих фактів. Стисла історична довідка села Райлянки міститься у 26-томній «Історії міст і сіл УРСР» [1]. Поодинокі згадки про це село зустрічаються в дослідженнях сучасних українських істориків, зокрема, О. Бачинської, яка досліджувала питання заселення й економічного опанування Подунав’я [2].

Одним з важливих джерел вивчення історії рідного краю є періодична преса. Певну цінність має дореволюційна церковна періодична преса, різновидом якої були єпархіальні відомості. В Бессарабській області церковне книгодрукування почалося після створення 1813 р. Кишинівської та Хотинської єпархії за ініціативи Екзарха Молдо-Влахійського Гавриїла (Бенулеску-Бодоні), який був призначений митрополитом Кишинівським і Хотинським [3]. Завдяки його зусиллям була відкрита єпархіальна друкарня, де друкувалися книги молдавською мовою, різноманітні звернення до кліру, консисторські циркуляри, бланки для метричних книг тощо.

Перший номер журналу «Кишинівські єпархіальні відомості» вийшов 1867 р. Спочатку часописи виходили двічі на місяць, а після 1905 р. видання стало щотижневим [4]. Журнал поділявся на дві частини: офіційну та неофіційну, авторську. У першій частині друкувалися маніфести і повеління духовного відомства, накази та розпорядження Св. Синоду, відомості про звільнення та нові призначення духовних осіб, уривки з різного роду звітів. Авторська частина містила матеріали богословського характеру. Це були праці церковних кореспондентів, богословів, істориків, бібліографів, хроніки єпархіального життя, рекомендації щодо проведення релігійних свят, інші духовні поради тощо. Окрема рубрика «Відомостей» була присвячена питанням розвитку та поширення освіти в єпархії. Особливий інтерес становлять публікації «польових матеріалів», які почали друкувати «Кишинівські єпархіальні відомості» 1867 р. Лише в 1860-1880 рр. в часопису було надруковано 54 етнографічних дослідження, з яких 35 – присвячено молдаванам, 7 – українцям, 7 – болгарам і гагаузам [5]. Однією з таких публікацій, надрукованих у «Кишинівських єпархіальних відомостях» 1879 р., була стаття священика Якова Юсипенко «Райлянка, село Акерманского уезда».

Місцевість, де розташоване сучасне село Райлянка, на поч. XIX ст. являла собою степ з незначною кількістю маленьких поселень, розташованих на значній відстані одне від одного. На поч. 30-х рр. XIX ст. у місцях, найбільш зручних для проживання, почали з’являтися

перші поселення. Одним з таких сіл стала Райлянка Акерманського повіту. Засновниками цього села були переселенці з села Карликів (Кирликеу, Керлакеу, Карлікеу, Карликове, Кирлакау) Хотинського повіту, яке не збереглося до наших днів.

За переписом населення Бессарабії (1817 р.) село Карликів належало до Хотинського цинуту Нижньо-Дністровської округи (розряд В, посередньої заможності). В документах зафіксовано, що в селі мешкало 2 священика, 1 дячок та 1 пономар. У графі про осіб нижчого стану значилося 116 господарів, 11 вдів, 21 бурлак, 5 прощених, усього 146 чоловічих і 11 жіночих господарств [6]. В загальноросійських статистичних відомостях поч. XX ст. Карликів не згадується. Деякі краєзнавці вважають, на місці с. Карликів сформувалося сучасне село Романківці.

У Хотинському повіті на поч. XIX ст. мешкала значна частина українського населення – 58,09%. У Бельцькому повіті мешкало лише 12,69% українців, у Сороцькому – 17,13% [7]. Протягом першої половини XIX ст. Хотинський повіт залишався найбільш заселеним: чисельність його мешканців на 1 кв. версту становила 29-35 осіб. Цей показник у Бессарабії становив 12-29 осіб на 1 кв. версту, а загальноросійський – 6-8 осіб [8]. Дослідниця Т. Богачик зазначає, що з Хотинського, Бельцького і Сорокського повітів відбувалася міграція населення до південних бессарабських земель або до інших губерній імперії. Головними причинами переселення мешканців села Карликів до буджацьких земель були, як зазначається в матеріалах Кишинівських єпархіальних відомостей, «пригніченість у своєму поселенні нестачею землі та надмірна суворість поміщика».

Землями в Бессарабії володіли поміщики, монастирі та селяни, у Хотинському повіті у володінні поміщиків знаходилося майже 92% земель [9]. Найменшою часткою землі володіли селяни. Наприклад, в Хотинському повіті їх ділянки становили від 4,08 га до 4,9 га. Для порівняння: в Акерманському повіті земельні ділянки селян становили 9,81–15,26 га, у Бендерському – 10,36 га [10].

Вотчина в селі Карликів належала Василю Михайловичу Россету (1781-1834) – впливовому бессарабському дворянину. 15 травня 1818 р. його було включено до «Списку бессарабських дворян», складеному Дворянським зібранням Бессарабської області, 1821 р. рід Россетів був внесений до дворянської родовідної книги Бессарабської області [11]. В. Россету належало 450 фальчів (14322 кв. м) сінокосу, 600 фальчів орної землі, 250 фальчів сільського вигону та 100 фальчів огородження. В селі було 4 власницьких і 10 селянських садів. Поміщик володів 400 фальчів сінокосу, 450 фальчів орної землі, 120 фальчів сільського вигону та 20 фальчів огородження у сусідніх Романківцях, розташованих на відстані 2 верст від села Карликів [12].

На поч. XIX ст. мешканці північно-бессарабських повітів, виконували ряд повинностей, запроваджених ще молдавською та турецькою владою. Найпоширенішими були надання підвід, обслуговування військ, заготівля сіна тощо. Окрім цього, селяни змушені були сплачувати податки на утримання поштарів, надавати допомогу в будівництві та ремонті провіантських магазинів, конюшень, поштових станцій тощо. Незважаючи на запровадження нового податкового законодавства в 1817 р., яке звільнило від сплати податків поміщиків та дещо зменшило оподаткування інших мешканців у порівнянні з турецьким періодом, практично весь тягар податків покладався на царан, державних селян і збіднілих резешів [13]. Внаслідок самовільних захоплень сільськогосподарських угідь місцевими дворянами, селянські наділи зменшувалися, селяни зубожіли та виявляли непокору.

Як свідчать документи, що зберігаються в Національному архіві Республіки Молдова та Державному архіві Чернівецької області, поміщик Россет відрізнявся жорстокістю у ставленні до селян. Він самочинно зменшував розміри наділів і сінокісних угідь, збільшував повинності, знущався над селянами. Мешканці сіл Карликів, Романківці, Шебутинці і Кормань скаржилися на свавілля поміщика, проте на ці скарги ніхто не звертав належної уваги. Були випадки відмови селян виконувати повинності й сплачувати податки, ігнорувати розпорядження адміністрації. Всі невдоволення придушувалися поліцією, арештами, судами, а інколи навіть військовою силою. У 1827 р. поміщик В. Россет у листі до уряду, скаржився, що «велика кількість селян розбіглась на південь Бессарабії, а коли служителі намагалися їх повернути назад, то біженці їх побили» [14]. В свою

чергу, селяни Хотинського повіту неодноразово надсилали клопотання до влади з вимогою їх переселення на інші території через утиски та малоземелля. Враховуючи значну кількість таких звернень, влада змушена була піти на поступки: дозвіл на переселення отримали 119 мешканців с. Карликів Хотинського повіту, які й заснували с. Райлянка в Акерманському повіті [15].

Назва «Райлянка», як зазначається в єпархіальних відомостях, була запозичена від загальної назви Хотинського повіту, який свого часу був турецькою провінцією – «райєю», її територія безпосередньо підпорядковувалася османській адміністрації. Звідси мешканців Хотинського повіту називали «райлянами», а перших поселенців Райлянки – «райками».

Село Райлянка було розташоване між двома невеликими плоскогір'ями зі сходу і заходу поблизу річки Калнов. Від губернського міста Кишинів воно знаходилося на відстані 115 верст, а від повітового Акерману – 45 верст. За відомостями зі «Списків населених пунктів Російської імперії» в 1859 р. у Райлянці налічувалося 209 дворів з кількістю мешканців чоловічої статі – 670 осіб, жіночої – 575 [16]. 1878 р. населення села збільшилось до 250 дворів [17].

Автор повідомлення, надрукованого в одному з номерів «Кишинівських єпархіальних відомостей», Я. Юсипенко занотував, що забудова села відповідала смаку самих будівельників. У селі було чотири вулиці. Поселення розтягнулося з півночі на південь майже на 1,5 версти і розділялося на дві частини ритвиною, яка в трьох місцях заповнювалася водою, а під час повені з'єднувалася з річкою Хаджидер. У центрі села на невеличкій площі була розташована церква, училище та будинок священика. Будівлі мешканців, у своїй більшості, були невеличкими, переважно валькові, рідко мали дві половини. Для опалення помешкань замість дров використовували солому, бур'ян, очерет і брикети, виготовлені з кізяків. Серед недоліків цієї місцевості Я. Юсипенко вказував на відсутність лісів, нестачу якісної питної води, часті посухи і тумани, швидкі переходи після дощів від прохолодної температури до спеки, що шкодило рослинності та врожаям [18].

Я. Юсипенко зазначив, що всі мешканці с. Райлянка були православного віросповідання, розмовляли переважно малоросійською мовою, часто використовували також молдавські слова. Таку мову автор назвав «малоросійсько-молдавською». Проте офіційною для адміністрації, діловодства, церкви була російська мова. О. Бачинська, пише що «українці вступали в щільні контакти з місцевим і стороннім населенням» і засвоювали молдавську та російську мови [19]. Про українське походження мешканців Райлянки свідчили також прізвища мешканців: Зарійчук, Іванчук, Демченко, Колісніченко, Кушнір, Корінь, Кваснюк. Зустрічалися в селі родини з російськими прізвищами: Бєрніков, Лиховидов, Клєвцов, Бондарєв, Шестаков [20].

Основним заняттям мешканців Райлянки було землеробство, кожен господар мав по 8 десятин орної землі. Пізніше селяни почали брати в оренду землю в сусідніх землевласників і євреїв. Умови такого утримання були наступні: 1 десятина орної землі на рік коштувала 3 руб. 50 коп. За невчасну сплату боргу встановлювалася пеня в розмірі 3 руб. за тиждень. Земля віддавалася в оренду на 3 роки, крім цього, орендатор один або два рази на рік повинен був допомагати землевласнику в польових роботах [21]. Брак засобів для селянського обробітку землі, втрати під час збору врожаю, неврожаї приводили до розорення та зубожіння селян.

Незважаючи на те, що в Райлянці, як і в інших селах регіону, існували громадські каси, позики для більшості селян були недоступні. Основними позикодавцями для райлянців були місцеві євреї. У Райлянці наприкінці XIX ст. мешкало 10 єврейських сімей. Бували випадки, коли селяни, не маючи векселів і розписок, платили один і той самий борг декілька разів. Причиною бідності мешканців села Я. Юсипенко називав «ненормальність у хліборобстві» та «хитрість євреїв». Якщо ці перешкоди усунути, – зазначав автор, – то завдяки своїй працьовитості та близькості хлібних ринків Одеси та Акерману життя селян могло б значно поліпшитись [22].

За свідченням очевидців райлянці були відомі як народ «впертий, неспокійний, зухвалий і завзятий». Тому доволі частими були сутички з сусідами. В сімейних стосунках райлянців, за спостереженням Я. Юсипенко, нерідко бували випадки сварок, бійок. У мешканців сусідніх сіл існував навіть вислів «у нас тепер як у Райлянці».

Ставлення до влади мешканців Райлянки священик характеризував як «підозріле, недовірливе». Такі настрої пояснювалися ймовірно підкупністю та нечесністю деяких представників місцевої адміністрації, наприклад, сільського старости, писаря. До речі, рівень грамотності райлянців залишався дуже низьким. Основною причиною цього було відволікання батьками від школи дітей для домашніх та польових робіт. Наприклад, навіть у зимовий період, зі 100 дітей шкільного віку, що мешкали в Райлянці, школу відвідували не більше 40 осіб, та й то, лише по дві-три години на тиждень. Єдиним засобом підвищити писемність, на думку Я. Юсипенко, могла стати обов'язковість навчання [23]. За даними матеріалів Першого Всеросійського перепису населення 1879 р., писемність серед українців Акерманського повіту становила близько 15%, в той час, як серед росіян – 25%, євреїв – 45% [24].

На сторінках «Кишинівських єпархіальних відомостей» міститься інформація щодо ставлення місцевих жителів до церкви. Райляни ревно відвідували церкву, робили пожертвування, «старанно били поклони і ставили свічки перед образами, голосно читали молитви, з криками і голосіннями проводжали покійників, строго дотримувалися постів та у великій кількості купували ікони, але цьому всьому мало відповідав належний настрій душі». В Райлянці щороку, після свята Св. Трійці, проводили хресну ходу по степу, ріллю окроплювали святою водою, читали молитви. Після цього хода направлялася на цвинтар, де здійснювалося поминання померлих, а потім обід. В домі покійника чотири рази на рік читали псалтир, запрошували священика читати Євангеліє перед покійником.

Церква в Райлянці була кам'яна, однопрестольна, названа на честь Св. Великомученика Дмитра Мироточивого. Вона була побудована на кошти парафіян 1844 р. Спочатку в церкві був старий іконостас, який привезли переселенці, 1860 р. його було замінено на новий. Богослужіння здійснювалися церковнослов'янською мовою. До 1873 р. службу відправляли два священика, а потім залишився один настоятель з псаломщиком. За райлянською парафією було закріплено 63 десятини церковної землі, панотець отримував 700 руб. щорічного утримання від місцевого сільського правління [25].

Опис села Райлянка Саратського району може бути початковим етапом дослідження та написання, за умови архівного й історіографічного пошуку, більш розлогого історичного нарису, що має охопити демографічне, соціальне, економічне та політичне життя цього села у різні періоди.

Джерела та література

1. История городов и сел УССР : в 26 т. / Главн. редкол. Тронько П.Т. (пред.) [и др.]. – К.: Главная редакция УСЭ, 1978. – Т.: Одесская обл. – 1978. – 866 с.

2. Бачинська О. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. (заселення й економічне освоєння). – Одеса : Астропринт, 2002. – 328 с.

3. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / Ігор Ігорович Лиман. – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2004. – [Електронний ресурс]: Персональний сайт історика Ігоря Лимана – Режим доступу: http://www.i-lyman.name/RPCerkvaPivdUkr.html

4. Кочмар В.С. Епархиальные ведомости как источник изучения православия Юга Украины / Вікторія Сергіївна Кочмар // Вісник Одеського національного університету. – 2010. – Т. 15. – Вип.21. – С. 54.

5. Тарас Я. Українці Бессарабії, Молдови в історико-етнографічних дослідженнях / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити. – 2014. – №2. – С. 313.

6. Роспись землевладения и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 года. Обработал по официальным данным И.Н. Халиппа. Труды Бессарабской Губернской Учёной Архивной Комиссии. –Т. III. – 1907. – [Електронний ресурс]: Мой город Кишинев – Режим доступу: http://oldchisinau.com/lib/books.html

7. Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.) / [под ред. В.С. Зеленчука] / Владимир Максимович Кабузан. – Кишинев: Штиинца, 1974. – С. 54.

8. Записки Бессарабского областного статистического комитета: в 2 т. –Т.1 / Бессарабский областной статистический комитет; [под ред. А.Егунова]. – Кишинев: Типография Кишиневского областного правления, 1864. – С. 187.

9. Списки населенных мест Российской империи, составленные и изданные Центральным статистическим комитетом МВД: [По сведениям 1859 г.].

В 65 вып. – СПб., 1861–1885. – T.III: Бессарабская губерния [сост. А.Артемьев], 1861. – С. 29.

10. Богачик Т. Північнобессарабські села у дореформенний період (1812– 1868 рр.) / Тамара Степанівна Богачик // Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці: Технодрук, 2011. – Т.14. – С.136.

11. Чорний О. Карликів промовляє з минулого / О.Д.Чорний, О.С.Мандзяк – [Електронний ресурс]: Сокирянщина. Режим доступу: http://www.ukrkovcheg.org.ua

12. Роспись землевладения и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 года. Обработал по официальным данным И.Н. Халиппа. Труды Бессарабской Губернской Учёной Архивной Комиссии. –Т. III. – 1907. – [Електронний ресурс]: Мой город Кишинев – Режим доступу: http://oldchisinau.com/lib/books.html

13. Оганян Л.Н. Общественное движение в Бессарабии в первой четверти XIX века / Людмила Николаевна Огаян. – Кишинев: Штиинца, 1974. – Часть I. – С. 54.

14. Чорний О. Карликів промовляє з минулого / О.Д.Чорний, О.С.Мандзяк – [Електронний ресурс]: Сокирянщина. Режим доступу: http://www.ukrkovcheg.org.ua/

15. Анцупов И. А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. (1812 –1870 гг.) / Иван Антонович Анцупов – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1966. – С. 38.

16. Списки населенных мест Российской империи, составленные и изданные Центральным статистическим комитетом МВД: [По сведениям 1859 г.]. В 65 вып. – СПб., 1861–1885. – T.III: Бессарабская губерния [сост. А.Артемьев], 1861. – С. 17.

17. Юсипенко Я. Райлянка, село Аккерманского уезда / Яков Юсипенко // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1879. – №13. – С. 500.

18. Там само. – С. 500.

19. Бачинська О.А. Взаємовпливи в культурі та побуті українців та представників інших національностей Придунайських земель (XVIII – XX ст.) / Олена Анатоліївна Бачинська // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 7. – С. 200.

20. Ревизская сказка казенного селения Райлянка Бессарабской области Аккерманского уезда Ивановской волости 1850 г. – [Електронний ресурс]: FamilySearch – Режим доступу: https://familysearch.org/pal

21. Юсипенко Я. Вказ. праця. – С. 501.

22. Там саме. – С. 504.

23. Там саме. – С. 506.

24. Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. МВД; [Под ред. Н.А.Тройницкого]. В 89 т. – T.III : Бессарабская губерния, 1905. – 312 с.

25. Юсипенко Я. Вказ. праця. – С. 513.

Вера Церковная

История села Райлянка по материалам «Кишиневских епархиальных ведомостей»

В статье рассмотрена история села Райлянка (сейчас Саратский район Одесской области) в XIX ст., его географическое расположение. Проанализированы основные хозяйственные интересы крестьян и их быт.

Ключевые слова: *«Кишиневские епархиальные ведомости», село Райлянка, Бессарабия, Хотинский уезд, Аккерманский уезд, переселение, хазяйство, церковь, образование.*

Vira Tserkovna

The history of the village Roylanka on the materials of «The Kishinev Diocesan Registry»

The article is devoted to the history of the village Roylaynka (now Odessa region) in the 19th century. The author reconstructs the geographical position of the village and analyzes main economical interests of the farmers and their way of life.

Key words: *«The Kishinev Diocesan Registry», Roylyanka Village, Bessarabia, Khotyn District, Akkerman District, migration, economy, church, education.*

УДК 94(477.74-25)“1789/1861”

Ігор Гулянович (м. Одеса)

Соціотопографія Овідіополя в дореформенний період

У статті розглянуто соціотопографію Овідіополя, охарактеризовано соціально-економічний розвиток, структуру землекористування, виділено особливості соціального складу населення, його зміни та трансформації. Досліджено формування соціальної інфраструктура (церкви, навчальні заклади).

***Ключові слова**: соціотопографія, Овідіополь, Скурта, Молдованка, вільні матроси.*

Міста, що утворились і розвивались у модерний час, були позбавлені середньовічного навантаження на міську інфраструктуру у вигляді фортець, мурів тощо. Поряд з цим в XIX ст. в Російській імперії в процесі конструювання міських поселень переважало вольове рішення верховної влади. Поселення, маючи статус міст, у більшості випадків, нагадували великі села, процес перетворення окремих з них затягнувся майже на століття.

Серед значної кількості праць, в яких розглянуто розвиток міста Овідіополя у XIX ст., виділимо енциклопедичну статтю П. Семенова-Тян-Шанського [1], науково-популярне дослідження С. Аргатюка і І. Сапожникова [2], узагальнюючі праці В. Кабузана [3], О. Середи [4] та інших.

Овідіополь виник на місці поселення періоду Оттоманської Порти Аджи-дере (у перекладі з османсько-турецької мови «гірка долина» (назване так за смаком місцевої води)) в гирлі Дністровського лиману. Аджи-дере був найбільшим містом провінції після Очакова (периметр до 3,5 верст) і мав значний ринок вивезення пшениці і худоби (переважно баранів) до Константинополя [4]. 1789 р. його захопили війська Російської імперії, у складі яких перебували і чорноморські козаки. Після підписання Ясського миру (1791 р.) російська влада відносно Аджи-дере мала певні стратегічні плани: на руїнах османського поселення мала постати фортеця, що повинна була протистояти османському Аккерману. 1793 р. імператриця Катерина II підписала два укази про створення військової фортеці та купецького міста Аджи-дере, що мало право на ведення зовнішньої торгівлі. Поряд з цим це de-jure не пройшло перейменування поселення, а «створення» нового населеного пункту на місці старого.

У період з кінця XVIII ст. до середини XIX ст. Овідіополь складався з чотирьох частин: фортеці, середмістя, передмістя і міських хуторів. Розглянемо розвиток кожного з елементів соціотопографічної структури поселення.

Овідіопольська фортеця розташовувалась на піднесеному березі і до Дністерського лиману спускалась декількома укріпленими терасами та разом з гласісом (пологий насип, що зводився перед ровом або прикритим шляхом) займала територію у 12,3 дес. [5]. За планом 1797 р. там знаходились порохові погреби, артилерійський сарай, провіантський магазин, колодязі, офіцерські, артилерійські і незакінчена комендантська казарми, гауптвахта, будинок для артилерійських офіцерів [6]. Укріплення мала форму прямокутника з двома кутовими бастіонами. В 1790-х рр. сардинський посол де ла Турбіа, перебуваючи в Овідіополі, критично відмітив, що фортеця «по суті – ніщо» [7].

Схожу характеристику подав П. Сумароков, який відвідав місто 1799 р., називаючи Овідіополь «невеликим і погано спорудженим містечком, [де] … земляна «крепостца» з гарнізоном» [8]. На початку XIX ст. в фортеці розміщувались німецькі колоністи, військовополонені турки з Аккерману і Кілії. Російсько-турецька війна 1806-1812 рр. і Бухарестській мирний договір 1812 р. вирішив долю Овідіопольської фортеці, як військового об’єкта. Вона стала тиловою і жодної військової користі не мала та 1813 р. була списана. Але будівлю фортеці не зруйнували, до неї було переведено заставу Дністровської митної лінії [9].

Як писав сучасник: «не стільки час, скільки рука людини руйнує цю твердиню [колишню фортецю] з лиця дністровського лиману» [10]. 1848 р. споруду виставили на продаж зі стартовою ціною у 295 крб. сріблом, але купив її лише через рік одеський купець А. Дедоменік за 3, 001 крб. сріб. [11].

Довкола фортеці в кінці XVIII ст. почалась розбудова. За планом П.Ф. Деволана 1794 р. майбутній Овідіополь мав форму прямокутника

площею у 40 дес., забудова йшла за кварталами. У середмісті запроектували майдан із церквою, а вже за планом 1797 р. площа збільшилася до 100 дес. [12]

Економічна слабкість місцевого населення, брак фінансування не дозволили повною мірою виконати задум проектантів. В місті, коли воно отримало право на зовнішню торгівлю, кам'яні соляні магазини, карантинний ринок, збудували пристань, [13]. 1814 р. спорудили кам'яну пристань замість дерев'яної, відкуп від якої надходив до скарбниці міста [14]. Але через відсутність капіталовкладень на її утримання стан пристані став незадовільним, в 1838-1839 рр. її відновили для переправи між Овідіополем і Аккерманом. На цьому маршруті у 1840-х рр. працювали пароплав і шість барж [15]. Для транспортування вантажів використовували дубки і човни. Основними предметами перевезення були зерно і сіль, продукти тваринництва, які йшли в Одесу і Подільську губернію. До Буджаку з Овідіополя транспортували промислові і ремісничі вироби, олію та фрукти.

За структурою землекористування Овідіополь XIX ст. був подібний на звичайне сільське поселення. Місту на 1849 р. було виділено 6625 дес. 139 саж.: міські квартали і хутори міських жителів займали по 0,6% території, церква і кладовище – 0,01%, під валом [колишньої] фортеці – 0,06%, під міськими угіддями і оранкою – 27%, сінокосами – 6,7%, решта землі не використовувалась чи була не придатна [16]. Структура землекористування на 1862 р. виглядала наступним чином: під оранкою і сінокосами – 62,4%, пасовищами (вигоном) – 24,9%, під хуторами, виноградниками і городами – 5,8%, під міськими кварталами та непридатної землі – по 2% [17].

Особливістю Овідіополя в соціотопографічному контексті на початок XIX ст. була присутність двох поселень, частин форштадту фортеці Молдованка і Скурта, які рівною мірою могли претендувати на роль середмістя. Але цю функцію «надано» поселенню Молдованка (Молдова). Воно розташовувалося на степовій височині міста, що впиралося в лиман і мало довжину у версту, а ширину пiвверсти, та в однойменному яру і спадаючому у нього яру під назвою Аджидерка [18]. Як відмітив М. Надеждін, через середмістя проходила широка вулиця, яка за довжиною була подібна на Ніколаєвський бульвар в С.-Петербурзі [19]. На Молдованці розташовувались релігійний, адміністративний, навчальний і торговельний центри міста.

Роль передмістя Овідіополя «взяло» на себе поселення Скурта, яке розташовувалось у однойменній балці та тягнулось в ній на 4 версти. Для сполучення двох частин Овідіополя спорудили два дерев'яні мости. Першими мешканцями, судячи з назви, були вихідці з Молдавського князівства. Мешканці Скурти мало чим відрізнялись від жителів Молдованки. Вони займались скотарством, городництвом і садівництвом [20].

На 1795 р. в місті проживали 227 осіб, серед яких міщани-християни складали 50%, купці – 44%, міщани-євреї – 14 (6%) [21]. Населення міста збільшувалось вкрай кволо та в 1809 р. складало тільки 285 осіб (150 чол. і 135 жін.) [22].

Характеристика овідіопольських міщан цього часу була наступною – «безсімейні і… бродяги» [23]. На 1821 р. в місті проживало 1,118 осіб, серед яких християни складали 93%, євреї – 7% [24]. В середині 1820-х рр. чиновник в одному з рапортів писав, що Овідіополь за близьким розташуванням до Одеси «...не може сам собою складати місто скільки-небудь значуще» [25]. Ф. Вігель в цей же час писав, що місто після зняття карантинної лінії зробилось ледь не передмістям Одеси [26]. В 1830-х рр. ставлення до Овідіополя, як до міста, у сучасників було глузливе («[Овідіополь] призначався не на жарт «містом») [27].

На 1829 р. в Овідіополі проживало 2,403 особи: міщан було 94%, дворян і чиновників – 2%, духівництва – 1%, поміщицьких селян – 0,8%, купців – 0,7%, різночинців – 0,5%, відставних солдат – 0,2% [28]. 1861 р. населення досягло 3,625 жителів: міщани складали 77,8%, вільні матроси – 17,8%, купці – 1,5%, відставні і безстроково відпущені нижні чини, солдатські дружини і доньки – 1,1%, дворяни – 0,6%, духівництво – 0,6%, колоністи – 0,3%, тимчасово зобов'язані селяни – 0,2% [29].

Про етнічний склад населення відомо вкрай мало. На кінець XVIII ст. більшу частину мешканців складали молдовани, менше було греків, достатньо мало українців і росіян [30]. В етнічній мозаїці Овідіополя в середині XIX ст., на думку В. М. Кабузана, було порівно українського і молдавського населення [31]. Частка єврейського населення міста після закриття митної лінії суттєво зменшилось і на початок 1860-х рр. в місті проживало тільки 85 євреїв [32].

Населення Овідіополя намагались змінити свій соціальний статус, щоб зменшити податкове навантаження. На початку 1830-х рр. одним з легальних шляхів зменшення податків був запис до Дунайського козацького війська. Цією можливість скористалось 13 сімей міщан [33]. Другим шляхом був вступ до цеху вільних матросів. 1841 р. з овідіопольських міщан до складу вільних матросів перейшли 137 родин (375 чол.) [34]. Місто стало збірним пунктом для цієї професійної групи з усього Тираспольського повіту. 1842 р. «вільні матроси» намагалися відділити свою землю від міщанської, беручи на себе зобов'язання платити «скільки потрібно» [35].

На кінець 1850-х рр. вільні матроси в місті володіли 816 дес. землі (12,3% від загальної кількості земельних ресурсів, що були закріплені за Овідіополем) [36]. В період Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр. між вільними матросами і владою відбувся конфлікт, коли начальник 15-ї піхотної дивізії намагався розмістити в їх оселях нижніх чинів дивізії. Спроби опротестувати це рішення, звернення до цивільного губернатора, завершилося підтвердженням рішення військового начальника [37]. Згодом міська влада заборонила вільним матросам мати збірний пункт в Овідіополі [38].

Враховуючи близькість до Одеси і Аккермана промисловість і торгівля в Овідіополі розвивалось вкрай слабко. Попри це в кінці XVIII – на початку XIX ст. в місцевих крамницях продавали продовольство, тканини, мотузки, шкіри, дьоготь тощо. У місті мешкали посередники, які перепродували сіль з Бессарабії місцевим жителям і торгівцям з Подільської губернії [39]. На початок 1820-х рр., за свідченням чиновника: 1/8 мешканців була зайнята у промисловості, а 7/8 – у хліборобстві [40]. На 1825 р. в місті діяв завод (профіль не вказаний), 16 лавок, 3 пітейні будинки [41]. 1842 р. працювало 7 лавок, трактир [42]. На 1852 р. зафіксовано роботу 7 лавок, 3 пітейних будинків, трактиру [43]. На 1861 р. в Овідіополі знаходились 14 лавок, чайний заклад, харчевня, 2 постоялі двори, 10 винних погребів [44]. Поряд з цим подорожньому не було де переночувати в місті, в якому не було будівлі, що мала б «претензію на назву готелю», та особа, що спізнилася і не вийхала з міста, могла в кращому випадку знайти притулок на ніч в каюті пароплава [45].

Промисловість міста 1861 р. була представлена 23 ремісниками з місцевих міщан та цегляр-нею, що виробляла до 20,000 цеглин на рік для місцевого споживання, приписані до Овідіополя 11 купців та 4 селян, що торгували, займалися цим заняттям в Одесі. За міськими кварталами розташовувалося декілька млинів, які забезпечували потребу у борошні мешканців Овідіополя.

Забудова міста перебувала у жалюгідному стані, сучасники відзначали, що «єдиною спорудою, що має вигляд будинку, були присутственні місця» [46]. В структурі забудови житлових споруд переважали дерев'яні будинки. На 1848 р. в місті нараховувалось 410 житлових об'єктів, з яких дерев'яні з очеретяними, обмазані глиною, складали 96,8% від загальної кількість всіх споруд, кам'яні – лише 3,2% [47].

Міщанське населення займалося сільським господарством на міській землі. Для цього родина орендувала в міста від 4 до 12 десятин, або займалася скотарством, городництвом, садівництвом і рибальством. Враховуючи близькість Овідіополя до Одеси важливе місце в структурі занять жителів займало «перевезення товарів в різні місця» [48].

Для того, щоб пожвавити розвиток Овідіополя в 1821 р. владою розроблювався проект розселення на міських угіддях німецьких колоністів з Баварії і Вюртенберга. Ці поселенці мали отримати трохи менше половини міської землі (2000 з 4500 дес.), але через те, що більшість мешканців займалися сільським господарством цей план був згорнутий [49].

Духовні потреби мешканців в кінці XVIII ст. задовольняла стара дерев'яна церква, яка вже 1798 р. вважалася вітхою. Впродовж 1798-1801 рр., з дозволу митрополита Гавриїла (Бонолеско-Бодоні), в Овідіополі збудували соборну церкву Св. Миколая, що розташовувалася на Молдованці. Після пожежі 1821 р. храм був відновлений через два роки. Штат собору складався з 7 осіб: двох священників, диякона, двох дячків, двох пономарів [50]. Юдейська громада міста спорудила для своїх потреб молитовний будинок [51]. Останній спочинок померлі мешканці Овідіополя знаходили на єдиному міському кладовищі, яке розташовувалось за межами міських кварталів.

Владні органи були представлені міською поліцією, що була заснована в Овідіополі 1816 р. з щорічним утриманням у 669 р. 28,5 коп. срібла. Вона розташовувалась у середмісті в одній споруді з приходським училищем. На початок

1860-х рр. міський бюджет складав 2128 крб. На утримання чиновників витрачалося 56% цього бюджету, утримання навчальних закладів – 22%, наймання приміщень для них – 16%, на благоустрій міста – 1,3% від загальної суми [52].

Навчальний заклад в Овідіополі-Приходське училище було відкрито 1 серпня 1813 р. Прохання про це прийняли загальним рішенням мешканців Овідіополя, на що вони зголосилися витрачати 500 крб. Щорічно, гроші йшли на утримання навчального закладу, зарплатню вчителю тощо [53]. Будівля відрізнялася від звичайних хат лише «місткістю та шириною стін» [54]. 1826 р. училищі навчався 121 учень [55], на 1844 р. працював вчитель та навчалося 86 учнів [56]. Єврейська громада міста для дітей мала молитовну школу.

Овідіополю належала значна кількість землі, на якій розташовувались декілька хуторів. Дослідники виділяють два основні ареали: Овідіопольські хутори – на правому березі річки Барабой, та Дальницькі хутори – на правому березі річки Дальник. На Овідіопольських хуторах проживало на початок 1860-х рр. 125 міщан обох статей [57].

Про розвиток Дальницьких хуторів відомо вкрай мало. Версія про заснування їх 1833 р. вихідцями з приміського селища Одеського градоначальства Дальника не підтверджується документальною базою, як і думка про те, що майбутні мешканці хуторів прибули сюди з Аккерману та с. Олександрівка у 1850-х рр. [58]. Першими жителями хуторів, вірогідно, були овідіопольські міщани та «десятинщики», які наймали землю у міста для сільськогосподарських робіт. Також жителі міста мешкали біля берегів Дністровського лиману, як зауважив сучасник, «уздовж берега тягнеться зеренця хат, маленьких сіреньких, подібно на зграю диких качок» [59].

Підсумовуючи викладене, бачимо, на прикладі Овидополя, достатньо типову картину розвитку позаштатних міст Російської імперії. Поряд з цим ринкові відносини, потреба флоту у робочий силі, формували соціальну структуру, утворивши в місті прошарок «вільних матросів». Розвиток торгівлі і промисловості довгий час гальмувався, а основою економічного життя мешканців залишалося сільське господарство.

Джерела і література

1. Овидиополь // Семёнов-Тян-Шанский П. П. Географическо-статистический словарь Российской Империи. В 5 т. – Т. 3. – СПб, 1867. – С. 587-589.

2. Аргатюк С. С. Минувшина багряних степів: Нариси з історії Овідіопольського р-ну / С. С. Аргатюк, І. В. Сапожников. – Одеса: Астропринт, 2007. – 568 с.

3. Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.) / В. М. Кабузан. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 160 с.

4. Середа О. Населені пункти Північно-західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку / О. Середа // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2009. – Вип. 4. – С. 55-72.

5. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В. И. Тимофеенко. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 73.

6. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 1274, арк. 31.

7. Письмо сардинского посла барона де ла Турбиа о России // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при московском университете. – М., 1900. – Кн. 4. – С. 18.

8. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму Бессарабии в 1799 году. С Историческим и Топографическим описанием всех тех мест. – М.: Университетская тип-я, 1800. – С. 223.

9. Одесский вестник. – 1836. – № 13. – 12 февраля.

10. Одесский вестник. – 1842. – № 73. – 12 сентября.

11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). ф. 457, оп 1, Спр. 22, арк. 10 – 10 зв.

12. Тимофеенко В. И. Вказ. парця. – С. 157.

13. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1274, арк. 31.

14. Там само, арк. 24.

15. Аргатюк С. С. Вказ. праця. – С. 157.

16. ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 35, арк. 67.

17. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. – Ч. 1. – Гл. III. – СПб., 1863. – С. 12.

18. Шмидт А. О. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / А. О. Шмидт. – Т. 36. – Ч. 2. – СПб.: Военная тип-я, 1863. – С. 73.

19. Надеждин Н. И. Прогулка по Бессарабии / Н. И. Надеждин // Одесский альманах на 1831. – Одесса, 1839. – С. 313.

20. Овидиополь // Семёнов-Тян-Шанский П. П. Вказ. праця. – С. 588.

21. ДАХО, ф. 22, оп. 1. спр. 1, арк. 1, 237 – 241.

22. Аргатюк С. С. Вказ. праця. – С. 156.

23. ДАОО, ф. 1, оп. 220 (1809 р.), спр. 2, арк. 7 зв.

24. ДАОО, ф. 1, оп. 218 (1821 р.), спр. 4, арк. 13.

25.Там само. арк. 2.

26. Вигель Ф. Ф. Воспоминания / Ф. Ф. Вигель. – Ч. 7. – М.: Универ. тип-я (Катков и К°), 1865. – С. 18.

27. Надеждин Н. И. Вказ. праця. – С. 317.

28. ДАОО, ф 1, оп. 190 (1829-1836 рр.), спр. 25, арк. 28 зв. – 29.

29. Экономическое состояние... – С. 38.

30. Сумароков П. Вказ. праця. – С. 224.

31. Кабузан В. М. Вказ. праця. – С. 73.

32. Овидиополь // Семёнов-Тян-Шанский П. П. Вказ. праця. – С. 587.

33. ДАОО. ф. 4, оп. 7, спр. 129, арк. 29.

34. Там само, ф. 1, оп. 192 (1841 р.), спр. 87, арк. 80.

35. Там само, арк. 100.

36. Там само, оп. 197, спр. 370, арк. 56.

37. Там само, оп. 194 (1856 р.), спр. 544, арк. 17-18.

38. Там само, оп. 197, спр. 370, арк. 50.

39. Аргатюк С. С. Вказ. соч. – С. 152.

40. ДАОО, ф. 1, оп. 218 (1821 р.), спр. 4, арк. 23.

41. [Штер М.П.] Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год / [М.П. Штер]. – СПб.: тип-я И. Глазунова, 1829. – С. 59 – 60.

42. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, великого княжества Финляндского и царства Польского, составленные в статистическом отделении совета министерства внутренних дел. – СПб.: тип-я К. Края, 1842. – С. 41.

43. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, составленные в статистическом отделении министерства внутренних дел. СПб.: тип-я К. Края, 1852. – С. 33.

44. Экономическое состояние... – С. 39.

45. Кесслер К. Путешествие с зоологическою целью к северному берегу Черного моря и в Крым в 1858 году. – К.: Универ. тип-я, 1860. С. 48.

46. Надеждин Н. И. Вказ. праця. – С. 317.

47. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. XI. – Ч. 1. Херсонская губерния. – СПб.: Тип-я департамента ген. штаба, 1849. – С. 224.

48. Вигель Ф. Ф. Вказ. праця. – С. 11.

49. ДАОО, ф. 1, оп. 218 (1821 р.), спр. 4, арк.1 зв – 2, 23.

50. Штат причтам, состоящих при городских церквях херсонской епархии // Херсонские епархиальные ведомости. – Одесса, 1861. – № 10. – С. 117.

51. Списки населенных мест Херсонской губернии за сведениями 1859 года. – СПб, 1868. – С. 4.

52. Экономическое состояние... – С. 39.

53. ДАОО, ф. 1, оп. 220, (1806 р.), спр. 8, арк 177, 180.

54. Надеждин Н. И. Вказ. праця. – С. 317.

55. Мінц М. О. Початкова освіта першої половини XIX ст. на території Херсонської губернії / М. О. Мінц // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. – Вип. 22. – Херсон, 2006. – С. 235.

56. Херсонские губернские ведомости – 1847. – № 33. – 14 августа.

57. Овидиополь // Семёнов-Тян-Шанский П. П. Вказ. праця. – С. 588.

58. Аргатюк С. С. Вказ. праця. – С. 251.

59. Надеждин Н. И. Вказ. праця. – С. 314.

Гулянович И. М.

Социотопография Овидиополя в дореформенный период

В статье рассмотрена социотопография Овидиополя. Исследованы социально-экономическое развитие, структура землепользования. Выделены особенности социального состава населения, его изменения и трансформация. Рассмотрено формирование социальной инфраструктуры города.

***Ключевые слова**: социотопография, Овидиполь, Скурта, Молдованка, вольные матросы.*

Hulianovych Ihor

Sociotopography of Ovidiopol in the prereform period

A sociotopography of Ovidiopol is considered in the article.The features of the social structure of the population, its changes and transformation are highlighted. Formation of the social infrastructure of the town is considered.

***Key words:** sociotopography, Ovidiopol, Skurta, Moldovanka, freestyle sailors.*

УДК 930(477.7+479.22)

Олександр Музичко (м. Одеса)

Грузинські місця пам'яті Одеси та інших місцевостей Південної України: виникнення, історія, легенда

Метою цієї статті є дослідження стану місць пам'яті на території Південної України, зокрема, Одеси, пов'язаних з історією грузинської національної спільноти у цьому регіоні.

Ключові слова: *Одеса, грузини, місця пам'яті, Південна Україна.*

Завдяки французькому історику П'єру Нора в лексикон багатьох європейських країн увійшло поняття «Місце пам'яті» або «пам'ятне місце», яке тісно пов'язане з більш широкими поняттями «Історична пам'ять» і «колективна пам'ять». Згідно П. Нора, місце пам'яті у всіх сенсах цього слова охоплює діапазон від найбільш матеріального і конкретного, географічно певного об'єкта до об'єкта найбільш абстрактного та інтелектуально сконструйованого. Тобто місцем пам'яті може бути конкретне географічне місце, пов'язане з певною подією, але також і пам'ятник, музей, архів, символ, художній твір, певна організація або саме історична подія. Об'єкт стає місцем пам'яті, коли уникає забуття, викликає емоцію у певної спільноти [1].

Метою цієї статті є дослідження стану місць пам'яті на території Південної України, зокрема, Одеси, пов'язаних з історією грузинської національної спільноти у цьому регіоні. Єдиним прикладом систематизації та функціонального наповнення грузинських місць пам'яті у Південній Україні є Крим, нині, на жаль, окупований Російською Федерацією. У Сімферополі в 2012 р. в Кримському етнографічному музеї, за участі в якості консультантів грузинської громади, було створено історико-культурний маршрут «Народи Кавказу і Крим. Грузини» для прихильників ностальгічного, патріотичного, паломницького, наукового туризму. Загальна тривалість від 1 до 7 днів (за вибором). Опублікований змістовний і поліграфічно якісний буклет. Але загалом, процес систематизації місць пам'яті ще далекий від завершення.

Найсуттєвішим місцем пам'яті є назви: вулиць, скверів, закладів тощо, оскільки вони найбільше звертають на себе увагу обивателя, не вимагають від нього спеціальних зусиль, безпосередньо втягують мислення в процес історичної пам'яті, навіть поза волею людини, який сприймає їх як належне в побуті, роботі та ін. Передусім слід згадати про такі назви вулиць як Грузинська, Шота Руставелі в Одесі, Батумська в Севастополі. Не будучи власне місцями пам'яті для південноукраїнських міст, ці назви актуалізують Грузію, викликаючи відповідні асоціації, нагадують про українсько-грузинські зв'язки і побратимські-партнерські відносини. Дещо інша ситуація з генералом, героєм 1812 р., Петром Івановичем Багратіоном, ім'ям якого названа вулиця в Сімферополі, туристичні об'єкти в Ялті та Судаку. З особистістю князя пов'язана тільки Ялта, причому опосередковано: тут знаходився маєток Єлизавети та Віри Багратіон, внучатих племінниць князя, які жили тут до середини XX ст. і, ймовірно, були поховані у Криму.

У чомусь схожа, але в той же час і зі значним негативним відтінком, ситуація з назвами на честь грузинських більшовиків Г.К. Орджонікідзе та Ф.І. Махарадзе. Безумовним лідером серед назв вулиць є Орджонікідзе (вулиця в Одесі (тепер їй повернуто назву Розумовського), Херсоні, Севастополі, Ізмаїлі, Миколаєві, Керчі, а також назви скверів, заводів і т.п. Біля Феодосії знаходиться селище Орджонікідзе. Назви з'явились вже незабаром після смерті радянського лідера наприкінці 1937 р. Слід зазначити, що Г. Орджонікідзе проїздом відвідував Херсон під час громадянської війни з особливими повноваженнями В. Леніна в якості надзвичайного комісара району України. Він організував відправку продуктів з ще не пограбованих більшовиками районів Південної України в уже голодуючу під їх владою Росію.

Втім, навряд чи цей епізод дає підставу пов'язувати особистість Орджонікідзе з Херсоном і, тим більше, в такій мірі увічнювати його. Після війни влада докладали чимало зусиль для підтримки культу С. Орджонікідзе. У Херсоні в сквері на розі вул. Жовтневої революції та Леніна в 1946 р. йому встановили пам'ятник. 1959 р. його демонтували, а новий пам'ятник встановили біля нафтозаводу. Сквер донині називається ім. Орджонікідзе. Іменем Орджонікідзе названі Херсонський нафтопереробний завод. Згадка про Орджонікідзе віддає данину пам'яті одному з творців радянського злочинного режиму, багато зла принісшого і грузинському народу.

Ще більший негатив повинен викликати той факт, що з радянських часів в Генічеську та Херсоні існують вулиці, названі на честь ката Грузинської демократичної республіки у 1921 р. Ф. Махарадзе. Історія називання вулиці відображає історію українсько-грузинських зв'язків. 1937 р. Генічеський район України та Махарадзевський район Грузії уклали між собою договір про соціалістичне змагання. Довгий час райони обмінювалися делегаціями, а в 1967-1968 рр. відбулися урочистості з нагоди 30-річчя підписання цього договору. Одна з вулиць міста тоді і була названа ім'ям Ф. Махарадзе. По обидва її боки зеленіють незвичайні для цих місць дерева – самшит, платани, туї, кавказькі ялинки, привезені з Грузії. Втім, для непосвячених вулиця Махарадзе привносить в Генічеськ і Херсон грузинський колорит, асоціюється з відомою особистістю грузинського актора та спортивного коментатора Коте Махарадзе. На одному з будинків цієї вулиці закріплена дошка з таким змістом: «вулиця Махарадзе названа на честь дружби українського та грузинського народів. 1967 р.». На вуличній табличці значиться тільки: «вул. Махарадзе», отож зрозуміти на честь якого Махарадзе названа вулиця непросто. Аналогічна ситуація в Херсоні. Водночас у південноукраїнських містах є вулиці, які своїми назвами нагадують про осіб, безпосередньо пов'язаних з Південною Україною та більш достойних людях, аніж Г. Орджонікідзе та Ф. Махарадзе.

Однак, головним досягненням радянського періоду став пам'ятник українсько-грузинської дружби, встановлений в 1967 р. на перетині проспекту Миру з вулицею Махарадзе в Генічеську. Скульптурна група: тримаючись за руки, стоять поруч українець і грузин, з медаллю-зіркою «Героїв соціалістичної праці» на грудях в обох. Автор скульптурної групи – заслужений діяч мистецтв Грузинської РСР С. Урушадзе. Путівник по Генічеську 1964 р. видання так описував цей пам'ятник: «На вулиці Махарадзе, біля входу в сквер, встановлена чудова скульптура; Напівобнявши стоять українець і грузин, руки їх злилися в міцному потиску. Цей пам'ятник-подарунок грузинських друзів. Символ дружби трудящих двох районів – Генічеського району Української РСР і Махарадзевського району Грузинської РСР. Більше двадцяти п'яти років тому уклали вони договір про соціалістичне змагання. Щорічно делегації генічан їдуть до Грузії, а гості з Махарадзе відвідують Генічеськ, щоб підбити підсумки змагання, поділитися досвідом...». Хоч і виконаний за канонами соцреалізму, пам'ятник, викликає позитивне враження своїм символізмом, зрозумілою образністю і виразністю.

Процес називання вулиць іменами жителів південноукраїнських міст, що залишили реальний слід в їхній історії, веде свій початок з XIX ст. Так, ім'я градоначальника Керчі у 1833 – 1850 рр. З. С. Херхеулідзе було увічнено у назві Керченської вулиці. Вулиця змінила свою назву спочатку на «Соляну слобідку», потім стала носити ім'я П. Л. Войкова, а у 1959 р. була названа на честь художника-мариніста І.К. Айвазовського. На початку 2003 р. на вулиці Айвазовського встановлено меморіальну дошку в пам'ять про те, що спочатку і досить тривалий час вона називалася Херхеулідзевською. Серед городян виникла ініціатива установити на цій вулиці пам'ятник градоначальнику. Першою зробила внесок у фонд будівництва пам'ятника своєму знаменитому прапрадіду Т.А. Глонти. Але відомостей про успішне завершення проекту у нас немає.

У новітній історії першими були відзначені в назвах вулиць герої Другої світової війни, учасники боїв за південноукраїнські міста і підпілля. У Сімферополі ім'ям Зої Рухадзе назвали вулицю і школу. З ветеранів війни такої честі в Херсоні удостоївся Георгій Давидович Шенгелія (1908- 1981). До кінця листопада 1943 р. бійці батальйону майора Г. Шенгелія зайняли райцентр Херсонської області селище Гола Пристань і вийшли південніше міста Херсон. Лінія

фронту по Дніпру в цьому районі стабілізувалася до березня 1944 р. Г. Шенгелія придумав план подвійного форсування Дніпра – відволікаючий і основний. У ніч на 13 березня 1944 р. одна із стрілецьких рот батальйону приступила до демонстраційного форсування Дніпра прямо навпроти Херсону. Але бійці роти перевиконали завдання – вони захопили острів Мало-Потьомкінський, на західному березі хутір П'ятихатки і увірвалися на околицю Херсону. З іншим складом батальйону Г. Шенгелія форсував Дніпро південніше Херсона в районі сіл Кузьменко та Глинище. Г. Шенгелія особисто повів своїх бійців вглиб ворожої оборони, вибив супротивника з укріпленого рубежу, забезпечивщи переправу іншим підрозділам полку. 28 березня 1944 р. батальйон майора Г. Шенгелія брав участь у боях на південних околицях Миколаєва, у складі 5-ї ударної армії з боями дійшов до Одеси, беручи участь у вуличних боях. За мужність і героїзм, проявлені під час боїв за визволення Півдня України, Г. Шенгелія 3 червня 1944 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу.1967 р. йому було присвоєно звання «Почесний громадянин міста Херсон».

Правда, нових «грузинських вулиць» довелося чекати довго. У квітні 2001 р. сесія Іллічівської міськради прийняла рішення увічнити пам'ять першого начальника Іллічівського морського порту В. Хантадзе, присвоївши його ім'я вулиці міста, що раніше називалась Будівельна. У лютому 2013 р. за рішенням Одеської міськради провулок Цегельний в Приморському районі був перейменований у провулок Каркашадзе на честь заслуженого будівельника України Гіві Каркашадзе.

Найбільш очевидним місцем пам'яті є некрополі і часто встановлені на них пам'ятники. Ці грузинські місця пам'яті майже не збереглися, хоча XIX і особливо початок XX ст. дали приклади не тільки існування таких місць, а й прагнення грузинів надати їм символічне, націєтворче значення. Відомо, що на надмогильному пам'ятнику З. Херхеулідзе в Керчі було накреслено «Незабутній для Керчі». Конкретних відомостей про долю цього пам'ятника немає, але зрозуміло, що він був знищений в числі інших при знесенні старого цвинтаря в Сімферополі в радянський період. На І-у кладовищі Одеси був похований у 1862 р. «звільнений від турецького невільництва син убитого турками жителя Озургетського повіту» Максим Абрамович Ломадзе (помер 13 березня 1862 р. на 13 році життя) [2]. Могила існувала до ліквідації кладовища у 1930-х рр.

Після смерті одеського хіміка А. Клдіашвілі, загиблого в Одесі у 1905 р. від рук російських чорносотенців, професори, викладачі та студенти Новоросійського університету прийняли безпрецендентне рішення поховати героя у дворі університету, але на прохання матері тіло упокоїли у рідній землі. 12 листопада 1905 р. члени академічного союзу Новоросійського університету запропонували Раді професорів увічнити пам'ять А. Клдіашвілі та інших убитих під час погрому студентів. Зокрема, його колишні колеги пропонували встановити пам'ятник-бюст А. Клдіашвілі у дворі університету біля хімічної лабораторії [3].

Після смерті інщго хіміка, професора Новоросійського університету В.М. Петріашвілі до Товариства поширення освіти серед грузинів надійшли пожертви на заснування школи ім. В. Петріашвілі або інше увічнення його пам'яті: від П. Меликишвили та Я. Бардаха – 100 руб., А. Медведєва – 25, Н. Зелінського – 50, князя Тавгерідзе Н.– 25 руб, від дворянських зборів Тифліської губернії – 110 руб., від мешканців Сухумі – 70 руб. [4]. Але ці плани не були реалізовані. Вдалося лише за проханням викладачів фізико-математичного факультету повісити портрет покійного грузинського хіміка у приміщенні Новоросійського університету [5]. Символічним був акт поховання, цинкову труну опустили у склеп та заклали до верху камінням. Все було влаштовано так, щоб труну можна було в будь-який момент вийняти і відправити на Батьківщину, так як вже незабаром після звістки про смерть В. Петріашвілі до влади з цим проханням стали звертатися представники грузинської громадськості. Зокрема про це просила Кутаїська міська управа відзначаючи, що життя покійного є прикладом служіння Батьківщині. Про це ж просило Тифліське товариство грамотності, з'їзд марганцепромисловців в Грузії, правління Михайлівського дворянського земельного банку в Кутаїсі. У листі до Катерини Петріашвілі її знайомий висловлював радість тим, що «кавказці вміють любити своїх синів Кавказу і цінують їх» [6]. Однак, уряд так і не дозволив поховати професора в Грузії.

До 1920-х рр. на могилі В. Петріашвілі регулярно проводилися поминальні церемонії. 1913, 1917, 1918 рр. грузини, разом із шанувальниками покійного вченого, організовували в день його поховання панахиди біля його могили [7].

Найбільше значення для розширення кола грузинських місць пам'яті мала Друга світова війна. Слід зазначити наявність на території міст та сіл Південної України численних поховань грузинських вояків Другої світової війни, полеглих при обороні або відвоюванні цих населених пунктів. За результатами фронтального перегляду відповідних томів «Книги пам'яті України» можна зробити висновок, що 74 грузинських воїни, загиблі під час оборони та відвоювання Одеси, за винятком І. Берішвілі, поховані на території Одеси та Одеської області. Зокрема, на ІІ-му християнському, Криво-Балківському і Латівському кладовищах Одеси поховано 14 грузинських вояків. На кладовищах 21 з 26 районів Одеської області (за винятком Арцизького, Савранського, Тарутинського, Фрунзенського та Ширяївського) поховано 60 грузинських вояків. У Херсонській області поховані 33 грузинських вояки. У братській могилі с. Михайлівка поховані рядові І. Гогашвілі, Г. Ломгадзе, І. Хataладзе, гвардії молодший лейтенант Ш. Джінжалія, старший лейтенант, командир взводу 221 полку 61 стр. дивізії В. Лешкавелі. Всі вони загинули 1944 р. У братській могилі біля с. Саги Цюрупинського району Херсонської області поховані, загиблі у 1943 р., рядові М. Кабаладзе, Ш. Хапілідзе, М. Кабаладзе, С. Шарашидзе, Є. Кокая. У братській могилі в с. Рівне Генічеського району Херсонської області покояться капітан Й. Ціцкішвілі, рядові М. Бердзенішвілі, А. Гогелія, Ш. Гагнідзе. Рядовий О. Хведелідзе – в с. Костянтинівка Новоодеського району Миколаївської області. Безумовно, ці дані не є повними.

Тисячі грузинських вояків поховані в Криму, головними центрами пам'яті є с. Глазьєвка неподалік Керчі та Сапун-гора біля Балаклави та Севастополя. У Глазьєвці в радянський час був встановлений меморіал, на якому викарбовані імена всіх похованих. Їх близько 4 тис., у тому числі шість Героїв Радянського Союзу. На постаменті портрети солдатів, зокрема грузинів, та пам'ятна дошка з написом російською та грузинською мовами: «Вічна пам'ять воїнам-грузинам, полеглим в боях за Батьківщину у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.». 1991 р. тут же встановили пам'ятник воякам грузинської дивізії, які загинули в боях за Керч. У складі цієї дивізії воювали люди багатьох національностей, але більше половини з них були грузинами. Урочисте відкриття відбулося 13 червня 1992 р., на цю подію прибула грузинська делегація на чолі з віце-мером Тбілісі Г. Гоциридзе. До складу делегації входив син загиблого під Керчю офіцера, професор Тбіліського держуніверситету Н. Асатіані, отець Іоан – священик Сіонського кафедрального собору. С. Тавадзе згадував, що «на відкриття з'їхалися представники грузинської діаспори, міністр оборони Грузії, дипломати, військові, матері загиблих...» [8].

2005 р. за ініціативою лідера керченських грузинів С. Товадзе біля входу на військовому цвинтарі було встановлено пам'ятник загиблим грузинським воїнам архітектора А. Морозова, скульпторів В. Будіна та А. Мельникова. Пам'ятник виглядає як модель каплички з хрестом і дзвоном, на арці написано російською та грузинською мовами: «Перехожий пам'ятай! Тут спочивають загиблі за нашу і вашу свободу грузинські вояки».

Ще величнішим є меморіал воїнам 414-й грузинської дивізії, полеглим в боях за Севастополь, встановлений на 10-й км. Балаклавської шосе на південно-західному схилі Сапун-гори в 1961 р. (скульптор Т.І. Сихарулідзе, архітектор А.Н. Гокадзе). 414-а дивізія, сформована в Грузії, відвойовувала Північний Кавказ та Крим. 7-12 травня 1944 р. у складі Приморської армії 4-го Українського фронту вона брала участь у битві за Севастополь. У дні відвоювання Севастополя дивізія під командуванням генерал-майора В.С. Дзабахідзе наступала на напрямку головного удару. Лівий її фланг брав участь у штурмі висоти Гірської, а частини, що знаходилися на правому фланзі, билися на рубежах Сапун-гори. Запеклими були бої 9 травня 1944 р., коли штурмові загони дивізії наступали вздовж Балаклавського шосе, прориваючись зліва від Сапун-гори на плато. Тут штурмуючи ворожі позиції загинули смертю хоробрих понад тисяча її вояків. Частина загиблих похована на 10-му км. Балаклавського шосе в двох братських могилах (понад 250 осіб). 1944 р., тут був споруджений обеліск.

Сімнадцять років потому, на цьому місці звели новий пам'ятник. На широкому пірамідальному постаменті з сірого граніту височіє стрункий обеліск, нижня його частина прикрашена грузинським національним орнаментом, на гранях обеліска укріплені мармурові меморіальні дошки з написами російською та грузинською мовами: «Вічна слава героям 414-й Грузинської Анапской Червонопрапорної стрілецької дивізії, полеглим в боях за визволення міста Севастополя 7-12 травня 1944 р.» і слова великого грузинського поета Шота Руставелі: «Краще смерть зі славою, ніж безславних днів ганьба».

В інших місцях братських поховань грузини окремо не виділені. Однак, це не означає, що ці місця не користувалися увагою як місця пам'яті грузинів. Перш за все, мається на увазі меморіал героям Аджимушкайських каменоломень в Керчі, захисникам Керчі. У 1982 р. з ініціативи Е. Шеварднадзе була створена спеціальна наукова група з вивчення подій у Керчі та в Аджимушкаї 1942 р. Рештки воїна для Могили Невідомого солдата, спорудженої в Тбілісі, були взяті з Аджимушкайских каменоломень. В кінці 2012 р. в Тбілісі показали документальний фільм про грузинів, які загинули в Керчі [9].

Найбільш увічненою для пам'яті нащадків є замучена нацистами підпільниця Зоя Рухадзе. Їй споруджені пам'ятники в Сімферополі та Тбілісі, присвячені п'єса і поема, про подвиги двох Зой – Космодем'янської та Рухадзе – нагадують їх космічні «двійники» – дві зірки, імена яких – ЗОЯ-1 і ЗОЯ-2 затверджені міжнародним планетним центром. 1970 р. в Сімферополі кіностудія «Грузія-фільм» зняла фільм про Зою Рухадзе «Дівчина з камери № 25» (автори сценарію Г. Сіверський та Р. Ебралідзе, режисер – Д. Ронделі). Такий рівень увічнення і прославлення є наслідком радянської пропаганди, прагненням створити аналог Зої Космодем'янської, який, як уже відомо, не позбавлений проблемних місць.

Новою формою поминання загиблих воїнів Другої світової війни стало спорудження церкви Св. Ніно в Керчі, спеціально приурочене до 9 травня і присвячене пам'яті полеглих. Грузинські меморіали Другої світової війни є місцем паломництва грузинських делегацій [10]. Братську могилу в Керчі, де похований його батько, відвідував Вахтанг Кікабідзе. Особливо урочистим і багатолюдним було зібрання у 2002 р. в Глазьєвці, в якому взяв участь посол Грузії в Україні Г. Катамадзе. В той же час, в Грузії є пам'ятники – своєрідна перекличка пам'яті з південноукраїнськими містами і селами: на честь дружби і братерства українського і грузинського народів у с. Шрома споруджено пам'ятник, на якому зображені грузинська мати Мелінка Мжаванадзе і поранений воїн-українець Василь Лаврентьєв з с. Рівного Херсонської області. У пресі непоодинокими були повідомлення про вандалізм по відношенню до місцевих грузинських пам'ятників і могил [11].

У ніч на 28 квітня 1944 р. в районі Севастополя командир торпедного катера Олександр Георгійович Кананадзе (1916-1999) потопив транспорт супротивника водотоннажністю 5 000 тонн. 1944 р. йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, у Севастополі йому встановлено бюст на алеї Слави. 4 квітня 1944 р. лейтенант, представник княжої грузинської династії, Дмитро Олексійович Шервашидзе (1919-1944) загинув під хутором Тарасівка Іванівського району Одеської області разом з 46 бійцями своєї роти. Лейтенант і його бійці були поховані тут же у братській могилі. У 2007 р. зусиллями Грузинського одеського товариства «Сакартвело» та сільської ради було встановлено погруддя война, на його честь була названа вулиця села. У процесі пошуку родичів лейтенанта взяло участь Генеральне консульство Грузії в Одесі.

Пізніше, на будівлі Одеського морехідного училища ім. А.І.Маринеско за адресою Канатна №8 було встановлено меморіальну дошку випускнику училища 1948 р., капітану далекого плавання, Герою соціалістичної праці, ветерану війни, кавалеру медалі «За бойові заслуги», Сергію Левановичу Дондуа. Крім дошки на вулиці Канатній ім'я С. Дондуа увічнено серед тридцяти нових нових імен на Стіні Героїв (маються на увазі герої СРСР і герої соціалістичної праці СРСР) в Одесі, відкритої в квітні 2013 р. [12].

Початок XXI ст. ознаменувався справжнім проривом в актуалізації грузинських місць пам'яті. Головна подія 2007 р., в процесі встановлення грузинських місць пам'яті, відбулося неподалік від Алушти в Кучук-Ламбатський бухті, де в травні на Прідворцовий площі санаторію «Утес» був встановлений пам'ятник

княжні Анастасії Гагаріній (Орбеліані) – бронзова скульптура «Пам'ятник коханню» – молода жінка з трояндою в руці. Подія була приурочена до сторіччя зведення замку Гагаріних, де нині розташовується санаторій. Грузинська княжна Тассо Давидівна Орбеліані і князь Олександр Іванович Гагарін одружилися в Грузії, де служив князь. Їхній шлюб був щасливим, однак через три роки князя вбили. У 1857 р. Анастасія в скорботі усамітнилася, а через півроку переїхала в Крим до маєтку чоловіка Кучук-Ламбат. Тут в 1902 р. у віці 70 років княгиня почала будівництво палацу, реалізуючи мрії чоловіка. Для проектування палацу, домової Олександро-Невської церкви і винних погребів та нагляду за будівництвом був запрошений відомий архітектор М.П. Краснов. Палац виконаний в мотивах модернізованої стародавньо-німецької архітектури, а церква – візантійської. Фасад будівлі облицьований керамічною плиткою золотавого кольору, замовленої в Італії, вікна прикрашає «венеціанське» скло з Франції, а дах покриває німецька черепиця. Над головним входом розташований родовий герб князів Гагаріних і напис латиною: «У давнині – сила». 1907 р. у пам'ять про свого чоловіка княгиня Гагаріна побудувала невеличку лікарню на кілька ліжок, де на власні кошти містила лікаря і медперсонал. Лікар надавав безкоштовну медичну допомогу жителям довколишніх сіл. У цьому ж році княгиня померла і була похована у дворику домової Олександро-Невської церкви. Унікальність палацу в тому, що це єдине місце пам'яті (причому подвійне – про чоловіка і про саму княжну), створене грузином (безумовно, слід пам'ятати і про будинки Каркашадзе, але вони не мають туристичного та меморіального значення, крім назви).

Успадкувала маєток її племінниця, княгиня Олена Тархан-Моураві. Княгиня ретельно стежила за порядком, організувала чітку роботу всього господарства маєтку. Після революції маєток перетворився на будинок відпочинку, а княгиня доживала віку в двох кімнатах палацу. Тут склала вона каталог своєї багатої бібліотеки, яку подарувала будинку відпочинку. О. Тархан-Моураві померла в 1922 р., у віці 72 років.

Відкриття пам'ятника княгині Анастасії відбулося в рамках фестивалю «Особистості Криму – творці історії», бронзову скульптуру освятив настоятель гурзуфській церкви отець Дмитро [14].

У 2010 р. в Миколаєві в рамках святкування дня заснування міста відкрито меморіальну дошку корабелу Н.Л. Чантурія на Жовтневому проспекті № 329, де він довгий час жив і працював. 27 лютого 2008 р. в Одесі відбулася церемонія відкриття меморіальної дошки чемпіону з вільної боротьби Амуру Дудучава в ресторані «Сакартвело» (об'їзна дорога, розвилка на ст. Усатове). Наприкінці травня 2015 р. на будинку Одеської кіностудії відкрито меморіальну дошку видатному кінорежисеру та скульптору І.П. Кавалерідзе, який у 1930-і рр. відзняв тут низку фільмів, зокрема, «Коліївщину». 22 серпня 2012 р. в Ялті при вході в міську філармонію урочисто відкрили меморіальну дошку в пам'ять почесного консула Грузії в Криму, почесного громадянина Ялти, директора Ялтинського відділення Кримської державної філармонії Елгуджі Григоровичу Кепуладзе (1937-2011).

Отже, якщо порівняти чисельність грузин в Південній Україні з грузинськими місцями пам'яті в цих землях, то ситуація виглядає досить сприятливою. Використані всі види увічнення пам'яті про грузинів, зокрема, досить оригінальні і креативні. Однак, якщо враховувати величезний внесок конкретних осіб в різні сфери життя, то ми побачимо і факти історичної несправедливості, коли багато видатних грузинів так і не удостоїлися заслужених місць пам'яті (наприклад, В. Петріашвілі, П. Меликішвілі, Т. Горгіладзе). Наповнення місць пам'яті більш виразним південноукраїнським грузинським змістом і виправлення конкретних випадків несправедливості і забуття має стати одним із пріоритетних завдань грузинських товариств, одним з методів і напрямів їх роботи. Південноукраїнська топоніміка відображає не тільки реальних грузинських героїв краю, а й символи радянської пропаганди, пов'язані з Грузією. Новітні тенденції дають підставу сподіватися, що надалі перевага остаточно закріпиться за представниками першої групи, а також географічними грузинськими назвами. Очевидно, розширення та популяризація грузинських місць пам'яті має важливе значення для розвитку туризму на багатому на цікаві та знакові місця півдні України.

Джерела і література

1. Нора П. Теперешнє, нація, пам'ять. – К., 2014. – С. 99 – 108.

2. Смирнов В.І., Губарь О. Первые некрополи Одессы. – Одесса, 2012. – С. 60.

3. Одесские новости. – 1905. – 15 ноября.

4. Одесские новости. – 1908. – 8 августа.

5. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 45, оп. 4, спр. 1531, арк. 18.

6. ДАОО, ф. 163, оп. 1, спр. 7, арк. 1

7. Южная мысль. – 1913. – 21 апреля; Одесский листок. 1917. 25 июля; Одесский листок. – 1918. – 8 августа.

8. Бондаренко В. Память грузинского сердца ... «непротокольное эссе» // Режим доступу: http: / / gazeta. zn. Ua / POLITICS / pamyat_ gruzinskogo_ serdtsa_ neprotokolnoe _esse.html

9. Режим доступу: http: // www. obzor. crimea. Ua / stare. Php? mark = 60 & day = 8 & month = 05 & year = 2005.

10. Моряки-чорноморці поклали квіти до братських могил грузинських і вірменських вояків // Режим доступу: http: // www. newsebastopol . Com / news / novosti_sevastopolya/ Moryaki_ chernomortsi_ vozlogili_ tsveti_k_bratskim_mogilam_gruzinskih_i_ armyanskih_voinov

11. Пам'ятники радянським воїнам в Сімферополі перетворені на сміттєзвалища пляшок і шприців // http: // www. simferopol. org / modules / news / print. Php? storyid = 3164

14. Режим доступу: http://www.partenit.ru/cgi-bin/ news2007/ shownewstext. cgi?id=230

15. Алуштинский вестник. – 2007. – 25 мая.

Александр Музычко

Грузинские места памяти Одессы и других местностей Южной Украины: возникновения, история, легенда

Целью этой статьи является исследование состояния мест памяти на территории Южной Украины, в частности, Одессы, связанных с историей грузинской национальной общины в этом регионе, а также украинско-грузинскими связями.

***Ключевые слова**: Одесса, грузины, места памяти, Южная Украина.*

Alexandr Muzychko

Georgian memory space of Odesa and other areas of Southern Ukraine: origins, history, legend

The purpose of this article is to study the state of the memory locations in Southern Ukraine, particularly in Odesa, related to the history of the Georgian national community in the region, as well as the Ukrainian-Georgian relations

***Key words**: Odesa, georgians, places of memory, Southern Ukraine.*

Літопис українського краєзнавства

УДК 908.000.141(477)"17-19": 908.001.82(477)

Олександр Гончаров (м. Київ)

Науковий потенціал краєзнавства: ретроспективний погляд, сучасний стан та шляхи підвищення ефективності

У статті здійснена спроба аналізу наукового потенціалу краєзнавства. Простежується розвиток наукового складника краєзнавства від XVIII ст. до сьогодення. Особлива увага приділяється розвитку наукової тенденції в краєзнавстві під час організаційного утвердження краєзнавчого руху (20-ті роки XX ст.). Аналізуються шляхи інтенсифікації когнітивної функції сучасного краєзнавства, його подальшого розвитку як наукової галузі.

Ключові слова: краєзнавство, краєзнавчий рух, науковий потенціал, наукова тенденція, когнітивна функція.

Соціокультурна роль краєзнавства у житті суспільства ні в кого з науковців, здається, не викликає сумніву. Зокрема зазначається, що перетворившись у масовий громадський рух, краєзнавство виступає в ролі потужного культуротворчого чинника, сприяє розвитку національного почуття, любові до рідного краю тощо [7, с.21; 20, с.212]. Водночас піддається сумніву наукова спроможність краєзнавства, що воно в історіографічному сенсі вичерпало свою когнітивну функцію і т. ін. [20, с.212; 7, с.114-128]. У науковій літературі, зокрема автори статей з історії краєзнавчого руху в журналі «Краєзнавство», неодноразово порушували питання необхідності подальшого розроблення теоретико-методологічних засад краєзнавства [7, с. 11; 15, с. 99; 2, с. 6]. Про нагальну потребу оновлення теоретико-методологічних основ краєзнавства, його категоріального апарату, обґрунтування власної номенклатури наукових дефініцій і понять йшлося й на останньому, V (позачерговому), з'їзді Національної спілки краєзнавців України у доповіді голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта. Зважаючи на складність проблеми, ініціювалася спеціальна дискусія про перспективи краєзнавства, його вузлові теоретичні проблеми, історіософський та інтерпретаційний потенціал [40, с.44-45].

Для того, щоб краще зрозуміти науковий потенціал сучасного краєзнавства і шляхи його подальшої інтенсифікації, спробуємо здійснити огляд становлення і розвитку краєзнавства як спеціальної галузі знань, особливо звернувши увагу на період його організаційного утвердження, коли закладалося розуміння суті краєзнавства як наукового напряму кращими представниками науки. Слід зазначити, що за останні десятиліття значно активізувалися краєзнавчі дослідження, вітчизняна та зарубіжна історіографія поповнилася важливими працями з історії краєзнавчого руху. Водночас відзначимо, що краєзнавство в них розглядається переважно комплексно, як наукова і громадська діяльність. І це цілком виправдано, бо воно таким і є. Проте під таким кутом зору дещо розмивається бачення наукового складника краєзнавства. Тому, спираючись на джерела та сучасні наукові дослідження, варто закцентувати увагу саме на розвитку краєзнавства як наукового напряму. Це завдання й ставить перед собою автор статті, не претендуючи, звісно, на істину в останній інстанції з огляду на складність проблеми.

Як і кожна наука, краєзнавство у своєму розвитку пройшло чотири основні етапи, а саме: витоки, зародження, становлення, утвердження (організація). Ці досить тривалі етапи М. Кострица та М. Пістун уважають відправними у визначенні періодизації історії краєзнавства [21, с. 42]. Крізь призму цих етапів висвітлюється історія становлення й розвитку краєзнавства в Україні і в навчальних посібниках [28, с. 10-74].

Зважаючи на обмежений обсяг та мету статті не будемо зупинятися на ранньому етапі (стихійно-описовому за М. Пістуном), лише

зазначимо, що в цей період, особливо в пізньому середньовіччі і на початку модернової доби, було закладено засади для розвитку наукового краєзнавства.

У другій половині XVIII ст. сталися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень, що призвело до появи другого етапу – зародження наукового краєзнавства в Україні (цілеспрямовано-описовий етап за М. Пістуном), який тривав до середини XIX ст. Для цього етапу розвитку краєзнавства характерне вдосконалення статистично-описових методів регіонального дослідження, підготовка монографій, книг, атласів, підвищення ролі університетів як центрів краєзнавства, організація перших науково-громадських товариств та музеїв. Принагідно зазначимо, що науковці під час вивчення територій, розуміючи, що це масштабна робота, намагалися залучити до досліджень місцеве населення. Ця традиція в Російській імперії бере початок з XVIII ст. і яскраво виявилася в діяльності В. Татищева (30-ті роки), М. Ломоносова (60-ті роки) та ін., в Україні – Ф. Туманського (1779 р.), які розробляли відповідні анкети-програми дослідження територій. На цьому етапі було підготовлено умови для становлення і утвердження краєзнавства як наукової галузі і навчально-просвітницької дисципліни.

Третій етап – становлення українського краєзнавства охоплює другу половину XIX – початок XX ст. Тоді краєзнавство розвивалося в руслі статистично-економічних та фольклорно-етнографічних досліджень народного побуту. Проте описово-статистичні методи поступилися науковим методам аналізу і синтезу, узагальнення, а краєзнавчі дослідження базувалися переважно на методології позитивізму, яка утверджувала пріоритет джерелознавства і достовірності у висвітленні подій і фактів. Базою цього слугувала діяльність Київської археографічної комісії, яка видала 35 томів «Архива Юго-Западной России» (1859–1914), що вмістили понад 200 тисяч документів з регіональної історії України XIII – початку XIX ст., монографії і статті, й сприяла розвитку краєзнавства.

Водночас у другій половині XIX – на початку XX ст. в усіх губерніях України проходив процес становлення краєзнавства та краєзнавчого руху. Цьому сприяла діяльність статистичних комітетів, зокрема чернігівського [34, с. 35-40]. У 70–80-х рр. XIX ст. для розвитку краєзнавства чимало зробило Чернігівське земство та його статистичний відділ. У розгортанні наукових досліджень на місцях важливу роль відігравали наукові товариства [10].

Важливо також зазначити, що на цьому, третьому, етапі виникає і поширюється термін «краєзнавство». Науковці зазначають, що краєзнавству довго не щастило з «пошуком імені» – упродовж всього XIX ст. воно лишалося «безіменним» оскільки відповідного поняття немає ні у словнику Даля, ні в енциклопедії Брокгауза та Ефрона [7, с. 92]. Його не подає й Борис Грінченко в словнику української мови [6, с. 68]. Разом з тим, у XIX ст. дослідження «рідного краю» у Наддніпрянській Україні вписувалося в систему «вітчизнознавства», «батьківщинознавства» («отечествоведения»), яке з середини століття запроваджувалося в систему навчання і з якого виводили корені поняття «краєзнавство» відомі дослідники 20-х років XX ст. – І. Гревс та ін. [7, с. 92, 102, 105]. Творець народної національної школи в Україні, видатний педагог К. Ушинський (1824–1871 рр.) наповнив уживаний тоді термін «батьківщинознавство» загальнопедагогічним змістом. Автор підручників «Рідне слово» і «Дитячий світ» теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі та започаткував практику шкільного краєзнавства [5, с. 10; 28, с. 83-84]. Нерозривно пов'язувала виховання й навчання дитини з краєзнавством відомий педагог і просвітник С. Русова (1856–1940 рр.), автор першого шкільного підручника «Початкова географія», виданого українською мовою [5, с. 13; 16, с. 26].

Якщо в Наддніпрянській Україні в XIX ст. був поширений термін «батьківщинознавство», то в західному регіоні України у другій половині XIX ст. почав застосовуватись термін «краєзнавство» [6, с. 68; 7, с. 97]. Пріоритет у поширенні терміну на українському ґрунті, аргументуванні його наукових основ і суспільної ролі належить І. Франкові, який у краєзнавстві вбачав і засіб наукового пізнання краю, і «перший ступінь, першу прикмету раціональної освіти», засіб виховання причетності до «живого свідомого і об'єднаного організму» [38, с. 117-119]. Я. Верменич висловлює сумнів у тому, що Франко ототожнював галицьке

краєзнавство з усією системою наукового дослідження краю, і зазначає, що «франкове бачення краєзнавства випливало із того розширеного наповнення терміна «народознавство», яке він запропонував, констатуючи факт перетворення однієї з гілок етнографії в універсальну науку про цивілізаційний поступ і місце в ньому України» [7, с. 97-98]. Навіть якщо І. Франко й не ототожнював галицьке краєзнавство з усією системою наукового дослідження краю, то він все ж у краєзнавстві вбачав «нову, багато в чому специфічну сферу наукового пошуку – ту, в якій органічно поєднуються історичні, природознавчі, картографічні, статистичні дослідницькі методи і антропологічно-етнографічні підходи» і «…йому ж належить почесна роль «першопрохідця» у формуванні предметного поля і наукових основ українського краєзнавства» [7, с. 97]. Окрім І. Франка засновником наукового краєзнавства був С. Рудницький (1877–1938 рр.), який по праву вважається фундатором української географії і наукового географічного краєзнавства. Учений відстоював позицію комплексного краєзнавства («Нинішня географія», 1905 р.), яке б ґрунтувалося на синтезі всіх його видів [28, с. 26, 85, 86, 105].

В. Прокопчук зазначає, що шлях до утвердження й конституювання терміна «краєзнавство» був тривалим, що й у роки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. в Українській Народній Республіці, Українській державі функціонував термін «батьківщинознавство» як в усних виступах поборника краєзнавчого підходу до постановки освіти в Україні І. Стешенка, так і в різних нормативних документах [31, с. 32]. І все ж варто зазначити, що термін «краєзнавство» з кінця XIX ст. досить часто трапляється в науковій і науково-популярній літературі як у вузькому, так і в широкому розумінні його змісту [28, с. 85]. На початку XX ст. цей термін остаточно закріплюється у педагогічній теорії, і, відповідно, відбувалося остаточне закріплення краєзнавства як обов'язкового компоненту освіти. У педагогічній думці йшов процес визначення змісту та сутності шкільного краєзнавства [5, с. 13-14]. У 1914 році П. Тутковський у теоретичній праці «Задачи и пределы географии» серед методів дослідження географії чільне місце відводив науковому краєзнавству [28, с. 85].

З погляду аналізу наукового аспекту краєзнавства найбільш важливим і цікавим є четвертий етап – етап організації і розбудови краєзнавства в Україні, в межах якого відбувалося організаційне оформлення краєзнавчого руху. Цей етап включає хронологічні межі від 1917 р. до сьогодення, і має поділ на відповідні періоди. На початку 1920-х років термін «краєзнавство» остаточно витіснив поняття «батьківщинознавство» і почав застосовуватися як до наукових пошуків, так і до громадського руху, спрямованих на вивчення певної території (краю) та захист культурної спадщини.

Значний вплив на виникнення організованого краєзнавчого руху в Росії та інших республіках, в т.ч. й Україні, мала Перша Всеросійська конференція наукових товариств з вивчення місцевого краю (1921 р.) [19]. Науковці зазначають, що взяти участь у роботі конференції запрошували представників периферійних товариств – з конференції вони роз'їхалися вже як «краєзнавці» («краеведы»). Конференція призвела до створення Центрального бюро краєзнавства (ЦБК) і початку масового перейменування провінційних наукових товариств і музеїв у «краєзнавчі» [26, с. 88, 108]. Зазначимо, що в багатьох темах виступів на конференції був присутній термін «краєзнавство», що свідчить про його поширення і активне входження в науковий обіг у той час. Наступні всеросійські конференції конституювалися як краєзнавчі. На перший погляд є дивним, що в тодішніх непростих умовах так стрімко виник новий рух, що можна порівняти зі своєрідним «вибухом». Проте дослідники зазначають, що ще з кінця 1890-х рр. і особливо в останнє десятиліття перед початком Першої світової війни в російській провінції починають масово виникати наукові товариства самого різного дисциплінарного напряму. Були свої причини для їх діяльності і в період громадянської війни. У не менш складні часи післяреволюційних катаклізмів посилилося прагнення місцевих дослідників до об'єднання і координації зусиль, що намітилися ще напередодні Першої світової війни. Це не залишилося непоміченим у Москві, де спробували перехопити ініціативу, що йшла «знизу» [26, с. 84-85, 87-88].

Вище вже зазначалося, що і в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. в усіх губерніях проходив процес становлення краєзнавства

та краєзнавчого руху. «Краєзнавчий і пам'яткознавчий рух початку XX ст. в Україні, – підкреслює Я. Верменич, – мав свої особливості – його виразно підживлювало те пробудження національної самосвідомості, яке вилилося у домагання спочатку широкої автономії, а потім і незалежності України» [7, с. 100].

Фундаментом для розгортання вітчизняних наукових пошуків стало створення у листопаді 1918 р. Всеукраїнської академії наук, у структурі якої працювала низка постійних комісій. У розгортанні наукових досліджень на місцях важливу роль відіграли наукові товариства при ВУАН [35, с. 12, 15].

Починаючи з 1922 р. в Україні термін «краєзнавство», звісно, не без впливу процесів, які відбувалися у краєзнавчому русі РСФРР, остаточно витісняє поняття «батьківщинознавство», відбувається процес швидкого формування мережі краєзнавчих інституцій. У 1922 р. академік А. Лобода очолив утворену при ВУАН Комісію краєзнавства, котра взяла на себе координацію регіональних досліджень в республіці і на середину 20-х років виступила головним центром об'єднання всіх краєзнавчих структур в Україні. Важливим моментом, який характеризував тенденцію розширення діяльності комісії, було заснування її філій у Харкові та Одесі [35, с. 11]. Окрім академічних (центральних) комісій краєзнавства, діяли наукові кафедри краєзнавства в Інститутах народної освіти, кабінети краєзнавства тощо, які інтенсивно створювалися упродовж 1923–1924 р.

Як стверджують дослідники, уже на початку 1920-х років учені та краєзнавці на місцях відчули необхідність об'єднання своїх сил. Час і події вимагали створення в Україні єдиного координаційного центру, який очолив би увесь краєзнавчий рух [17, с. 23]. Національне піднесення, яким супроводжувалася «українізація» в політиці радянської влади, створило умови для концентрації і координації зусиль краєзнавців, поєднання наукових і громадських форм краєзнавчого руху [9, с. 337]. Багато для цього зробив відомий учений, професор Харківського ІНО, голова Слобожанської комісії краєзнавства Д. Зеленін. Ініціативність і наполегливість ученого і групи його однодумців підштовхнули владні структури до проведення Всеукраїнського з'їзду з вивчення виробничих сил і Всеукраїнської конференції краєзнавців у 1925 році. Результатом цієї роботи стала поява координуючого органу – Українського комітету краєзнавства» [11, с. 176-177; 25, с. 22; 32, с. 19].

Я. Верменич, зазначаючи, що функції організації і науково-методичного керівництва краєзнавчим рухом не лише на території РСФРР, а й на теренах тоді ще формально незалежних радянських республік взяло на себе створене при Російській академії наук Центральне бюро краєзнавства, далі пише: «Завданням краєзнавства проголошувалося «найенергійніше збирання і зберігання усяких архівних та інших речових і писемних матеріалів», рятування пам'яток історії і культури, записування усних оповідей…» [7, с. 101]. Ці завдання, безперечно, мали місце й були важливими, на це вказують і інші дослідники [37, с. 42]. Проте вони не вичерпували весь спектр завдань краєзнавства в ті часи, особливо в першій половині 20-х років. Сучасна дослідниця історії науки в Росії М. Лоскутова, автор ґрунтовної статті про витоки і розвиток краєзнавства у 20-ті роки, зазначає, що їй вже давно хотілося почати статтю з провокаційної заяви: «Краєзнавство – це зовсім не те, що ви думаєте!», оскільки спеціалістам, які вивчають 1920-ті роки, епоху становлення і розквіту масового громадсько-наукового руху під такою назвою, добре відомо, що в цей період краєзнавство аж ніяк не вичерпувалося описом місцевого минулого, локальних традицій, «місць пам'яті» чи «слідів минулого». Воно охоплювало значно ширший спектр дисциплін, серед яких важливе місце посідали природничі науки. Останнє, однак, не викликає особливої зацікавленості ні в авторів, які займаються «археологією» російського краєзнавства, ні в спеціалістів з історії природознавства. Маргіналізація природознавчої складової краєзнавства перших десятиліть XX ст., вважає дослідниця, заважає задуматись над тим, яким чином досягалася концептуальна єдність гуманітарних і природничих наук в рамках одного «проекту» [26, с. 83-84].

Повернемося до І Всеросійської краєзнавчої конференції, оскільки важливо знати, як формувалися погляди на краєзнавство в пору організаційного оформлення краєзнавчого руху. Слід підкреслити, що окрім делегатів багатьох провінційних наукових товариств і установ, які прибули на конференцію, до роботи форуму

були залучені провідні вчені центральних наукових установ, працівники нових структур державного управління, котрі за родом своєї діяльності були безпосередньо пов'язані з науковими дослідженнями. Причому гуманітарні і природничі науки були рівною мірою представлені на конференції [26, с. 89-91].

На форумі, зокрема, була представлена московська географічна школа в особі її керівника Д. Анучина і його учнів-географів – О. Крубера, О. Борзова, С. Григор'єв и С. Чефранова. Сам Анучин був прибічником ідеї «суспільної науки», не обмеженої вузькими рамками університетського середовища. В 1890–1910-тих роках саме він став одним із головних пропагандистів ідеї створення загальноросійської асоціації діячів науки за зразком Британської. На сторінках «Русского антропологического журнала» Д. Анучин не раз викладав свою програму пізнання людського різноманіття Російської імперії шляхом суцільного порайонного (погубернського, поповітного, а в ідеалі навіть – поволосного) її описання силами самоорганізованої місцевої спільноти [26, с. 92]. В інтерпретації московських географів анучинської школи краєзнавство було ні чим іншим, як синонімом ландшафтознавства; спільними зусиллями краєзнавці (звичайно, під керівництвом признаних спеціалістів із провідних наукових центрів) повинні були виокремити і всебічно описати природні регіони Росії. В. Богданов, один із головних організаторів конференції, не лише солідаризувався з новою «ландшафтною» концепцією О. Крубера, О. Борзова і Л. Берга, але й прагнув синтезувати її особистими пошуками в галузі історії та етнографії, а головне – використати її для подолання розриву між наукою і російською дійсністю. «Першим завданням краєзнавства, – говорив він, – є вивчення території краю. Всі предмети і всі явища, замкнуті в кордонах крайової території, мають були послідовно вивчені» [26, с. 98-102].

Як вважає М. Лоскутова, В. Богданов, головний «ідеолог» російського краєзнавчого руху в момент його виникнення, доклав чимало зусиль, щоб офіційною програмою руху стала, по суті, вже достатньо добре артикульована в 1900–1910-ті роки ліберальна програма вивчення всього різноманіття природних, культурних та економічних особливостей території держави. Такі суцільні порайонні дослідження передбачалося здійснювати силами самоорганізованої громадськості на місцях, що мало б служити як раціоналізації управління країною в цілому, так і власне формуванню самих регіонів [26, с.103].

Ідеї Богданова знайшли підтримку серед представників академічного середовища, зокрема академіка О. Ферсмана. Ці ідеї, як зазначає М. Лоскутова, знайшли відображення і в підсумковій резолюції І Всеросійської краєзнавчої конференції. Керівництво Наркомосу РСФРР у той час ще допускало відносно самостійний розвиток науково-громадської ініціативи і до кінця 1924 р. дозволяло В. Богданову і лідерам Академії наук скеровувати розвиток провінційних наукових об'єднань відповідно до їх поглядів і наукового бачення, презентованого на конференції 1921 р. [26, с. 108-109].

У січні 1922 р. при Академії наук було створено Центральне бюро краєзнавства, яке взяло на себе функції організації і науково-методичного керівництва краєзнавчим рухом не лише на території РСФРР, а й на теренах тоді ще формально незалежних радянських республік. Ця подія теж сприяла залученню краєзнавства в науковий процес. У бюро переважали представники наук про землю і життя, а істориків було лише троє – Платонов і кооптовані до складу ЦБК у 1922 році М. Богословський і І. Гревс. З приходом в ЦБК І. Гревса, який поступово висувається на перші ролі, частиною змісту краєзнавчої роботи стає літературно-історичне вивчення міста [26, с. 109-110].

Ключовими фігурами в керівництві краєзнавчим рухом в 1922–1924 рр. були відомі вчені В. Богданов, С. Ольденбург, О. Ферсман, В. Семенов-Тянь-Шанський, Д. Святський і Д. Золотарьов. Вони забезпечували ідейне та організаційне керівництво місцевими науковими товариствами, активно пропонували краєзнавчим товариствам на місцях дослідницькі програми, видавали журнал «Краеведение», готували доповіді з принципових питань розвитку краєзнавчого руху [26, с.115].

М. Лоскутова констатує, що на першому ранньому етапі існування організованого краєзнавчого руху (1922–1923 рр.) концепцію краєзнавчої діяльності визначали передусім географи та антропологи, які виходили із своїх уявлень про

географію як про науку про природні регіони, вивчення й опис яких і є завданням місцевої наукової громадськості. Дещо інше бачення в цей період було лише у І. Гревса, але і його зближував з іншими дослідниками зацікавлення екскурсійним методом, який у той період багато географів розглядали як особливий метод пізнання, властивий саме їхній дисципліні. У 1923 р. у цієї концепції з'являються нові нашарування. На 4-й сесії ЦБК (березень 1923 р.) була спроба лідерів АН зв'язати краєзнавчий рух з вивченням виробничих сил і проектами економіко-адміністративного районування країни, яке здійснювалося під егідою Держплану. Одночасно на 4-й сесії ЦБК краєзнавчий рух перестав розглядатися як чисто російське явище – тут уперше були присутні і були офіційно введені до розширеного складу ЦБК представники України (представники Білорусії входили до складу бюро з моменту його створення нарівні з представниками інших регіонів РСФРР) [26, с.112-114].

В Україні, окрім вже згаданих учених, важливого значення заохоченню розвитку наукових історико-краєзнавчих досліджень на периферії надавав голова Історичної секції ВУАН академік Михайло Грушевський, котрий, повернувшись з еміграції, в 1924 р. створив «порайонні комісії розроблення історії України», які здійснювали комплексне вивчення історії населених пунктів, окремих регіонів. Бурхливому розвитку краєзнавчих досліджень, консолідації місцевих наукових сил сприяли «порайонні збірники», які видавалися тоді [35, с. 12,15]. У зв'язку з цим, привертає увагу цитата з монографії Я. Верменич: «Мабуть, М. Грушевський, який, як відомо, виявляв стримано-дистанційовану позицію щодо краєзнавства, був би немало здивований, побачивши, що чи не весь доробок його «регіональної школи» зарахований в актив краєзнавства. Теж саме стосується і Д. Багалія, М. Слабченка, Д. Яворницького – масштаб цих постатей далеко не співставний з тим, який зазвичай характеризується поняттям «краєзнавство» [7, с. 243].

Обґрунтовуючи теоретико-методологічні засади нового напряму – «історичної регіоналістики», виводячи його теоретичні витоки з доробку «істориків-регіоналістів» («регіональних шкіл») XIX – 20-х років XX ст., Я. Верменич несхвально ставиться до віднесення «чи не всього доробку» цих учених до краєзнавства. У наведеній цитаті закцентуємо увагу на слові «зазвичай». Якщо трактувати краєзнавство як воно трактується «зазвичай», то з цим можна було б погодитися. Проте, якщо дивитися на нього з погляду наукової тенденції у краєзнавстві початку 20-х років, про що йшлося вище, то неважко помітити, що ідеї, які артикулювалися в той час у краєзнавстві, принаймні до 1924 р., досить подібні до тих, які обстоював М. Грушевський (йдеться про порайонні дослідження шляхом створення відповідної асоціації з метою залучення до дослідницької роботи місцевих сил). Головна відмінність, на наш погляд, у тому, що в російському краєзнавчому русі йшлося головним чином про природознавчий аспект досліджень, а М. Грушевський (і це його заслуга) розробляв подібні ідеї стосовно історичного аспекту. Схожість позицій, можна пояснити, очевидно, тим, що вони спиралися на ідеї, які в XIX – на початку XX ст. циркулювали як в українському, так і в російському науковому середовищі. Грушевський, як і інші тодішні вчені, розуміючи, що дослідження територій – це велика й копітка робота, намагалися залучити до цього процесу місцевих дослідників. То хіба це не стосується краєзнавства? Тому, думається, М. Грушевський, який був обізнаний з тодішнім краєзнавством, був би не так уже й здивований, побачивши, що «чи не весь доробок його «регіональної школи» зарахований в актив краєзнавства». До того ж, у наведеній цитаті слова «чи не весь» означають, що все-таки не весь доробок його «регіональної школи» зараховується в актив краєзнавства. Я. Верменич зазначає, що розуміння завдань «порайонного дослідження» історії, яке мав М. Грушевський, близько підходило до того визначення «крайової історії», котре дав у кінці 20-х рр. відомий російський історик С. Бахрушин, хоча у Грушевського межі поняття «порайонного дослідження історії» ширші [7, с. 222]. Це так, але зауважимо, що С. Бахрушин виклав своє бачення «крайової історії» саме на краєзнавчій конференції (III Всеросійська краєзнавча конференція, 1927 р.) і ув'язував його із загальнокраєзнавчим контекстом: «Вивчення (географічне, природно-історичне, етнографічне, господарське) окремої області неможливе без її

історичного дослідження» [37, с. 44]. А це є свідченням того, що ідеї, які розроблялися в рамках краєзнавчого руху щодо історичного аспекту досліджень, були близькими до тих, які розробляв М. Грушевський поза рамками офіційного краєзнавчого руху. Стосовно Д. Багалія і Д. Яворницького, то вони брали активну участь у краєзнавчому русі. На твердження про те, що Д. Багалій не докладав помітних зусиль до теоретизації краєзнавства [25, с. 25], зауважимо, посилаючись на дослідників, що взагалі окремо ключові постулати й «обласницької» теорії він ніде не оприлюднював. Характерні риси харківської «обласницької» школи Д. Багалія проглядаються у працях, присвячених безпосередньо історії того чи іншого регіону [4, с. 16]. Науковий спадок Д. Яворницького, змістом якого є вивчення запорозького краю та козаччини, можна значною мірою трактувати як краєзнавчий, недарма ж бо найпрестижніша премія Національної спілки краєзнавців України носить його ім'я. Цими зауваженнями ми жодним чином не заперечуємо право Я. Верменич не виводити корені історичної регіоналістики ні з наукового доробку Грушевського, ані Багалія, ні Яворницького, ні з «крайової історії» Бахрушина. Більше того, загалом вдячні Ярославі Володимирівні за те, що рухає локальний сегмент історичної науки вперед. Але в цьому разі лише фіксуємо, як нам здається, справедливо, факт, так би мовити, «історичного права» краєзнавства претендувати на значну частину наукової спадщини згаданих видатних учених. До речі, дослідники традиційно розглядали й продовжують розглядати цю спадщину в контексті краєзнавства. Можемо згадати академіка П. Тронька, який у своїй монографії аналізував діяльність Д. Багалія, М. Грушевського та його комісій в контексті розвитку історичного краєзнавства [36, с.42, 52-56]. Зовсім недавній приклад – стаття В. Бугрія, де науковий доробок цих та інших істориків розглядається в контексті становлення наукових засад історичного краєзнавства [4].

Не можемо не відреагувати і на ту частину цитати Я. Верменич, де йдеться про «стримано-дистанційовану позицію» М. Грушевського щодо краєзнавства, оскільки він не брав участі в діяльності Українського комітету краєзнавства і краєзнавчих комісій при ВУАН. У монографії 2003 р. цю стримано-дистанційовану позицію авторка, з посиланням на працю П. Тронька [36, с. 54-55], пояснює насамперед неприязними стосунками М. Грушевського з головою УКК М. Яворським, академіками А. Лободою та Д. Багалієм [9, с. 278]. На відсутність порозуміння між науковцями, як на одну з особливостей українського краєзнавства, вказують й інші дослідники [33, с. 37, 40; 2, с. 17]. У світлі цього, якщо вже й говорити про стримано-дистанційовану позицію М. Грушевського, то радше, мабуть, не до краєзнавства як такого, а до тодішніх керівників краєзнавчого руху. Якщо ж говорити про ставлення М. Грушевського до місцевих дослідників, то сама Я. Верменич у монографії 2003 р. низку сторінок приділила співпраці академічних осередків, якими керував Грушевський, з місцевими дослідниками, й зазначила, що завдання Асоціації, яку він створив, полягали в тому, щоб «спільними силами – академічного осередка і місцевими – розвивати дослід тих історично даних районів, з яких складалася українська земля в минулому» [9, с. 268-273]. Більше того, М. Грушевський сам виїздив на місця. Він, зокрема, підтримав ідею створення Чернігівського інституту краєзнавства. У липні 1924 р. Грушевський відвідав місто й виступив перед краєзнавчим активом з доповіддю «Завдання етнологічного і фольклорного досліду північної України».

Про все це можна було б і не говорити, якби не одна, здавалось би незначна, деталь. Якщо в монографії Я. Верменич 2003 р. ця «стримано-дистанційована позиція» М. Грушевського пояснюється, то в праці 2012 р. будь-які пояснення з цього приводу відсутні [7, с.243]. Звісно, можна сказати, що оскільки в попередній монографії вони є, то необов'язково їх повторювати. Проте без них (або ж без посилань на них) у читача може скластися враження про негативне ставлення М. Грушевського до краєзнавства, що, вочевидь, не відповідає дійсності.

Перед тим, як в Україні відбулася Всеукраїнська конференція краєзнавців (травень 1925 р.), в Росії в грудні 1924 р. пройшла II Всесоюзна краєзнавча конференція. З нею дослідники пов'язують закінчення попереднього періоду і початок нового в історії краєзнавчого руху, характерною особливістю якого можна вважати нівеляцію наукового і посилення партійного

впливу на краєзнавчий рух. ЦБК було виведене зі складу Академії наук і передане у безпосереднє підпорядкування Головнауці Наркомосу РСФРР, відбулися відповідні кадрові зміни – до складу ЦБК та редакції журналу «Краеведение» увійшли чиновники Головнауки. Зміни у кадровому складі керівництва краєзнавчого руху досить швидко стали позначатися на змісті краєзнавчої роботи. 1925 рік у цьому відношенні був ще перехідним. У теоретичному плані вже не було попередньої єдності. Тому на перший план в роботі ЦБК в цей період виходять організаційні питання [26, с. 116-117].

На такому тлі проходила Всеукраїнська конференція краєзнавців 1925 року. В Україні, вочевидь, орієнтувалися на організаційну структуру краєзнавчого руху Росії. За аналогією керівний орган краєзнавчого руху – Український комітет краєзнавства – було створено не при ВУАН (адже координаційним центром краєзнавчої роботи в Україні була Комісія краєзнавства при ВУАН), а при Головнауці Наркомосу. «З утворенням у травні 1925 р. Українського комітету краєзнавства, – констатує Я. Верменич, – цей громадський рух дістав організаційний і науковий центр» [9, с. 337]. Щодо громадського руху, то, на нашу думку, це вже не чисто громадський рух, тут бачимо певне поєднання державних і громадських форм. Потребує уточнення й теза про УКК як науковий центр, оскільки надання теоретичної та методичної допомоги краєзнавцям залишалися за Комісією краєзнавства. Компетенції Комітету краєзнавства підлягало об'єднання краєзнавців [2, с. 8]. Хотілося б акцентувати увагу також на тому, що існування УКК передбачалося як тимчасове. Він повинен був провести облік існуючих краєзнавчих осередків, об'єднати їх під єдиним керівництвом, уніфікувати організаційні форми краєзнавчої справи, спрямувати її протікання в одному напрямі і, наостанок, скликати у 1926 р. Всеукраїнський з'їзд краєзнавців. Після цього Український комітет краєзнавства мав передати свої повноваження Центральному науково-дослідному інститутові краєзнавства (ЦНДІК), для заснування якого і повинен був підготувати ґрунт [2, с. 7-8].

Однак планам, які накреслила конференція, не судилося здійснитися, передусім з причини нестачі коштів. Не проведено з'їзд у 1926 р., не було створено й ЦНДІК. Інститут краєзнавства був створений лише в Чернігові, про що згадувалося вище, проте і він проіснував недовго.

На тлі нездійснених намірів Українського комітету краєзнавства, появу його друкованого органу – часопису «Краєзнавство» – дослідники вважають найбільшим досягненням Комітету. При цьому слід зазначити, що у планах ДВУ часопис «Краєзнавство» значився в рубриці «Науково-дослідні», «Наукові» журнали [2, с. 8]. Науковий, науково-популярний статус журналу знайшов вияв у певній частині його статей, зосереджених у розділах «Загальний» (висвітлював теоретичні засади, загальні питання краєзнавства), «Методика краєзнавчої роботи» (подавалися практичні поради з методики краєзнавчої справи). «Задум редакції, – зазначає В. Бездрабко, – полягав у тому, щоби при такому змістові перетворити власне періодичне видання на «місце зустрічі» теорії і практики краєзнавства…. Концептом праць членів УКК, редколегії часопису була орієнтація на функціональному рівні на консолідацію краєзнавчих сил у країні з тим, щоб їх діяльність була легко контрольованою й упорядкованою, а на тематичному рівні – створення пріоритетів переважно за географічними, науково-практичними розвідками з краєзнавства» [2, с. 9, 11]. Тобто пріоритет отримував один напрям краєзнавства – географічний, виробничий. В. Бездрабко зростання популярності економічного, фізико-географічного аспектів краєзнавства пов'язує із загальною тенденцією, що спостерігається в перші десятиріччя 1900-х рр. – бажанням надати науці лише прикладного сенсу [2, с. 13]; [1, с.18].

Слід зазначити, що вже на І Всеросійській краєзнавчій конференції (1921 р.) виробничий напрям був яскраво вираженим у виступах наркома освіти А. Луначарського і його заступника М. Покровського. Однак не всі сприйняли такий прагматичний підхід до краєзнавства. Зокрема академік Ферсман, прямо опонуючи Покровському, застерігав присутніх від надто утилітарного підходу до вивчення природних ресурсів [26, с. 90, 106-107]. Наступним кроком у трансформації понятійного змісту краєзнавства стала 6-та сесія ЦБК, яка відбулася в січні 1926 р. в Москві. На цьому зібранні сталося відкрите зіткнення двох підходів до краєзнавства – підходу

старого складу ЦБК, пов'язаного з Академією наук, і нового, який насаджувався науковим відділом Головнауки. Після 6-ї сесії протистояння двох підходів наростало [26, с.117].

В Україні, дискусія з цього питання, розпочата І Всеукраїнським з'їздом вивчення продуктивних сил, мала продовження на І Всеукраїнській краєзнавчій конференції. В резолюції форуму говорилося, що країну треба вивчати з практичного погляду, «кладучи в основу питання підвищення продукційних сил, уникати академізму та кабінетного характеру праці, мати ув'язку з плановими установами, учбовими й науковими інституціями та провадити всю роботу методом діалекту» [2, с. 13]. На позиціях виконання постанов конференції стояв М. Криворотченко та інші безпосередні учасники творення часопису «Краєзнавство» [24, с. 2].

Науковці, констатуючи цю «виробничу» тенденцію, вважають її однією з причин занепаду краєзнавчого руху [30, с.41]. І це в цілому правильно. Проте варто зауважити, що і в рамках такого звуженого, галузевого підходу до краєзнавства діячі краєзнавчого руху України, вчені все ж широко розуміли краєзнавство і його завдання, намагалися підвести під нього наукові основи. Так, М. Криворотченко зазначав: «Головною засадою краєзнавчої роботи є: планове, систематичне, всебічне вивчення краю». Він наголошував на необхідності зв'язку краєзнавчих організацій з роботою планових і дослідних установ [24, с. 2]. Проф. О. Яната розрізняв «вузьке, специфічне» значення слова «краєзнавство» і широке: «в широкому державному його розумінні», «повний його зміст – всебічне вивчення країни», «процес масового всебічного вивчення України». Учений вважав, що завдання всебічного вивчення країни може виконати УКК, відповідно розширивши свої функції: «Український комітет краєзнавства обсягом своїх завдань має як-раз комплекс всебічного вивчення України» [39, с. 1-3]. На місцях «науковість і систематичність краєзнавчої роботи» мало забезпечувати окружне (наукове) товариство, «як наукова й методична база для роботи Бюро». Організаційною ж діяльністю мало займатися окружне бюро краєзнавства [22, с. 2]. Таким чином, передбачався розподіл наукової і організаційної роботи в рамках краєзнавчого руху.

Член УКК проф. К. Дубняк, який стояв на позиціях виняткового захисту «нового краєзнавства», також звертав увагу на необхідність комплексного, синтетичного підходу до краєзнавчого дослідження. Учений ратував за всебічне вивчення сучасного життя кожного села і міста з усіма їх різноманітними особливостями. Наполягав на тому, що «краєзнавча праця мусить розкривати розвиток і зріст нашого народного господарства статистично, динамічно, перспективно, мусить виявляти закономірності, без яких не можливо керувати розвитком господарства» [12, с. 6]. Важливим напрямом краєзнавчої діяльності К. Дубняк вважав розроблення питань районування. На його думку краєзнавча робота (краєзнавче дослідження найдрібніших теренів республіки) мала дати матеріал і підставу для наукового, всебічного районування. Важливими у методологічному плані є міркування вченого про необхідність застосування порівняльного підходу (методу) при вивченні територій: «Вивчати ж ту чи іншу територію ізольовано, відірвано від таких же суміжних територій, без порівняння з суміжними територіями, без з'ясування місця й значення даної території малого обсягу в території широкого обсягу – неможлива й недоцільна річ» [13, с. 4-5]. Ці настанови ученого актуальні й сьогодні, адже краєзнавців нерідко звинувачують у невмінні вписати локальне дослідження в надлокальний контекст і, зокрема, за цим параметром деякі науковці пропонують розрізняти краєзнавство і «нову локальну історію» [8, с. 21].

Орієнтуючись на всебічне вивчення країни, Український комітет краєзнавства ставив перед собою досить амбітні завдання. Так, з 1929 р. передбачалось, спираючись на всю мережу як існуючих краєзнавчих осередків, так і окремих краєзнавців, із залученням фахівців та працівників туристичної галузі, розпочати концентрацію всіх матеріалів з вивчення УРСР шляхом систематичного складання кадастру (картотеки) краєзнавчих об'єктів [39, с. 3; 23, с. 1].

Реалізувати ці завдання не вдалося. З 1929 року розпочався різкий спад масовості краєзнавчого руху, а з 1933 – занепад. Це було пов'язано з процесами радянізації всіх галузей життя суспільства, в тому числі й краєзнавчого руху. Тон у «перебудові» краєзнавчого життя задавало Центральне бюро краєзнавства, з яким УКК

підтримував тісний зв'язок. На ЦБК рівнялися керівники українського краєзнавчого руху, дотримувались узаконеного в центральній столиці курсу, методології, змісту діяльності. А там посилювалася тенденція розвитку виробничого краєзнавства. Протягом 1927–1930 рр. був замінений майже весь керівний склад ЦБК, а відомі вчені, пов'язані з краєзнавством, – М. Анциферов, С. Бахрушин, І. Гревс, М. Смирнов та деякі інші були заарештовані і вислані за звинуваченням у контреволюційній діяльності. 1929 року було припинено видання журналу «Краеведение» та «Известий ЦБК». Щомісячник «Советское краеведение», що почав виходити з 1930 року, став органом «рішучої» боротьби з «махровим буржуазним краєзнавством» [18, с.49; 30, с.42].

Вирішальна роль у знищенні «старого краєзнавства», яке оптимально поєднувало виробничі і гуманітарні питання, належала IV Всеросійській краєзнавчій конференції (березень 1930 р.), на якій було прийнято рішення про ліквідацію існуючої краєзнавчої системи. Конференція вимагала оновлення керівних кадрів руху. На місцях було запропоновано організувати обласні, крайові і районні бюро краєзнавства, краєзнавчі осередки. Краєзнавство 1920-х років піддавалося нищівній критиці. Корінним чином змінилися завдання і мета нового «радянського робітничо-селянського масового краєзнавства», які були сформульовані в опублікованій у березні 1931 р. спеціальній постанові РНК РСФРР «О мероприятиях по развитию краеведческого дела» й передбачали розвиток лише виробничого краєзнавства. В 1931–1932 рр. практично повністю було розгромлене «старе краєзнавство» не тільки в РСФРР, але й інших республіках, зокрема в Білорусії та Україні [18, с. 49-50].

Серед причин, які обумовили занепад краєзнавчого руху в Україні, дослідники називають репресії проти активістів краєзнавчого руху; крах політики коренізації (українізації), який припадає на кінець 20 – початок 30-х років; скрутне матеріально-фінансове становище держави (що підривало авторитет УКК, приводило до втрати зв'язку з низовою ланкою); голод 1932-1933 років; ломку адміністративно-територіального устрою (перехід на обласний поділ) і розпад під тиском усіх цих обставин краєзнавчих формувань (зокрема округових товариств), які виявилися не готовими до цих змін. Залишившись без периферії, у середині 1933 року змушений був припинити свою роботу Український комітет краєзнавства [30, с. 40-42].

До цього додалися руйнівні процеси у науковій сфері. Ліквідовувалися наукові товариства, створені свого часу під егідою ВУАН, і які мали помітний вплив на вивчення регіонів, об'єднували навколо себе кращі науково-краєзнавчі сили. 28 листопада 1929 року сесія ВУАН за пропозицією наркома освіти М. Скрипника прийняла рішення про ліквідацію своєї периферійної сітки [29, с.77]. Одночасно репресії проти старої української інтелігенції остаточно позбавили українське краєзнавство найбільш кваліфікованих і підготовлених наукових кадрів [27, с. 182].

З початку 30-х рр. керівництво краєзнавчим рухом в Україні поступово перейшло до Народного комісаріату освіти України, що продовжував орієнтуватися на масове залучення населення до краєзнавчих досліджень, ігноруючи наукові розробки «буржуазних» вчених, намагаючись відсторонити їх від участі у краєзнавчій діяльності. Це, безумовно, негативно вплинуло на краєзнавчі дослідження. Позбавлене наукового керівництва краєзнавство почало занепадати [27, с. 183]. Я. Верменич констатує: «Так чи інакше, з кінця 20-х рр. про місце і роль краєзнавства в системі наукового дослідження територій говорити вже не доводилося. Цілим рядом політичних і ідеологічних кампаній, що проводилися під гаслами боротьби за масовість, за збільшення частки пролетарсько-селянського прошарку, за викорінення «старого побуту» тощо, воно було перетворене у бюрократичну структуру, безсилий додаток до місцевих органів влади» [7, с. 106]. Системні студії з історії, природознавства, географії, економіки краю в діяльності переважної більшості краєзнавчих організацій невиправдано підмінялися різноманітними екскурсіями на підприємства, природу, бесідами, зустрічами з відомими земляками тощо [27, с. 182]. «За логічною схемою розгортання науки, – зазначають С. Куделко і О. Кашаба, – краєзнавство мало б прагнути через конкретність універсалізувати дослідження, але внаслідок значущості соціальної проблематики

краєзнавство в цей час все більше наповнюється конкретними, локальними питаннями… Тому на початку 1930-х років досягнення українського краєзнавства були не стільки теоретичними, скільки практичними» [25, с. 24-26]. З середини 30-х рр. політичний тиск змінюється політичними репресіями, і терміни «краєзнавство», «краєзнавчий рух», «краєзнавчі осередки» надовго зникають із ужитку як в засобах масової інформації, так і в наукових публікаціях [32, с. 20].

Дещо довше проіснували краєзнавчі структури в Росії, що було обумовлено рядом відмінностей у становищі українських та російських краєзнавців. У Російській Федерації питома вага краєзнавців серед репресованих була меншою ніж в Україні. Кращим було фінансування. У 1932 р. навіть створено Центральний науково-дослідний інститут методів краєзнавчої роботи з секторами загальних питань, вивчення природних багатств, економічного та національного краєзнавства. Проте й там фінал краєзнавства був таким самим, як і в Україні. У 1937 р. ЦБК і його друкований орган були ліквідовані [18, с. 49, 51, 54-55].

У важких умовах денаціоналізації розвивалося у міжвоєнний період краєзнавство на західноукраїнських землях. Проте, на відміну від УРСР, в Галичині у 30-ті роки видавалася науково-популярна краєзнавча література, українські підручники зі шкільного краєзнавства, праці з мандрівного краєзнавства. Особливої уваги заслуговують теоретичні статті, опубліковані в краєзнавчому журналі «Наша батьківщина» (1937–1939 рр.). З приходом на Галичину у вересні 1939 р. радянської влади були знищені практично всі діючі тоді українські краєзнавчі, культурні, наукові, спортивні, господарські організації, котрі розглядалися як вогнища українського сепаратизму і націоналізму [28, с. 49-50, 61].

Друга світова війна призвела до ще більшого занепаду краєзнавчого дослідництва в Україні. Однак деяку краєзнавчу роботу і в цих умовах проводили вцілілі музеї. На окупованих німецькими загарбниками територіях певну роль у популяризації краєзнавчих досліджень відігравала й преса. У цей період ученим і краєзнавцям вдалося надрукувати низку книг і публікацій у газетах і журналах [28, с. 49-51, 63].

Усе це є свідченням того, що краєзнавча діяльність існувала навіть у найнесприятливіші для неї періоди, що краєзнавство не зникне ніколи, принаймні доти, доки буде битися гаряче серце останнього краєзнавця. В. Прокопчук цілком справедливо зазначає, що краєзнавство як вид науково-громадської діяльності, в 30–50-і роки через різні причини затухало, навіть згорталося на певний період, але надалі проявлялося в діяльності окремих дослідників і структур, у певних формах пробиваючись крізь заборони й обмеження до загального потоку духовного життя суспільства. Воно відрізнялося від попереднього і наступного періодів розмахом діяльності, кількістю учасників, вибором тематики, проблемами, результатами досліджень, але процес тривав [30, с. 40].

І, насамкінець, окремо акцентуємо увагу на важливому аспекті – баченні науковцями 20-х років суті краєзнавства, його об'єктно-предметної сфери, що важливо для розуміння краєзнавства як наукового напряму, його місця серед інших дисциплін.

У дискусіях про об'єкт, предмет та завдання краєзнавства, які відбувалися в ті часи, амплітуда коливань у визначеннях була широкою: від «своєрідної галузі із вивчення країни за територіальним принципом» до «мікрогеографії краю», «місцевої географії». Відсутність єдності в поглядах щодо завдань і функцій краєзнавства можна пояснити передусім надзвичайною його багатоаспектністю й багатофункціональністю. В обговоренні теоретичних питань, виробленні понятійно-термінологічної системи краєзнавства брали участь представники різних напрямів науки. Вони трактували краєзнавство з позицій «своїх» галузей науки, застосовуючи, відповідно, різні критерії. Якщо розглядати краєзнавство в широкому розумінні, то пропоновані визначення, на наш погляд, по суті, правильні, проте вони розкривають, як правило, лише окремі сторони краєзнавства як складного явища.

Водночас, як зазначає В. Бездрабко, «упродовж двадцятих років спостерігається певна еволюція у поглядах: від переконань у тому, що краєзнавство є одиничною (або природничою, або гуманітарною) наукою, до розуміння його як сукупності наук (не простої сукупності, а такої, що передує новій науці) у їх єдності і пристосова-

ності до практики; від упевненості в тому, що краєзнавство – це окремий метод дослідної роботи, до сприйняття його як сукупності методів у їх єдності і пристосованості до теорії; від бачення його як праці одинаків до визнання колективності» [2, с. 12]. Я. Верменич підкреслює, що попри відсутність єдності у поглядах на завдання і функції краєзнавства, «принципова мета – вивчення країни за територіальним принципом – вимальовувалася досить виразно. Тенденції звести краєзнавство до «мікрогеографії краю», «місцевої географії» підтримки не дістали» [9, с. 337-338; 7, с. 103].

Дійсно, чимало науковців уже в ті часи наполягали на комплексному вивченні краю, вважали краєзнавство наукою. Так, «наукою обласного масштабу» називав краєзнавство В. Богданов [3, с.16]. Думки про особливий статус краєзнавства дотримувалися Г. Артоболевський, О. Дзенс- Литовський, М. Дружинін, підкреслюючи, що воно має свою специфічну мету і завдання [25, с.23]. Справжньою наукою і наукою цілком самостійною вважав краєзнавство автор посібника «Вступ до краєзнавства» А. Большаков на підставі того, що воно є системою знань про цілком певний об'єкт – місцевий край. Ця наука здатна зв'язати своєрідним «краєзнавчим вузлом» навколо вивчення певного регіону дисципліни майже всього наукового фронту [7, с. 103-104].

Подібні погляди поділяли й українські науковці. Об'єкт краєзнавства як «природничу, етнологічну і культурно-історичну цілісність» трактував В. Отамановський [7, с.104]. За Д. Зайцевим об'єктом краєзнавства є всі вияви матеріальної і духовної культури краю в минулому і сьогоденні, в динаміці і статиці, які є різними за змістом і формою, а значить, різними мали бути способи і методи досліджень, їх організація [14; 2, с.13]. Синтетичною «міжнауковою наукою» вважав краєзнавство Ф. Матвієнко-Гарнага [7, с. 194].

Зробимо деякі проміжні висновки, які стосуються наукового аспекту краєзнавства і випливають з аналізу його розвитку в розглянуті періоди.

1. Як і кожна наука, краєзнавство у своєму розвитку пройшло чотири основні етапи, а саме: витоки, зародження, становлення, утвердження (організація). У краєзнавстві, як галузі, яка характеризується поєднанням наукових і громадських форм, починаючи з XVIII ст. існував науковий складник, який у різні періоди проявлявся по різному – активно розвивався, або ж нівелювався.

2. Уже з XVIII ст. і в наступні періоди вчені пов'язували успішне вивчення регіонів з об'єднанням зусиль академічної науки і місцевих дослідників. У поєднанні наукових і громадських начал дослідження краю, у краєзнавчому русі знайшла прояв демократична тенденція розвитку науки, в якій вчені, зокрема В. Вернадський, вбачали засіб інтенсифікації наукової праці [7, с. 104].

3. Наукова тенденція в розвитку краєзнавства досить виразно і яскраво проявилася у 20-і роки XX ст. Вона знайшла свій вияв, зокрема, в тому, що краєзнавство розвивалося під егідою академічних наукових установ, у керівництві краєзнавчим рухом і розробці його теоретико-методологічних засад брали участь відомі вчені, науковці. Значна їх частина прагнула не лише до організаційного оформлення краєзнавства, створення відповідних наукових інституцій краєзнавчого спрямування, але й перетворенню його в особливу дисципліну – «науку про край».

В Україні наукова тенденція у розвитку краєзнавства проявилася, зокрема, в намаганнях створити Центральний науково-дослідний інститут краєзнавства та відповідні установи на периферії, виданні журналу «Краєзнавство», діяльності місцевих наукових товариств, які існували або самостійно, або при інших, здебільшого академічних, наукових закладах. Переважно академічними були такі форми організацій краєзнавців, як комісії, кабінети, семінари. Проте вони не залишалися в ізоляції, а тісно співпрацювали з об'єднаннями аматорів, до певної міри, і через журнал Українського комітету краєзнавства [2, с. 14]. Навіть при звуженні краєзнавства до виробничого напряму на початку 30-х років учені та керівники краєзнавчого руху бачили його розвиток на шляхах наукових підходів.

4. Сутністю наукової тенденції у краєзнавстві 20-х років була спроба втілення в життя «проекту» взаємодії різних наукових напрямів з метою вивчення різноманіття природних, історичних, культурних та економічних особливостей країни

шляхом суцільного порайонного вивчення територій силами місцевих дослідників під егідою наукових (академічних) установ. Таким чином, краєзнавство має «історичне право» на подальший розвиток на шляхах міждисциплінарних підходів, на використання наукової спадщини визначних учених не меншою мірою, аніж, скажімо, такий сучасний напрям як регіоналістика (історична регіоналістика). У світлі сказаного висловлювання щодо неправомірності «непомірного розширення концептуальних меж дисципліни (йдеться про історичне краєзнавство – О.Г.)» [7, с. 243] уявляються не зовсім переконливими. Хоча існує й потреба у розмежуванні проблемних полів дисциплін, про що йтиметься далі.

5. В силу різних причин, переважно об'єктивних, наукова тенденція в краєзнавстві 20-х років XX ст. була реалізована лише частково.

Звісно, історія не має умовного способу. Проте за більш сприятливих умов наукова тенденція, яка мала місце в краєзнавстві тієї доби, могла б бути реалізована (зокрема, створено НД інститут краєзнавства тощо), і тоді воно було б явищем зовсім, або, принаймні, дещо іншого порядку, а не таким, яким його вважають «зазвичай». Я. Верменич твердить, що краєзнавство у тому вигляді, в якому воно засновувалося в кінці XIX – на початку XX століття, «себе зживає» [7, с. 11]. Не будемо тут сперечатися з приводу правильності й актуальності цього твердження, лише зауважимо, що при подальшій розробці теоретичних основ краєзнавства слід, на нашу думку, враховувати бачення розвитку краєзнавства в пору його організаційного оформлення, яке передусім з об'єктивних причин у тому вигляді, як його задумали кращі представники науки 20-х років, практично не було реалізоване.

6. На нашу думку, до зазначених вище причин, які не сприяли перетворенню краєзнавства в окрему дисципліну, слід віднести й стан розвитку науки початку XX ст. У науці, як відомо, діють протилежні, але взаємопов'язані тенденції: одна – до дисциплінарної диференціації, інша – до міждисциплінарної інтеграції. У ті роки, і в подальшому, переважала тенденція до дисциплінарної диференціації, розвитку тих дисциплін, які почали оформлюватись ще в XIX ст. Тенденція поступового переходу від дисциплінарної диференціації до міждисциплінарної інтеграції стала посилюватися в епоху становлення сучасної науки, що знайшло прояв у виокремленні інтегративних дисциплін, таких як українознавство, країнознавство, культурологія тощо, до яких належить і краєзнавство. Ці об'єктивні процеси розвитку сучасної науки, на наш погляд, мають сприяти й розвитку краєзнавства як комплексної дисципліни.

Уже з урахуванням викладеного, а ми далі наведемо й інші аргументи, звужувати краєзнавство лише до мікрорівня досліджень, асоціювати його переважно лише з громадським рухом та аматорською діяльністю, як це роблять деякі науковці, тобто розуміти це явище, як його розуміють «зазвичай», вважаємо некоректним і малоперспективним. Утім, про це докладніше йтиметься далі.

(Продовження в наступному номері).

Джерела та література

1. Бездрабко В.В. Історіографічні спостереження за розвитком краєзнавства в Україні (1920-1930) // Краєзнавство. – 2002. – № 1-4. – С. 16 – 21.

2. Бездрабко В. Часопис «Краєзнавство» 1920–1930-х рр.: ювілейні роздуми // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 6–22.

3. Богданов В.В. Этнография в истории моей жизни. – Москва, 1989. – 183 с.

4. Бугрій В.С. Становлення наукових засад історичного краєзнавства в Україні (друга половина XIX – початок XX ст. // Сумський історико-архівний журнал, 2014. – № XXIII. – С. 11–17.

5. Бугрій В.С. Шкільне краєзнавство в Україні (друга половина XX – початок XXI ст). Монографія / В. С. Бугрій. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2011. – 340 с.

6. Васильчук М. Особливості викладання курсу «літературне краєзнавство» на філологічному факультеті вищої школи (з досвіду роботи в Коломийському інституті Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника) // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 67–71.

7. Верменич Я.В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 284 с.

8. Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // Регіональна історія України. Збірник наук. статей. Вип. 1. – К., 2007. – С. 13–18.

9. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.

10. Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України XIX – на початку XX ст.: полілог учених і епох: монографія / І. О. Демуз. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014 – 681 с.

11. Дем'янчук Г.С., Дем'янчук В.Г., Дем'янчук А.Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2006. – 296 с.

12. Дубняк К. Вивчення продукційних сил і краєзнавство // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 5–9.

13. Дубняк К. Районування і краєзнавство // Краєзнавство. – 1927. – № 2. – С. 4–8.

14. Зайцев Д. Методика краєзнавчої роботи // Краєзнавство. – 1927. – № 3. – С.1–5.

15. Кашаба О. Історичне краєзнавство як складова національної освіти: теоретичний аспект // Краєзнавство. – 2010. – № 1-2. – С. 96–104.

16. Кашаба О. Краєзнавчий напрям в українській педагогіці 1920-х років // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 25–32.

17. Кашаба О. Часопис «Краєзнавство» як популяризатор краєзнавчого руху в Україні (1927–1930 рр.) // Краєзнавство. – 2012. – № 2. – С. 22–27.

18. Козлов В.Ф. Вопросы исторического краеведения в журнале «Советское краеведение» /1930-1936 гг. / // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. – К.: Наукова думка, 1991. – 312 с. (– С. 49–-56.)

19. Козлов В.Ф. Первая Всероссийская конференция научных обществ по изучению местного края (1921) и ее роль в организации краеведческого движения // Пятые всероссийские краеведческие чтения (Москва-Владимир, 27 – 28 мая 2011 г. / Отв. ред. В.Ф. Козлов, сост. А.Г. Смирнова. М.: Издательский центр «Краеведение», 2012. – 512 с. (– С. 1–19.)

20. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія // Регіональна історія України. – Вип.1. – К., 2007. – С. 205–220.

21. Костриця М. Наукові засади національного географічного краєзнавства // Краєзнавство. – 2009. – № 1– 2. – С. 39–45.

22. Криворотченко М. Організаційні форми краєзнавчого руху // Краєзнавство – 1928. – № 5. – С. 1–5.

23. Криворотченко М. Чергове завдання. До обліку краєзнавчих об'єктів // Краєзнавство. – 1928. – № 2–3. – С. 1–4.

24. Криворотченко М. Чергові завдання Українського Комітету Краєзнавства // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 2–5.

25. Куделко С., Кашаба О. Теоретико-методологічна дискусія з питань історичного краєзнавства в 20-ті – на початку 30-х років XX ст. // Краєзнавство. – 2009. – № 3 – 4. –С. 21–27.

26. Лоскутова М. «Наука областного масштаба»: идея естественных районов в российской географии и истоки краеведческого движения 1920-х гг. // Ab Imperio. – № 2. – 2011. – С. 83–121.

27. Очеретянко В.І. Здобутки та втрати українського краєзнавства в 20-30-ті рр. XX ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск І. Ч.ІІ. – К., 1998. – С. 179–184.

28. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. / За ред. проф. Ф.Д. Заставного. – К.: Знання, 2006. – 575 с.

29. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук / Нарис історії. Частина ІІ. /1931-1941/. – Мюнхен, 1958.

30. Прокопчук В.С. Від «зоряності» – до занепаду: українське краєзнавство кінця 20-х – початку 30-х років XX ст. // Краєзнавство. – 2006. – № 1–4. – С. 40–44.

31. Прокопчук В. Деякі аспекти теорії і методології шкільного краєзнавства // Краєзнавство. – 2011. – № 3. – С. 29–35.

32. Савчук В.О. Еволюція державної політики щодо краєзнавчого руху України у 20-х–30-х рр. XX ст. // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 18–20.

33. Савчук В.О. Зауваги до дискусії про становлення організаційних структур краєзнавчого руху України в сер. 20-х років XX століття // Краєзнавство. – 2001. – № 1–4. – С. 37–41.

34. Сарбей В.Г. Первая попытка организации системных историко-краеведческих исследований на Украине // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб. ст. / АН Украины. Ин-т истории Украины и др.; Редкол.: П.Т. Тронько (отв. ред.) и др. Киев: Наук. думка, 1991. – 312 с. (– С. 35–40).

35. Теодорович А.Ю. Історико-краєзнавча діяльність установ історичного профілю Всеукраїнської академії наук в 20-х роках XX століття. Автореф. десерт. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. – Донецьк, 2002. – 19 с.

36. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – 270 с.

37. Филимонов С.Б. Вопросы исторического краеведения на Всероссийских и Всесоюзной краеведческих конференциях 1920-х годов // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб. ст. / АН Украины. Ин-т историиУкраины и др.; Редкол.: П.Т.Тронько (отв. ред.) и др. Киев: Наук. Думка, 1991. – 312 с. (– С. 41–48).

38. Франко І. Галицьке краєзнавство // Зібрання творів у 50 тт. – Т.46. – Кн. 2. – К., 1986.

39. Яната О. Державні завдання краєзнавства // Краєзнавство. – 1928 . – №1. – С.1– 3.

40. V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2012 року). Матеріали та документи. – К., 2012. – 182 с., іл.

Александр Гончаров

Научный потенциал краеведения: ретроспективный взгляд, современное состояние, пути повышения эффективности

В статье предпринята попытка анализа научного потенциала краеведения. Прослеживается развитие научной составляющей краеведения с XVIII ст. к современности. Особое внимание обращается на развитие научной тенденции в краеведении в пору организационнного оформления краеведческого движения (20-е годы XX ст.). Анализируются пути интенсификации когнитивной функции современного краеведения, его дальнейшего развития как научной отрасли.

Ключевые слова: *краеведение, краеведческое движение, научный потенциал, научная тенденция, когнитивная функция.*

Alexander Goncharov

Scientific potential of regional studies: retrospective view, current state and ways of increasing efficiency

In the article an attempt of analyze of the scientific potential of local history is made. Development of the scientific component of regional studies from XVIIIth century till nowadays is traced. Particular attention is paid to the development of scientific trends in local history in the period of its organizational realization in 1920s. Ways of intensification of cognitive function of modern local history, its development as a scientific field are proposed.

Key words: *local history, local history movement, scientific potential, scientific tendency cognitive function*.

УДК 930.1(09):(477.74)

Валерій Левченко, Галина Левченко, Едуард Петровський (м. Одеса)

Ландшафт історичної науки крізь призму історії науково-серіальних видань Одеси (XIX – початок XXI ст.)[1]

У статті розглядається історія становлення та розвитку історико-наукових серіальних видань в Одесі, подається їх видова характеристика. Акцентовано увагу на проблемно-тематичних пріоритетах публікацій цих видань, визначені їх функції, виявлені позитивні й негативні риси функціонування історико-наукових серіальних видань в контексті ґенези історичної науки.

***Ключові слова**: Одеса, історія, видання, серіальні, періодика, наука.*

Помітне пожвавлення історичних студій в Україні за останні понад двадцять років пов'язане з новими тенденціями в суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті. Це зумовило потребу формування нових підходів до розгляду багатьох питань та проблем історичної науки, спонукало до утвердження духовних цінностей, повернення та збереження інтелектуальних надбань, створених попередніми поколіннями. Саме це є основою історичної пам'яті як невід'ємної складової національної ідентичності. Плідна робота істориків створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів і міфологем радянської доби, утвердження пошани до історичного минулого. Реалізація цієї роботи вимагає наявності розвинутої мережі історико-наукових засобів масової інформації, на сторінках яких науковці мали б можливість презентувати свої напрацювання.

Актуальність обраної теми зумовлена спрямованістю на вивчення історичної наукової періодики в контексті дослідження динаміки розвитку зазначеного сегменту засобів масової інформації, починаючи від XIX до поч. XXI ст., необхідністю осмислення видових особливостей історико-наукових серіальних видань, характеристики їх форматів, динаміки розвитку та концептуальних особливостей. Застосовуючи спеціальні методи та підходи, вчені визначають зазначені видання як безпосередній об'єкт, так і предмет самостійної ділянки знань. З огляду на постійне нарощування кількостей інформації взагалі та наукової історичної інформації зокрема – збільшення кількості публікацій та видань – розвиток методів оцінювання її джерел стає все більш актуальним.

На сьогодні історія історико-наукових серіальних видань Одеси XIX – поч. XXI ст. фактично не досліджена. Єдиною спробою дослідити цю тему була розвідка авторів цієї статті, видана в журналі «Краєзнавство» за 2013 р. [1]. Однак вона мала значно вужчі хронологічні рамки, обмежені 1991–2012 рр. У цьому контексті виникла логічна ідея підсумувати здобутки наукових комунікацій в галузі історичної науки в Одесі впродовж усього періоду їх розвитку та презентувати історичний нарис у форматі доповненої і розширеної статті з проекцією на широкий спектр питань зазначеної проблематики [2].

Історичні дослідження та історична наукова комунікація в Одесі мають давні традиції. Перші історико-наукові серіальні видання у місті з'явилися в XIX ст. й були друкованими органами наукових товариств та флагмана вищої освіти на півдні Російської імперії – Імператорського Новоросійського університету (1865–1920).

Першопрохідцем у цьому напрямку стало Імператорське Одеське товариство історії і старожитностей (ІОТІС, 1839–1922), мета якого полягала у всебічному вивченні історії Південної Росії. У різні часи головами товариства були Д. М. Княжевич, О. Г. Строганов, С. М. Воронцов, Х. Х. Рооп, О. М. Дондуков-Корсаков, великий князь Олександр Михайлович, а серед його членів нараховувалось понад 200 осіб. Офіційним

[1] Автори вдячні колегам – О. А. Бачинській, О. А. Довгополовій, Т. М. Івановій, С. В. Ковальському, В. Г. Кушніру, І. В. Нємченко, С. Б. Охотнікову, Н. О. Петровій, за сприяння у зібранні інформації при підготовці публікації.

друкованим виданням товариства стали «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей» (ЗІОТІС), яких протягом 1844–1919 рр. видали 33 томи [3]. Основу публікацій склали статті та матеріали з історії, історичної географії, статистики, археології, звіти та протоколи про діяльність ІОТІС, рецензії і бібліографічні нотатки. Домінували статті та матеріали з античної й середньовічної археології, нумізматики й епіграфіки, а також публікації джерел, здебільшого з історії південного регіону XVI–XVIII ст. Вміщувалися розвідки й матеріали, присвячені відомим історичним постатям, зокрема ученим, громадським і церковним діячам. У додатках до кожного тому друкувалися протоколи засідань товариства, що містили важливі відомості про характер колекцій і окремих знахідок, що надходили до музею товариства [4; 5]. Крім «Записок» члени ІОТІС видали три випуски каталогу античних теракот музею та кераміки з Феодосії, опис східних монет, старовинних планів і карт, що зберігалися в музеї. Ці каталоги також можна рахувати продовжуваним виданням.

Другим історико-науковим серіальним виданням в Одесі стали «Записки Императорского Новороссийского университета» [6], що виходили з 1867 р. У різні часи редакторами «Записок» були професори О. С. Павлов, С. П. Ярошенко, О. О. Кочубинський, О. П. Доброклонський. Спочатку матеріали з історрії друкувалися в «Записках», а з 1909 р. видання почало виходити окремо на кожному факультеті (крім томів 112 і 113, друк яких було розпочато відповідно 1907–1908 рр., а закінчено — 1909 і 1914 рр.) [7; 8]. Отже, фаховим виданням історико-філологічного факультету університету стали «Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета», незмінним редактором яких був професор, історик О. П. Доброклонський [9]. За весь час було видано тринадцять випусків у дев'яти книжках.

Ще одним історико-науковим серіальним виданням в Одесі було «Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете» (ЛІФТІНУ) [10], яка в своєму роді стала альтернативою «Записок Императорского Одесского общества истории и древностей». Справа в тому, що ІОТІС засновувалось як загальноісторичне об'єднання, але головним продуктом його діяльності стали археологічні студії, які й вирішували наукову спеціалізацію товариства як переважно археологічного. Тому виникла наочна потреба в іншому товаристві, яке б займалося вивченням широкого кола історичних питань, а не лише археологією, призвело до заснування при університеті Історико-філологічного товариства (1889–1923), яке в свою чергу започаткувало видання ЛІФТІНУ. Перший том вийшов друком 1890 р. Спочатку видання не мало чітко визначеної структури, назви розділів та їх кількість змінювалась. З 1892 р., майже відразу після відкриття візантійського відділення, почалося видання окремих томів ЛІФТІНУ, які містили праці з візантієзнавчої тематики. За перші десять років свого існування товариство видало сім томів «Літопису», чотири з яких були присвячені візантієзнавству, у подальші роки – 18. Через значне подорожчання паперу і друкарських послуг правління пішло на обмеження видавничої діяльності. 1915 р. виконані для товариства замовлення перевищили можливості каси товариства, 1916 р. видання ЛІФТІНУ було припинене [11; 12].

На початку другого десятиліття XX ст. в Одесі з'явилося ще одне видання – «Известия Одесского библиографического общества» [13], яке було друкованим органом Одеського бібліографічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті (1911–1916). Товариство очолював професор, історик І. А. Линниченко. «Известия», як продовжуване видання, почало виходити з першого року існування об'єднання. Журнал виходив впродовж 1911–1916 рр. (до 1916 р. щомісячно, 1916 р. – 6 разів на рік) [14]. У журналі було опубліковано низку краєзнавчих бібліографій, у тому числі бібліографічні списки з історії Одеси, Бессарабії, подано детальні описання деяких місцевих видань.

Друкування перших історико-наукових серіальних видань в Одесі було припинено в буремні роки війн і революційних подій 1917–1920 рр. У цей час перестали виходити майже всі одеські наукові періодичні видання, припинили існування й п'ять історико-наукових серіальних видань, які відповідно до видової класифікації відносимо до продовжуваних видань.

Під час революційних подій 1917–1920 рр. в Одесі в сфері наукових комунікацій відбулася неординарна подія. Коли місто знаходилося під владою білогвардійців (серпень 1919 – лютий 1920) було здійснено видання «Трудов подготовительной по национальным делам комиссии» [15], яке

стало своєрідним «халіфом на годину». Ця збірка була спеціалізованим виданням, праці якого дозволяли діючій владі більш чітко викласти свою позицію в «українському питанні», тобто вона відігравала роль одного з ідеологічних програмних документів «білої» армії. Збірка була видана під редакцією професора І. А. Линниченка, в якій разом з ним свої праці опублікували професори О. Д. Билимович, П. М. Богаєвський, Б. М. Ляпунов та публіцисти С. Г. Грушевський, Н. К. Могилянський, А. І. Савенко, А. В. Стороженко. Викладені авторами ідеї, мали на меті переконати громадську думку у відсутності підстав для політичної самостійності українського народу. З точки зору наукової цінності збірка справляє неоднозначну думку, але це видання, відповідно до видової класифікації було продовжуваним.

Впродовж XIX – перших двох десятиріч XX ст. в Одесі виходило шість історико-наукових серіальних (продовжуваних) видань, які стали першими у зазначеному сегменті засобів масової інформації, де науковці, краєзнавці, публіцисти здійснювали презентації результатів досліджень у царині історичної науки. Соціально-політична нестабільність, скрутне матеріальне становище, реорганізація вищої школи, насадження ідеологій різних політичних сил та інші негаразди призвели наприкінці 1910-х рр. до припинення друкування історико-наукових продовжуваних видань в Одесі.

Відродження в Одесі історико-наукових серіальних видань пов'язане з друкуванням на поч. 1920-х рр. «Учёных записок Высшей школы Одессы» [16]. Поява цієї збірки була зумовлена налагодженням навчального процесу в вищій школі Одеси, де спадкоємцем Новоросійського університету став Одеський гуманітарно-суспільний інститут [17], та продовженням професорсько-викладацькою корпорацією цього закладу університетської традиції – поєднання освіти і науки [18; 19]. У двох томах «Записок» були надруковані наукові праці з історії, археології, історії літератури, педагогіки. Особливістю другого тому стала перша в історії історико-наукових серіальних видань Одеси публікація українською мовою (стаття «Фаміліати й заступаючі» М. Є. Слабченка) [20]. З черговою трансформацією вищої школи Одеси у 1923 р. видання «Ученых записок Высшей школы г. Одессы» було припинено.

1920 р., після закриття університету в Одесі, науково-дослідницька робота його вчених була відокремлена від навчальної та переведена до новостворених науково-дослідних установ [21]. У другій пол. 1920-х рр. в Одесі існувала розвинута мережа історико-наукових серіальних видань, які були друкованими органами різноманітних за формою, структурою, тематикою та методикою досліджень наукових установ. Відповідно до затвердження Колегії НКО УСРР від 9 лютого 1925 р. наукові установи могли видавати власні наукові видання – бюлетені, збірки, записки та окремі праці своїх членів [22]. Тому майже всі одеські наукові установи мали власний друкований орган, де публікували результати наукової діяльності своїх представників. Серед них були й історичного спрямування видання: Одеська комісія краєзнавства при Всеукраїнській академії наук видавала «Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН» [23]; Одеське наукове товариство при Українській Академії наук – «Записки Одеського наукового при Українській Академії наук товариства» [24]; Українське бібліографічне товариство в Одесі – «Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі» [25]; Одеська центральна наукова бібліотека – «Праці Одеської центральної наукової бібліотеки» [26]. Всі перелічені збірки за видовою класифікацію належать до продовжуваних видань. У другій пол. 1920-х рр., у порівнянні з попередніми роками, видавнича справа історико-наукових серіальних засобів масової інформації отримала нові пріоритети розвитку.

Однак у 1930-х рр. у розвитку історико-наукових серіальних видань постали серйозні перешкоди – посилення адміністративно-командних методів управління, надмірної централізації. Політична кон'юнктура, ідеологічний тиск, зміни головних редакторів і колективів редакцій не могли не позначитися на проблематиці й науковому рівні видань. Негативний вплив на стан наукових досліджень та розвиток наукових комунікацій зумовив підміну теоретичних дискусій цитатництвом та виголошенням штампів. Відбувався процес перетворення історико-наукових серіальних видань з органа наукової та громадської думки на ідеологічно-пропагандистський інструмент закріплення більшовицької влади. На початку 1930-х рр. в Одесі припинили існування всі наукові товариства історичного профілю, а багато науковців, звинувачених в контрреволюційних злочинах, стали жертвами тоталітарного режиму [18; 19; 27; 28].

Всеохоплюючий контроль, який був встановлений над усіма сферами життя суспільства особливо гостро відчували історики. Партійний

диктат адміністративно-командної системи, перманентне конструювання образу ворога, зосередження уваги істориків на вивченні історії партії більшовиків та радянської влади, класовий підхід і штучна деперсоналізація історії – все це призвело до того, що історична наука набула ідеологічного характеру, що позначилося на якості історико-наукових серіальних видань, їх оформленні, терміні виходу, тематичній спрямованості тощо.

Після відновлення 1933 р. Одеського державного університету було започатковано видання праць представників його професорсько-викладацького складу та аспірантів у багатосерійному продовжуваному виданні – «Труди Одеського державного університету» [29]. Перший том, у форматі збірки наукових робіт, у серії «Історичні науки» видали 1939 р.

У період окупації Одеси німецько-румунськими військами, виходило єдине історико-наукове серіальне видання – «Записки Одеського університету». Уперше «Записки» побачили світ у 1943/44 навч. році. Зміст першого номеру був присвячений королю Румунії – Михаю I. Збірка містила вступне слово ректора університету, професора П. Г. Часовникова, статтю професора Т. Херсені, присвячену системі організації університету в імперський, радянський та окупаційний часи [30].

У повоєнний час відбулося відродження виходу серії «Історичні науки» «Труди Одеського державного університету». 1947–1962 рр. було випущено вісім томів. Специфікою видання стала його різноплановість як у проблематиці досліджень науковців, так і в формуванні окремих номерів. Окремі томи стали збірниками праць молодих вчених університету, дисертантів, археологічний збірник, збірник з історії робітничого класу і селянства, збірник з історії південних та західних слов'ян, деяки томи були присвячені ювілеям. Окремі видання містили монографічні дослідження вчених (наприклад, К. П. Добролюбського «Термідор. Нариси з історії» [31]).

У 1957 р., за часів «хрущовської відлиги», побачило світ видання «Материалы по археологии Северного Причерноморья» [32]. Вісім випусків цього видання вийшло впродовж дев'ятнадцяти років, вихід останнього припав на 1976 р. У різні часи збірка праць археологів виходила під редакцією М. Ф. Болтенка (вип. 1), М. С. Синицина (вип. 2–5), П. Й. Каришковського (вип. 6–8). Своєрідним доповненням для публікації наукових студій археологів у радянські часи стали збірки «Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях...» і «Записки Одесского археологического общества» [33] (відп. ред. обох видань М. С. Синицин). Випуск останньої збірки був спробою продовження традиції видання «Записок Императорского Одесского общества истории и древностей», яких протягом 1844–1919 рр. видали 33 томи [34]. Тому на виданні 1960 р. після «№ 1» в дужках було вказано «№ 34». Але загальна криза в історичній науці, що була пов'язана з ідеологічним тиском наприкінці 1960-х рр., призвела до припинення двох науково-археологічних видань. Опубліковані праці в трьох збірках цього часу охоплювали широке коло проблем від археології палеоліту до вивчення матеріалів пізнього середньовіччя.

Видання в період 1950-х – 1970-х рр. декількох археологічних збірок, пов'язано на нашу думку з тим, що археологія вважалась «нейтральним» полем наукових інтересів відносно ідеологічної заангажованості інших історичних спеціальностей. У той час велика кількість істориків робила вибір на користь досліджень з археології, історії античності та допоміжних з ними дисциплін.

Часи «перебудови» призвели до «нової» хвилі народження історико-наукових серіальних видань в Одесі (про це ми вже писали, тому, наразі, обмежимося стислою інформацією). Впродовж 1989–2012 рр. світ побачили 10 номерів видання наукових читань присвячених пам'яті П. Й. Каришковського – «Древнее Причерноморье» [36].

Вибух масового народження історико-наукових серіальних видань в Одесі припадає на часи здобуття Україною незалежності. У цей період піком появи нових спеціалізованих історико-наукових видань були п'ять хронологічних інтервалів: перша половина та кінець 1990-х рр., середина та кінець 2000-х рр., середина 2010-х рр. Відповідно до цього ми й розглянемо історію сучасних історико-наукових засобів масової інформації.

Першим історико-науковим серіальним виданням в Одесі в 1990-ті рр. стало «Историческое краеведение Одесщины» [37]. Випуски були започатковані кафедрою археології та етнографії України і кафедрою історії України ОНУ ім. І. І. Мечникова разом з Одеською обласною організацією краєзнавців. Всього було видано 7 випусків. Другим, відповідно до хро-

нології, стало видання «Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества» (відп. ред. С. Б. Охотніков, третій і четвертий випуски спільно з В. Г. Петренко) [38]. Існуючі на початку 1990-х рр. продовжувані видання не могли задовольнити професійні потреби істориків-науковців, особливо з огляду на сплеск досліджень в царині історичних наук (археографії, етнографії, історіографії, медієвістики, україністики тощо) та потужним морозвитком історичного краєзнавства.

Збірка наукових праць «Записки історичного факультету» ОНУ ім. І. І. Мечникова головний редактор В. Н. Станко (1995–2004), В. Г. Кушнір (з 2005) почала виходити з 1995 р. [39]. 1995 р. під егідою кафедри археології та етнографії України ОНУ ім. І. І. Мечникова й Управління охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини було започатковано науково-популярний часопис – «Старожитності Причорномор'я» (відп. ред. В. Н. Станко) [40]. Через певні обставини видання припинилося. З 1998 р., впродовж двох років виходило трьохтомне серійне видання «Невичерпні джерела пам'яті» (від. редактори: І. В. Сапожников – томи 1 і 3, О. А. Бачинська – том 2) [41]. 1998 р. було зроблено спробу реалізувати задум тодішніх очільників Одеси й області у створенні презентаційного періодичного видання, яке б висвітлювало й популяризувало не лише історію та культуру міста й Причорноморського регіону в цілому, а й демонструвало їх географічну, економічну, інвестиційну привабливість [42]. Видання, редактором якого виступив І. В. Студєнніков, отримало назву «Причерноморский регион» та вийшло єдиним номером.

З 1999 р. почав виходити «Вестник Одесского музея нумизматики» (гол. ред. С. Б. Охотніков) – продовжуване видання Одеського музею нумізматики. На сьогодні випущено 56 випусків [43]. 2012 р. в Одеському нумізматичному музеї з'явився ще один друкований орган – громадсько-публіцистичний збірник-альманах «О чем рассказала монета» [44]. 1999 р. на базі кафедри українознавства Одеського національного політехнічного університету під керівництвом професора Г. І. Гончарука започатковане історико-наукове продовжуване видання «Інтелігенція і влада». Загалом вийшов 31 випуск збірки [45]. 1998 р. почав виходити щорічник історико-краєзнавчого спрямування – «Историческая память» [46]. Засновником цього видання стала Одеська обласна організація Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури (голова М. Ю. Раковський) та Одеський будинок вчених. Після смерті редактора М. Ю. Раковського, видання припинило своє існування. Історичні праці публікуються в науковому виданні «Праці Державного архіву Одеської області», яке почало виходити в останній рік минулого століття. На сьогодні світ побачили 42 томи [47]. Переважно це тематичні видання, авторські монографії, покажчики чи збірки документів, які підтверджують статус архіву як одного з провідних осередків наукових історичних студій.

2000 р. кафедра археології та етнології України історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова почала проводити Міжнародний конгрес: «Археологія та етнологія Східної Європи: крок молоді у XXI ст.» (модератор О. В. Сминтина). Результатом плідної праці науковців на форумі стало видання серійної збірки «Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження» (видано 3 томи) [48]. Видання припинло існування 2002 р. Недовгий час на поч. XXI ст. виходило нумізматичне продовжуване видання «Античные и средневековые монеты Северного Причерноморья» [49].

З ініціативи голови Благодійного фонду ім. Івана та Юрія Липів Галини Дольник від 2000 р. проводяться «Липівські читання». Станом на кінець 2014 р. відбулися сьомі «Липівські читання», одним з результатів яких є видання збірок матеріалів конференції [50]. В 2002–2007 рр. в Одесі виходило історико-наукове серійне видання – «Одесса и еврейская цивилизация» [51]. 2003 р. історичним факультетом ОНУ ім. І. І. Мечникова було започатковано видання «Одеська болгаристика: Науковий щорічник Одеського наукового товариства болгаристів» [52].

2004 р. Одеський національний економічний університет став засновником продовжуваного наукового видання «Науковий вісник» (Всеукраїнська асоціація молодих науковців) [53]. Станом на кінець 2014 р. вийшло 220 випусків. З 2004 р. виходить видання – «Липоване: история и культура русских старообрядцев» [54]. Збірка є результатом проведення на Одещині однойменної конференції, організатором якої виступала кафедра археології та етнології України історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова (модератор О. А. Прігарін). На разі видано 10 випусків.

Присвяченим єврейському історичному надбанню та сучасній культурі є альманах наукових статей та публіцистики «Морія», започаткований Общинним домом єврейських знань «Морія» [55]. На сторінках альманаху друкуються наукові статті, портретні нариси, політичні есе, рецензії, мемуари, републікації. Видання належить до історичних, містить чималу кількість матеріалів зі сторінок єврейської історії Одеси. 2005 р. в мережі історико-наукових серіальних видань з'явився «Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею» [56], (редактор – директор музею В. В. Солодова). 2006 р. професор В. Н. Станко спільно з болгарськими науковцями організував та провів міжнародну конференцію «Българите в Северното Причерноморие». У 1992 – 2009 рр. за результатами десяти конференцій вийшло десять томів матеріалів конференцій [57].

З 2006 р. в Одесі почало виходити історико-наукове серійне видання, яке є працею українських і польських істориків – «Поляки на півдні України і в Одесі» [58]. Підґрунтям для народження цієї збірки стала одноймення міжнародна конференція, що проводилась під егідою ОНУ ім. І. І. Мечникова, Ольштинського відділу Польського історичного товариства та історико-педагогічного факультету Опольського університету. До 2011 р. вийшло 5 випусків видання.

2006 р. «Асоціацією європейської культури» започатковано вихід історико-краєзнавчого наукового альманаху «Південний Захід. Одесика – Юго – Запад. Одесика» [60], що поставив своїм завданням дослідження актуальних проблем історії Одеси, Одещини, південно-західного регіону України. За редакцією В. А. Савченка світ побачили 19 випусків альманаху (видається двічі на рік, має постійні рубрики). Воно є одним з небагатьох історико-наукових видань, яке належить до підвиду періодичних.

З 2006 р., Відділ історії козацтва на півдні України розпочав видання продовжуваного наукового часопису «Чорноморська минувшина» (відп. ред. О. А. Бачинська) [59]. Загалом світ побачили дев'ять номерів видання та окремі дослідження Т. Г. Гончарука, Т. С. Вінцковського, А. І. Мисечка, О. М. Дорошенко та ін. З 2006 р. на історико-філософському факультеті Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського щорічно відбувається наукова конференція викладачів, студентів та молодих вчених, результати доповідей яких увійшли до серійного видання – «Історіосфера» (відп. ред. Ю. А. Добролюбська) [61]. Висвітлення результатів наукових досліджень у галузі історичної науки також відбувається на сторінках однієї з серій «Вісника Одеського національного університету» – «Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство» (наук. ред. В. М. Хмарський) [62], яка належить до періодичного видання. Завдання видання, яке побачило світ 2007 р., – висвітлювати результати наукової та науково-практичної діяльності спеціалістів у цих галузях, сприяти розвитку різних напрямків інформаційної, бібліотечної та книгознавчої науки та практики, служити центром наукових комунікацій [63]. З 2007 р. в Одесі щорічно виходить продовжуване видання «Воронцовский сборник» [64] – серійна збірка історико-наукових праць, яка є підсумком проведення щорічних «Воронцовських читань», присвячених пам'яті М. С. Воронцова. 2007 р. під егідою ОНУ ім. І. І. Мечникова почала виходити збірка наукових праць «Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я» (ред. А. В. Шабашов) [65].

Серед великої кількості історико-наукових серіальних видань в Одесі впродовж останніх десяти років свою нішу зайняло серійне видання «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» [66], яке стало результатом проведення раз на два роки однойменної міжнародної конференції в Одеському національному морському університеті (ідея й реалізація М. І. Михайлуци) [67]. Вже традиційним стало проведення під час конференцій круглих столів з актуальних проблем історичного минулого, що мають теоретико-прикладний характер. Зокрема, 2015 р. на ювілейній – п'ятій (десятий рік проведення) конференції, круглий стіл, матеріали якого увійшли до збірки, присвятили темі: «Переможці чи переможені?: український вимір, факти, інтерпретації та уроки (1945–2015 рр.)». Всі конференції були організовані спільно з Національною спілкою краєзнавців України (голова О. П. Реєнт, заступник головного редактора журналу «Краєзнавство» О. Г. Бажан).

Одноразовим фактом стало видання Одеського обласного товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка, яке 2007 р. задумало випуск видання «Літаври» [68]. Спромігшись видати лише один номер часопису, його спіткала доля багатьох подібних ініціатив, заснованих на ентузіазмі, але без фінансової підтримки. 2008 р. старанням колективу кафедри

нової та новітньої історії та гуртка дослідників військової історії «НОВІК» (науковий одеський військово-історичний клуб) історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова побачив світ одноіменний продовжуваний збірник наукових праць з військової історії (відп. ред. А. С. Поспєлов) [69; 70]. Після 2011 р. випуски «НОВІК» припинилися. 2008 р. кафедра нової та новітньої історії ОНУ ім. І. І. Мечникова започаткувала видання збірника наукових праць «Британская политика и мир», присвятивши перший випуск 60-річному ювілею свого завідувача, професора О. Б. Дьоміна. Другий, і поки що останній випуск видання, редакційна колегія присвятила 55-річчю професора Луганського університету М. С. Бур'яна [71]. Збірки розглядали становища Великої Британії в системі міжнародних відносин XVI–XX ст.

Через тридцять чотири роки після виходу 1976 р. восьмого випуску збірки «Материалы по археологии Северного Причерноморья» [32], 2008 р. було поновлено друкування цього видання (відп. ред. І. В. Бруяко).

2009 р. було започатковано видання збірки наукових праць «Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології» (гол. редкол. В. Г. Кушнір) [72], яка з'явилась внаслідок проведення на історичному факультеті ОНУ ім. І. І. Мечникова щорічної міжнародної конференції «Одеські Читання» (куратор С. В. Ковальський) для студентів, аспірантів та молодих учених. За період 2009–2012 рр. в Одесі вийшли два продовжуваних видання – «Curriculum Vitae» [73] та «Эсхатос» [74] (відп. ред. О. А. Довгополова), серед яких останнє виступає спадкоємцем ідеї першого. Засновниками та авторами «Curriculum Vitae» були представники філософського факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова. «Эсхатос» став результатом україно-російського проекту між кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків, кафедрою нової та новітньої історії ОНУ ім. І. І. Мечникова та кафедрою історії філософії Пермського державного університету. До чотирьох збірок включені дослідження, які були представлені на щорічному семінарі, присвяченому одеському історику П. М. Біциллі. Починаючи з 2010 р., впродовж п'яти останніх років кафедра археології та етнології України (координатори В. Г. Кушнір, Н. О. Петрова) історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова проводить міжнародну наукову конференцію «Одеські етнографічні читання», результатом якої стали п'ять збірок наукових праць [75].

За останні кілька років мережу історико-наукових серіальних видань в Одесі поповнили різної тематичної спрямованості збірки. Серед них видання кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ ім. І. І. Мечникова – «Libra», яке нараховує вже три випуски [77]; «Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея» (відп. ред. І. В. Бруяко), що має два випуски [78]; збірка статей за результатами факультативу з іудаїки та ізраїлезнавства, проведеного філософським факультетом ОНУ ім. І. І. Мечникова – «Мама городов израилевых...» [79]; матеріали міжнародної наукової конференції «IV Історіографічні читання» – «Історик Євген Миколайович Щепкін (1860–1920): постать в контексті доби» (відп. ред. В. М. Хмарський) [80], присвяченої 150-й річниці з дня народження професора; започаткований кафедрою нової та новітньої історії ОНУ ім. І. І. Мечникова спільно з Центром досліджень з історії освіти, науки та техніки на Півдні України ім. В. І. Липського збірник наукових статей – «Альманах історичних досліджень» (відп. ред. В. О. Кузнєцов) [81]; проект кафедри археології та етнології України ОНУ ім. І. І. Мечникова «ПОСТФАКТУМ: історико-антропологічні студії» (чотири випуски) [82]; проект тієї ж кафедри «Етнічна культура в глобалізованому світі», реалізований внаслідок проведення наукових конференцій [83] та ін.

Історики мають можливість публікувати свої напрацювання на шпальтах серіальних видань, що мають вузькоспеціалізований профіль і лише дотичні своїм змістом до історичних досліджень. Це, зокрема, стосується нещодавно заснованого «Вісника Одеського художнього музею» [84]. Його матеріали розкривають маловідомі сторінки та рідкісні факти з історії музею: формування його колекції, біографій митців, художнього життя міста XIX–XX ст. Іншим виданням є «Проблемы теории и истории архитектуры Украины», матеріали якого торкаються зазначених в назві проблем з точки зору регіональних особливостей, схоронності та реставрації пам'яток архітектури, містобудування, археології тощо [85]. Серед подібних видань потрібно назвати збірник наукових статей «Медієвістика» – єдине в Україні спеціалізоване видання, в якому друкуються праці, присвячені середньовічній та барокової літературі й розглядаються проблеми взаємозв'язків літератури з культурою, релігією та історією [86].

Також відзначимо видання етнічного спрямування «Актуальні питання вірменознавства», представленого двома випусками [87]. Дослідники з України, Вірменії, РФ на його сторінках досліджують різні аспекти проблеми формування та існування вірменської діаспори, її національної освіти тощо. Подібного етнічного спрямування є журнал «Болгары в Украине, России и в других странах СНГ», який розпочав існування ще 2004 р. [88]. Історичний блок журналу представлений значною кількістю матеріалів різного тематичного спрямування.

Незважаючи на прискіпливе відстеження одеських історико-наукових серіальних видань, автори припускають, що деякі з них могли не потрапити в поле їх зору. Наскільки довго ці продовжувані видання закріпляться на Олімпі місцевих історико-наукових серіальних видань покаже історія, а поки що на сьогодні, тематикою своїх публікацій вони заповнюють значні лакуни у розвитку історичної науки.

Впродовж останніх кількох років, з огляду на важливість вирішення актуальних проблем наукової комунікації, поширення результатів наукових досліджень, стандартів наукової періодики задля безперешкодного розвитку науки та освіти в Україні та інтеграції української академічної спільноти до світової, одеські дослідники активно переходять до використання даних наукометричних баз, що включають в себе певний перелік видань, в яких публікуються результати наукових розробок. Адже в сучасному світі будь-яка діяльність має бути затребувана суспільством, науковою громадськістю та має використовуватись. Міністерство освіти і науки України дедалі жорсткіше визначає критерії відповідності конкретних викладачів та університетів у своїх оцінках діяльності вищих навчальних закладів. Водночас вимоги щодо публікацій у виданнях наукометричних баз також посилюються. Низка науково-періодичних серіальних видань Одеси, на шпальтах яких публікуються історичні дослідження почали роботу по включенню до міжнародних наукометричних баз. До міжнародних наукометричних баз включені видання: «Чорноморська минувшина», «Інтелігенція і влада», «Записки історичного факультету» та ін.

За останню чверть століття інформаційний простір історико-наукових серіальних видань він був представлений великою кількістю (за підрахунками авторів – 49) різних за видовою класифікацією видань: (періодичних – 4, продовжуваних – 34, серійних – 11). Дані ознаки свідчать про рівень розвитку історичної науки в Одесі, про її перспективи, ступінь зосередженості науковців, які досліджують різноманітні аспекти історичної науки. Вони демонструють поліструктурність одеської корпорації істориків, які об'єднані не лише навколо профільного історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова, а й гуманітарних структур інших вишів Одеси (економічний, морський, педагогічний, політехнічний університети, університет внутрішніх справ), що є потужною тенденцією до формування окремих історико-наукових осередків при соціогуманітарних кафедрах або зосереджених навколо окремих постатей одеських істориків (Г. І. Гончарук, М. І. Михайлуца, В. А. Савченко та ін.), що виступають ініціаторами подібних видань. Це зумовлює розмаїття дослідницьких пошуків, певну тематичну пріоритетність досліджень, інтенсивність розширення джерельної бази, плюралізм методологічних підходів, різність фахового рівня опублікованих матеріалів тощо.

Політична ситуація 2014–2015 рр. в Україні, окупація Криму та військове протистояння на сході країни призвели до значних ускладнень на шляху підготовки і видання серіальних науково-періодичних видань. Не всі з них зуміли продовжити свою роботу, деяким довелося взяти паузу. Зрозуміло, що в ситуації, яка склалася, наука, залишаючись важливою галуззю державного життя, все ж не належить до першочергових пріоритетів у фінансуванні.

Найбільш помітною тенденцією розвитку видань є їх спеціалізація – за напрямами досліджень і тематикою, що відповідає пріоритетам наукових досліджень одеських істориків. Незважаючи на всі зазначені проблеми і недоліки, сучасне інтелектуальне співтовариство Одеси пропонує достатньо широкий спектр історико-наукових серіальних видань.

На підставі аналізу фактологічних даних було виявлено, що в Одесі впродовж XIX – на поч. XXI ст. виходило/виходить 65 (за підрахунками авторів) історико-наукових серіальних видань. Пік їх видавництва припадає на поч. XXI ст. – 25 видань (див. діаграму). Із загальної кількості переважну більшість складають продовжувані видання – 50 (≈77%), періодичні – 4 (≈6%), серійні – 11 (≈17%).

Діаграма

Динаміка виходу історико-наукових серіальних видань в Одесі (XIX — початок XXI ст.)

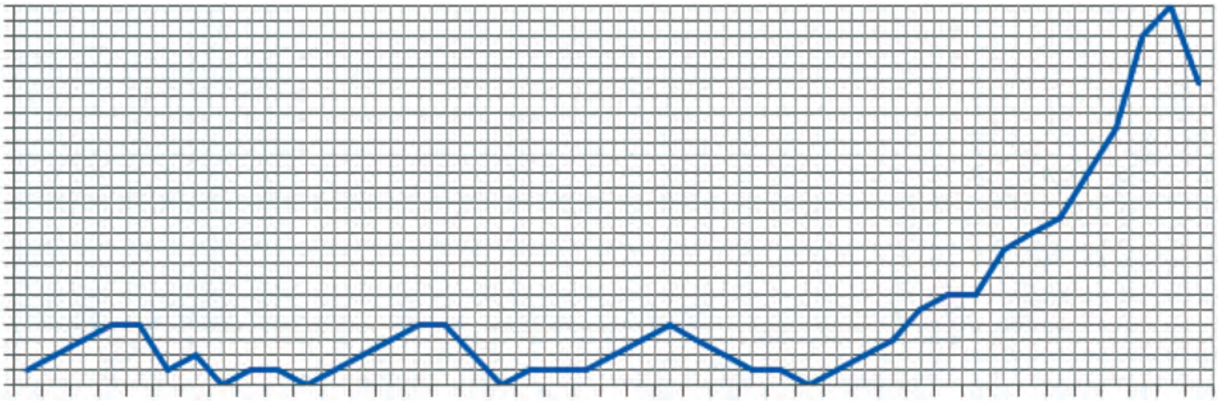

Відповідно до загальноприйнятої історіографічної періодизації історико-наукові серіальні видання можна поділити на три площини у вертикальній (хронологічній) градації: імперську, радянську і часів незалежності. У горизонтальному вимірі виокремлюємо чотири групи вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ, що видавали/видають історико-наукові серіальні видання. Перша група – періодичні та продовжувані історичні видання вишів Одеси; друга – періодичні та продовжувані історичні видання НАН України та її філій, структурних підрозділів; третя група – періодичні та продовжувані історико-наукові видання науково-дослідних установ, товариств, асоціацій тощо та четверта – продовжувані історичні видання окремих груп істориків, або політичних груп. Ці чотири групи умовно представляють собою горизонтальний вимір мережі історико-наукових серіальних видань Одеси за понад сто сімдесятирічний період (2014 р. виповнилося 170 років з часу виходу першого номера «Записок Императорского Одесского общества истории и древностей»).

Історія історико-наукових серіальних видань привертає увагу наукової спільноти в багатьох аспектах – бібліотечно-бібліографічному, джерелознавчому, історичному, науковому тощо. Це зумовлює необхідність ретельного їх виявлення, бібліографування, систематизації, створення на цій базі репертуару публікацій; досконалого вивчення на основі комплексного підходу; розкриття джерельної цінності та визначення значущості для сучасних наукових історичних студій. Дослідженням визначено перелік історико-наукових видань у мережі засобів масової інформації, на статті з яких необхідно скласти анотації (краще реферати) та розмістити їх в анотованій (краще реферативній) базі даних Наукової бібліотеки ОНУ ім. І. І. Мечникова, інших бібліотеках Одеси та України для поширеного введення до наукового обігу, інтеграції наукового досвіду та здійснення комунікації між ученими.

Автори статті акцентують увагу на тому, що основна відповідальність за повноту і якість публікацій, які відображають сучасний стан вітчизняної історичної науки, лягає на професійну періодику. Це стосується не лише наукової періодики з історичних наук. Потрібно наголосити на колективному забезпеченні «корпорацією істориків» високого наукового й інформаційного рівня опублікованих матеріалів, зокрема в питаннях формування мети, розкриття шляхів її досягнення, обґрунтування висновків, а також використання джерел і надбань історіографії, статистичних даних, наукової термінології з урахуванням сучасного підходу до бачення та вирішення актуальних історичних проблем.

Джерела та література

1. Левченко В., Левченко Г., Петровський Е. Історико-наукові серіальні видання Одеси кінця XX – початку XXI століття в контексті розвитку краєзнавчих студій в Україні // Краєзнавство. – К., 2013. – № 2 (83). – С. 5-14.

2. Словарь издательских терминов / Сост.: Ф. С. Сонкина, А. К. Бадигин, та ін.; под. ред. А. Э. Мильчина. – М., 1983. – С. 88-114.

3. Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844–1919. – Т. 1–33.

4. Див.: Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. – Одеса, 2002. – 400 с.

5. Див.: Ясь О. В. Записки Одесского общества истории и древностей [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій

(голова) та ін. – К.: «Наукова думка», 2005. – 672 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?

6. Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1867–1909, 1914. – Т. 1–113.

7. Библиография периодических изданий России, 1901–1916: [В 4 т.] Т. 1. – Л., 1958. – С. 614 – 615.

8. Русская периодическая печать 1703–1894 гг. Вып. 1 / Составил и издал Н. М. Лисовский. – СПб., 1901. – С. 55.

9. Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. – Одесса, 1909–1916. – Вып. 1–13.

10. Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1890–1902, 1904–1907, 1909–1910, 1913, 1916. – Т. 1–25.

11. Конюшенко Ю. А. Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті: основні етапи і напрями діяльності (1889–1923 рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 98–103.

12. Одесский Вестник. – 1889. – 24 березня.

13. Известия Одесского библиографического общества. – Одесса, 1911–1916. – Т. 1–5.

14. Смичок Л. М. Одеське бібліографічне товариство // Одесі-200. – Ч. ІІ. – Одеса, 1994. – С. 113–114.

15. Труды подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел. – Одесса, 1919. – Вып. 1: Сборник статей по малорусскому вопросу. – 119 с.

16. Учёные записки Высшей Школы г. Одессы. Отдел гуманитарно-общественных наук. – Одесса, 1921–1922. – Т. І–ІІ.

17. Див.: Левченко В. В. Одеський гуманітарно-суспільний інститут (1920–1921): до питання спадкоємності традицій університетської освіти // Записки історичного факультету. – Вип. 19. – Одеса, 2008. – С. 207–216.

18. Див.: Левченко В. В. Вчені-історики Одеси в міжнародній науковій комунікації в 1917–1930-х рр. // Університет: науковий історико-філософський журнал. – К., 2012. – № 3 (47). – С. 11–22.

19. Див.: Левченко В. В. Наукова комунікація в Одесі 1917–1944 рр.: ресурс розвитку освіти та науки // Південний захід. Одесика. – Вип. 15. – Одеса, 2013.

20. Слабченко М. Є. Фаміліати й заступаючі // Ученые записки Высшей Школы г. Одессы. – 1922. – Т. 2. Отдел гуман.-обществ. наук. – С. 81–84.

21. Бюлетень офіційних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти. – 1921. – Ч. 7–8. – С. 1.

22. Бюлетень НКО УСРР. – 1925. – Ч. 4. – С. 76.

23. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1924–1930. – Ч. 1–5.

24. Записки Одеського наукового при Українській Академії наук товариства. – Одеса, 1926–1929.

25. Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. – Одеса, 1925–1929.

26. Праці Одеської центральної наукової бібліотеки. – Одеса, 1927–1930.

27. Див.: Петровський Е. П. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 260–273.

28. Див.: Урсу Д. П., Петровський Е. П. Особливості науково-дослідної роботи викладачів, аспірантів і студентів історичного факультету Одеського державного університету в 1934–1941 роках // Записки історичного факультету. – Одеса, 2009. – Вип. 20. – С. 300–312.

29. Труди Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Серія історичних наук. – Одеса, 1939. – Т. 1; 1947. – Т. 2; 1949. – Т. 9; 1954. – Т. 144, вип. 4; 1956. – Т. 146, вип. 5; 1958. – Т. 148, вип. 6; 1959. – Т. 149, вип. 7; 1962. – Т. 152, вип. 8; Т. 159, вип. 9.

30. Одесская газета. – 1943. – 29 вересня.

31. Добролюбський К. П. Термідор. Нариси з історії // Труди Одеського державного університету. – 1949. – Т. 9.

32. Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1957, 1959–1960, 1962, 1966, 1970–1971, 1976, 2008–2011. – Т. 1–12.

33. Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного университета имени И. И. Мечникова и Одесского государственного музея в 1960 году. – Одесса, 1961; Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного музея в 1961 году. – Одесса, 1963; Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного музея в 1962 году. – Одесса, 1964; Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного музея в 1963 году. – Одесса, 1965; Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1960. – Т. 1 (34); 1967. – Т. 2 (35).

34. Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844–1919. – Т. 1–33.

35. Див.: Левченко В. В. К биографии Петра Осиповича Карышковского-Икара: начало научного пути // Південний захід. Одесика. – Вип. 12. – Одеса, 2011. – С. 310.

36. Древнее Причерноморье. – Одесса, 1989. – 67 с.; 1990. – 185 с.; 1991. – 123 с.; 1996. – 115 с.; 1998. – 154 с.; 2003. – 228 с.; 2005. – 203 с.; 2008. – 388 с.; 2011. – 517 с.; 2013. – 654 с.

37. Историческое краеведение Одесщины: Сб. материалов. – Одесса, 1992–1996. – Вып. 1–7.

38. Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского археологического общества. – Одесса, 1993–1994, 1999, 2008. – Вип. 1–4.

39. Записки історичного факультету. – Одеса, 1995–2014. – Вип. 1–24.

40. Старожитності Причорномор'я. – Одеса, 1995, 2000. – Вип. 1–2.

41. Невичерпні джерела пам'яті: зб. наук. ст., матеріалів та републікацій. – Одеса, 1998. – Т. 1. Намогильні хрести запорозьких козаків / Відп. ред. І. В. Сапожників; наук. ред. О. А. Бачинська. 1998. – 220 с.; Т. 2: Задунайська січ: до 1000-ліття літописання та книжної справи в Україні / Відп. ред. О. А. Бачинська. – 1998. – 390 с.; Т. 3: Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки): До 210 річниці штурму Хаджибейського замку / Відп. ред. І. В. Сапожников; наук. ред Г. В. Сапожникова. – Одеса, 1999. – 399 с.

42. Причерноморский регион. – Одесса, 1998. – № 1.

43. Вестник Одесского музея Нумизматики. – Одесса, 1999–2012. – Вып. 1–46.

44. О чем рассказала монета. – Одеса, 2012. – Вип. 1–8.

45. Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса, 1999–2014. – Вип. 1–31.

46. Историческая память: Историко-краеведческий ежегодник. – Одесса, 1999–2005. – № 1–6.

47. Праці Державного архіву Одеської області. – Одеса, 2000–2015. – Т. I–XLII.

48. Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження / Відп. ред. О. В. Сминтина. – Одеса, 2000–2002. – Т. 1–3.

49. Античные и средневековые монеты Северного Причерноморья. – Одеса, 2002–2005. – Т. I–IV.

50. Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті XX століття. М-ли Всеукр. наук. конф. [І-і Липівські читання, Одеса, 27-28 квітня 2000 р.] – Одеса: Астропринт, 2000. – 151 с.; ІІІ-і Липівські читання. Пам'яті Івана та Юрія Лип: М-ли Всеукр. наук. конф. [Одеса, 5-6 травня 2006 р.] / упоряд. Г. Дольник – Одеса: Друк, 2007. – 140 с.; ІУ-і Липівські читання. Пам'яті Івана та Юрія Лип: М-ли Всеукр. наук. конф. [Одеса, 18-19 квітня 2008 р.] / упоряд. Г. Дольник. – К.: УВС ім. Ю. Липи, 2009. – 236 с.; УІ-і Липівські читання. Пам'яті Івана та Юрія Лип. М-ли Всеукр. наук. конф. / упоряд. Г. Дольник [Львів, 4-5 травня 2012 р.] – К.: УВС ім. Ю. Липи, 2012. – 168 с.

51. Одесса и еврейская цивилизация. – Одесса, 2002–2007.

52. Одеська болгаристика. – Одеса, 2003–2012. – Вип. 1–10.

53. Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2004–2015. – № 1–220.

54. Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Одесса, 2004–2009. – Вып. 1–6; Одесса-Измаил, 2010–2013. – Вып. 7–10.

55. Мория. Альманах. – Одесса, 2004–2012. – Вып. 1–13.

56. Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – Одеса, 2005–2011. – № 1–11.

57. Българите в Северното Причерноморие. Изследования и материали. – Велико Търново, 1992–1997, 2000, 2004. – Т. 1–8; Одеса–Велико Търново, 2006, 2009–2013. – Т. 9–12.

58. Поляки на півдні України. – Одеса – Ополє – Ольштин, 2006–2011.

59. Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. – Одеса, 2006–2014. – Вип. 1–9.

60. Південний захід. Одесика – Юго-Запад Одессика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса, 2006–2015. – Вип. 1–19.

61. Історіосфера. – Одеса, 2006–2014. – Вип. 1–9.

62. Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – Одеса, 2007. – Т. 12, вип. 4; 2008. – Т. 13, вип. 8; 2009. – Т. 14, вип. 19; 2010. – Т. 15, вип. 21; 2011. – Т. 16, вип. 21; 2012. – Т. 17, вип. 1 (7); 2012. – Т. 17, вип. 2(8); 2013. – Т. 18, вип. 1(9); 2013. – Т. 18, вип. 2 (10).

63. Сминтина В. А. Вступне слово ректора ОНУ ім. І. І. Мечникова // Вісник ОНУ. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2007. – Т. 12, вип. 4. – С. 8.

64. Воронцовский сборник. – Одесса, 2007–2013. – Вып. 1–6.

65. Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса, 2007–2013. – Вип. 1–6.

66. Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри / Від. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса, 2007. – 333 с.; 2009. – 397 с.; 2011. – 400 с.; 2013. – 440 с.; 2015. – 442 с.

67. Див.: Левченко В. В., Михайлуца М. І. Друга міжнаолдна науково-практична конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 239–240; Левченко В. В., Михайлуца М. І. ІІІ Міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» // Краєзнавство. – К., – 2011. – № 2. – С. 325–328 та ін.

68. Літаври. – Одеса, 2007. – 70 с.

69. Новик: Сб. науч. трудов по военной истории Научного Одесского военно-исторического клуба. – Одесса, 2008–2011. – Вып. 1–4.

70. Бузейчук В. М. Нове військово-історичне видання в Одесі // Ресурс доступу: http://madvi-odesa.mylivepage.com/wiki/1244/383

71. Британская политика и мир: контуры исторического взаимодействия. – Одесса, 2008. – Вып. 1; Луганск- Одесса, 2011. – Вып. 2.

72. Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології / В. Г. Кушнір (гол. редкол.). – Одеса, 2009–2014. – Вип. I–V.

73. Curriculum Vitae. – Одесса, 2009–2010. – Вип. 1–2.

74. Эсхатос: философия истории в предчувствии конца истории. – Одесса, 2011; Эсхатос-II: философия истории в контексте идеи «предела». – Одесса, 2012.

75. Весільна обрядовість у часі і просторі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Одеські етнографічні читання»/ Наук. ред. В. Г. Кушнір. – Одеса, 2010. – 381 с.; Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Зб. наук. праць // Матер. міжн. наук. конф. «Одеські етнографічні читання». – Одеса, 2011. – 383 с.; Традиційна культура діаспори. Зб. наук. праць / Матер. міжн. наук. конф. «Одеські етнографічні читання». – Одеса, 2012. – 491 с.; Локальна та регіональна специфіка традиційної культури. Зб. наук. праць / Матеріали між. наук. конф. «Одеські етнографічні читання». – Одеса, 2013. – 574 с.; Одеські етнографічні читання. Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості: зб. наук. праць/ Колектив авторів. – Одеса, 2014. – 419 с.

76. Етнографія Півдня України. – Одеса, 1996. – Вип. 1.

77. Libra. – Одесса, 2010–2014. – Вип. 1–3.

78. Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. — Одесса, 2010, 2014. – Вып. 1–2.

79. «Мама городов Израилевых...» Сб. статей по итогам факультатива по иудаике и израилеведению ОНУ им. И. И. Мечникова / Под ред. О. А. Довгополова, М. Довев, И. В. Голубович, Э. И. Мартынюк, Е. С. Петриковская. – Одесса, 2011. – 146 с.

80. Історик Євген Миколайович Щепкін (1860–1920): постать в контексті доби: Матер. міжн. наук. конф. «IV Історіографічні читання», присвяченої 150-й річниці з дня народження професора Є. М. Щепкіна. – Одеса, 2012.

81. Альманах історичних досліджень. – Одеса, 2012. – Вип. 1.

82. ПОСТФАКТУМ: історико-антропологічні студії. – Одеса, 2013. – № 1-4.

83. Етнічна культура в глобалізованому світі. Збірка наук. праць I-ї Між. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 20-річчю кафедри археології та етнології України ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2013. – 242 с.; Етнічна культура в глобалізованому світі. Збірка наукових праць II-ї Між. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 200-річчю Т. Г. Шевченка. – Одеса, 2014. – 216 с.

84. Вісник Одеського художнього музею. – Одеса, 2014. – Вип. 1, 2.

85. Проблемы теории и истории архитектуры Украины. – Одесса, 1999–2013. – Вып. 1–13.

86. Медієвістика: збірник наукових статей за ред. О. Александрова. – Одеса, 1998–2009. – Вип. 1–5.

87. Актуальні питання вірменознавства: збірка наук. статей. – Одеса, 2013–2014. – Вип. 1–2.

88. Болгары в Украине, России и в других странах СНГ. – Одесса, 2004–2012. – №№ 1–10.

Валерий Левченко, Галина Левченко, Эдуард Петровский

ИСТОРИЧЕСКИЕ СЕРИАЛЬНЫЕ НАУЧНЫЕ ИЗДАНИЯ ОДЕССЫ XIX-XXI вв.: ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

В статье рассматривается история становления и развития исторических научных сериальных изданий в Одессе, подана их видовая характеристика. Акцентировано внимание на проблемно-тематических приоритетах публикаций этих изданий, определены их функции, выявлены положительные и отрицательные черты функционирования исторических научных сериальных изданий в контексте генезиса исторической науки.

Ключевые слова: *Одесса, история, издания, сериальные, периодика, наука.*

Valeriy Levchenko, Galyna Levchenko, Edward Petrovskiy

HISTORICAL SCIENCE EDITION SERIALS ODESSA XIX-XXI: DYNAMICS AND CONCEPTUAL FEATURES

The article discusses the history and development of historical serial scientific publications in , filed their specific characteristics. Special attention is paid to the major thematic aspects of publications in these publications, their functions defined, a positive and negative features of the functioning of media in the context of the genesis of history. Presents a problem-thematic priorities of modern historical serial scientific publications .

Key words: *Odessa, history, publications, serials, periodicals, science.*

Історія України у світлі регіональних досліджень

УДК 94 (477.63+477.7):314.742 "1800/1850"

Лілія Циганенко (м. Ізмаїл)

Євреї Південної Бессарабії: особливості розселення та господарчої діяльності (перша половина XIX ст.)

У статті досліджуються питання розселення євреїв на території Південної Бессарабії, зокрема в містах Ізмаїл і Кілія в першій половині XIX ст. На підставі архівних матеріалів з'ясовується кількість представників єврейського етносу на землях регіону, особливості його розміщення; господарча діяльність та майновий стан.

Ключові слова: *євреї, Південна Бессарабія, Ізмаїл, Кілія, торгівля, землеробська комуна, господарство, чисельність.*

На території сучасної України євреї з'явилися понад дві тисячі років тому в кримських колоніях, заснованих греками. Єврейські купці в XIII-XIV ст. вже вели торгівлю в Акермані та Кілії. На землях Бессарабії євреї оселилися за часів правління молдавського господаря Романа I (1393-1394). На початку XVI ст. вони посилено переселялися в регіон з Польщі та Німеччини. Мешкали тогочасні євреї в основному в містах і містечках. Їх появі в цьому краї передувало складне переплетення різноманітних внутрішньополітичних, військових та дипломатичних подій.

Необхідність прискореної колонізації південноукраїнських земель сприяла появі на цих землях представників різних етносів. Як зазначав один з авторів кінця XIX ст.: «Наш уряд, турбуючись про заселення цього краю, який в деяких місцях взагалі не мав постійного населення, … за допомогою пільг переселив сюди багато іноземних колоністів, серед яких опинилися й польські євреї» [1, с. 163]. Особливо активним цей рух став після другого поділу Речі Посполитої (1793 р.).

Автор одного з томів матеріалів для географії та статистики Російської імперії капітан О. Защук, характеризуючи населення краю, зазначав, що «це плем'я (*євреї – Л.Ц.*) розкидане повсюди, і в Бессарабії становить доволі важливу частку населення, як за кількістю, так і тому, що майже вся місцева торгівля знаходиться в їхніх руках» [2, с. 171]. В якості попередніх місць перебування бессарабських євреїв автор називає Іспанію, Німеччину, Польщу.

Збільшення кількості єврейського люду на кордонах держави змусило уряд прийняти спочатку указ про «межу постійної єврейської осілості» (23.12.1791 р.), а згодом (09.12.1804 р.) «Положення про устрій євреїв». Згідно з цими документами, землі Південної України, а пізніше й територія Південної Бессарабії, увійшли до цієї «зони осілості» [3, с. 55].

Імперське законодавство поділяло євреїв на дві категорії: а) за віросповіданням (караїми та раввіністи); б) за підданством (розрізняючи євреїв-іноземців, євреїв Царства Польського, євреїв – підданих Російської імперії). Окрім цього, майже одночасно зі створенням «зони осілості» царський уряд встановлював спеціальні податкові збори для євреїв. Наказом 1794 р. було встановлено подвійне оподаткування євреїв (і чоловіків, і жінок), що знайшло своє продовження в положенні 1804 р. Однак навіть такі обмеження не зупинили процесу переселення євреїв на південноукраїнські землі.

Відомо, що між єврейськими громадами (кагалами) і місцевою адміністрацією підписувалися угоди, тексти яких надають певну характеристику переселенцям. Єврейські товариства вимагали для себе особливих умов переселення, як от: можливість безмитного провозу з собою певної кількості вина для подальшої його реалізації; право на торгівлю горілкою в регіоні тощо. Зі свого боку, губернська адміністрація намагалася якомога зменшити «апетит» єврейський колоністів, вимагаючи від них добропорядної поведінки;

наявності капіталів для облаштування на нових місцях; приведення з собою не менше 5 осіб-переселенців [4, с. 93].

«Положення про устрій євреїв» 1804 р. відкрило для них доступ до земель, в розумінні придбання у власність незаселених земель або оренду поміщицьких маєтків на всій території, що входила в «зону осілості». Окрім цього, положення надавало бідним євреям можливість переселятися на незаселені державні землі з правом отримання кредиту від держави на облаштування на новому місці. Нові землевласники отримували також звільнення від рекрутської повинності. Це рішення держави можна пояснити, з одного боку, бажанням активізувати процес колонізації південноукраїнських земель; а з іншого – прив'язати євреїв до землі шляхом їх включення до землеробського виробництва. Однак більшість євреїв – переселенців продовжували займатися своїми традиційними справами – торгівлею та ремеслами.

Взагалі, оцінюючи царське законодавство щодо євреїв, можна виділити три основних мотиви появи значної кількості законів щодо представників цього народу. По-перше, це мотив віросповідальний, який заохочував усілякими пільгами євреїв до переходу в християнство; по-друге, це мотив економічний, що передбачав певну охорону місцевого населення від єврейської експлуатації; по-третє, це мотив фіскальний, площина якого знаходилася в колі протидії контрабанді та незаконній торгівлі.

Що ж до євреїв Бессарабії, то за підрахунками надвірного радника П. Свіньїна на початку XIX ст. в цілому в краї мешкало майже 5 тис. євреїв [5, с. 206]. Автор стверджував, що більшість євреїв Бессарабії мешкали в її північних та центральних районах. Виникає питання, чи мешкали єврейські родини в одній з найменш заселених частин Бессарабії – Буджаку.

Як відомо, 1800 р. генерал-майора С. Тучкова було призначено начальником фортець Ізмаїл, Кілія, Браїлов. За невеликий проміжок часу він зміг відремонтувати фортеці, побудувати в них нові казарми, магазини, шпиталі тощо. Скориставшись тим, що на землі Південної Бессарабії в той час прибувало багато нових поселенців – греків, німців, болгар, вірмен, генерал-майор за короткий термін, без допомоги держави, зміг побудувати поряд з фортецею Ізмаїл нове місто, яке згодом отримало назву Тучков [6, с. 38]. У справі, що зберігається в фондах Ізмаїльського архіву під назвою «Формулярний опис мешканців із зазначенням національного складу», що датується 1811 р., ми зустрічаємо одну з перших документально підтверджених згадок про місцевих євреїв (хоча існує думка, що перша згадка про євреїв Ізмаїла відноситься до 1769 р.).

Восени 1811 р. на території Ізмаїльської фортеці мешкало всього 32 особи єврейського походження: 8 осіб – це голови родин, 7 – самотні євреї, решта (17 осіб) – члени родин (жінки, діти). Аналіз справи дозволив з'ясувати, що більшість єврейських родин були не надто чисельними – середньостатистична родина складалася з 4 осіб. Щодо віку чоловіків цієї групи – переважна більшість (68,75%) з них мали від 20 до 29 років. Цікаво, що на відміну від представників інших етносів, що мешкали в фортеці, в єврейській общині не було чоловіків молодше 20 років і старше 50. Місцем свого попереднього перебування голови родин вказували або постійне мешкання на території фортеці Ізмаїл, або переселення з Молдавії [7, арк. 28-29 зв]. Таким чином, ми можемо констатувати, що єврейське населення на території Ізмаїла перебувало тут ще з часів турецького панування, а можливо й раніше.

Поява єврейських поселенців на території сучасного міста Кілія за твердженнями місцевих краєзнавців відноситься ще до перших століть нашої ери. На сьогодні на старому єврейському цвинтарі в Кілії збереглися погребіння, що датуються кінцем XIV – початком XVI ст. Саме в цей час Кілія досягла свого найвищого розвитку. Це місто було дійсним середньовічним мегаполісом: з населенням бл. 20 тис. та величезним торговим портом на Дунаї. До Кілії везли свої товари генуезькі, вірменські, угорські, єврейські торговці та комерсанти.

Набагато пізніше, вже в 1806 р., коли війська Російської імперії увійшли до Кілії, вона являла собою невеличке заштатне містечко, в якому мешкало понад 3 тис. осіб. 1808 р. комендант Кілії майор Лавров наказав своїм чиновникам провести перепис мешканців та

їхнього майна, за результатами якого з'ясувалося, що в місті нараховувалося 312 господарств, у яких мешкало 1500 осіб. Окрім цього в Кілії було 107 крамниць, 20 торгових складів, 4 кофейні, лазня. Щодо мешканців – більшість (77%) становили молдавани, решта українці, болгари, греки, євреї, вірмени, арнаути. Значна частина єврейського люду міста займалася торгівлею. Особливо популярною була торгівля вином та горілкою місцевого виробництва [8, с. 146-149].

Єврейські общини в Південній Бессарабії почали більш активно розвиватися після того, як 1812 р. Бессарабія була приєднана до Російської імперії. Місцеві євреї та євреї-переселенці отримали більшість тих прав, що й представники інших етнічних груп, що облаштувалися в місті.

Наступний документ, в якому ми знаходимо свідчення про перебування євреїв у Ізмаїлі – це статистичні відомості щодо кількості мешканців, розвиток промисловості та сільського господарства, стану будівель в місті та на хуторах, які датуються груднем 1817 р. У цей час на території фортеці існувало 2 єврейських молитовних будинки. В місті (яке в той час мало назву Тучков) мешкало 80 осіб єврейського походження, що становило лише 1,2% загальної кількості городян, яких, до речі, нараховувалося 6 772 особи [9, арк. 7]. На території фортеці Ізмаїл кількість євреїв становила 89 осіб. Це була третя за чисельністю група, що складала 13,4% від загальної кількості її мешканців. Небагато представників єврейського етносу мешкало на території приміських хуторів. З понад 3 тис. мешканців хуторів євреї становили лише 4 особи [10, арк. 9].

У березні 1818 р. було складено черговий звіт щодо кількості мешканців міста та фортеці, з якого ми дізнаємося, що на території фортеці залишився один дерев'яний молитовний єврейський будинок [11, арк. 41]. Щодо кількості єврейського населення: в місті, вона залишилась без змін (80 осіб), а на території фортеці дещо збільшилась – до 94 осіб. Розташування євреїв на хуторах також залишилося без змін – 4 особи мешкали на хуторі дворянки Броско (один з найближчих хуторів до міста). Таким чином, в середині 1818 р. на території міста Тучкова, фортеці Ізмаїл, найближчих хуторах мешкало 178 євреїв, які становили 13-ту з 18-ти етнічних груп цього регіону.

У 1818 р. відбулося чергове законодавче унормування становища євреїв в регіоні. «Устав створення Бессарабської області» (1818 р.) визначав основні категорії місцевого населення, серед яких були й євреї, що поділялися на три окремі групи: купців, міщан і землеробів. Вид податків та рід діяльності прямо залежав від приналежності до названих груп. За цим документом євреям (як і місцевим циганам) заборонялося вступати на цивільну службу [12, с. 75]. Пізніше, в 1838 р., для Новоросійської губернії та Бессарабії було зроблено виняток: євреї, що мали дипломи лікарів, допускалися на службу по всіх відомствах без обмежень.

Архівні відомості за 1820 р. дозволяють нам встановити, що, з одного боку, влада не дуже люб'язно ставилася до місцевих євреїв: зі статистичних відомостей зникає єврейський молитовний будинок, замість цього спостерігається суттєве збільшення православних храмів і монастирів. А з іншого – не заважала переселенню євреїв на ці землі: загальна кількість єврейського населення суттєво збільшується й становить 364 особи обох статей [13, арк. 215 зв.].

Наведені відомості дозволяють проаналізувати господарські уподобання представників єврейської громади. Так, переважна більшість дорослого населення займалися торгівлею. В таблиці вказані наступні різновиди цієї діяльності: дрібна торгівля – 16 осіб; продаж гарячого вина – 26 осіб; крамнична торгівля – 13 осіб; утримування шинка – 9 осіб; купецтво – 6 осіб). Окрім торгівлі, частина єврейських мешканців працювали кравцями, булочниками, шевцями. І лише в однієї особи в графі заняття був запис – хлібороб [14, арк. 216].

Серед найбільш заможних мешканців міста виділялися Хайкель Майорка Абрамович (власник будинку, комори, крамниці); Журик Мортковив (будинок на 6 кімнат, комора); Зельмин Булочник (власних 2-х будинків та кількох крамниць) та інші [15, арк. 6-8]. Цікаво, що деякі єврейські прізвища були пов'язані з назвою професій. Наприклад Килимник (торговець килимами), Крамник (власник крамниці), Булочник (пекар) тощо. Були свої багатії і серед мешканців

фортеці: єврей Кальман – власник будинку, крамниці, кількох комор; лікар Шультац (2 будинки). На території фортеці працювала єврейська лазня, яку утримував Лейба Косадурович [16, арк. 27 зв.-28]. У 1827 р. в Ізмаїлі постійно проживали вже 549 євреїв. Збільшення чисельності членів громади дозволило побудувати Хоральну синагогу (1825 р.).

Щодо Кілії, то в цей період вона входила до складу Ізмаїльського градоначальства. Кількість мешканців у вересні 1830 р. складала 4 146 осіб. Разом з Ізмаїлом і Рені, Кілійський порт мав тісні економічні зв'язки з російським та європейським ринками, завдяки чому пожвавилась торгівля на місцевих ярмарках і базарах. В містечку облаштували свої торгові представництва одеські комерсанти і купці.

Пізніше, серед місцевих купців виявляються свої лідери, серед яких ми зустрічаємо прізвища кілійського єврея Циновала; одеських комерсантів Хіопі, Метакса; єврея австрійського походження Вільдермана. Серед тих, хто оселився в Кілії в першій половині XIX ст. була родина равві Кахане, який невдовзі став найбільшим експортером кілійського зерна. Саме Кахане був ініціатором будівництва в містечку синагоги – Бейт Мідраш [17, с. 225].

Заохочувальні дії уряду сприяли тому, що за незначний час кількість єврейського населення в країні значно зросла. Так, за урядовими відомостями, за період з 1804 р. по 1824 р. чисельність єврейського населення в імперії зросла більше ніж удвічі (з 175 тис. до 400 тис. осіб) [18, с. 118]. Царський уряд розпочинає політику стримування переселенського руху єврейського населення в південні регіони держави. Окрім цього, євреям було заборонено оселятися спочатку в 25 – верстовій зоні від південно-західного кордону [19, с. 105], (потім ця відстань зросла до 50 верст) та в перспективі в'їзд на територію регіону.

До того ж, уряд продовжує загальнодержавну політику обмеження прав євреїв. За законом 1839 р. вибори до міських органів влади для євреїв повинні були проходити окремо від виборів християн. Не допускалося обрання євреїв на посади голів міст, у ратмани міських поліцій, словесні судді, члени сирітських судів та міських поліцейських управлінь, почесні піклувальники народних училищ тощо. У 1844 р. в країні для євреїв було встановлено два нових обов'язкових податки. Це так званий коробковий: євреї повинні були платити практично за все: за вживання в їжу м'яса (його виготовлення та продаж); за спадок; за здачу в найм власних будинків і комор; за носіння єврейського одягу тощо. І свічний збір – за використання євреями суботніх свічок.

Враховуючи той факт, що більшість єврейського населення займалася дрібною торгівлею та ремеслами, на поч. 30-х рр. XIX ст. царський уряд вкотре вирішив «прив'язати» євреїв до землі шляхом створення в Бессарабії єврейських землеробських поселень та надання окремих пільг їх мешканцям.

Нагадаємо, що перші землеробські колонії на Півдні України виникли на території Херсонської губернії ще в 1807-1808 рр. Надання землі здійснювалося за нормами, що діяли для російських селян – 8 десятин на душу. В Бессарабії поява цих поселень відноситься до 20-30-х рр. XIX ст.

Всього в краї існувало 16 єврейських землеробських колоній, однак жодної з них не було на землях Південної Бессарабії. Як пізніше зазначав один з офіцерів Генерального штабу, «привчити євреїв до землеробства не вдалося. Воно знаходиться в них на низькій стадії» [20, с. 172]. На поч. 40-х рр. XIX ст. влада припинила цей землеробський експеримент в Бессарабії. Хоча траплялися ще поодинокі випадки й спроби отримати землю в краї для створення нових поселень.

У поле зору автора статті нещодавно потрапила книга видання 1901 р., в якій аналізуються матеріали архіву Новоросійського генерал-губернатора (значна частина яких на сьогодні втрачена) щодо становища євреїв у регіоні. Особливу цікавість викликала розповідь про спробу створення зразкової землеробської єврейської колонії в Бессарабії. Так, на поч. 40-х рр. XIX ст. три освічених єврея: кременчуцький 1-ї гільдії купецький син Давид Зеленський; павлоградський III-ї гільдії купецький син Йосиф Рабинович; уманський городянин Яків Гольденвейзер звернулися з листом до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора графа М. Воронцова з проханням допомогти їм у реалізації плану щодо створення на території Бессарабії

зразкової єврейської землеробської колонії. До листа було додано детальну програму та план облаштування колонії. За задумом авторів, колонія повинна була отримати назву Михаїльсдорф. Для організації зразкової колонії планувалося викупити у держави 5 000 десятин землі в Бессарабії. План складався з 38 параграфів, в яких детально описувалися права та обов'язки членів майбутньої колонії. Так, передбачалося, що першими переселенцями будуть 50 єврейських родин (кожна повинна була мати 450 руб. на розвиток господарства), які будуть займатися землеробством, скотарством, садівництвом і городництвом. Автори планували введення своєрідного цензу на переселення до колонії: родина повинна була мати відповідний економічний статус, характеризуватися благонадійністю та певним освітнім цензом. У програмі чітко прописувалися обов'язки та права керівників колонії (бургомістр, раввін, скарбник).

Цікаво, що автори не побоялися висловити побажання – не призначати в колонію наглядача від уряду. Багато уваги в проекті програми було приділено вихованню та навчанню дітей. На особливу увагу заслуговують думки авторів проекту щодо перспектив поєднання понять євреї та землеробство, які не посоромилися визнати, що «євреї початку XIX ст. не займаються обробкою землі, … вони навіть забули про це заняття, до якого втратили довіру. …Звикнувши до дрібної торгівлі, … боячись забобонів, вони не можуть оцінити користі від роботи на землі» [21, с. 16-23].

Запропонований план зацікавив генерал-губернатора, який направив листа Бессарабському військовому губернатору з проханням знайти вільні землі для облаштування зразкової єврейської колонії. Однак відповідь була невтішною: необхідної кількості вільної землі в Бессарабії не було. Так, мабуть одне з останніх прагнень євреїв створити зразкову землеробську колонію в Бессарабії залишилося нездійсненим. Більшість єврейського люду Південної Бессарабії зосередили в своїх руках практично всю дрібну торгівлю, поштові станції та корчми в регіоні.

Вже в 50-х рр. XIX ст. один з офіцерів Генштабу не дуже люб'язно відзивався про бессарабських євреїв, звинувачуючи їх у контрабанді, лихварстві. Він зазначав, що деякі з євреїв беруть в оренду дворянські маєтки та під охороною поміщиків і дрібних земських чиновників грабують і здійснюють утиски місцевих селян. При цьому висновок, до якого приходив пан офіцер, свідчить про його зверхнє ставлення не лише до євреїв, а й до представників інших етносів, що мешкали в краї: «Вплив дрібних торговців-євреїв в Бессарабії дуже значний. Вони мають в своїх руках капітали, монополію в торгівлі й відповідно всю промисловість краю. Однак внаслідок лінощів та малоздатності місцевого населення Бессарабії, євреї тут потрібні для руху всіх галузей промисловості» [22, с. 173].

Виконавши значну частину завдань щодо заселення території Півдня України в цілому та Південної Бессарабії зокрема, царський уряд став на шлях русифікації та поступової нівеляції (хоча б і зовнішньої) різниці між різними етнічними групами, що мешкали в регіоні. Це в повній мірі стосувалося єврейського населення. Так, у цей період євреям булло заборонено використання особливого одягу, а єврейкам – гоління голови. 31 березня 1856 р. височайший наказ вимагав перегляду всіх існуючих постанов щодо євреїв «для узгодження їх із загальними видами об'єднання цього народу з корінними мешканцями, бо ... моральний стан євреїв дозволяє це зробити» [23, с. 47].

Поступовий розвиток Південної Бессарабії в наступні роки сприяв тому, що навіть на противагу державним настановам, кількість міського населення в Ізмаїлі (в тому числі й єврейського) збільшувалась. Так, на 01.01.1856 р. в Ізмаїлі мешкало 30 746 осіб, з яких до єврейської громади належало 3 276 осіб або 10,65% від загальної кількості населення. До того ж, в місті діяла єврейська синагога, 2 молитовних єврейських будинки, було відкрито єврейську гімназію [24, арк. 12]. В Акерманському повіті мешкало 2 236 євреїв. Щодо занять представників єврейської общини – вони залишилися практично незмінними. Це була торгівля: зовнішня – вивозили за кордон зерновий хліб, пшеницю, кукурудзу, сало, шкіри; ввозили – європейські макарони, бакалійні товари, тютюн, вино. Загальна кількість євреїв в Бессарабії становила в 1858 р. 78 751 особу.

Поразка Росії в Східній війні призвела до втрати не лише міжнародного авторитету

країни, а й до втрати окремих територій. Землі Південної Бессарабії опинилися під румунською владою, яка продовжила російську «традицію» пригноблення єврейського населення в регіоні.

Єврейське населення Південної Бессарабії першої половини XIX ст. не було досить чисельним. Однак євреї зробили свій, доволі помітний і органічний внесок у господарчий розвиток регіону, додавши певних рис самобутності існуючій тут різнобарвній етнічній картині. Доля бессарабських євреїв була пов’язана з усіма драматичними зигзагами історії українського народу на цих землях.

Джерела та література

1. Иванов П.А. Дело о выходящих из-за границы в Новороссийскую губернию жидах / П.А. Иванов // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1894. – Т. 17. – С. 163-185.

2. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 2 : Бессарабская область : Ч. 2. / Сост. Ген. штаба кап. А. Защук. – 1862. – 261 с.

3. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев с 1649-1873 гг. / упоряд. В.О. Леванда. – СПб., 1874. – 188 с.

4. Хонигсман Я.С. Евреи Украины (краткий очерк истории). Общая редакция проф. Ф.Я. Горовского / Я.С. Хонигсман, А.Я. Найман. – К.: Украинско-Финский институт менеджмента и бизнеса, 1992. – Т.1. – 280 с.

5. Свиньин П. Статистика. Описание Бессарабской области. Составлено ведомства государственной коллегии иностранных дел надворным советником Павлом Свиньиным, 01.06.1816 г. / Павел Свиньин // Записки Одесского общества истории и древностей. – T.VI. – 1867. – С. 175-320.

6. Коломойцев П.Т. К деятельности генерал-майора Сергея Алексеевича Тучкова по основанию города Тучкова (нынешнего города Измаил) / П.Т. Коломойцев // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1906. – Т. 26. – С. 36-44.

7. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА), ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 5. Формулярное описание жителей крепости Измаил с указанием национального состава и прежнего места жительства (1811-1812). – 29 арк.

8. Райнов Б.А. История Килии / Б.А. Райнов. – Измаил : Смил, 2008. – 367 с.

9. КУІА, ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 12. Ведомости о состоянии народонаселения, сельского хозяйства, промышленности, домостроения в городе и принадлежащих ему хуторах (14.10.1817 – 24.03.1818). – 63 арк.

10. КУІА, ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 12. Ведомости о состоянии народонаселения, сельского хозяйства, промышленности, домостроения в городе и принадлежащих ему хуторах (14.10.1817 – 24.03.1818). – 63 арк.

11. КУІА, ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 12. Ведомости о состоянии народонаселения, сельского хозяйства, промышленности, домостроения в городе и принадлежащих ему хуторах (14.10.1817 – 24.03.1818). – 63 арк.

12. Кузьмина С. Єврейське населення Бессарабії в першій половині XIX ст. / С.Кузьмина // Етнічна історія народів Європи. – 2012. – № 14. – С. 75-79.

13. КУІА, ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 33. Формулярное описание жителей города Тучкова и крепости Измаил с указанием национального состава и рода занятий за 1820 год. – 243 арк.

14. КУІА, ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 33. Формулярное описание жителей города Тучкова и крепости Измаил с указанием национального состава и рода занятий за 1820 год. – 243 арк.

15. КУІА, ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 36. Книга регистрации домовладельцев и строений города Тучкова и крепости Измаил для расквартирования воинских частей (.). – 101 арк.

16. КУІА, ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 51. Книга регистрации домовладельцев и строений города Тучкова и крепости Измаил для расквартирования воинских частей (.). – 142 арк.

17. Райнов Б.А. История Килии / Б.А. Райнов. – Измаил : Смил, 2008. – 367 с.

18. Борщевский А. Характеристика правового положения еврейского населения Бессарабии в первой половине XIX ст. / А. Борщевский // Сборник научный статей Института иудаики. – 2011. – Вып. II. – С. 110-126.

19. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. 11. – Ч. 3: Бессарабская область / [Сост. Ген. штаба подполк. Дараган]. – Спб.: Издание департамента Генерального штаба Военного министерства, 1849. – 162 с.

20. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 2 : Бессарабская область : Ч. 2. /Сост. Ген. штаба кап. А. Защук. – 1862. – 261 с.

21. Лернер О.М. Евреи в Новороссийском крае. Исторический очерк по данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора. – Одесса : Типография Г.М. Левинсона, 1901. – 239 с.

22. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 2 : Бессарабская область : Ч. 2. /Сост. Ген. штаба кап. А. Защук. – 1862. – 261 с.

23. Аникин В. Ремесленники-евреи Бессарабии в XIX в. / В. Аникин // Проблемы истории и права евреев Молдовы. – Кишинев : Elan Inc SRL, 2011. – С. 43-56.

24. КУІА, ф. 514. Измаильская городская полиция (1810-1911), оп.1, д. 1, д. 320. Статистические сведения о состоянии народонаселения, промышленности, торговли (07.01.1856 г.). – 42 арк.

Лилия Цыганенко

Евреи Южной Бессарабии: особенности расселения и хозяйственной деятельности (первая половина XIX в.)

В статье исследуются вопросы расселения евреев на территории Южной Бессарабии, в частности в городах Измаил и Килия в первой половине XIX в. На основе архивных материалов уточняется количество представителей еврейского этноса на землях региона; особенности его размещения; хозяйственная деятельность и имущественное положение.

Ключевые слова: *евреи, Южная Бессарабия, Измаил, Килия, торговля, земледельческая коммуна, хозяйство, численность.*

Lilia Tsyganenko

The Jews of southern: features of settlement and economic activity (first half of XIX century)

The article examines the question of Jewish settlement in the southern Bessarabia, in particular in the cities of Izmail and Kiliya in the first half of the XIX century. On the basis of archival materials specified number of representatives of the Jewish ethnos in the lands of the region; the features of his host; economic activity and property status.

Key words: *Jews, southern Bessarabia, Izmail, Kiliya, trade, agricultural commune, the farm, the number.*

УДК 947.084.5 (477)

Юрій Котляр (м. Миколаїв)

Первомайська петлюрівська організація в антибільшовицькому повстанському русі

У статті висвітлено антибільшовицьку діяльність Первомайської петлюрівської організації, учасники якої проводили організаційну, пропагандистську та терористичну діяльність, готувалися до збройного повстання. З її роботою пов'язана історія життя повстанського отамана Лиха-Бондарука, який загинув у боротьбі за українську національну ідею.

Ключові слова: *повстанський рух, петлюрівська організація, репресії, бандитизм, реабілітація.*

Однією з характерних рис суспільного життя України є значний інтерес до історичного минулого рідного краю. З цього приводу академік П. Тронько вказував: «Для всебічного розвитку краєзнавства, глибокого вивчення сторінок історії рідного краю, написання його повноцінного і правдивого літопису тепер, як ніколи, створені сприятливі умови. Відкритий доступ до архівних документів, використання яких в умовах тоталітарного режиму було заборонене, дає можливість ученим і краєзнавцям по-новому, з залученням раніше невідомих документів і матеріалів, з позицій правди дослідити сторінки місцевої історії, усунути білі і чорні плями, суб'єктивні нашарування, що мали місце в багатьох працях …» [1]. Тому, для краєзнавчих досліджень важливого значення набуває проблема вивчення антибільшовицького повстанства на початку 20-х рр. XX ст.

Антибільшовицький повстанський рух в УСРР у 1921 р. був потужним фактором суспільно-політичного життя. Представники української інтелігенції, національно свідомого селянства та робітники активно протидіяли всім спробам більшовиків стабілізувати своє становище в Україні. Вони брали участь в партизанських загонах і повстанських організаціях, що проявляли особливу активність на початку 20-х рр. XX ст. [2].

Діяльність первомайського петлюрівського підпілля на Миколаївщині не має значної історіографічної бази. Слід виділити лише монографію Р. Коваля «Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії» [3] та ряд публікацій краєзнавця і письменника М. Ковальчука «Хто він, отаман Лихо?» [4] і «Катеринка на Кодимі. Історичні розповіді про виникнення та розвиток села» [5]. Важливо, що для написання вказаних робіт, М. Ковальчуку, в свій час, не дозволили користуватися матеріалами Державного архіву Служби безпеки України в Миколаївській області [6].

Джерельною базою статті є матеріали 15-томної справи «О петлюровской к-р повстанческой организации в Первомайском уезде .», яка зберігалась в УКДБ Миколаївській області, а зараз знаходиться у фонді 5859 Державного архіву Миколаївської області [7]. Історія виникнення вказаної багатотомної справи така. В 1937 р. при розробці Центрального архіву ВУЧУ-ДПУ-НКВС, під архівним № 57727 була зареєстрована слідча справа № 4676 – 1921 р. Первомайського УНК про підпільну петлюрівську контрреволюційну організацію на чолі з Нагорним Іваном Степановичем і Бондаруком-Лихо Кирилом Євлампієвичем [8], яка після цілого ряду переформатувань потрапила до фондів Держархіву Миколаївської області.

Повстанський рух виник як вияв стихійного опору більшовикам. В умовах червоного терору українське село перейшло від локальних повстань до партизанської та підпільної боротьби. Партизанські загони були найпростішою формою організації, імпульс до якої йшов «знизу», від самих селян, але активну роль в цьому процесі зіграла та ланка української інтелігенції, що була найближчою до селян. Саме її представники стали отаманами загонів. Аналіз рушійної сили збройного опору потребує також окремих ґрунтовних досліджень. Але вже тепер можна впевнено стверджувати: його основу складало переважно селянство з певними домішками сільської інтелігенції та люмпену. Більшовики на практиці не могли часто порозумітися саме з усім селянством, а не з якоюсь окремою його частиною, що спростовувало їх класові теорії ще

за життя декого з «класиків». Втім, навіть на рівні теорії селянство ніколи не розглядалося комуністичними ідеологами рівноцінним союзником пролетаріату (партії РКП (б)), а трактувалося скоріше як потенційний ворог [9].

З припиненням у листопаді 1920 р. на території України регулярних військових дій громадянська війна на цьому фактично не закінчилася, бо продовжувало боротьбу селянське повстанство. Французький дослідник А. Безансон зазначав, що «за своїм розмахом і небезпекою для більшовицької влади селянська війна була більш масовою і загальнонародною, ніж війна громадянська» [10]. Американський історик А. Граціозі вказував на хронологічні рамки війни більшовиків проти селян. Перша фаза: 1918-1922, друга – 1928-1933 рр. [11].

Намагаючись об'єктивно відповісти на питання, ким були українські селяни, що з тих чи інших причин брали участь в антибільшовицьких виступах – повстанцями чи бандитами, треба проаналізувати обставини, що склалися на той час в Україні.

Прийняття II Всеросійським з'їздом Рад декрету «Про землю», есерівського за своєю суттю, означало поступку селянам в одному з найбільш важливих для них питань – земельному. Зовні це виглядало як відмова від одного з теоретичних положень марксизму в селянському питанні. Проте, це була тимчасова поступка. В 1919 р. радянським урядом був прийнятий закон про соціалістичний землеустрій, який точніше відбивав теоретичні погляди більшовиків. Майже одночасно в українському селі була запроваджена продрозкладка [12].

Вказані акти в сукупності не тільки позбавляли селян багатьох завоювань, а й ставили їх в гірше становище, ніж до революції. Замість реквізованого державою хліба село практично не отримувало промислових товарів. Все це викликало невдоволення селян і значною мірою призвело до падіння радянської влади в Україні в 1919 р. Однак, селянство не могло примиритися й з політикою А. Денікіна щодо відновлення поміщицького землеволодіння. Зрештою, селянство знову було змушене повернутися в бік радянської влади, тим більше, що більшовики врахували деякі свої попередні помилки. Згідно з новим земельним законом, прийнятим у лютому 1920 р., значна частина землі віддавалася у користування селянам [13].

Проте, стратегія й тактика політики щодо селянства залишалися незмінними. «Воєнний комунізм», безумовно, не відповідав інтересам селянства. Значне погіршення економічного становища торкнулося майже всіх верств сільського населення і об'єднало їх у спільному невдоволенні. Протест селян набував різних форм, найпоширенішою з яких була збройна боротьба. У повстаннях брала участь значна частина українського селянства. Застосовуючи тактику партизанської боротьби, повстанці тримали під контролем практично всю сільську місцевість. IV конференція КП(б)У мусила визнати, «що куркуль став фактичною владою на Україні» [14]. Та навіть визнавши факт втрати влади в сільській місцевості, більшовики не змогли остаточно зрозуміти її причини. Вони побачили лише те, що лежало на поверхні, і пояснювали критичне становище на селі лише діями куркулів. Дійсно, куркульство постачало повстанські загони не тільки фуражем, продовольством, але й найголовніше – керівними кадрами. Однак, переважно учасники повстанських загонів походили із незаможних верств села.

У результаті самоорганізації виникли такі повстанські центри як Холодний Яр, Степова дивізія, армія Н. Махна. Проте, об'єднати рух у всеукраїнському масштабі могла лише відповідна політична організація. Адже, будь-який суспільний рух повинен мати певне ідеологічне забарвлення. В Україні воно мало два відтінки і досить чітко локалізувалося географічно. На Півдні та на Лівобережжі діяли загони, які використовували чорний колір анархо-махновщини. На Правобережжі – жовто-блакитний колір петлюрівщини, об'єднані національними гаслами [15]. Тому прояв національного (петлюрівського) руху на Півдні України вимагає окремого дослідження як унікальне явище для цього регіону.

Антибільшовицький повстанський рух на початку 20-х рр. XX ст. охопив всю Україну, тому важко чітко визначити райони найбільшої активності. Так, у Первомайському повіті значні ліси і балки, сусідство з румунським кордоном і Поділлям, і, врешті, національно свідоме українське селянство робили цю місцевість сприятливою для партизанської війни проти більшовиків [16].

Широкий антибільшовицький підпільно-партизанський рух в 1921 р. був одним з провідних чинників військово-політичної та соціальної ситуації в УСРР. «Воєнний комунізм» та економічна

руїна викликали масове невдоволення більшовиками, особливо в середовищі селянства [17]. Саме вони створювали основну соціальну базу для формування антирадянського руху опору.

В цих умовах більшовики почали штучно провокувати антагонізм на селі. В постанові Ради Народних Комісарів УСРР від 29 січня 1921 р. вказувалося:

«1. Фронт війни з бандитизмом оголосити фронтом такої ж державної ваги, яким був фронт по боротьбі з білогвардійськими генералами і яким є фронт по боротьбі з господарською розрухою, закликавши маси трудящих України до нещадної боротьби з куркульсько-поміщицьким бандитизмом.

2. З метою політично-економічного роззброєння куркульства, яке живить бандитизм, зобов’язати всі військові й цивільні органи влади всебічно сприяти процесу розшарування села шляхом збільшення числа комітетів незаможників, посилення і поглиблення їх праці» [18].

Не менше значення мали «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями», затверджена РНК УСРР 20 квітня 1920 р., а також постанова РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. про створення «революційних трійок». Вони мали права ревтрибуналів, їх діяльність не регламентувалась юридичними процедурами, а рішення виконувались безапеляційно [19].

Саме в таких умовах була створена і діяла Первомайська петлюрівська повстанська організація (1921 р.). Її історію слід розглядати в контексті знакових подій антибільшовицької боротьби як на території України, так і за її межами.

Керівництво українським антибільшовицьким рухом здійснював Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВУЦПК, Цупком), який створили 18 березня 1921 р. у Києві. Його головним завданням було забезпечення підготовки загальноукраїнського повстання проти більшовицького режиму, а в перспективі – відновлення суверенної Української Народної Республіки. ВУЦПК взаємодіяв з урядом С. Петлюри в екзилі та Повстансько-партизанським штабом під керівництвом Ю. Тютюнника. До керівної п’ятірки ВУЦПК входили: І. Чепилко, Ф. Наконечний (Дністров), С. Махиня, І. Данчевський та О. Грудницький [20].

В 1921 р. на території УСРР стихійно сформувалася підпільна повстанська мережа. «Наказ № 1 по Повстанським військам», підписаний С. Петлюрою та Ю. Тютюнником закликав населення України об’єднуватися в повстанські загони та готуватися до загального повстання, однак не вдаватися до передчасних збройних виступів, очікуючи відповідного наказу від координуючих організацій. Після закінчення всіх приготувань «буде виданий наказ про повстання, де буде сказано, що і кому треба робити» [21].

Тому в завдання ВУЦПК входило налагодження зв’язку із діючими партизанськими загонами і повстанськими організаціями. На контакт із повстанським центром стали виходити їхні представники. Вони прагнули консолідації зусиль, хотіли отримати інформацію про хід підготовки загального повстання, директиви й засоби для ведення боротьби. Керівники ВУЦПК призначили відповідальних працівників для організації повстанського руху на місцях. Так, після складання рапорту керівнику ППШ і зустрічі з Головним отаманом, Ф. Наконечний отримав офіційний мандат, згідно з яким він мав об’єднувати між собою розрізнені партизанські загони та повстанські організації, налагоджувати зв’язок між українським підпіллям і Головною командою військ УНР [22].

У підпорядкування ВУЦПК перейшла також «Військова організація січових стрільців» (ВОСС), створена в квітні 1921 р., а в травні 1921 р. перейменована в Українську військову організацію (УВО). Член ВОСС Т. Шестак вербував бійців для підпільної організації, збирав інформацію про чисельність більшовицьких військ, їх озброєння, дислокацію та політичні настрої серед військовослужбовців. Проте, головним завданням Т. Шестака була фіксація відомостей про петлюрівські організації: райони оперування, чисельність, бойові акції, матеріальне становище [23]. Протягом 24 березня – 11 травня 1921 р. Т. Шестак відвідав головні центри підпільного петлюрівського руху: Балту, Єлизаветград, Первомайськ, Умань [24].

Процес створення та діяльності Первомайської повстанської організації проходив у 1920 – 1921 рр. Підпільні групи формувалися з селян та колишніх офіцерів царської армії. Керував організаційним процесом М. Кулєв, член УСДРП, вчитель, який мав зв’язок з агентом С. Петлюри отаманом Недолженком [25]. Групи діяли в Берізках, Богополі, Голті, Грушівці, Доманівці, Кінецьполі, Мигії, Ольвіополі, Сировому [26],

а також і в с. Болгарка, де була сильна куркульсько-поміщицька опозиція [27]. Проте, єдиної підпільної організації на перших порах створено не було.

Влітку 1921 р. в Первомайський повіт прибув із Галичини курінний отаман І. Нагорний – уповноважений штабу головної розвідки та військовий інструктор трьох повітів: Єлисаветградського, Ананьєвського і Вознесенського [28]. Під його керівництвом розрізнені групи Первомайського повіту поступово почали перетворювались у єдину повстанську організацію. Був створений штаб на чолі з П. Осипенко, який мав досвід організації «куркульських повстань» у 1919 р. Штаб дислокувався в с. Доброеличківка [29].

Первомайська підпільна організація мала зброю, яка зберігалась в членів підпільних груп. Основною базою збереження зброї служило с. Кам'яний Міст. За відомостями В. Середенка джерелом поповнення стала зброя Врадіївських повстанців, зокрема, кулемет та чотири ящики з патронами [30].

У розпорядженні організації знаходились друкарські машинки, на яких друкувалися відозви, прокламації та різного роду фіктивні документи для підпільників. Прокламації друкували Городецький і Паложкін. Часто ця робота проходила на кухні, коли інші члени групи співали, щоб заглушити стук друкарської машинки [31]. Прокламації, надруковані в Первомайську, передавалися до сільських осередків у Мигії, Лащевці та Богуславці [32].

Для підробки документів використовувалися оригінальні бланки з штампами та печатками, які викрадали члени підпілля, які працювали за завданням в партійних, комсомольських та радянських органах. Так, А. Белінський, працюючи в комітеті комсомолу надавав бланки, сам ставив печатки, до яких мав доступ і видав три підроблених комсомольських білети [33]. При обшуку у Т. Мельніченка було знайдено дві фальшиві печатки [34]. Для таємних послань вчитель В. Середенко розробив спеціальний шифр, який розповсюджував серед перевірених членів організації [35].

Матеріальні ресурси Первомайської організації складалися з внесків її членів, а також за рахунок реалізації речей, які добувалися під час силових акцій [36]. Головним джерелом поповнення підпільних груп служили члени «Просвіти». Одна із таких просвітянських груп діяла в с. Кам'яний Міст. Її керівником був В. Середенко, а до складу входили чотири особи. Члени «Просвіти» регулярно збиралися для обговорення важливих політичних питань [37]. Так як ніяких ресурсів «Просвіта» не мала, тому члени групи вирішили вступити до більш масової петлюрівської організації [38].

12 липня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про Просвіти», яка ставила за мету удержавлення цих громадських інституцій, а в разі неможливості цього – повну їх ліквідацію. По всій Україні прокотилася хвиля обшуків «Просвіт» як осередків «контрреволюції». Не випадково на пленумі ЦК КП(б)У (жовтень 1922 р.) «Просвіти» охарактеризували як «дрібнобуржуазні, націоналістичні, куркульські установи» [39].

Іншим джерелом поповнення лав Первомайської підпільної організації служили навчальні заклади: вчительська семінарія в Доброеличківці [40] та сільськогосподарський технікум в Ольвіополі [41].

На початку вересня 1921 р. в Україну з Відня за завданням членів Директорії УНР А. Макаренка, О. Андріївського і Ф. Швеця [42]. був перекинутий всеукраїнський інформатор, головнокомандуючий повстанськими військами Херсонщини, отаман Лихо (К. Бондарук) [43].

З прибуттям отамана Лиха, організаційна фаза структурування підпільних груп Первомайського повіту завершилась. На початку вересня 1921 р. в Холодному Яру було проведено збори керівників підпільних петлюрівських організацій, де було вирішено готуватись до спільного виступу проти більшовиків. Своїм першим заступником К. Бондарук призначив курінного отамана І. Нагорного. Разом вони інспектували повстанські загони, створювали нові осередки, забезпечували їх зброєю та боєприпасами, закладали склади зброї та продовольства. В Чорному лісі та на острові Мигія проводилися інструктивні збори керівників осередків. На квартирі у М. Кулєва відбувалися зустрічі на яких обговорювалися питання про письмову агітацію, організацію загону у Врадіївці та про об'єднання з повстанськими групами інших волостей [44]. До союзників залучали і білогвардійців, зокрема групу офіцера Панфілова з с. Заболоцьке [45].

До складу Первомайської підпільної організації входили: завідуючий повітовим земельним відділом С. Комісаренко, завідуючий повітовим

відділом освіти К. Близнюченко, начальник телеграфу на станції Голта М. Ясельський, секретарка повітової НК О. Лаврентьєва, заступник начальника повітового відділу карного розшуку М. Гольдберг та ін. [46].

Порядок підпорядкованості підпільних організацій, згідно відомостей ВНК, був наступний: Штаб С. Петлюри – Всеукрцентрповстанком – уповноважені від С. Петлюри та Центрповстанкому – губернські організації – уповноважені по районам – повітові організації – волосні організації та сільські осередки. Деякі загони, як, наприклад отамана Струка, були підпорядковані безпосередньо С. Петлюрі [47].

Схема Первомайської повстанської організації мала такий вигляд: уповноважені від С. Петлюри та Центрповстанкому (К. Бондарук, І. Нагорний) – губернська організація (Одеська) – повітові організації (Первомайська, Вознесенська) – волосні організації, міські та сільські осередки (Богополь, Ольвіополь, Голта, Врадіївка) [48]. Члени повстанської організації займалися не лише організаційною та пропагандистською діяльністю. Вони готували загони для збройних виступів і проводили терористичні акції проти радянських співробітників та міліціонерів на території Первомайського та Балтського повітів [49].

Вказані дії підпільників були «помічені» чекістами та керівництвом більшовицьких партійних комітетів та осередків. Про наявність Первомайської організації стало відомо Особливому відділу 14-ї армії. Повітовим управлінням Надзвичайної комісії вдалося укоренити у підпільних групах і навіть повстанських штабах своїх агентів. Інформація про підготовку повстання йшла звідусіль, а також із перших рук. А провали розпочалися із прикрого випадку [50].

На базарі в Первомайську оперуповноважений НК (прізвище у документах не вказане) впізнав і затримав колишнього вчителя Дяченка, який був у повстанському загоні заступником К. Бондарука. Про Дяченка чекісти мали інформацію, що він був сотником Армії УНР і опинився у свій час за кордоном. У Дяченка були знайдені документи на ім'я Маріана Шрота. Його почали катувати і він виказав підпільників: М. Бочарова, Загорського, Климентюка та Щербаня, а також зв'язкового – Я. Продана [51]. Я. Продан виказав телеграфіста станції Голта М. Ясельського і підпільні явки в с. Болгарка і на хуторі Розумівка, де К. Бондарук зустрічався з довіреними людьми. Поступово розплутуючи підпільну мережу чекісти восени – взимку 1921 р. заарештували за даними О. Кучера близько 200 осіб, підозрюваних в участі у цій організації [52]. Проте, архівні матеріали дають змогу уточнити цифри. Всього за справою Первомайської петлюрівської організації в якості звинувачуваних проходило 278 осіб [53].

Чекістам стало відомо і про місцезнаходження К. Бондарука та І. Нагорного. Але вчасно попереджені вцілілими агентами, вони втекли [54]. Партизанський загін було тимчасово розпущено, а підпілля припинило активну діяльність.

Постановою Одеської губернської надзвичайної комісії від 14 грудня 1921 р. за участь в повстанській контрреволюційній петлюрівській організації, яка діяла в 1920-1921 рр. на території Первомайського повіту засуджено 195 осіб [55]. З них: до вищої міри покарання 125; до позбавлення волі на 5 років з відбуттям у ВТТ – 34 особи; до позбавлення волі на 3 роки з відбуттям у ВТТ – 33; направлено в колектор для малолітніх злочинців – 2-х осіб; позбавлено права працювати в органах НК і особливих відділах – 1 особу [56].

Цією ж постановою Одеської губернської надзвичайної комісії були звільнені, як не причасні до даного злочину 72 особи, а стосовно 10 – справа припинена. Підставою до звільнення вказаних осіб з-під варти була недоведеність провини та малозначність скоєного [57].

Після ліквідації Первомайської підпільної петлюрівської організації боротьба все одно продовжувалась. Отамани Лихо (К. Бондарук) та І. Нагорний реорганізували наявні сили і відновили партизанську боротьбу. Конспірація стала ще суворішою. Формування структур велось за принципом трійок і п'ятірок [58]. Саме в період листопада-грудня 1921 р. вийшли жорсткі ультимативні антисемітські прокламації отамана Лиха до єврейського населення з вимогою відпустити арештованих [59].

Однак, арешти продовжувались. Первомайській повітовій НК 28 грудня 1921 р. вдалося арештувати рідного брата І. Нагорного – Миколу Нагорного. За матеріалами допитів М. Нагорного чекісти арештували М. Кулєва – помічника Лиха-Бондарука з керівництва та організації підпільних груп [60]. 8 січня 1922 р. І. Нагорний [61] потрапив у полон, 19 січня 1922 р. К. Бондарук загинув, намагаючись вирватись з оточення [62].

На початку 1922 р. також було викрито підпілля 1-го повстанського району, до якого входили Єлизаветградський, Кам'янський, Первомайський, Олександрівський і Звенигородський повіти. На чолі місцевої організації стояв вчитель Г. Нестеренко (Орел). Зв'язок із штабом С. Петлюри він підтримував через Березняка, Королька, Могилу і мав певний вплив на місцевих отаманів Залізняка, Завгороднього і Чорного Ворона [63].

Загальне повстання організацією планувалося на час проведення продовольчої кампанії, а до того вона займалася індивідуальним терором проти радянських і партійних функціонерів. Певно, з цим підпіллям була пов'язана організація повстанських військ Херсонщини, начальник штабу якої Осипенко, полонений на початку 1922 р., на допитах повідомив, що «штаб його групи містився в Ольгопільському районі» і «по всіх селах в районі Одеси є підпільні організації цього штабу. Найбільш значна з них – у Первомайську» [64]. Всього органи ДПУ за даними справами заарештували 1248 осіб [65].

Але, незважаючи на значні масштаби репресій, національна опозиція не склала зброї. Інформаційне зведення Одеського губернського відділу управління від 1 серпня 1922 р. повідомляло про відсутність «політичного бандитизму» у Балтському [66], Тираспольському [67] та Вознесенському [68]. повітах. У той же час вказувалося, що «у Первомайському повіті останній тиждень липня пройшов під знаком посилення «політичного бандитизму», особливо у районах прикордонних з Київською та Миколаївською губерніями» [69]. Відзначалося, що «червоні військові частини замість боротьби з бандитизмом здійснювали насильства щодо селян, при пасивному ставленні до цього командного складу» [70]. В цей час у Первомайському повіті проти комуністичної влади діяли партизанські загони отаманів Орлика та Чорного Ворона [71].

Фінальна точка за справою Первомайської підпільної повстанської організації була поставлена 4 березня 1998 р. старшим помічником прокурора Миколаївської області, старшим радником юстиції В. Носиковим. Розглянувши матеріали архівної кримінальної справи № 13185-С за звинуваченням учасників контрреволюційної петлюрівської організації на чолі з Нагорним та Бондаруком-Лихо було встановлено, що на території Первомайського повіту засуджено 195 осіб. З них у 1992 р. прокуратурою області було реабілітовано 192 особи. Не визначеною залишилась доля ще 82-х осіб, що були звільнені постановою Одеської губернської надзвичайної комісії від 14 грудня 1921 р. Попереднє розслідування за вказаною справою проводилось Первомайською повітовою комісією з порушенням норм кримінально-процесуального законодавства і прав звинувачених. Зокрема, не виносились постанови про порушення кримінальної справи, про обрання запобіжних заходів, про проведення обшуку, звинувачення не пред'являлися, були допущені й інші порушення норм закону.

Беручи до уваги, що громадяни: Баковецький Костянтин Петрович, Балицький Феодосій Фомич, Хмарський Олександр Іванович, Черноголов Василь Олександрович, Юзеф Марцел Костянтинович (всього – 82 особи), були необґрунтовано притягнуті до кримінальної відповідальності за мотивами політичного характеру і знаходилися під вартою, на них розповсюджується дія Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р., у відповідності до якого вони також реабілітовані [72].

Важливою сторінкою антибільшовицької боротьби українського населення є діяльність Первомайської підпільної петлюрівської організації в 1921 р., учасники якої проводили організаційну, пропагандистську та терористичну діяльність, готувалися до збройного повстання. З її роботою пов'язана історія життя повстанського отамана Лиха-Бондарука, який загинув у боротьбі за українську національну ідею. Саме на таких прикладах слід виховувати патріотичні почуття молоді, доносячи правдиву інформацію про героїчне минуле українського народу.

Джерела та література

1. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П. Т. Тронько. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 147.

2. Файзулін Я. Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет 1921 року: з історії агентурно-оперативної розробки органів ВУЧК / Я. Файзулін // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – 2012. – Випуск 8. – С. 176.

3. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії / Р. Коваль. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 616 с.

4. Ковальчук М. Хто він, отаман Лихо? / М. Ковальчук // Прибузький вісник. – 1995. – 6, 9, 13, 20, 23 грудня.

5. Ковальчук М. Катеринка на Кодимі. Історичні розповіді про виникнення та розвиток села / М. Ковальчук. – Катеринка: ВЦ «Маторін», 2006. – 190 с.

6. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). ф.р.5859. – оп.2, спр. 6642, арк. 143-144.

7. ДАМО, ф.р. 5859, оп.2, спр. 6648, арк. 5.

8. Там само, арк.1.

9. Мєшков Д. Сини ображених батьків / Д. Мєшков, Д. Архірейський // Константи. – 1999. – № 2. – С. 52.

10. Безансон А. Війна більшовиків проти селян / А. Безансон // Всесвіт. – 1993. – № 9-10. – С. 129.

11. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 – 1933 / А. Грациози. – М.: РОССПЭН, 2001 – С. 5.

12. Котляр Ю. В. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. XX ст. / Ю. В. Котляр // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 13. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 184.

13. Ганжа О. І. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? / О. І. Ганжа // Проблеми історії України. – 1992. – Випуск 2. – С. 30.

14. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – К.: Політична література України, 1976. – С. 71.

15. Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху / В. Василенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2011. – № 1. – С.97.

16. Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 рр. / С. М. Боган // Записки історичного факультету. – Випуск 8. – Одеса, 1999. – С. 161.

17. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1998. – С.253.

18. Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Харків: Видання Народного Комісаріату УСРР, 1921. – Т. 1. – С. 34-36.

19. Ганжа О. «При применении расстрелов бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке» / О. Ганжа // Віче. – 1994. – № 1. – С. 121.

20. Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України) / В. Василенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. – № 1/2. – С. 141.

21. Рейд у вічність: зб. док. / за ред. Р. Коваля. – К.: Видавництво «Діокор», 2001. – С. 4.

22. Файзулін Я. Організація підпільної повстанської мережі в Україні в 1921 році та Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет / Я. Файзулін // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – 2012. – Випуск 7. – С. 303.

23. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), спр.74760-ФП, Т. 17, арк. 1.

24. ГДА СБУ, спр. 74760-ФП, т. 6, арк. 35.

25. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр. 6648, арк. 2.

26. Шкварець В. З історії отаманщини на Миколаївщині в роки Української національно-демократичної революції та визвольних змагань (1919-1922 рр.) / В. Шкварець, Ю. Гузенко // Краєзнавчий альманах. Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта. Промисловість. Сільське господарство. – Миколаїв: МОІППО, 2010. – № 1. – С. 79.

27. ДАМО, ф.р. 5859, оп.2, спр.6645, арк. 115.

28. ГДА СБУ, спр. 44224, Т. 6, арк.60.

29. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр. 6648, арк. 2.

30. ДАМО, ф.п. 5859, оп. 2, спр. 6645. арк. 131.

31. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр. 6644, арк. 207.

32. Там само, арк.208.

33. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр. 6647, арк. 33.

34. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр. 6642, арк. 14.

35. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр. 6645, арк. 151.

36. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр. 6648, арк. 3.

37. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр. 6647, арк. 132.

38. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр. 6645, арк. 129.

39. Директивы пленума ЦК КП(б)У по национальному вопросу // Известия ЦК КП(б)У. – 1922. – № 12. – С.24.

40. ДАМО, ф. Р.5859. оп. 2. Спр. 6644. – Арк. 102.

41. ДАМО, ф. Р.5859, оп. 2. Спр. 6648. – Арк. 3.

42. Верига В. Листопадовий рейд / В. Верига. – К.: Видав. ім. Олени Теліги, 1995. – С. 25.

43. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр. 6648, арк. 3.

44. ГДА СБУ, спр. 44224, Т. 6, арк. 60.

45. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр. 6648, арк. 4.

46. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – С. 295.

47. ГДА СБУ, спр. С-5880, арк. 31.

48. ГДА СБУ, спр. 44224. Т. 2, арк. 11.

49. ДАМО, ф.р. 5859, оп.2, спр. 6645, арк. 144.

50. Котляр Ю. В. Отаман Лихо в боротьбі за свободу України / Ю. В. Котляр // Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 6. – Київ – Миколаїв: Світогляд, 2013.

51. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – С. 296.

52. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. / О. О. Кучер – Х.: Видавництво Харківського університету, 1971. – С. 145.

53. ДАМО. ф.р. 5859, оп.2, спр.6642, арк.143.

54. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – С. 296.

55. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр. 6648, арк. 5.

56. Там само, арк. 255.

57. Там само.

58. ГДА СБУ, спр. 44224. Т. 1, арк. 1-2.

59. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр.6643, арк. 14-15.

60. ГДА СБУ, спр. 44224, т. 1, арк. 2.

61. ГДА СБУ, спр. 44224, т. 6, арк. 132.

62. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 20, спр.1698, арк. 22.

63. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 2, опр. 466, арк. 52.

64. ЦДАВО України, ф. 3204, оп. 2, спр. 11, арк. 31.

65. Архірейський Д. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела / Д. Архірейський, В. Ченцов. – Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42121.

66. ДАМО, ф.р. 158, оп.1, спр. 255, арк. 50.

67. Там само, арк. 55.

68. Там само, арк. 56.

69. Там само, арк. 51.

70. Там само.

71. Там само, арк. 5.

72. ДАМО, ф.р. 5859, оп. 2, спр. 6648, арк. 255.

Юрий Котляр

Первомайская петлюровская организация в антибольшевистском повстанческом движении

В статье освещена антибольшевистская деятельность Первомайской петлюровской организации, участники которой проводили организационную, пропагандистскую и террористическую деятельность, готовились к вооруженному восстанию. С ее работой связана история жизни повстанческого атамана Лихо-Бондарука, который погиб в борьбе за украинскую национальную идею.

Ключевые слова: *повстанческое движение, петлюровская организация, репрессии, бандитизм, реабилитация.*

Yuriy Kotlyar

Pervomaiskaya petlyurovskaya organization in antibolshevik insurgency

The article highlights the antibolshevik activity Pervomaiskaya petlyurovskaya organization, whose members spent organizing, advocacy and terrorist activities, preparing for armed revolt. Her work relates the life story of the insurgent chieftain Misfortune-Bondaruk, who died in the struggle for Ukrainian national idea.

Key words: *insurgency, petlyurovskaya organization, repression, banditry, rehabilitation.*

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

УДК 930.2(477.74 – 21)

Олександр Степанченко (м. Одеса)

Перша літописна згадка про Одесу (Качибей) та церковна унія XV ст.

Статтю присвячено питанню точного датування першої літописної згадки про Одесу. У ході вивчення тексту "Анналів або хроніки славного королівства Польщі", автору вдалося з'ясувати точну дату першої згадки про місто-порт Хаджибей-Одесу. На основі історичних документів, показана широка картина підготовчих кроків по об'єднанню католицької та православних церков (унії) на початку XV століття.

Ключові слова: *Хаджибей, Одеса, церковна унія, порт.*

Місцевість, на якій зараз знаходиться Одеса була заселена з давніх часів. Давньогрецька колонія на місці сучасного Приморського бульвару та на Жеваховій горі існували з VI-V ст. до нашої ери. Вони зникли під час Великого переселення народів. Свій слід на землях Північного Причорномор'я залишили гуни, угри, авари, печеніги, половці...

В XIII ст. ці землі захопили монголо-татари, які створили свою державу – Золоту Орду. Щодо цієї держави існує величезна кількість міфів. Одним з них є твердження про те, що монголо-татари принесли виключно руйнування та занепад в усі країни, які були ними завойовані. Насправді періоди воєн і руйнувань змінювалися періодами економічного відродження. Час правління ханів Узбека і Джанібека був часом будівництва численних міст, позначений розвитком торгівлі та ремісничого виробництва у Золотій Орді.

Північне Причорномор'я було західним улусом Золотої Орди, у дунайсько-дніпровському межиріччі і в прилеглих районах розташовувалися, як мінімум, чотири великих золотоординських центри: Акджа Керман (Акерман), Кілія, Янги Шехр (Старий Орхей) і Костешти. В середині XIV ст. із західного улусу на Поволжя проходив караванний шлях, який кілька століть зберігав назву «шлях татарський» [1]. Він пролягав в безпосередній близькості від сучасних теренів Одеси. Крім чотирьох вище перелічених міст ординського періоду, було, як мінімум, ще сім золотоординських городищ, які знаходились в цьому регіоні, але досі не досліджені археологами [2].

Перехід від кочового до осілого способу життя відбувався у ординців достатньо повільно. Створення нових центрів влади пов’язують з ім’ям беглярибека Ногая, який закріпився в західному улусі Золотої Орди в 70-х рр. XIII ст. Саме в той час починається зростання торгівлі та міст в регіоні, відбувається синтез двох типів культур – кочової та землеробської. Основу населення Північного Причорномор’я, як і раніше складають тюркські племенні елементи, при цьому збільшується етнічна різноманітність, про що, згідно даних археологічних досліджень, свідчать змішані погребальні обряди.

У середині XIV ст. в районі одеської затоки кочує татарська орда на чолі з беком Хаджибеєм, або, як його називали литовці, Качибеєм. 1363 р. відбулася битва на Синіх Водах між литовцями, під проводом князя Ольгерда і золотоординськими військами, якими командували три полководця, одним з яких був Хаджибей. Як відомо, литовський князь Ольгерд розбив татар у цій битві. Ось як описує у своїй хроніці фінал цього протистояння польський історик Мацей Стрийковський: «На побоїще залишилися вбиті три їхні царька: Кутлубах, Качибей (від імені якого названо Качибейським солоне озеро в Диких полях по дорозі як йти в Очаків) і султан Дімейтер» [3].

Варто звернути увагу на те, що за словами М. Стрийковського, Качибеєвський лиман був названий на честь татарського воєначальника. У зв'язку з цім цілком логічним виглядає припущення, що наприкінці XIV ст. на березі Одеської затоки існувало поселення яке мало назву Качибей, або Хаджибей. Таким чином, вірогідно, що саме ім’я бека Хаджибея дало назву поселенню, яке пізніше перетворилося на місто.

Густинський літопис повідомляє: «В сие лето Олгенд победи трех царков Татарских и з ордами их, си ест Котлубаха, Качбея, Дмитра» [4]. «Хроника Великого княжества Литовского и Жомаитского» дає наступне повідомлення про Синьоводську битву: «…коли князь Олкирд пошел в поле и побил татаров татарских князей Хачея а Котлуга а Дмитрия» [5]. В усіх трьох наведених уривках з літописів можна побачити як по різному написані імена татарських беків, які брали участь в битві. Адже безсумнівно, мова йде про татарських племінних вождів, учасників битви на Синіх Водах. Так само як ім’я бека Хаджибея перекручувалося авторами літописів, так і назва міста Хаджибей-Качибей-Коцюбіїво-Гаджибей змінювалось на протязі століть.

Після Синьоводської битви вплив Золотої Орди на землі Прутсько-Дніпровського міжріччя поступово зменшується. Більшість тюркського населення відкочовує за Дніпро. Західний улус Золотої Орди зникає назавжди.

Багато міст (як офіційно, так і неофіційно) ведуть свій початок від першої літописної згадки. Класичним прикладом є Москва. В Іпатьєвскому літопису сказано: «И приславъ Гюрги и рече: «приди ко мнъ, брате, в Москов». Святославъ же иъха к нему съ дътятемъ своимъ Олгомъ, в малъ дружинъ» [6]. Мова йде про те, що 1147 р. суздальський князь Юрій Долгорукий запросив на свято свого союзника князя Святослава. На той час «Москов» було лише невеличке село з кількох дерев’яних хат. Таким воно залишалось майже до кінця XIII ст. Але у творах жодного з відомих російських істориків немає сумнівів, що подія описана в літопису і є часом народження міста.

Перша згадка про Качибей – Одесу датується 1415 роком. Польський історик Ян Длугош, в своїй багатотомній праці «Анали або хроніки славного королівства Польщі», так описує цю подію: «Крім того в той час прибули до короля польського Владислава посли патріарха та імператора грецького з листами та запечатаними документами, які їх удостоювали, вони повідомили короля про те, що турки їх всіляко мучили і гнобили та просили лише надати їм допомогу зерном. Король Владислав, у святому співчутті побажав прийти їм на допомогу в складній ситуації, надав запрошену кількість зерна та визначив, що отримати його вони зможуть в його королівському порту Качубийов» [7].

Тривалий час історики користувались лише перекладом цього уривку з «Хроніки» Яна Длугоша, перекладаючи цей уривок не точно, без уваги на загальний контекст. Свою працю Ян Длогуш написав середньовічною латинською мовою. Нещодавно польські вчені зробили переклад «Хроніки» сучасною польською мову, що допомогло з’ясувати точну дату першої літописної згадки про Одесу.

Напередодні великодніх свят 1415 р. польський король Владислав Ягелло (Ягайло) разом зі дружиною та двором мандрував українськими землями, які в той час належали Польщі. Він відвідав Льнькут, Перемишль, Ярослав. А напередодні Великодня у страсний четвер, 29 березня 1415 р., він завітав до Львова. Відзначивши свято у Львові, Владислав продовжує свій шлях і вже наступне свято – Вознесіння, яке того року припадало на 9 травня, він відзначає в Теребовлі. Це була не хаотична подорож без мети, король мав зустрічі з вельми поважними гостями. «На Зелені свята король прибув до Снятина», – повідомляє Ян Длугош. Як відомо, «Зелені свята» – це народна назва Трійці. В 1415 р. Трійця припадала на 19 травня. Саме в той день в Снятин прибуває молдавський воєвода (правитель) Олександр Добрий.

У XV ст. Снятин знаходився на кордоні Польщі з Молдавським князівством. У середньовіччі це місто мало важливе значення, бо саме в ньому була розташована головна митниця на молдавському торгівельному шляху. З кінця XIV ст. Молдова визнавала над собою сюзеренітет польських королів. Зустріч польського короля та молдавського воєводи мала поважну причину: Олександр Добрий повинен був скласти присягу на вірність королю та польській державі. Ця подія відбулася по приїзду Владислава Ягелло до Снятина.

Це була вже не перша присяга молдавського воєводи. Відносини між двома країнами були доволі складними. Над польським королем висів багаторічний борг. Ще 1388 р. Владислав взяв в борг у молдован чималу суму грошей, обіцяючи віддати їх за два роки. У заставу молдавський правитель отримав «Снятин, Коломию

і Покутську землю». Король не зміг вчасно повернути борг тому ці землі продовжували перебувати під частковим контролем Олександра Доброго. Текст снятинської присяги 1415 р. не зберігся, але можна припустити, що воєвода підтвердив всі свої зобов'язання щодо сюзерена.

Саме в той час, 19 травня 1415 р., в Снятин приїжджає посольство від Візантійського імператора та Константинопольського патріарха з проханням по допомогу. Візит візантійців був не випадковістю, бо одним з головних питань на переговорах з польським королем постало питання унії між католицькою та православними церквами, ініціаторами якої були польський король Владислав та великий князь литовський Вітовт. Згідно Яну Длугошу, король приймає послів та наказує відправити допомогу до Константинополю через королівський порт Кочубийов.

Після цього Ягелло поспішає у Вільно назустріч зі своїм двоюрідним братом та союзником Великим князем Литовським Вітовтом. Зрозуміло, що Владислав Ягелло та Вітовт обговорили всі подробиці зустрічі з візантійськими послами, та розробили подальші кроки в напрямку реалізації плану щодо церковної унії.

Серед правителів середньовічної Європи постать польського короля Владислава II Ягелло, була однією з найяскравіших. Він був сином Великого князя Литовського Ольгерда та Уляни Тверської, внучки львівського князя Юрія Львовича. Прапрадідом Ягелло по материнській лінії був князь Данило Галицький. Владислав II правив 48 років – найбільше серед усіх польських монархів. 1385 р. Великий князь Литовський отримав пропозицію польських магнатів одружитись з королевою Ядвігою та стати королем Польщі. Але для цього треба було підписати Кревську унію та змінити язичництво на католицизм. Ягайло прийняв пропозиції поляків і 4 березня 1386 р. був коронований в Кракові прийнявши ім'я Владислав Ягелло. Так виникла союзна польсько-литовська держава, яка у XVI ст. перетворилась на Річ Посполиту. Серед найбільших досягнень Ягелло-короля була славетна перемога в Грюнвальдській битві 1410 р., яку яскрава описав в своїй «Хроніці» Ян Длугош. Владислав Ягелло на протязі кількох десятиліть утримував баланс між трьома складовими королівства: Польщею, Литвою та Молдовою.

В 1392 р. Владислав передав управління Литвою своєму двоюрідному брату Вітовту, при цьому залишаючись Великим князем Литовським. І Владислав Ягелло і Вітовт розуміли, що для зміцнення влади треба вирішити релігійне питання. Значна частина населення королівства сповідувала православну віру, але державною релігією був католицизм. Ідея об'єднання двох церков здавалась природною.

Саме в той час інша країна – Візантійська імперія, перебувала в надзвичайно складному становищі. На протязі XIV ст. візантійці під тиском турок-османів поступово втрачали свої землі в Азії, а у другій половині століття і в Європі. Константинополь неодноразово звертався по допомогу до країн Західної Європи. Кілька разів навіть оголошувались хрестові походи, але кожного разу перемога була на боці турок-османів. До 1415 р. турки вже кілька разів брали в облогу Константинополь. Велика облога 1396-1402 рр. ледве не стала кінцем імперії. Султан Баязид I вирішив за будь-яку ціну оволодіти великим містом. Врятував візантійців Тимур, який вторгся з величезною армією в Малу Азію. Баязід був змушений зняти осаду та поспішити на зустріч ворогу. В битві при Ангорі війська османського султана були знищені, а сам султан потрапив у полон до Тимура де й помер. Османська імперія практично перестала існувати. Цією поразкою могли скористатись візантійці, але їхня держава настільки ослабла, що вони не змогли повернути втрачені території.

За деякий час сини Баязіда змогли відновити силу та знов почали тиснути на Константинополь. 1411 р. турки знов осадили столицю Візантії, але греки змогли відбити погано підготовлений штурм.

Певний час деякі одеські історики вважали, що візантійське посольство просило допомоги у Владислава Ягелло тому, що в той час Константинополь нібито був в турецькій облозі. Яна Длугоша навіть звинувачували в тому, що він помилився, неправильно вказавши час зустрічі послів з королем Владиславом Ягелло. Насправді, ніякої помилки не було, бо Длугош нічого і не писав про облогу столиці Візантії. У своїй праці Ян Длугош достатньо чітко

виклав інформацію з приводу подій, які відбувались навесні 1415 р. Всі події він прив’язав до католицьких церковних свят. Тому було нескладно вирахувати день першої письмової згадки про наше місто. Це 19 травня 1415 р. за Юліанським календарем. Польський історик чітко викладає події в хронологічному порядку, ніде не відступаючи від нього. Прикладом такої послідовності є його розповідь про страту чеського релігійного реформатора Яна Гуса [8]. Як відомо, Яна Гуса спалили 6 липня 1415 р. і Ян Длугош поставив цю подію вже після вищезгаданої зустрічі короля з візантійськими послами.

Ян Длугош називає Кочюбіїв «королівським портом» і це не випадково. Справа в тому, що на початку XV ст. королівство Польща була фактично відрізана від Балтійського моря землями Тевтонського ордена і не мала там свого порту. Кочюбіїв був її єдиними морськими воротами. Початок XV ст. було тим коротким історичним періодом коли отримавши від Литви частину причорноморських земель у Польщі з’явився вихід до Чорного моря.

Ідею організації церковної унії між католицькою та православними церквами в Константинополі попередньо схвалили майже всі християнські церкви, але було багато питань, які імператор Візантії та Константинопольський патріарх намагались вирішити. В той час в Констанці проходив собор католицької церкви, візантійці були зацікавлені в підтримці Польщі та Литви для того, щоб через посередництво короля вийти на контакти з ієрархами католицької церкви та керівниками держав Західної Європи. У Константинополі мріяли про новий хрестовий похід, який повинен був врятувати Візантію від загибелі. Ідеї церковної унії були близькі королю Владиславу Ягелло, тому що серед його підданих було чимало православних русинів – українців і білорусів.

Об’єднання церков повинно було зняти міжконфесійні протиріччя всередині країни. Перші контакти щодо майбутньої унії між Візантією та Польщею відбулись 1412 р. Про це свідчить лист Сигізмунда Люксембургського в якому йдеться про спільне послання королів Угорщини та Польщі імператору Мануїлу II [9]. Візантійське посольство, що приїхало навесні 1415 р. до Кракова, обговорювало не тільки питання надання допомоги Константинополю... Саме під час цього візиту Владислав вперше обговорює з послами проект майбутньої церковної унії.

Ймовірно, справи просунулася настільки успішно, що вже у вересні 1415 р. в Краків прибуває нове посольство від імператора Мануїла II. Не викликає сумнівів, що успіх польсько-візантійських переговорів був вирішений наперед ще й тим фактом, що король Владислав виконав свою обіцянку і надав Візантії допомогу зерном відправивши її з порту Кочюбіїв. В той же час до загальноєвропейських переговорів стосовно унії підключився монах-домініканець Феодор Хрисоверг. Ця людина, яка безпосередньо представляла Римську церкву, змогла заручитися підтримкою «багатьох князів християнських» на ведення переговорів стосовно возз’єднання католицької та православної церков. Після відвідин Кракова, де у нього була зустріч з польським королем, Хрисоверг відправився в Констанц, щоб взяти участь у роботі церковного Собору. 7 жовтня 1415 р. в Констанці було зачитано лист короля Владислава Ягелло.

«Як вам повинно бути відомо, – йшлося в листі, – в державі нашій досі проживають численні русини, які ніколи не знали благодаті Божої, і для того, щоб вони, залишивши свої помилки, повернулися на шлях істинний, прийміть посланого до вас брата Феодора...» [10]. Але справа відновлення церковної єдності виявилося досить складною і затягнулося на багато років. Унію було підписано 1439 р. на церковному соборі у Флоренції.

Перша літописна згадка про Одесу була лише епізодом у великій європейській політичній грі, але епізодом важливим, який лише підкреслює значимість маленького факту та допомагає вписати нову главу в історію міста.

Джерела і література

1. Сахаров И. Сказания русского народа. – СПб., 1849, Т. 2, Кн. 8. – С. 60.

2. Егоров В. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 2009. – С. 33.

3. Macej Stryjkowski. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. –T. 2. –S. 6-7.

4. ПСРЛ. (Густынская летопись). — СПб., 1843. – С. 350

5. З кроники Великого княжества литовского и жомайтского // Записки Одесского общества истории и древностей, 1902. – Т. 24. – С. 155.

6. ПСРЛ. Ипатьевская летопись. Т. 2 – СПб., 1908. – С. 339

7. J.Długosz Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego, księga 11. – Warszawa, 2009. – S. 55-56.

8. J.Długosz Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego, księga 11. – Warszawa, 2009. – S. 59.

9. Acta concihi Constanciensis / Hrsg. von H. Finke. – Munster, 1896-1936. т. I, P.397.

10. Acta concihi Constanciensis / Hrsg. von H. Finke. Munster, 1896-1936. T. III, P. 281.

Александр Степанченко

Первое летописное упоминание об Одессе (Хаджибее) и церковная уния XУ в.

Статья посвящена вопросу точной датировки первого летописного упоминания об Одессе. В ходе изучения текста "Анналов или хроники славного королевства Польши" удалось выяснить точную дату первого упоминания о городе-порте Хаджибее-Одессе. На основе исторических документов, показана широкая картина подготовительных шагов по объединению католической и православных церквей (унии) в начале XV в.
***Ключевые слова**: Хаджибей, Одесса, церковная уния, порт.*

Alexander Stepanchenko

The first annalistic mention of Odesa (Kachibey) and church union XУ c.

The article is devoted to the exact dating of the first historical mention of Odessa. In examining the text of "Annals or Chronicles of the glorious kingdom of Poland", yavtoru managed to find out the exact date of the first mention of the city-port Hadzhibey-Odessa. Based on historical documents, it shows the broad picture of preparatory steps to unite the Catholic and Orthodox churches (union) at the beginning of the XV c.
***Key words:** Hadzhibey, Odesa, Church Union, the port.*

УДК 94 (477.7) "17/19"

Олександр Тригуб (м. Миколаїв)

Монастирі Південної України у господарсько-економічному житті краю (кінець XVIII – початок XX ст.)

У статті показано важливу роль монастирського господарства в економічному житті Південної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах монастирів Херсонської єпархії). Вказуються шляхи досягнення добробуту православних монастирів, показники їхнього господарювання на різних етапах розвитку.

***Ключові слова**: монастирське господарство, Південь України, Херсонська єпархія.*

Господарсько-економічна діяльність завжди займала одне з першочергових положень у загальному контексті діяльності православної церкви. На землях, що належали їй, церква вела своє господарство силами ченців, залежних людей і кріпаків. Головною господарчою ланкою у системі церковних установ були монастирі. Саме вони зосередили у собі переважну більшість земельних володінь і кріпаків. З їхніх керівників призначалися вищі церковні ієрархи: єпископи, архієпископи, митрополити, що стояли на чолі територіальних управлінь (єпархій, митрополій), що називалися «кафедрами» або «домами», в яких були свої володіння. Оскільки господарство у них вели теж ченці, ці архієрейські доми можуть бути прирівняні до монастирів. Іншими господарчими одиницями були церкви; найбільші з них, собори, за розмірами своїх володінь не поступалися дрібним, а іноді і значним монастирям, але загальна кількість землі й об'єми виробництва у церков та архієрейських будинків не йшло ні в яке порівняння з монастирськими. Тому в центрі нашої уваги будуть саме монастирі.

До недавнього часу економічна діяльність монастирів оцінювалася переважно з негативної сторони. Радянські дослідники, визнаючи їх культурно-освітній внесок у період феодалізму, стверджують, що згодом обителі перетворилися в найбільших експлуататорив у самодержавній Росії, які лише завдяки зиску, а не грамотному веденню господарської діяльності, заробляли свої багатства. У XVIII-XIX ст. монастирі втрачають своє значення як культурні центри, та перетворюються на центри розпусти та пияцтва [1]. Спробуємо ж розглянути господарсько-економічну діяльність православних монастирів та архієрейських будинків на території Херсонської єпархії (до уваги береться територія станом на 1860 р. – *О.Т.*).

Монастирі були різними. У період раннього та розвиненого феодалізму були монастирі келліотські і гуртожитні. У перших не велося загального господарства, землевласники, що вступали до братії, віддавали у вигляді внеску частину своєї землі (або всю), але зберігали право розпоряджатися нею. Келліотські монастирі становили більшість до середини XIV ст., коли починається швидке виникнення гуртожитних монастирів, що мали загальне господарство та були справжніми феодальними землевласниками-вотчинниками. Монастирі були чоловічими та жіночими, самостійними та приписними, тобто підпорядкованими іншому монастирю. Найбільш значні самостійні монастирі підпорядковувалися безпосередньо голові церкви – патріарху, а згодом – вищому органу керування церквою – Синоду (такі монастирі називалися «ставропігіальними», а найбільші – «лаврами»). Невеликі монастирі, що виникли у віддаленні від міст, іменувалися «пустелями». Найдрібнішими монастирями були скити, кінови, пізніше з'явилися жіночі общини; з часом вони одержували статус монастиря. Майже всі вони мали земельні володіння, а більшість до секуляризації 1764 р. – кріпаків і залежних людей (на Україні секуляризацію було проведено у 1786 році, результаті чого багато монастирів було ліквідовано).

Ліквідація супроводжувалася поділом решти монастирів на класи у відповідності з введеними штатами. На Україні було ліквідовано 29 (9)* монастирів з 85 (20), або 34%, залишилося 56 (11) [2].

У новоутвореній у 1775 р. Слов'янській і Херсонський єпархії, куди увійшов увесь південь України, було 3 монастирі: Полтавський Хрестовоздвиженський, Сокільський і Нефорощенський (два останні ліквідовані у 1786 р.) Але треба відмітити, що при секуляризації була відібрана не вся земля. Монастирі пристосувалися до нових умов та й уряд йшов їм назустріч, даючи дозвіл на придбання земель.

Перетворившись у спільника самодержавства, церква, природно, могла розраховувати на його прихильність. І дійсно, як відзначив С.С. Дмитрієв, «якщо у XVIII ст. монастирське господарство згорталося, то у дореформеній Росії XIX ст. спостерігалася протилежна картина… Монастирі успішно обзаводилися новими і новими земельними володіннями. За указом Павла I від 18 грудня 1797 р. на кожен монастир почали відмежовувати по 30 десятин вигідної землі. Олександр I двічі, у 1805 і 1810 рр., давав дозвіл монастирям знову отримувати нерухоме майно… При Миколі I за Правилами 1838 р. кожен монастир міг одержувати лісових дач від 50 до 150 десятин. За неповними даними звітів обер-прокурорів Синоду за 1836-1861 рр., за цей час тільки 170-180 монастирями отримано було від казни понад 16 тис. десятин лісу і більше 9 тис. десятин орної та лугової землі. Орні землі, ліси, луки, млини приносили монастирям великі прибутки. Але найбільші доходи монастирі одержували від прочан, їхніх пожертвувань, від кружечних зборів, від зборів по так званій «невгасимій псалтирі» і багатьох інших видів зборів на вічне поминання померлих» [3].

Господарський уклад церковних маєтків Херсонської єпархії був таким же, як на всій території України, локальні відмінності здебільшого стосувалися неоднакового співвідношення аграрного і промислового секторів і обумовлювались якістю ґрунтів, наявністю сировинних ресурсів, віддаленістю від основних ринків збуту та місцевою ринковою кон'юнктурою. На характер церковних господарств впливали також їх забезпеченість робочою силою та динаміка соціальних негараздів [4].

Основна увага у церковних маєтках приділялась сільськогосподарському виробництву. Але, як зазначила Є.І. Дружиніна: «Землеволодіння православного духовенства не грало значної ролі у Південній Україні. У Катеринославській губернії найбільш великими володіннями церкви були архієрейські будинки, розташовані біля Катеринослава і Новомосковська у низов'ях р. Самара. Від 1853 р. зберігся документ про відвід для вікаріатства, знову заснованого у Херсоні, «узаконеної пропорції землі і рибних ловель». Аж до відводу відповідних угідь вікаріатство повинне було одержувати, крім основного грошового утримання (2495 руб.), додаткову суму в 1150 руб. на рік.

Православні церкви одержували по 120 дес. на кожну парафію. Ці землі звичайно оброблялися силами служителів, що перебували при церкві, для забезпечення продовольством священика і всього причту» [5]. З цього приводу можна погодитися з Є. Дружиніною, бо єдиним значним землевласником у Херсонській єпархії був Григоріє-Бізюків монастир, який до початку XX ст. здобув до 30000 десятин землі [6] (на 1862 р. – 25963 десятини) [7], інші два монастирі: Корсунський (перебував у складі Херсонської єпархії до 1861 року) та Успенський мали відповідно 5447 [8] і 158 десятин [9]. При церквах єпархії у 1905 році було 40357⅔ десятин вигідної і 1897 десятин невигідної землі [10].

До основних культур, що вирощувалися в церковних маєтках, були традиційні зернові та технічні (жито, овес, пшениця, ячмінь, гречка, конопля, льон). Також вирощували кукурудзу, просо – у залежності від ґрунтів. Наприклад Корсунський монастир, у зв'язку з чорноземнопіщаним ґрунтом, в якому переважав рихлий пісок, вирощував в основному жито та гречку, але більше використовував землю під баштан для кавунів, динь, гарбузів, а також маку та соняшника [11]. На землях Успенського монастиря вирощували озимий та яровий хліб, але більша частина зберігалася під сінокіс [12].

Агротехніка у церковних господарствах залишалася протягом останньої чверті XVIII – на початку XIX ст. на допотопному рівні, що не забезпечувало високої врожайності основних культур. У них здебільшого застосовувалась

---

* У дужках вказано кількість жіночих монастирів, а поза дужками – чоловічих – О.Т.

примітивна трипільна система землеробства (поля ділили «у три руки», тобто на озимий, яровий і паровий клини). В умовах постійної нестачі органічних добрив земля при перелогах швидко виснажувалася, тому її найменш родючі ділянки тимчасово, на 10-15 років і більше, переставали засівати, або здавали в оренду [13]. Григоріє-Бізюків монастир основну частину землі (20718 десятин – так звана «Інгульська дача») здавав в оренду на 10 років із річною оплатою в 19100 руб. [14], Корсунський – селянам із оплатою за кожну десятину від 4 до 8 карбованців, у залежності від якості ґрунту [15].

Упродовж останньої чверті XVIII ст. землю доводилось здебільшого боронувати легкою, незграбною дерев'яною бороною, яка не розбивала груддя і тому потребувала після себе коткування. Хліб жали серпом або косили вручну, снопи молотили ціпом на току. Характерною особливістю монастирських господарств Херсонської єпархії була відсутність підлеглих селян і тому чернецтво саме виконувало всі польові роботи. Пізніше, з другої чверті XIX ст., до сільськогосподарських робіт підключилися богомольці, наймані робітники й орендатори, що брали у монастирів землю у найм.

Примітивна система рільництва потребувала чималої кількості робочої худоби, тому у церковних господарствах значна увага приділялася скотарству. Основною тягловою силою були воли, які в умовах тодішнього бездоріжжя найкраще справлялися з перевезенням вантажів, були витривалішими за коней і задовольнялися простим доглядом. Тому перше, що зробив архімандрит Григоріє-Бізюкова монастиря після його заснування, був перегін сюди частини табунів і рогатої худоби з Мовчанської Софронієвої пустині, яка знаходилася у Глухівському повіті, подвір'ям якої на той час був Григоріївський монастир.

У кінці XVIII ст. монастир вже мав до 2000 голів коней, 1000 рогатої худоби та більше 20000 овець. Все це монастир придбав протягом 15 років, частково завдяки своїй господарській діяльності, частково від пожертвувань запорізьких козаків [16]. Як видно із поголів'я овець, значний інтерес проявлявся і до промислового вівчарства.

Важливу роль у монастирських господарствах Херсонської єпархії відігравало річкове рибальство, яке значною мірою мало товарний характер. Рибні заводи, не виділяючись великими розмірами, давали доволі риби та рибопродуктів. Піймана риба заготовлювалася про запас, тобто консервувалася шляхом соління, в'ялення і т.п. Оброблену рибу, а також ікру та балики, розвозили не тільки по всій Україні, але й у віддалені міста (Курськ, Воронеж) і навіть відправляли за кордон [17]. Товарний характер рибного промислу характерний для другої половини XIX – початку XX ст., але тут у торговельні відносини вклинювався скупник. Найбільше це було характерно для Григоріє-Бізюкова монастиря, який мав пристані та два рибних заводи: один на Дніпрі, яким він безпосередньо користувався, а другий, на річці Конка у 8 верстах, віддавався в оренду [18]. Були свої рибні ловлі і в інших церковних господарствах: Корсунського монастиря (рибний завод тут був створений у 1857 році, і з того часу монастир розпочав вести торгівлю рибою) [19], Успенського монастиря в Одесі [20], архієрейських домах – Одеському (рибний завод знаходився в Очакові при Бузькому та Дніпровському лиманах) [21], Херсонському (при Дніпровському лимані) [22]. Але тільки Корсунський і Григоріївський монастирі торгували рибою, усі інші використовували її для своїх власних потреб.

Розвивалося у монастирських господарствах городництво та садівництво. На городах вирощувалися майже всі овочеві культури. Особливу увагу приділяли садівництву. Практично кожен монастир та архієрейський будинок мав кілька садків, в яких росли яблуні, груші, абрикоси, горіхи, сливи, персики та інше [23]. По два фруктових сади з виноградниками були в Григоріє-Бізюковому (один на 4 десятинах, другий на 20 десятинах; виноградник мав більше 1000 кущів) [24], Корсунському (близько 100 сажень) та Успенському монастирях (сади з виноградником у 2000 лоз займали площу близько 20 десятин) [25], по одному – при Херсонському та Одеському архієрейських будинках. Виноградарство йшло на виробництво вина – як білого, так і червоного. У Бізюковому монастирі кожного року заготовлювалося близько 40-60 бочок вина [26] (на думку автора – до 10000 л. – *О.Т.*), в Успенському – більше 500 відер білого та червоного вина [27].

Чільне місце у господарській практиці монастирів Херсонської єпархії посідали традиційні

промисли, які упродовж кінця XVIII-XIX ст. зберігали дрібнотоварну форму. Найбільш поширеним промислом залишалося ґуральництво. Висока прибутковість ґуральництва (горілка коштувала на ринку в 2-3 рази дорожче за те зерно, яке йшло на її виготовлення, до того ж попит на неї був завжди) служила стимулом для його розвитку. Відходи ґуральництва (брага) використовувались для відгодівлі худоби. Найбільша винокурня була при Григоріє-Бізюковому монастирі, яка проіснувала до 1918 року, даючи значні прибутки до каси Херсонського архієрейського дому [28]. У монастирських ґуральнях широко використовувалася наймана праця [29]. Про це свідчить поселення монастирських робітників, яке існувало при Григоріївському монастирі та налічувало у 1894 р. 145 осіб, а вже у 1916 р. – 910 осіб [30].

Інтенсивно розвивався у церковних маєтках борошномельний промисел, порівняно дешевий і дуже прибутковий. Будь-який штатний монастир мав право отримати з державної скарбниці крім землі, лісів, рибної ловлі, також і млин. При кожному господарстві, як архієрейському домі, так і монастирі, був вітровий млин («вітряк»). Їх будували, як правило, на пагорбах, тому потужність млинів була більш-менш значною, до того ж цьому сприяв південний степовий ландшафт, який характеризується постійними та сильними вітрами. При них завжди знаходився мельник, бо його будинок розташовувався там же. Крім свого зерна, монастирські млини здійснювали помел зерна селян навколишніх сіл, стягуючи при цьому певний відсоток від загальної кількості. У маєтках Корсунського, Успенського монастирів та архієрейських домів Херсона й Одеси було по одному млину, а у Григоріївського – декілька (точної цифри не вказано. – *О.Т.*).

Григоріє-Бізюків монастир мав чи не найбільше господарство у Херсонській єпархії. Крім вище зазначених сільськогосподарських та промислових видів виробництва, при монастирі на початку XX ст. існували вапнярня, гончарна майстерня, цегельний завод, і навіть була збудована своя невелика електростанція [31]. Про об'єми виробництва говорить річний бюджет монастиря, який коливався в межах 500-800 тисяч карбованців (станом на 1916 р.) [32]. У кінці XIX ст. ця сума дорівнювала приблизно 100-200 тисячам руб. (різниця насамперед пов'язана з інфляційними процесами початку XX ст. у Російській імперії – *О.Т.*). У другій половині XIX ст. цей монастир був головним годувальником єпархіального керівництва та інших підрозділів церкви: «Одеський архієрейський дім без допомоги від Бізюкова не у змозі був задовольнити актуальні свої потреби… із своїх коштів він виділяв значні суми на утримання Одеського архієрейського дома і братії, що була при ньому, на жалування другому вікарію Херсонської єпархії, на потреби єпархіальних духовних училищ, на Єпархіальну училищну раду та інше» [33].

Для південного регіону був характерний соляний промисел, який приносив дуже значні прибутки. Корсунський монастир у 1808 р. отримав для користування два Кінбурнських соляних озера. З них монастир отримував, без сплат до скарбниці, по 500 возів солі. що коштувало за тими цінами 5000 руб. (в той час сіль продавалася прямо з озер по 40 копійок за пуд). У 1811 році озера були відібрані, а замість цього монастирю щорічно видавалося 35 тисяч пудів з Перекопських озер (на 14 тисяч руб. щорічно) [34]. З 1858 року замість солі була відведена безкоштовно ділянка для добування і вивозу 35 тисяч пудів солі силами монастиря [35]. Майже всю сіль монастир відправляв на ринок.

Чималі надходження мали монастирі від святкових пожертвувань вірних («милостиня»), особливо у дні масових паломництв, а також від торгівлі предметами культу, яку монастирські майстерні організовували під час таких паломництв. У Херсонській єпархії найбільшою популярністю користувався хресний хід з Касперівською іконою Божої Матері, який збирав значну кількість богомольців кожного року. Тільки до Григоріє-Бізюкова монастиря, під час перебування там ікони, збиралося до 10000 богомольців, які не тільки жертвували гроші, але й вносили при цьому свою скромну частку на потреби монастиря [36].

Певним джерелом доходів для чорного духовенства була плата за виконання церковних таїнств, які здійснювалися при монастирських церквах, – вінчання, хрещення, миропомазання, причастя, сповідання, похорони, поминальні молитви й інші треби. Протягом останньої чверті XVIII – початку XX ст. вона часто збільшувалася. При Олександрі I вона становила: за хрещення – 6 коп., за вінчання – 20 коп., за поховання – 20 коп. [37].

Економічне життя монастирів на Півдні України у XVIII – на початку XX ст. загалом йшло у ногу із соціально-економічним розвитком регіону, хоча й відзначалося низкою особливостей, породжених специфічною роллю церкви у суспільстві. Монастирські господарства грали значну роль у господарсько-економічному житті Херсонської єпархії та своєю діяльністю вносили вагомий внесок у загальний добробут православної церкви, що давало змогу єпархії утримувати значний керівний апарат (у другій половині XIX ст. було засновано 2 вікаріатства, одне з яких було заштатним таутримувалося на кошти Бізюкова монастиря), будувати нові заштатні церкви та каплиці, тримати у своїх руках початкову освіту регіону, проводити значну місіонерську роботу на Півдні України, бо більша частина коштів, на які існували місіонерські організації, отримувалася саме від монастирської господарчої діяльності.

Джерела та література

1. Буркин Н. Монастыри в России, их эксплуататорская и контрреволюционная роль. – М.: «Безбожник», 1931; Зыбковец В.Ф. Национализация монастырских имуществ в Советской России (1917-1924). – М.:Наука,1975; Прошин Г. Правда о православных монастырях // Атеистические чтения. Сборник. – М.:Политиздат,1989. – С. 327-337 та інші.

2. Русское Православие: вехи истории. – М.: Политиздат, 1989. – С. 548.

3. Дмитриев С.С. Православная церковь и государство в предреформенной России // История СССР. – 1966. – № 4. – С. 47.

4. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн.3. – С.159.

5. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825-1860 гг. – М.: Наука, 1981. – С. 45.

6. Историческая записка о женском одесском с девичьим училищем монастыре, читалися при собрании посетителей обители в день торжественного ея открытия 9-го мая 1844 г. // Прибавления к «Херсонским епархиальным ведомостям». – 1877. – № 17. – 1 сентября. – С. 494.

7. Сведения о второклассном Григорьевском Бизюкове монастыре // Прибавление к «Херсонским епархиальным ведомостям». – 1862. – № 8. – 15 апреля. – С. 514.

8. Тимошенко Л. Возвратят ли церкви монастырь? // Православна Таврія. – 2000. – № 3.

9. Зеленецкий К. Сведения о второклассном Успенском монастыре в окрестностях Одессы // Новороссийский календарь на 1843 г. – Одесса, 1842. – С. 341.

10. Церковно-земельное дело // Херсонские епархиальные ведомости (отдел неофициальный). – 1910. – №14. – С.259.

11. Чирков А. Топографическое описание Корсунского монастыря, находящегося в Днепровском уезде Таврической губернии, на левом берегу Днепра // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИИД). – Т. 12. – Одесса, 1881. – С. 469.

12. Зеленецкий К. Вказ. праця. – С. 344.

13. Історія церкви та релігійної думки в Україні… – С. 159.

14. Православные монастыри, скиты и киновии в епархиях Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 год. – Одесса, 1872. – С.1 13.

15. Чирков А. Вказ. праця. – С.469.

16. Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях епархии Херсонской и Кишиневской // ЗООИД. – Т. 2 (Отделение 1). – Одесса, 1848. – С. 304.

17. Дружинина Е.И. Вказ. праця. – С. 117.

18. Православные монастыри, скиты и киновии в епархиях Новороссийского края и Бессарабии… – С. 113.

19. Тимошенко Л. Вказ. праця.

20. Зеленецкий К. Вказ. праця. – С. 341.

21. Державний архів Одеської області, ф. 37, оп. 2-а, спр.3, арк. 284-289.

22. Сведения о состоянии Херсонской епархии в 1886 г. // Прибавление к «Херсонским епархиальным ведомостям». – 1888. – № 6. – 15 марта; № 7. – 1 апреля. – С. 152.

23. Ногачевский Н.Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. – Одесса: Тип. Е.И. Фесенко, 1894. – С. 46.

24. Там само. – С. 46, 58.

25. Зеленецкий К. Вказ. праця. – С. 341-344.

26. Ногачевский Н.Ф. Вказ. праця. – С. 46.

27. Зеленецкий К. Вказ. праця. – С. 344.

28. Св. Варсонофій (Подима) Свято-Григоріїв (Бізюків) чоловічий монастир // Православний вісник. – 1998. – № 1. – С.71; Пасічник О. Розстріля-

ний монастир // Наддніпрянська правда. – 1998. – 19 грудня.

29. Історія церкви та релігійної думки в Україні… – С. 180.

30. Ногачевский Н.Ф. Вказ. праця. – С. 58; Пасічник О. Вказ. праця.

31. Св. Варсонофій (Подима). Вказ. праця. – С. 71; Пасічник О. Вказ. праця.

32. Св. Варсонофій (Подима) Вказ. праця. – С. 71.

33. Сведения о состоянии Херсонской епархии в 1886 г. // Прибавление к «Херсонским епархиальным ведомостям». – 1888. – №7. – С. 152-153.

34. Мурзакевич Н. Вказ. праця. – С.311-312.

35. Тимошенко Л. Вказ. праця.

36. Св. Варсонофій (Подима) Вказ. праця. – С. 72.

37. Дмитриев С.С. Вказ. праця. – С.49.

Александр Тригуб

Монастыри Южной Украины в хозяйственно-экономической жизни края (конец XVIII – начало XX в.)

В работе показано важную роль монастырского хозяйства в экономической жизни Южной Украины конца XVIII – начала XX в. (на материалах монастырей Херсонской епархии). Указываются пути получения благосостояния православных монастырей, показатели их хозяйствования на различных этапах развития.

***Ключевые слова**: монастырское хозяйство, Юг Украины, Херсонская епархия.*

Olexander Tryhub

Monasteries of in the economical life of the region (end XVIII – XX centuries)

The work considers the important role of the monastery economy in the economic life of South Ukraine in end of XVIIIth – early XX century (based on the monasteries of ’ eparchy). Identifies ways of getting welfare Orthodox monasteries, their economic performance at different stages of their development.

***Key words**: monastic economy, South Ukraine, ’s eparchy (diocese).*

УДК 22.016 (477.7) (“1941-1944 pp.”)

Микола Михайлуца (м. Одеса)

Реконструкція діяльності Доманівського протоієрейства Голтянського повіту в період румунської окупації (1941-1944 рр.)

Через пастирську діяльність духовних отців-місіонерів, керівників районного благочиння і на прикладі духовно-релігійного життя окремо взятої районної релігійної громади, розглядаються із середини процеси «рехристиянізації», відродження православної віри в окупованих румунами в роки Другої світової війни землях буго-дністровського межиріччя – губернаторство «Трансністрія».

Ключові слова: *Доманівка, протоієрейство, Голтянський повіт, окупація, місіонерство.*

Історія окремих православних громад, чи парафіяльних общин в роки Другої світової війни, особливо в її окупаційний період, надто блідо представлена в науково-історичній літературі. Багаторічний досвід наукової роботи у цій проблематиці, дає нам можливість стверджувати, що така ситуація спричинена перш за все відсутністю широкої джерельної бази, а саме – систематизованих щомісячних звітів, які з певною періодичністю були б спрямовані з місць, з провінційної глибинки до керівних органів церковної та адміністративної влади чи установ. Між іншим, бракує матеріалів і документів відсепарованих архівними працівниками вже у повоєнний період, особливо у 60-ті роки XX ст., коли йшов процес фондоформування і, водночас, засекречування фондів румунського походження періоду 1941-1944 рр. Не є виключенням, виходячи зі сказаного, і археографічний матеріал, переважно це документи з румуномовних фондів діяльності Румунської православної місії (далі – РПМ, або Місія) в Трансністрії, що зберігаються у архівосховищах тих областей України, території котрих, повністю чи частково, були включені до складу німецької та румунської окупаційних зон і, відповідно, перебували у сфері їхніх інтересів у роки Другої світової війни. Маємо на увазі у першу чергу фонди державних архівів Одеської, Миколаївської, Вінницької областей – ДАОО, ДАМО, ДАВО) [1].

Відтак, за нашу наукову мету ставимо спробу реконструювати діяльність одного з понад півсотні місцевих південноукраїнських осередків православ'я – Доманівського субпротоієрейства (благочинія). Загалом же, таких адміністративних релігійних структур у межах 13 повітів в румунській зоні окупації, яка називалася Трансністрією було утворено 63 [2]. Використання румуномовних документів, що донедавна зберігалися у спецсховах зазначених вище архівосховищ, та їх оприлюднення нами вперше серед наукового загалу не є суть нашим першочерговим завданням, але поза сумнівом, є значною перевагою цієї розвідки-статті. Отож, посегментарно, через пастирську діяльність духовних отців-місіонерів, керівників районного благочинія і на прикладі духовно-релігійного життя однієї районної релігійної громади та її членів розглядатимемо із середини процеси «рехристиянізації» і відродження православної віри в окупованих землях буго-дністровського межиріччя.

Наприкінці 1942 р., у Голтянському повіті, який складався з п'яти районів, румунською владою було зорганізовано однойменне протоієрейство. У межах повіту, який населяли переважно українці, за підрахунками румунської адміністрації, знаходилося 32 церкви. Більшість з цих споруд культового призначення перебували у непоганому стані. Однак, із пред-

* Територія Голтянського повіту, у складі західних районів Миколаївської області в її довоєнних адміністративних кордонах, упродовж 1941-1944 рр. перебувала під румунським окупаційним адмініструванням, яке називалося «губернаторство Трансністрія».

ставників православного кліру на весь регіон фігурувало лише чотири священика-прибульця і шість місцевих священиків. Судячи з рапорту субпротоієрея Голтянського повіту Євтихія Рудного, в регіоні дуже бракувало священницьких кадрів [3]. Так, у Доманівському районі на 5930 родин пастирське окормління здійснювали лише три священики, яким було за 80 років! Проте, завдячуючи відповідальності й старанності субпротоієреїв Доманівського району Голтянського повіту отця Михаїла Мельника, а згодом, від 5 квітня 1943 р. призначеного на цю посаду отця Б.*, можемо відтворити, з одного боку, напрямки, сутність та методи відродження християнського життя за румунської окупації, а з іншого – подати характеристику процесів відродження православ'я у цьому регіоні, саме із вуст безпосередніх учасників подій, які без зайвого місіонерського пафосу розставляли суб'єктивні акценти на процеси що відбувалися.

Отже, основним автором, систематизованих нами і досліджених рукописних документів-звітів, які були надіслані упродовж року (хронологічні межі – з 1 липня 1942 р. до 5 квітня 1943 р.) до вищої церковно-адміністративної інстанції був отець Михайло Мельник. Він був направлений кишинівським архієпископом Єфремом на окупований румунами південь України і призначений Румунською православною місією, яка перебувала в Одесі, на посаду субпротоієрея Доманівського району з 1 липня 1942 р.

«Спершу, – як зазначає парох, – я пішов з упевненістю й гордістю по цим землям, омитим водами Бугу, будучи переконаним, що буду корисним в роботі, довіреній мені як служителю і адміністратору церковних справ цього району, з резиденцією в Доманівці, яка знаходиться в 52 км. від Голти» [4]. Проте, невдовзі, живучи «серед чужих людей», священик швидко відчув ностальгію за своєю батьківщиною. Не знайшов і сліду церковної організації, оскільки був першим посланником-місіонером у наведенні порядку в духовному житті на теренах району. Відчувши на собі різні погляди – від «Ласкаво просимо!» з боку старих людей, до поглядів із зацікавленістю, з насмішками і, навіть, зі знущанням з боку молоді, яка ніколи не бачила священицького вбрання, місіонер вбачав своє призначення у тому, щоби розставити все на свої місця і довести усім, що священики не ті «попи», про яких розповідали комуністи.

Знайшовши спільну мову з місцевим віруючим населенням, отримав одну кімнатку, яка слугувала на перших порах канцелярією протоієрейства. Претор району Т. Ілієску надав конфесійно-парафіяльну інформацію та забезпечив бричкою-однокінкою для пересування по віддаленим селам.

Першочергово, інспектуючи 14 сільських парафій у підлеглому районі, о. Михаїл знайшов там лише трьох священиків, та й ті були «старенькі й знесилені роботою» [5]. Так, відвідавши Маринівську духовну общину, в якій налічувалося 1 тис. дворів, субпротоієрей зазначав, що маючи обладнану усім необхідним церкву, яка була освячена 12 липня 1942 р., парафія не має свого священика.

У жахливому стані на час обстеження перебували й церкви – «одні були зруйновані комуністами до фундаменту, інші – використовувалися для різного, але тільки не для свого головного призначення, а саме – для покаяння і преклоніння перед Всевишнім. Храми були переповнені сміттям, часом аж до самих вікон» [6].

У такій, вкрай складній ситуації, парох розпочав підбір порядних людей, переважно з господарників, аби навести лад та відремонтувати церкви. У кількох сільський парафіях було віднайдено будівельні матеріали, зібрано незначні кошти, церковні та богослужебні речі та книги тощо. Створивши районну церковну раду, отець Михаїл розпочав роботу з облаштування церковної резиденції (благочиння) та ремонту Доманівської церкви. Останню було відбудовано ззовні і з середини, огороджено муром, відремонтовано й пофарбовано дах, церковні бані, придбано п'ять дзвонів, а з Одеси привезено гарний іконостас, оздоблений і прикрашений за усіма церковними канонами.

---

* У тексті румуномовного документу за рукописним підписом священнослужителя прізвище визначити не вдалося.

Упродовж зазначеного періоду, завдячуючи копіткій праці прихожан та самого протоієрея були відремонтовані церкви в селах Акмечетка, Маринівка, Новоорловка, заново відтворені в них іконостаси та розписані з середини стіни. Попри великий дефіцит у глибинці Трансністрії, усі ці парафіяльні храми були забезпечені як церковним начинням, так і духовно-ритуальною літературою, а нечисленний клір – священицьким вбранням. У справі відновлення церковно-релігійного життя отцю Михаїлу доводилося виборювати право релігійних громад на повернення тих культових споруд, які перебували від самого початку війни у користуванні окупаційних органів та жандармерії. Так, парох-місіонер домігся повернення у церковне підпорядкування тих парафіяльних будинків, що перебували у використанні жандармських постів [7]. Оскільки лише три парафіяльні церкви задовольняли релігійні потреби населення на увесь район, місіонерська влада прийняла рішення про відкриття у селах Богданівка, Царедарівка, Староголово та Карлівка молитовних будинків. Задля відновлення церкви Маринівської парафії було відкрито майстерню з виготовлення меблів, а у Доманівці – майстерню з виробництва шпалер та ливарний цех для виготовлення дзвонів.

Діяльність протоієрея району, і можемо припустити, відповідно й інших релігійних чиновників такого рангу, окреслювалася кількома напрямками роботи: місіонерською, культурною, адміністративною, філантропічною тощо. Відтак, у звітах до повітового керівництва знайшли відображення приклади конкретної роботи о. Михаїла: щонеділі проводив служіння та проповіді; на різдвяні свята – відвідував сільські парафії, організовував сільські хори, які співали релігійні пісні та колядки. На вимогу наказу № 89 від 28 вересня 1942 р. губернатора Трансністрії Г. Алексяну «з приводу регламентації релігійних культів та релігійного життя» [8] на території губернаторства, священики мали стояти на перешкоді розповсюдження релігійних ідей усякого роду сектантів. Відповідно, священик М. Мельник періодично проводив бесіди як із байдужими до віри людьми, так і з членами сект.

Культурна робота кліриката була зосереджена переважно на розповсюдженні та популяризації християнських традицій, створенні осередків культури, головним чином з румунізаторським відтінком на зразок доманівського – «Звільнені від рабства». У таких гуртках діяли курси румунської мови для вчителів, служителів установ та церков. Поряд з тим, опираючись на молдавське населення, яке становило незначну частку в районі, місіонери змушені були пропагувати румунський націоналізм, розповсюджувати брошури, календарі, хрестики й дитячі книжечки. У межах району доглядали за могилами загиблих румунських солдат, що мало підкреслити значимість присутності румунських окупантів у «звільненні місцевого населення від колгоспно-більшовицького рабства».

Адміністративні обов'язки доманівського субпротоієрея полягали у організації церковної канцелярії субпротоієрейства, контролі за веденням книг запису громадянського стану (свідоцтв про народження тощо), утворенні в районі церковних парафіяльних рад. До обов'язків о. Михаїла відносилися також і наступні: перевірка прибутків служителів церков, які надходили від Місії та прихожан на потреби й ремонт храмів, офірування бідним, хворим та немічним. Значні суми збиралися та передавались румунським місіонерським фондам та на Червоний хрест. Окупаційна влада зобов'язувала церковні громади збирати кошти, продукти харчування для румунських солдатів, для поранених та інвалідів, а також для нужденних та родин місцевих репресованих священиків. Широкого поширення у районі набули акції по збиранню різдвяних подарунків для дітей з притулків.

Однак, святий отець за час перебування в Трансністрії з місіонерською місією, усмілився неодноразово висловити своє невдоволення процесами «рехристиянізації» в глибинці окупованої румунами провінції. Його претензії, висловлені у листах-звітах до керівництва РПМ, маємо розглядати у кількох площинах. По-перше, субпротоієрей М. Мельник труднощі у налагодженні церковно-релігійного життя в районі пов'язував з проблемами викликаними, з одного боку, воєнним часом, через що були відсутні необхідні матеріали для ремонту церков і церковних приміщень тощо, по-друге, нехтуванням з боку цивільної влади необхідністю вирішення нагальних питань

Церкви та релігійних громад. А відтак, мінімалізація участі представників влади у піднесенні релігійного життя, призводила до падіння авторитету православного кліру [9]. Недотримання місцевим населення норм християнської моралі й поведінки у релігійні свята та недільні дні, купання у водоймищах, щонедільні відвідування ярмарків замість церковної служби, а також брак різноманітної літератури і матеріалів для релігійної пропаганди, відсутність не тільки фабрик з виготовлення свічок, а й самих свічок у церквах тощо, зводили нанівець місіонерську роботу навіть самого жертовного священнослужителя.

Не в останню чергу, на думку о. Михаїла, завадило укоріненню християнства в опікуваному ним районі незнання місцевої мови місіонерами, які переважно були румуномовними і, через те, не знаходили порозуміння з місцевим віруючим населенням. Та й сама релігійна адміністрація, в особі керівництва РПМ в Одесі, не практикувала періодичних нарад та зборів кліру з метою відпрацювання спільних заходів щодо керівництва та діяльності церковного життя.

Поряд з тим, однією з ключових причин у гальмуванні процесів відродження християнського життя священик-місіонер вбачав у лихослів'ї, скверні й брутальності жандармів, які впровадили терор, подібний до терору з боку НКВС за часів комуністів. Той жах зберігся в пам'яті і молоді й старих людей.

Ці та інші недоліки, на думку протоієрея Мельника, народ бачить, відчуває і терпить, а Церква тільки страждає і через це втрачає! Водночас, і самі кліриви не перебувають на висоті їхнього призначення, через їхні вчинки, що приводить народ до божевілля, – підкреслював з сумом місіонер [10]. Задля того, щоби «розчарування, яке прийде згодом, не було більше первинного», о. Михаїл наполягав на термінових заходах щодо виправлення помилкових вчинків та справ.

Наразі, перед від'їздом благочинний району о. Михаїл у листі [11] до повітового начальства від 9 березня 1943 р. охарактеризував різнобарвну картину релігійного життя у районі, вималювавши цікаві портретні характеристики усього наявного кліру регіону. Так, священик Георгій Базилевський з Акмечетської парафії, який прибув з Одеси – «дуже старий і від того тяжко переносить труднощі в роботі, не цікавиться потребами церкви. Відсутність дяка в його парафії ускладнює проведення церковних служб. І хоча з місцевою владою у священика нормальні стосунки, мешканці просять мене замінити його через немічність»; священик Іоан Сулковський у Доманівській парафії – місцевий мешканець. «Під час більшовицької влади працював бухгалтером. Страждав від більшовиків, однак, попри це поведінка його не ідеальна: по-перше, він сріблолюбець, змагається за встановлення цін на різні треби. Завжди думає про великі прибутки. <…> Трохи егоїстичний. Працює добре, викладає релігію в початковій школі. Далекий від душі народу, для якого служить. Не помилюсь, якщо скажу, що він гордий і лицемірний»; псаломщик Семен Коваленко в Доманівській парафії – «був псаломщиком ще за царської влади у Новосільській парафії. У літах. Одружений. Виконує свої обов'язки, але без великих зусиль. Любитель срібла, і водночас, алкоголю, через що втрачає свій авторитет серед прихожан. Керуючи церковним хором, однак, мало цікавиться ремонтом храму і забезпеченням усім необхідним»; псаломщик Петро Фурман з Маринівської парафії – гідний псаломщик, який виконує свої обов'язки з великим сумлінням. Володіючи красивим голосом – баритоном, організовує гарні хори. Покірний і слухняний. Не маємо можливості перевірити його минуле в роки більшовицької влади, що стримує наші намагання пропонувати його на посаду священика, здійснивши його висвячення. Прекрасний канцелярист, цікавиться справами ремонту храму. З власної ініціативи з церковним хором на Різдвяні свята 1942 р. організував по району колядки, зібравши 2621 марок і біля 10000 кг зерна. Усе це було передано на ремонт Маринівської церкви».

Дев'ять місяців адміністрування на посаді субпротоієрея Доманівського району отця Михаїла Мельника завершилися наприкінці березня-місяця 1943 р. і він повернувся до Кишинівської єпархії, звідки був направлений з християнською місією. Імовірно його смілива критика і нонконформізм стали причиною повернення до попереднього місця пастирського служіння.

Від 5 квітня районне церковне керівництво очолив протоієрей Б.*. Його призначення співпало з підготовкою благочинія до пасхальних свят 1943 року. Увесь наявний клір в районі був зайнятий духовністю населення. Відвідини новопризначеним благочинним сільських парафій, де були священики, засвідчили присутність у храмах переважно жінок і дітей. Решта населення – чоловіки й молодь працювали у полі майже постійно, що викликало незадоволення як у більшості трудящих, так і занепокоєння протоієрея. Врешті-решт, не без участі духовних отців, цивільна окупаційна адміністрація району таки дозолила бажаючим відвідувати церкви, прийняти святі таїнства у Вербну Неділю, Чистий Четвер, Суботу і Страсну Неділю. У ці святкові дні клір району значну увагу приділяв школярам, яким відводилася чи не головна роль учасників церковних дійств, сповідувань та причасть. Ставка на дітей та молодь була серед основних завдань у процесі рехристиянізації. Однак, педагогічний персонал та агрономи, хоч чисельність їх і не була значною, враховуючи атеїстичне виховання за комуністичної доби, скептично сприймали відродження релігійного життя. Саме така нелояльна поведінка та неповага до церковних свят і традицій, викликала занепокоєння благочинного району, які він виказував у звітах своєму повітовому керівництву [12]. Приводячи дітей до церкви, вчителі особисто не завжди сповідувалися й причащалися. Відповідно, церковник вживав заходів через шкільний інспекторат, вчительські наради тощо, щоби вчителі стали прикладом дітям і в цій справі.

Про стан духовності населення в глибинці окупованих земель свідчить статистика відвідування церков і молитовних будинків у переддень Пасхалій задля причастя й сповідування, яку подавали благочинні до канцелярії Місії, особливо звертаючи увагу на показники – діти, молодь і похилого віку люди. Так, напередодні Пасхи 1943 р. у шести селах Доманівського району – Маринівці, Богданівці, Акмечетці, Новоселівці, Доманівці та Вікторівці церкви відвідало 6750 дорослих та похилого віку людей, 1650 молоді й 2200 дітей. Свято Великодня проходило за участі великої кількості людей. Значне число повозок з'їхалося ще з вечора, доставляючи з віддалених куточків, за десятки кілометрів сотні віруючих. «Радість душі і вдячність людей від свята Воскресіння, – передавав свої спостереження священик, – відчувається і замічається кругом, і я відчув це на собі разом з ними» [13].

У цьому ж документі протоієрей наводить цікавий приклад, який є доволі характеристичним і показовим для інших громад, навіть якщо враховувати перебільшування заслуг самих кліриків у тих процесах, до яких вони мали відношення. Місіонер зазначає, що порівнюючи з зимою 1941-го, рівень духовності й християнської моралі серед населення регіону суттєво зріс: «Тоді мені прийшлося бачити молодь, яка скоріше із цікавості, йшла до самого порогу храму з цигарками, а зараз, я вдячний бачити молодь, яка спішить до храму, щоби першими отримати чи то хоругви, хрест чи ікону» [14].

Упродовж пасхальних свят прихожани особливо активно надавали підтримку бідним сім'ям, збираючи для них продукти харчування, кошти, різноманітні вжиткові речі. За ці дні було надано допомогу 70 сім'ям, а також на соціальні потреби – 350 марок.

Літо 1943 р. ускладнило пастирську службу. Польові роботи й збирання врожаю вносили корективи у релігійне життя віруючих, оскільки окупаційна влада своїм наказом зобов'язувала сільську адміністрацію виганяти працівників трудових громад на поле навіть у святкові та недільні дні. З наближенням фронту до «трансністрійських земель» окупантська сутність все більше відчувалася, а пограбування українського селянина посилювалося. Вже до справ церковних у румунських місіонерів не було діла…

Отже, відродження християнського життя в глибинці південноукраїнських земель, підконтрольних румунським окупантам, хоча й відбувалося з величезними труднощами, які спричинені були воєнними обставинами, проте, мали позитивні зрушення у відбудові храмових споруд, укорінення християнського благочестя, традицій та моралі. Водночас, окупанти використовували релігійну громаду у процесі економічної експлуатації та окупаційного адміністрування.

Джерела та література

1. ДАВО, ф. р-2966, оп. 1-2, (1941-1944); ф. р-2888, оп. 1 (1941-1943); ф. р-2988, оп. 1 (1941-1943); ДАМО, ф. р-2704, оп. 1 (1942-1944 рр.); ДАОО, ф.р-2270, оп. 1 (1942-1943).

2. Михайлуца М.І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-1944 рр.) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса: «Optimum», 2006. – С. 68.

3. Transnistria Creştină. Revista Misiunea Ortodoxă Română în Transnistria. – (Bucureşti). – An. I (1942). – № 1 (ianuarie-martie). – P. 55.

4. Державний архів Одеської області, ф. р-2270, оп. 1, спр. 1, арк. 64.

5. Там само, арк. 10.

6. Там само, арк. 64 зв.

7. Там само, арк. 64 зв.

8. Там само, ф. 13, оп. 2, спр. 138, арк. 149.

9. Там само, ф. р-2270, оп. 1, спр. 1, арк. 65 зв.

10. Там само, арк. 66.

11. Там само, 9-9 зв.

12. Там само, арк. 15.

13. Там само, арк. 15 зв.

14. Там само, арк. 16.

Николай Михайлуца

Реконструкция деятельности Доманевского протоиерейства Голтянского уезда в период румынской оккупации (1941-1944 гг.)

Через пастырскую деятельность духовных отцов-миссионеров, руководителей районного благочиния и на примере духовно-религиозной жизни отдельно взятой районной религиозной общины, рассматриваются изнутри процессы «рехристианизации», возрождения православной веры в оккупированных румынами в годы Второй мировой войны землях буго-днестровского междуречья – губернаторство «Транснистрия».

Ключевые слова: *Доманевка, протоиерейство, Голтянский уезд, оккупация, миссионерство.*

Mykola Myhaylutsa

Reconstruction of activity of the Domanivsky protoiyereystvo Goltyansky county during romanian occupation (1941-1944)

The processes of "rechristianization", rebirth of the Orthodox faith in the occupied by Romania in World War II lands Bug-Dniester – governorship "Transnistria – are considered through pastoral activity of spiritual fathers-missionaries, leaders of regional deanery and the example of spiritual and religious life of the individual regional religious community.

Key words: *Domanevka, protoiereystvo, Goltyansky county, occupation, missionary work.*

Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства

УДК 378.4(477.74-21):061.22:929 Покровський

Ірена Гребцова (м. Одеса)

Діяльність першого піклувальника Одеського навчального округу Н.Ф. Покровського

У статті на основі опублікованих джерел та архівних документів проаналізовано основні напрямки діяльності першого піклувальника попечителя Одеського навчального округу Н. Ф. Покровського, його внесок у розвиток освітніх установ округу, роботи по керівництву цензурним комітетом.

Ключові слова: *Н. Ф. Покровський, Одеський навчальний округ, система освіти, цензура, цензурний комітет.*

Одеський навчальний округ став восьмим навчальним округом в російської моделі розвитку освіти, що була сформована в першій половині XIX ст. Фундамент нової системи був закладений Олександром І, який здійснив в країні, в початковий період правління, глибокі перетворення адміністративного апарату. Важливою складовою частиною реформ цього часу стала реформа освіти, в ході якої було засновано Міністерство народної освіти, склалася чотирьохступінчаста структура навчальних закладів (парафіяльні та повітові училища, гімназії, університети), а терен країни поділявся на навчально-адміністративні підрозділи – навчальні округи. Першим піклувальником Одеського навчального округу став Н. Ф. Покровський, який стояв біля витоків нововведень у сфері освіти в регіоні та цензурного комітету в Одесі. Однак до теперішнього часу одеський період діяльності Н.Ф. Покровського вивчений ще досить слабо.

Ідея створення навчальних округів отримала своє оформлення в період становлення Міністерства народної освіти, першим міністром якого став виходець з козацької старшини граф П. В. Завадовський, який раніше очолював Комісію народних училищ. Вступаючи на посаду, міністр ініціював у наукових та громадських колах обговорення питання про назрілі в освіті новації. Міністр вивчив пропозиції вчених і громадських діячів, організував обговорення їх позицій на засіданні Комісії народних училищ, результати цього обговорення надав Олександру І. Багато пропозиції, що лунали під час обговорення, лягли в основу наказу від 24 січня 1803 р., що став фундаментом реформи освіти. Згідно з документом «Про заснування навчальних округів з призначенням для кожного особливих губерній» всі навчальні заклади, підвідомчі Міністерству народної освіти, були розділені між новоствореними навколо університетських міст шістьма навчальними округами: Московським, Віленським, Дерптським, С.-Петербурзьким, Казанським і Харківським [1].

На чолі кожного навчального округу стояв піклувальник. Московський навчальний округ очолив товариш міністра народної освіти М. Н. Муравйов, Дерптський – генерал-майор Ф. І. Клінгер, Казанський – академік С. Я. Румовський, Харківський – С. О. Потоцький. Двома навчальними округами керували молоді друзі імператора, члени Негласного комітету: С.-Петербурзьким – М. М. Новосильцов, Віленським – А. А. Чарторийський. На цьому етапі до компетенції Харківського навчального округу були віднесені навчальні заклади Слобідської та Південної України, а також Орловської, Курської та Воронезької губерній.

У сферу повноважень піклувальника навчального округу входив контроль над діяльністю навчальних закладів усіх ступенів. Одне з положень документа вимагало від нього відповідати за «благоустрій всіх ввірених йому навчальних закладів» [2]. У той же час при університетах створювалися особливі училищні комітети, які, по суті, керували навчальними закладами округу, права попечителя у цій сфері до середини 30-х рр. XIX ст. були обмежені. Піклувальники спочатку не мали розпорядчої влади і, спостерігаючи за виконанням приписів міністра, лише передавали йому звіти та доповіді керівництва університету і училищного комітету, до яких деколи докладали свої зауваження і доповнення.

Новим міністром народної освіти 1828 р. став князь К. А. Лівен, генерал від інфантерії, раніше (з 1817 р.) був піклувальником Дерптського навчального округу. Він вважав, що у зв'язку із зростанням числа навчальних закладів в губерніях виникла необхідність поділу старих навчальних округів і створення нових. Для управління навчальними закладами Вітебської і Могильовської

губерній, вилучених зі складу С.-Петербурзького навчального округу, 1829 р. був затверджений особливий попечитель, в тому ж році виник Білоруський навчальний округ. К. А. Лівен виступив з пропозицією про створення навчального округу в Новоросійському краї, мотивуючи необхідність цього кроку занадто великою територією, що підкорялася Харківському навчальному округу, і багатонаціональним складом населення регіону. Позицію міністра підтримав генерал-губернатор краю М. С. Воронцов. Однак питання про заснування Одеського навчального округу було вирішене не так швидко, як Білоруського. Пропозиція К. А. Лівена в оточенні Микола І зустріли неоднозначно. Це підштовхнуло імператора спочатку прийняти компромісне рішення з цієї проблеми: «Сообразив все особые мнения с замечаниями г. министра, мне кажется, что учреждение особого учебного округа действительно не обещает принести пользы. Мне край сей довольно известен, он русский; одна Одесса представляет смесь, о которой князь Ливен упоминает, и касательно ее я должен сознаться, что разделяю совершенно его мнения; но из сего самого и заключаю, что опасно было бы подчинять весь край сему месту, коего лицей не может никогда заменить университет…» [3].

Відсутність університету стало на цьому етапі каменем спотикання для заснування повноцінного навчального округу, але Одеса мала все ж вельми важливий за статусом навчальний заклад – ліцей, що і визначило подальший розвиток подій.

Перший піклувальник Одеського навчального округу Никифор Федорович Покровський (1779-1838) народився в сім'ї священика. Закінчивши Астраханську духовну семінарію, з 1795 по 1798 рр. він працював у ній учителем, а потім вступив до Московського університету. Після закінчення університету Н. Ф. Покровський служив у департаменті міністра військово-морських сил. Перейшовши на службу до Міністерства народної освіти, в лютому 1810 р. він став директором училищ Ярославської губернії. За спогадами товаришів по службі, Н. Ф. Покровський був діяльним керівником і знаючим педагогом [4].

У період створення «подвійного міністерства» – Міністерства духовних справ і народної освіти, влітку 1817 р. Н. Ф. Покровський був призначений начальником 4-го відділення департаменту духовних справ. Деякий час він очолював Комітет цензури іноземної в С.-Петербурзі, а 7 червня 1829 р. був переведений на посаду директора одеських училищ. Незабаром Н. Ф. Покровський приступив до виконання своїх обов'язків.

Більше року йшло обговорення майбутнього навчальних закладів південних губерній. І все ж імператор визнав корисним Рішельєвський ліцей «сделать независимым от Харьковского университета, подчинив ему все мелкие учебные городские заведения» і створити навчальний округ, поставивши на чолі ««надежного попечителя» [5, с. 184].

30 липня 1830 р. був виданий указ про заснування Одеського навчального округу, центральним навчальним закладом якого став Рішельєвський ліцей. Йому підпорядковувалися навчальні заклади Одеси. Проте вже восени того ж року почався процес розширення компетенції новоствореного округу. Указом 8 листопада 1830 р. до його складу було включено Бессарабська область; на чолі навчального округу був поставлений Н. Ф. Покровський [6].

1831 р. стався новий розподіл губерній вже по 7 навчальним округам, де також окремо підкреслювалися особливості управління одеськими навчальними закладами: «Учебные заведения города Одессы и Области Бессарабской остаются под главным начальством особого попечителя» [7]. Указом від 9 грудня 1832 р. Одеському навчальному округу були підпорядковані навчальні заклади Херсонської та Таврійської губерній. Указ 30 травня 1833 р. розширив територію округу приєднанням Катеринославської губернії.

У перші роки служби на посаді піклувальника Н. Ф. Покровський зосередив головну увагу на аналізі стану навчальних закладів округу. З цією метою він здійснював короткострокові і тривалі поїздки по містах округу. Часом, щоб подібні ревізії були ефективні, він вважав за доцільне «разделить осмотр на две поездки, а именно: в одну поездку осмотреть училища херсонские, екатеринославские и таврические; в другую – бессарабские» [8]. Зокрема, по завершенню ревізії навчальних закладів округу 1833 р. Н. Ф. Покровський констатував: «Между гимназиями по хорошему успеху учения занимает первое место Коммерческая Таганрогская, за нею следует Екатеринославская; Херсонская, хотя и не заслуживает невыгодных замечаний, однако требовала напоминания о лучшем состоянии». Піклувальник відзначив задовільний стан парафіяльних і повітових училищ в Олександрії (Херсонська губернія), в Бахмуті (Катеринославська губернія), в Маріуполі, Феодосії та

Керчі (Таврійська губернія). Однак, на його думку, Оріхівське училище в Таврійській губернії «в некоторых отношениях неисправно» [9].

Особливу заклопотаність піклувальника викликало матеріальне становище викладачів і службовців, які працювали в приходських і повітових училищах: «Полуденный край, славящийся изобилием, для наших чиновников весь (кроме Екатеринослава) очень беден, и они везде терпят нужду крайнюю, а когда еще несчастие голода постигало сей край, то особенно обремененные семейством, подвергались сим нуждам еще более» [10].

Підводячи підсумки ревізії, піклувальник констатував слабкість матеріальної бази більшості навчальних закладів, на зміцнення якої він сконцентрував свої зусилля. 25 червня 1835 р. було затверджено нове положення про навчальні округи. Середні навчальні заклади були вилучені з ведення університетів, управління ними цілком зосередилося в руках піклувальників та їх рад. Повноваження піклувальника були істотно розширені [11]. Йому було дано право вибирати директорів гімназій і затверджувати на посадах інспектора та вчителів. Тоді ж була введена посада помічника і чиновника для особливих доручень – інспектора казенних училищ округу. При кожному піклувальнику створювалася Піклувальна рада, до якої входили помічник піклувальника, окружні інспектори, директори навчальних закладів, а часом (за запрошенням) професори університетів. Компетенції ради підлягали навчально-методичні питання та адміністративні справи.

На цьому етапі помітно активізувалася діяльність піклувальника і чиновників Одеського навчального округу. Н. Ф. Покровський робив кроки до розширення мережі парафіяльних і повітових училищ, поліпшення їх фінансового стану. Навчальні заклади регіону потребували коштів, які могли бути отримані від приватних осіб. У зв'язку з цим піклувальник прагнув виявити механізми активізації благодійних пожертвувань. Н. Ф. Покровський і місцева адміністрація бачили такі важелі в заохочення різного роду, які й справді збільшили б кількість охочих допомогти навчальним закладам. Імена жертводавців публікувалися на сторінках преси, деякі з них отримували урядові нагороди. Такі заохочення піднімали статус філантропа в очах громадськості, роблячи благодійність притягальною і престижною. Наприклад, одеський купець М. Крамарєв 1836 р. був нагороджений медаллю за пожертвування на користь Рішельєвського ліцею [12].

Діяльність Н. Ф. Покровського залишила помітний слід в історії головного в той період навчального закладу регіону – ліцею. Всебічно вивчивши стан справ у ньому, піклувальник здійснив у ліцеї ряд перетворень: розширив обсяг викладання предметів, взяв під контроль виконання викладачами своїх обов'язків, дисципліну ліцеїстів. Н. Ф. Покровський висунув ідею реорганізації цього навчального закладу з метою наблизити ліцей до вищої ланки в системі освіти – університету.

З ініціативи піклувальника був підготовлений і введений в дію ліцейський статут 1837 р., згідно з яким в Рішельєвському ліцеї були проведені подальші перетворення, що істотно підвищили його статус. Іншим напрямком діяльності Н. Ф. Покровського стало заснування Одеського цензурного комітету. Зі створенням централізованої системи цензури на основі цензурного статуту 1828 р. і підпорядкуванням її Міністерству народної освіти, піклувальники почали відігравати важливу роль у керівництві місцевими цензурними комітетами, займаючи в них посаду голови.

Згідно цензурному статуту, центральним цензурним органом в країні було Головне управління цензури в С.-Петербурзі. В університетських центрах імперії були створені підпорядковані йому Московський, Віленський, Дерптський, Казанський, Харківський цензурні комітети. У портових містах Ризі та Одесі, що мали торгові контакти з іноземними державами, була введена посада окремого цензора з внутрішньої та зовнішньої цензурі.

Обов'язки окремого цензора в Одесі були покладені на директора Рішельєвського ліцею. 1829 р. його директором і окремим цензором в Одесі був професор філософії І. І. Дубрович, який довгий час працював в ліцеї. Цензурна діяльність І. І. Дубровича складалася непросто. Він не справлявся з потоком літератури, що надходила до Одеси з-за кордону. У зв'язку з цим цензурним відомством було поставлено питання про його зміщення [13]. Однак піклувальник глибше бачив причини незадовільної роботи окремого цензора і не пов'язував їх лише з невмілими діями І. І. Дубрович. У донесенні в С.-Петербург Н. Ф. Покровський зазначав, що щорічно в Одесу надходить близько 25 тис. книг на різних мовах. Для розгляду такого масиву літератури, стверджував він, необхідний не окремий цензор, а цензурний комітет. Наявність цензурного комітету в краї полегшило б, на його думку, розвиток книжкової справи і періодичної преси.

З позицією піклувальника був згоден генерал-губернатор М. С. Воронцов. Згодом керівництво цензурними органами прийняло рішення: «Должность отдельного цензора, положенную в Одессе уставом о цензуре 22 апреля, разделить между тремя из принадлежащих к Ришельевскому лицею чиновников в виде комитета, подобного учрежденным при университетах» [14].

18 червня 1831 р. розпочав свою роботу Одеський цензурний комітет, у штаті якого був залишений І. І. Дубрович і додатково введені ад'юнкти ліцею О. Г. Тройницький і В. Ф. Пахман. Обов'язки між цензорами розподілялися з урахуванням знання ними іноземних мов: В. Ф. Пахману і О. Г. Тройницькому доручалася цензура книг німецькою та французькою мовами, І. І. Дубровичу – латиною. Головою Одеського цензурного комітету був призначений Н. Ф. Покровський [15]. Надалі в Одеському цензурному комітеті постійно головував піклувальник навчального округу, як того вимагав цензурний статут.

Одеський цензурний комітет став одним з головних суб'єктів управління системи періодичної преси південних територій імперії, під контролем якого після заснування «Губернских ведомостей» опинився друк Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній, Бессарабської області та Області Війська Донського. Члени Одеського цензурного комітету не відрізнялися надмірною прискіпливістю. Вони чітко слідували букві цензурних статутів та циркулярів, але виконували свої обов'язки розумно, без провінційної старанності, в чому, зрозуміло, є заслуга глави цензурного комітету.

У період піклування освітою Н. Ф. Покровського в Одесі виходила двомовна газета «Одеський вісник – Journal d'Odessa», що з 1831 р. поділилася на два самостійних популярних видання «Одесский вестник» та «Journal d'Odessa». У липні 1830 р. в якості додатків до газети «Одесский вестник» почали виходити «Листки, издаваемые Обществом сельского хозяйства Южной России» – перше наукове видання краю. «Листки» редагував комітет, до якого входили члени цього наукового товариства. У перший рік видання «Листки» виходили один раз на місяць безкоштовно розсилалися передплатникам «Одесского вестника». У січні 1831 р. в «Одесском вестнике» повідомлялося, що видання «Листков» буде припинено і «Общество» обмежитися щорічним випуском своїх звітів [16]. Але, вихід «Листков» через рік знову відновився. Влітку 1832 р. члени «Общества» подали до Головного управління цензури клопотання, в якому скаржилися, що «все журналы, выписываемые обществом морем, приходят в Одессу довольно поздно, должны пробыть еще несколько времени в Одесском цензурном комитете и потом отправляться в Петербург» [17]. Далі в документі підкреслювалося: «Следуя сему правилу, общество лишается способов выписывать морем иностранные периодические издания по части хозяйства и, не имея возможности получать сих журналов чрез Петербург по чрезвычайной их дороговизне, оно должно будет лишиться средств пользоваться большею частию улучшений и открытий по части сельского хозяйства» [18]. Н. Ф. Покровський підтримав це прохання завдяки чому цензурне відомство дозволило Одеському цензурному комітету розглядати зарубіжні наукові журнали на місці, що істотно скоротило термін їх надходження в «Общество сельского хозяйства Южной России».

1831 р. публіцист П. Т . Морозов зробив чергову спробу почати в Одесі систематичний випуск адрес-календарів, надрукувавши російською та французькою мовами «Календарь на 1832 год – Calendrier pour l'année 1832». У зв'язку з протестом Академії наук «Календарь» наступного року не вийшов. Однак адміністрації краю вдалося виборoти права на систематичне видання календарів в Одесі. Їх вихід почався з видання «Календаря на 1834» (під редакцією П.Т. Морозова), який залишався двомовним, але був більшого обсягу, що дозволило редакції включити до нього нові відділи та рубрики. З 1835 р. щорічник отримав назву «Новороссийский календарь» і почав виходити російською мовою. Важливою складовою частиною цього календаря стала рубрика «Разные статистические сведения об Одессе», що містила дані про динаміку народонаселення, матеріали про розвиток промисловості, торгівлі, освіти, книжкової справи і т.п.

На початку 30-х рр. XIX ст. П. Т. Морозов спільно із редактором «Одесского вестника» літератором М. П. Розбергом почав видання першого літературного альманаху в регіоні. Ним став «Одесский альманах на 1831 год», видання малого формату. На його сторінках розміщували свої вірші і прозу столичні і місцеві літератори. Альманах отримав позитивні відгуки провідних столичних журналів, сподобався читачам. Цей успіх дозволив М. П. Розбергу з 1833 р. розпочати випуск щотижневих додатків до «Одесского вестника» під назвою «Литературные листки», які повинні були стати зразком літературного журналу

в Одесі. Після першого року видання редакція виступила зі зверненням до читачів, в якому зазначала: «Статьи, вошедшие в состав «Литературных листков», заимствованы из лучших творений современных писателей, из разных сочинений, замечательных в мире наук, и из иностранных журналов, особенно известных, есть также оригинальные статьи и прекрасные стихотворения» [19]. «Литературные листки» були доброзичливо зустрінуті передплатниками «Одесского вестника». Вони видавалися протягом 1834 р., але потім їх друк був припинений у зв'язку з від'їздом М. П. Розберга з Одеси.

Н. Ф. Покровський, як глава Одеського цензурного комітету, не тільки не перешкоджав, а всіляко сприяв виходу всіх цих видань, підтримував добрі стосунки з видавцями і редакторами. Зокрема, піклувальник вів дружнє листування з М. П. Розбергом [20].

Зробивши чимало для розвитку освіти та періодики в Одесі, Н. Ф. Покровський в червні 1837 р., у зв'язку з погіршенням здоров'я, вийшов у відставку і переїхав до Криму, де прожив останній рік свого життя.

Переведення до Одеси Н. Ф. Покровського збіглося в часі із заснуванням Одеського навчального округу та затвердженням Одеського цензурного комітету. Він вніс помітний внесок у розширення мережі навчальних закладів у південних губерніях і областях, зміцнення їх матеріальної бази, поліпшення фінансового становища службовців навчальних закладів. Його заслугою є підвищення статусу головного з навчальних закладів регіону – Рішельєвського ліцею. Очоливши цензурний комітет, Н. Ф. Покровський виступав за розвиток періодики в Одесі. Проте за межі адміністративного центру періодична преса вийшла тільки після указу 1837 р., який відкрив можливість заснування по губернських містах «Губернських ведомостей», тому їхнім становленням і розвитком керував вже новий піклувальник.

Джерела і література

1. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. I. – СПб., 1830. – Т. 27. – № 20598.

2. ПСЗ РИ. – Собр. I. – СПб., 1830. – Т. 27. – № 20598.

3. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902.

4. Звонников И.М. Историческая записка о Ярославской гимназии. – Ярославль, 1881.

5. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902.

6. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 772, оп. 1, спр. 229.

7. ПСЗ РИ. – Собр. II. – СПб., 1832. – Т. 6. – № 4251.

8. РДІА, ф. 733, оп. 78 (1833-1834), спр. 180.

9. Там само.

10. Там само.

11. Там само, оп. 2 (1835), спр. 211.

12. Там само, оп. 78 (1836), спр. 229.

13. Там само, ф. 772, оп. 1, спр. 440.

14. Там само, спр. 319.

15. Там само, спр. 229.

16. Одесский вестник. – 1831. – 3 января.

17. РДІА, ф. 772, оп. 1, спр. 459.

18. Там само.

19. Литературные листки. – № 40.

20. Російський державний архів літератури і мистецтва, ф. 300, оп. 1, спр. 424.

Ирена Гребцова

Деятельность первого попечителя Одесского учебного округа Н.Ф. Покровского

В статье на основе опубликованных источников и архивных документов проанализированы основные направления деятельности первого попечителя Одесского учебного округа Н.Ф. Покровского, охарактеризован его вклад в развитие образовательных учреждений округа, работа по руководству цензурным комитетом.

Ключевые слова: *Н.Ф. Покровский, Одесский учебный округ, система образования, цензура, цензурный комитет.*

Iren Grebtsova

The ACTIVITIES N.F. POKROVSKY – the FIRST TRUSTEE of TRAINING DISTRICT in ODESSA

In the article on the basis of the published sources and archival documents the author analyzes basic directions of activity of the first trustee of the Odessa educational district N.F. Pokrovskiy. His contribution to development of educational institutions of the district and his managing a censorship committee are studied.

Key words*: N.F. Pokrovskiy, Odessa educational district, system of education, censorship, censorial committee.*

УДК 908(477.74-21):373.58-055.1(438.14)

Олена Синявська (м. Одеса)

Одеський період в історії Люблінської чоловічої гімназії

У статті розкривається історія Люблінської чоловічої гімназії, яка під час Першої світової війни була евакуйована в Одесу. На основі аналізу архівних документів досліджуються зміни в адміністративному підпорядкуванні гімназії, розглядається діяльність педагогічного колективу, аналізується склад учнів гімназії.

***Ключові слова**: Люблінська чоловіча гімназія, освіта, Одеса, Перша світова війна.*

Місто Люблін розташовується на південному заході Польщі і веде свою історію ще з кінця XII ст. В роки існування Польського королівства та Речі Посполитої Люблін був центром воєводства, після третього поділу Речі Посполитої – опинився в межах Австрії, з 1815 р. – входив до Царства Польського в Російській імперії, а в період 1837 – 1917 рр. став центром Люблінської губернії.

Політика Росії щодо польських земель полягала у їх всеосяжній інтеграції в імперський організм, перетворення поляків (як і представників інших етнічних груп на своїй території) у вірнопідданих правлячої династії. Саме ці установки були центральними в урядовому баченні російсько-польського існування, а втілення їх у життя набувало різних форм.

З перших років створення Люблінської губернії розпочинається активна асиміляційна політика російського уряду. Одним із проявів цієї політики стала поступова русифікація польських шкіл та відкриття нових, уже російських навчальних закладів.

На початку XX ст. в Російській імперії значилося 12 навчальних округів. Варшавський навчальний округ був створений в 1839 р., в його підпорядкуванні були всі громадські та приватні навчальні заклади в Царстві Польському, крім духовних і медичних. Станом на 1913 р. до складу округу входили: Варшавська, Калішська, Келецька, Ломжинська, Люблінська, Петроковська, Плоцька, Радомська і Сувалкська губернії. В окрузі нараховувалося 6 342 навчальних закладів всіх типів, в яких навчалося близько 475 тис. учнів. Люблінська губернія за кількістю навчальних закладів була однією із найбільших (тут нараховувалося більше тисячі навчальних закладів з кількістю учнів більше 60 тис. чоловік) і поступалася тільки Варшавській губернії [1]. Для порівняння – станом на 1915 р. Одеський навчальний округ нараховував 9 978 навчальних закладів усіх типів, в яких навчалося в цілому 820 тис. учнів [2].

Історія Люблінської гімназії в українській історіографії не представлена. Є декілька розвідок щодо становища поляків на півдні України та в Одесі зокрема, які стали можливі завдяки українсько-польським конференціям, що проводилися в Одесі протягом декількох минулих років, але вони мають загальний характер. Головним джерелом для реконструкції одеського періоду в історії Люблінської чоловічої гімназії стали документи цього навчального закладу, які зберігаються в Державному архіві Одеської області. Сама гімназія в період політичних перетворень у 1917-1919 рр. була перейменована в Одеську 8-му гімназію. Ці документи потрапили в Одесу під час евакуації Люблінської гімназії в 1915 р. і осіли тут. В Державному архіві Одеської області документи зберігаються в 119 фонді, який носить назву «Одесская 8-я (бывшая Люблинская) мужская гимназия», за описом перераховано 1356 справ, в наявності – 144 справи. Документи фонду розділені на чотири групи: навчально-виховна частина з алфавітним переліком учнів, адміністративно-господарська частина, особистий склад, бухгалтерія.

Люблінська чоловіча гімназія, що входила до Варшавського навчального округу, була утворена у 1865 р. як «класична гімназія з двома стародавніми мовами» на базі Люблінського восьмикласного ліцею. Безпосереднім приводом для реформування навчального закладу стало прийняття нового освітнього статуту у листопаді 1864 р. У Статуті гімназій і прогімназій вказувалося, що «гімназії мають на меті доставити юнацтву загальну освіту і разом з тим служать підготовчими закладами для вступу до університету та інші вищі спеціальні училища» (Ст. 1). Було встановлено три типи загальноосвітніх на-

вчальних закладів: народні училища (приблизно з дво- або трирічним терміном навчання); прогімназії з чотирирічним терміном навчання, що мали курс чотирьох нижчих класів гімназії та гімназії з семирічним терміном навчання. Гімназії в свою чергу поділялися на класичні з двома стародавніми мовами, класичні з однією (латинською) мовою та реальні. У гімназіях та прогімназіях могли навчатися «діти всіх станів, без відмінності у званнях і віросповіданнях».

Наступні структурні зміни в Люблінській гімназії також були пов'язані з загальноросійським реформуванням середніх навчальних закладів. У 1871 р. був прийнятий новий Статут гімназій та прогімназій, який мав на меті «повернути» класичним гімназіям назву гімназій, а головне – полегшити учням проходження навчального курсу, зосередивши їх розумові здібності на «головних предметах», встановити однакові для всіх гімназій програми навчання тощо.

За статутом 1871 р. єдиним типом середньої школи, що дає повноцінну освіту і право вступу до вищих навчальних закладів, була визнана семикласна класична гімназія з восьмирічним терміном навчання (VII клас – дворічний). Навчальний план гімназій мав наступний набір навчальних дисциплін: Закон Божий, російську мову з церковнослов'янською, короткі підстави логіки, латинська (49 годин на тиждень) і грецька (36 годин) мови, математика з фізикою, математичної географією і коротким природознавством, географія, історія, французька або німецька мова, чистописання.

У квітні 1900 р. були вироблені принципи реформи, які зводилися до того, що гімназія залишалася основним типом середньої школи. Вивчення латинської мови починалося з III класу (замість I), а грецька мова була обов'язковим предметом з IV класу (замість III). З 1901 р. замість двох типів середньої школи (гімназії і реального училища) вводився єдиний тип. Перші три класи прирівнювалися до повного курсу нижчої школи. У навчальні плани IV-VII класів входили: Закон Божий, російська мова, логіка, російська і загальна література, законознавство, французька та німецька мови, математика, фізика, космографія, російська і загальна історія, географія і природознавство. З IV класу учні ділилися на дві групи: одні вивчали додатковий курс природознавства і графічні мистецтва, інші в ці ж години вивчали латину. Грецька мова залишалася лише в небагатьох гімназіях, і то як необов'язковий предмет. У середню школу в якості навчальних дисциплін запроваджувалися ручна праця, рухливі ігри, освітні екскурсії.

На початку XX ст. Люблінська чоловіча гімназія представляла собою середній навчальний заклад з восьми основних класів, двох паралельних в II і III класах і одного підготовчого. Розміщувалася у власному кам'яному 2-х поверховому будинку, спеціально для неї збудованому, забезпеченому електричним освітленням та штучною вентиляцією. Як зазначалося у звіті за 1914 р., у гімназії в Любліні були багаті фундаментальна та учнівська бібліотеки, фізичний кабінет з особливою класною кімнатою, забезпеченою відповідними пристосуваннями для дослідів, кабінет природничих наук, великий і різноманітний відділ навчальних посібників. Протягом 24 років існував при гімназії пансіон (гуртожиток) для учнів з інших міст, але з серпня 1914 р. він був переобладнаний під госпіталь Червоного хреста. З 1 липня 1912 р. в гімназії запроваджені нові штати, в результаті чого збільшилася кількість службовців до 28 осіб, а кількість вчителів відповідно – до 16 осіб. На посаді директора з 1895 року перебував А. В. Скворцов [3].

Початок Першої світової війни не оминув Люблінську чоловічу гімназію. В 1915 р. місто було окуповане німецькими та австро-угорськими арміями. 22 червня 1915 р. гімназія була евакуйована з Любліна спочатку до Києва, а потім до Одеси.

Одеса не випадково стала центром евакуації багатьох поляків. За переписом 1897 р. в межах Херсонської губернії проживало близько 31 тис. поляків, із них в Одеському повіті – 17,9 тис. чоловік. На поч. XX ст. польський рух в Одесі був досить помітним. Так, у січні 1906 р. тут виникло польське об'єднання «Ognisko», ідейними натхненниками якого були З. Локуцеєвський та А. Гаєвський. Товариство діяло як філія київського об'єднання «Ogniwo», мало літературну, театральну, спортивну секції, свою велику бібліотеку. У липні 1906 року в Одесі виникло ще одне польське товариство – «Dom Polski», ініціатор і засновник – А. Каленкевич. Протягом 1906 – 1908 рр. видавалися дві польські газети – «Zycie Polske» та «Nowiny Polskie» [4].

У роки Першої світової війни за рахунок прибуття до Одеси значного числа осіб, евакуйованих з Королівства Польського, польська діаспора

збільшилася до 40 тис. осіб. У 1914 та 1915 рр. виникли нові організації, які займалися опікою над біженцями та жертвами війни. Одеса була центром діяльності Польського товариства допомоги жертвам війни. Товариство виникло в листопаді 1914 р. і нараховувало майже 10 тис. осіб. Найактивніше діяло саме в Херсонській губернії, мало філії в Херсоні, Миколаєві, Єлисаветграді. До складу товариства входили відомі громадські діячі Я. Медушевський, Я. Мацієвський, Ф. Фалкиєвич, К. Бержовський, А. Гржибовський та інші. Крім того, в Одесі діяли Польський виконавчий комітет, Рада польських організацій та Рада безпеки при Одеській спілці поляків-військовослужбовців [5].

З початком Першої світової війни до Одеси було переведено дві польські школи – Люблінську (з 1915 р.) та Варшавську (з 1917 р.) гімназії. Розташовувалася Люблінська чоловіча гімназія спочатку в приміщенні Одеської другої чоловічої гімназії, а з вересня 1919 р. – в будівлі Одеського реального училища.

Відповідно до політичної ситуації та внутрішніх реформ змінювалося і адміністративне підпорядкування гімназії. З часу прибуття до Одеси Люблінська чоловіча гімназія знаходилася у підпорядкуванні попечителя Варшавського навчального округу, який з червня 1915 р. перебував в Москві. У даний період цю посаду обіймав відомий політичний діяч князь І. Куракін. У березні 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв рішення про ліквідацію комісії у справах Царства Польського, а через два місяці, у червні 1917 р. – рішення про ліквідацію Варшавського навчального округу.

Отримавши повідомлення про такі розпорядження Тимчасового уряду, педагогічна рада Люблінської гімназії звернулася до попечителя з проханням залишити гімназію в Одесі і передати її до Одеського навчального округу. У серпні 1917 р. керівництво навчального закладу отримало відповідні розпорядження і Люблінська чоловіча гімназія остаточно перейшла у підпорядкування попечителя Одеського навчального округу [6].

Штати Люблінської гімназії з самого початку перебування в Одесі були практично повністю укомплектовані. Кількість службовців в гімназії на 1 січня 1915 р. складала 27 осіб, з них – 16 вчительських посад: директор А. В. Скворцов (він же вчитель російської мови та історії у старших класах), в. о. інспектора В. Д. Ярема (він же викладач латини), штатний законовчитель православного віросповідання А. А. Прозоровський, вчитель давніх мов М. Й. Бедзио, два вчителя російської мови та словесності М. М. Козловський (він же викладав логіку) та С. М. Долинський (він же вчитель історії), вчитель історії та психології Л. М. Литвинович, вчителі математики П. Ф. Рижковський, Р. В. Цеслевський, учитель географії та природознавства Г. О. Петровський, вчителі «нових» мов: німецької – О. Ф. Ропп та О. Ф. Литвинович, французької – В. А. Спекторська та М. Н. Велецька, вчитель малювання та чистописання М. А. Голинський, вчитель підготовчого класу М. Г. Занько, учитель співу і вчитель гімнастики. Всі викладачі працювали ще в Любліні, до евакуації. Два вчителі – законовчитель римо-католицького віросповідання А. В. Борсукевич та викладач єврейського закону віри С. С. Шпер відмовилися переїздити і залишилися в Любліні [7]. В період з 1915 по 1917 р. у Люблінській гімназії викладалася польська мова, вчитель – А. Я. Годецький. У вересні 1917 р. у зв'язку з ліквідацією Царства Польського та Варшавського навчального округу посада вчителя польської мови була скорочена, а А. Я. Годецькому запропонували перейти на посаду вчителя підготовчих класів.

Активністю відзначалося внутрішнє життя Люблінської гімназії. Так, у 1915 р. відбулося 56 засідань педагогічної ради, 12 засідань класних комісій, 27 засідань предметних комісій та 16 засідань господарського комітету. У 1916 р. ці показники залишилися у такій же кількості, а ось у 1917 р. дещо зменшилися: відповідно 46 засідань педагогічної ради, 12 класних комісій, 22 – предметних комісій та 12 – господарського комітету [8]. Тенденцію на зменшення кількості засідань можна пояснити складними умовами, в яких доводилося працювати гімназії.

Діяльність педагогічного персоналу Люблінської чоловічої гімназії на чолі з директором була направлена на здійснення завдань, визначених Статутом гімназій і прогімназій. Директор контролював хід викладання і виховання, зовнішній порядок і матеріальний добробут гімназії. Він очолював педагогічну раду, предметну, класну і виховну комісії, керував обговоренням на засіданнях цих комісій питань з навчальної та виховної частини, спостерігав за діяльністю інспектора, класних наставників та їх помічників, вживав заходів до того, щоб викладачі і особливо

класні наставники ближче знайомилися з індивідуальними особливостями кожного учня, його розумовими здібностями і душевними якостями. Контролював навчальний процес, зокрема, слідкував за рівномірним розподілом навчального матеріалу для учнів, за рівнем вимоги, за поведінкою учнів. Директор майже щодня відвідував уроки і потім обговорював їх з викладачами, вказував на недоліки і достоїнства уроку, переглядав зошити учнів, був присутній в комісії начальників середніх навчальних закладів і в опікунській раді.

В.о. інспектора був помічником директора, стежив за точним виконанням класними наставниками та їх помічниками всіх розпоряджень директора, спостерігав за поведінкою учнів, особливо в стінах гімназії, відвідував уроки викладачів, брав плату за навчання.

Педагогічна рада гімназії обговорювала на своїх засіданнях питання про влаштування навчально-виховної справи, що пропонувалися як міністерством, так і директором гімназії. На засіданнях педагогічної ради розглядалися і вирішувалися наступні питання: розподіл предметів і уроків між викладачами, кількість і характер письмових робіт учнів, звіти класних наставників про стан класів за кожну чверть навчального року, результати приймальних випробувань, а також іспитів у знанні курсу різних класів, видача нагород кращим за успіхами учнів, звільнення учнів від плати за навчання та призначення їм виплат і стипендій, розгляд та схвалення навчальних програм.

Класні наставники та їхні помічники спостерігали за відвідуванням уроків, за дисципліною, запрошували батьків для обговорення успіхів або провин учнів, щотижня заносили до щоденників позначки, спостерігали за веденням зошитів і щоденників, вели відомості успішності і в кінці кожної чверті доповідали в педагогічній раді про стан класів, відвідували уроки викладачів своїх класів.

На засіданнях класних комісій розглядалися результати занять кожного класу в кінці кожної чверті, півріччя та навчального року, обговорювалися заходи для підвищення загального рівня знань учнів. Два рази на місяць засідала предметна комісія, під час якої обговорювалися методи викладання кожного предмета, склад уроку, обсяги навчального матеріалу для самостійного опрацювання, розглядалися програми, складені викладачами з кожного предмета для кожного класу, кількість і характер письмових робіт для підсумкових випробувань і випробувань на спеціальні звання.

Регулярно проводилися у гімназії і засідання господарського ради, під час яких розглядався кошторис надходжень і витрат спеціальних засобів, розподілявся кредит на господарські потреби гімназії, проводилася перевірка прибутково-видаткових касових книг тощо.

У розпал Першої світової війни міністерство народної освіти склало черговий «План реформи середньої школи». Він стосувався всіх сторін діяльності середньої школи. У змісті освіти були переглянуті старі позиції: поряд з російською визнавалося право учнів і на рідну мову. Було визнано рівноправність в освіті обох статей. Повноцінна освіта передбачала обов'язкове включення морального, фізичного та естетичного виховання. Гімназія мала стати національною, самодостатньою, тобто давати загальну освіту і не мати безпосередньою метою підготовку до вищих навчальних закладів. Для цього передбачалося перетворити всі гімназії на семирічні, які б складалися з двох рівнів: першого – з трирічним і другого – з чотирирічним курсом навчання, що мав три гілки: ново-гуманітарну, гуманітарно-класичну та реальну. За рішенням педагогічної ради гімназії вводилися факультативні предмети.

Люблінську гімназію, так само як і інших навчальних закладів в Одесі, ці нововведення майже не торкнулися і це не дивно. З одного боку, реформа «не вдалася» і не отримала підтримки в межах всієї Росії, а з іншого – Одеса знаходилася в центрі збройної боротьби за владу між різними військовими силами і тут вже точно було не до запровадження нових навчальних положень. Але з 1 вересня 1915 р. в якості додаткового предмету в гімназії було запроваджено курс допризовної підготовки. З метою підняти патріотичний настрій учнів і заповнити дозвілля, за постановою педагогічної ради влаштовувалися лекції та літературно-вокальні вечори. Так, на вечорі 14 лютого 1916 р. викладач російської мови та історії С. Долинський прочитав лекцію «Найважливіші завдання зовнішньої політики Росії з XV століття до початку XX ст. у зв'язку з головним завданням нинішньої війни», а учні гімназії прочитали вірші М. Некрасова, Ф. Тютчева, О. Пушкіна. 25 березня відбулася лекція Л. Литвиновича «Історична місія Росії по

поглядам поета-пророка Ф. Тютчева» та виступив хор під керівництвом Ф. Славинського. На обох вечорах були присутні окружні інспектора Одеського навчального округу, батьки та родичі учнів і стороння публіка. На вечорах проводився збір добровільних пожертвувань на користь найбідніших учнів гімназії [9].

Протягом чотирьох років (1915-1919) навчальні заняття проводилися в будівлі Одеської 2-ї гімназії по вулиці Старопортофранківській, 26. Як відзначав директор Люблінської гімназії А. Скворцов у звіті за 1918 р., це приміщення було спеціально побудоване для гімназії, але за розмірами не могло розмістити два навчальні заклади, тому уроки для учнів Люблінської гімназії проводилися у другу зміну, з першої години пополудні. база – під час евакуації не вдалося вивезти бібліотеку та підручники, тому доводилося користуватися необхідними посібниками з 2-ї гімназії, також фізичним та зоологічним кабінетами.

Контингент учнів Люблінської чоловічої гімназії був досить строкатим. Ще в період перебування в Любліні у зв'язку з військовими подіями навчальний 1914/1915 рік достроково розпочався та закінчився і тривав у період з листопада 1914 р. до 13 квітня 1915 р. На 1 січня 1915 р. загальна кількість учнів була 558 осіб, із них 533 закінчили навчання [10].

Переїхавши до Одеси, Люблінська гімназія відкрила двері місцевим мешканцям та дітям біженців. За звітами директора гімназії загальна кількість учнів на 1 січня 1916 р. складала 265 осіб, на 1 січня 1917 р. – 396 осіб, на 1 січня 1918 р. – 453 особи та на 1 січня 1919 р. – 462 особи. Середня успішність учнів за 1915/1916 та 1916/1917 навчальні роки, незважаючи на несприятливі умови для навчальних занять (мається на увазі післяобідній час занять в приміщенні іншого навчального закладу і відсутність необхідних посібників), була дещо вищою за середню успішність за попередні роки – близько 90 відсотків учнів успішно переведені в наступні класи [11].

Збереглася відомість національного складу учнів Люблінської гімназії в 1917/1918 навчальному році. Так, із 453 учнів, які проходили навчання у визначений термін, 220 учнів записані «русскими» (мова йшла не тільки про росіян, а і про українців за походженням), 38 – поляки, 177 – євреї, 13 – німці, 4 – армяни, 1 – латиш [12].

Строкатим був становий склад учнів та їх розподіл за віросповіданнями [13].

Особлива увага приділялася дітям біженців. Так, у грудні 1915 р. до гімназії надійшла постанова попечителя Варшавського навчального округу про прийняття в гімназію дітей біженців з території Царства Польського без вступних іспитів. У січні 1916 р. попечителем була підписана подібна постанова щодо дітей болгарських біженців. Окремою постановою вони звільнялися від оплати за навчання та мали право отримувати спеціальну стипендію.

Розподіл учнів Люблінської гімназії в Одесі за віросповіданням

	Загальна кількість учнів	Православних	Католиків	Греко-католиків	Іудеїв
На період 1 січня 1916 р.	265	116	37	11	101
На період 1 січня 1917 р.	396	195	48	17	135
На період 1 січня 1918 р.	453	218	41	18	176
На період 1 січня 1919 р.	462	215	32	10	205

Розподіл учнів Люблінської гімназії в Одесі за станами

	Дворяни	Службовці	Духівники	Купці	Міщани	Козаки	Селяни	Іноземці	Інші
На період 1 січня 1916 р.	17	43	4	15	138	—	43	3	2
На період 1 січня 1917 р.	25	56	5	19	195	3	82	6	5
На період 1 січня 1918 р.	16	56	4	18	251	4	97	7	—
На період 1 січня 1919 р.	33	26	2	10	303	3	71	3	11

Для заохочення до навчання, а також з метою матеріальної підтримки бідних учнів в Люблінській гімназії існували додаткові стипендії. Ще в останній чверті XIX ст. в гімназії було засновано дві стипендії, перша – імені Олександра III для найбідніших учнів старших класів без відмінності віросповідання. Друга стипендія – ім. Софії Домбровської для учнів римо-католицького віросповідання польського походження. У 1915 р. була запроваджена Георгіївська імператора Миколи II стипендія для дітей, батьки яких відзначилися під час військових дій, і в 1916 р. – стипендія імені колишнього учня гімназії, полеглого в бою з ворогом, підпоручика Г. Баланіна для випускників гімназії православного віросповідання.

Дирекція Люблінської гімназії намагалася організовувати дозвілля учнів. Велику допомогу їм надавали викладачі Одеської 2-ї гімназії. Учні Люблінської гімназії брали участь у лекціях, читаннях, літературно-музичних вечорах, які влаштовувалися викладачами та учнями 2-ї гімназії, з великим задоволенням відвідували кінематографічні вечори, оскільки 2-а гімназія мала свій кінематограф. Особливою активністю визначалася екскурсійна комісія Люблінської гімназії. За 1915/1916 навчальний рік було проведено 42 заміські та міські екскурсії: в Одеський історичний музей старожитностей, в Міський театр, в кабінети (музеї) Новоросійського (Одеського) університету, на Хаджибеївський і Андріївський лимани, паломництво православних учнів у грецьку церкву, відбулося декілька оглядових екскурсій по місту, на заводи і фабрики Одеси [14].

Політичні зміни, які відбувалися в країні загалом і в Одесі зокрема протягом 1918-1919 рр., вплинули на становище одеських навчальних закладів та Люблінської гімназії.

Після встановлення влади УНР в Одесі попечителем Одеського навчального округу було підписано постанову про передачу всіх навчальних закладів округу до відання комісаріату Одеського навчального округу. Тоді ж в Люблінській гімназії було організовано вибори нової педагогічної ради гімназії, 1/3 частину якої мали складати батьки учнів. Згідно пропозиції комісаріату були розроблені спеціальні анкети для бажаючих вступити до гімназії. Цікаво, що першими питаннями у анкеті стояли питання про національність, мову спілкування та бажану мову навчання [15].

У роки гетьманату П. Скоропадського почалася активна українізація: всі вчителі зобов'язувалися пройти курси української мови та прийняти присягу на вірність Українській Державі. Окремим законом і розпорядженням міністерства освіти в усіх навчальних закладах було запроваджено посаду вчителя української мови, літератури, історії та географії України. Оскільки фахівців-україністів в гімназії не було, на засіданні педагогічної ради вирішили доручити читання історії України викладачам гімназії С. М. Долинському та Л. М. Литвиновичу, а географії України – Г. О. Петровському. Українську мову за пропозицією комісаріату Одеського навчального округу мав викладати вчитель Одеської 2-ї гімназії О. Чаленко-Панченко [16]. Протягом навчального року до гімназії були відряджені ще два вчителі української мови – М. Козловський (для старших класів) та М. Черепанов (в підготовчий клас).

29 січня 1919 р., під час окупації Одеси військами Антанти, до гімназії надходить наказ Одеського військового губернатора (генерала О. Грішина – Алмазова) про відміну розпорядження щодо обов'язкового вивчення української мови і запровадження в якості необов'язкового предмету «малоросійської» мови за бажанням батьків, а також запровадження вивчення географії та історії півдня Росії [17]. В результаті затвердження нового навчального плану збільшилася кількість уроків з російської мови та історії, а ось кількість годин на вивчення класичних мов – грецької та латини, зменшилася вдвічі. Такою ситуація з навчальними дисциплінами залишалася до встановлення радянської влади в Одесі на початку квітня 1919 р.

Неодноразово дирекцією Люблінської гімназії піднімалося питання про перейменування гімназії. Вперше клопотання про зміну назви гімназії з Люблінської на Одеську порушувалося педагогами гімназії ще в 1917 р. На той час в Одесі вже існувало п'ять чоловічих гімназій, тому на педагогічній раді вирішили клопотати про перейменування в Одеську 6-ту гімназію. Але здійснити цей задум так і не вдалося: за третім Універсалом Центральної Ради Одеса увійшла до складу території УНР, а згодом – Української Держави П. Скоропадського. Згідно розпорядження міністерства освіти в Одесі було засновано Одеську 6-ту українську гімназію імені І. Франка та Одеську 7-му чоловічу гімна-

зію (бувша Варшавська чоловіча гімназія). Відповідно Люблінська чоловіча гімназія отримала назву Одеська 8-ма гімназія. В листопаді 1918 р. було підписано розпорядження міністра народної освіти про перейменування Люблінської чоловічої гімназії в Одеську 8-му гімназію. Після зміни влади українська гімназія в Одесі була ліквідована, тому у січні 1919 р. адміністрацією гімназії знову порушується клопотання про перейменування в Одеську 6-ту гімназію, але воно залишилося без відповіді [18]. Складна політична ситуація протягом 1919 – початку 1920 рр., неодноразова зміна влади – господарювання в Одесі військ Антанти, загонів отамана Н. Григор'єва, Добровольчої армії Денікіна і встановлення радянської влади – все це негативно відбилося на діяльності гімназії, яка припинила своє існування 1920 р.

Отже, період 1915-920 рр. в історії Люблінської чоловічої гімназії по праву можна назвати одеським періодом. Саме в цей час в умовах Першої світової війни гімназія була евакуйована до Одеси і тут продовжила свою активну діяльність, органічно включившись до системи середніх навчальних закладів південного регіону.

Джерела та література

1. Варшавский учебный округ // Покровский В. И. Однодневная перепись начальных школ в Российской империи. Выпуск Х. – СПб.: Уч. изд. М. Н. П., 1914.

2. Справочник на 1915 год об учебных заведениях Одесского учебного округа и служащих в них. – Одесса, 1915.

3. Держархів Одеської області. – Ф. 119. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк.21зв.

4. Мисечко А. До взаємовідносин польської та української громади в Одесі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. – Одеса-Ополє-Вроцлав, 2008. – С. 415-416.

5. Marek Madzik, Mariusz Korzeniowski. Polacy na poludniowej Ukrainie w latach I wojny swiatowej // Поляки на півдні України та в Криму. – Одеса-Ополє-Вроцлав, 2007. – С. 119-126.

6. Держархів Одеської області, ф. 119, оп. 1, спр. 32, арк. 37; Спр. 1229, арк. 14.

7. Там само, спр. 32, арк. 21зв-25.

8. Підраховано за звітами про діяльність Люблінської гімназії в 1916 р., 1917 р., 1918 р. (Держархів Одеської області, ф. 119, оп. 1, спр. 19).

9. Держархів Одеської області, ф. 119, оп. 1, спр. 24, арк. 18.

10. Там само, спр.34, арк. 1.

11. Там само, спр. 19, арк. 27.

12. Там само, спр. 1292, арк. 54-55.

13. Таблиці складені на основі аналізу звітів про діяльність Люблінської гімназії в 1916 р., 1917 р., 1918 р. (Держархів Одеської області, ф.119, оп. 1, спр. 19; спр. 34).

14. Держархів Одеської області, ф. 119, оп. 1, спр. 19, арк. 28 зв.

15.Там само, спр. 1292, арк.91зв

16. Там само, спр. 32, арк.101зв.

17. Там само, спр. 32, арк. 117.

18. Там само, спр. 32, арк. 61,72, 84; Спр. 1292, арк. 113зв.

Елена Синявская

Одесский период в истории Люблинской мужской гимназии

В статье раскрывается история Люблинской мужской гимназии, которая во время Первой мировой войны была эвакуирована в Одессу. На основе архивных материалов исследуются изменения в административном подчинении гимназии, рассматривается деятельность педагогического коллектива, анализируется состав учеников гимназии.

***Ключевые слова**: Люблинская мужская гимназия, образование, Одесса, Первая мировая война.*

Olena Syniavska

Odessa period in the history of Lublin's male high school

History of the Lublin' masculine gymnasium that in the period of the First World War was evacuated to Odesa opens up in the article. On the basis of the archived materials changes are investigated in the administrative submission of gymnasium, activity of pedagogical collective is examined, composition of students of gymnasium is analysed.

***Key words:** Lublin's male high school, education, Odessa, First World War.*

УДК 655.535.2:374.3(477)

Наталія Мех (м. Київ)

Українознавчий зміст навчально-методичних комплектів для початкової школи освітнього проекту «Інтелект України»

У статті висвітлюється українознавчий зміст навчально-методичних комплектів для початкової школи освітнього проекту «Інтелект України». Сутність проекту полягає не в насиченні дитини поглибленими знаннями, а у набутті нею, перш за все, необхідних навичок роботи з інформацією, аналізу, гнучкого творчого мислення, самоконтролю та самооцінки. Завданнями даного проекту є пробудження й виховання в кожному учневі патріотичних почуттів, залучення до вищих цінностей: любові до батьків, своїх предків, рідної землі; любові до рідної мови, культури, народу, пошани до історичного минулого, національних традицій і звичаїв та ін.

***Ключові слова**: освітній проект, Україна, держава, державні символи, гімн, герб, рідна мова, культура, народ, рід, Батьківщина.*

Сьогодні система освіти є варіативною. І ця визначальна риса розвитку освітнього простору виражається в створенні та розробці альтернативних підручників, якими і є навчально-методичні комплекти для початкової школи освітнього проекту «Інтелект України».

Він реалізується в початковій школі на базі державних програм із різних навчальних дисциплін. До проекту розробники пропонують власний навчально-методичний комплекс (підручники – зошити з друкованою основою – посібники для вчителя), забезпечений комп`ютерною підтримкою (аудіо-, відеозаписами).

Науковий керівник проекту – доктор педагогічних наук, професор Ірина Володимирівна Гавриш.

Сутність проекту полягає не в насиченні дитини поглибленими знаннями, а у набутті нею, перш за все, необхідних навичок роботи з інформацією, аналізу, гнучкого творчого мислення, самоконтролю та самооцінки, швидких реакцій, раціональної організації навчальної праці; розвитку пізнавальних процесів – сприйняття, пам`яті, мислення, уяви й уваги; розвитку якостей особистості школяра – цілеспрямованості, працелюбності, організованості, охайності, наполегливості, волі тощо.

Програма розроблялася таким чином, щоб врахувати вікові особливості учнів, не лише зберегти, а й збільшити їх інтерес до навчання. Завдяки міжпредметним зв`язкам, засобам наочності та відеоматеріалам, об`єкт вивчення стає більш зрозумілим та цікавим. Для прикладу, якщо на уроці «Читання» діти вивчали оповідання про соловейка, то на уроці «Я і Україна» вони дізнаються про класову та видову приналежність цього птаха, спосіб життя, проглядають відеофрагмент з соловейком, чують його спів.

Завданнями даного проекту є пробудження й виховання в кожному учневі патріотичних почуттів, залучення до вищих цінностей:

– любові до батьків, своїх предків, рідної землі;

– любові до рідної мови, культури, народу, пошани до історичного минулого, національних традицій і звичаїв;

– глибокого усвідомлення власної національної належності, відчуття єдності зі своїм народом;

– любові до Батьківщини-України, готовності творити задля кращого її майбутнього.

Детальніше зупиняючись на кожному із наведених вище завдань продемонструємо українознавчий зміст посібників.

Так вже з перших місяців у школі діти знайомляться з гімном України, співають його на уроках.

Державний гімн України – урочиста пісня,
державний символ нашої Батьківщини.
Державним гімном України є пісня
«Ще не вмерла України ні слава ні воля»
композитора Михайла Вербицького
на слова поета Павла Чубинського

читаємо ми на сторінках посібника «Читання» у рубриці «Запам’ятай».

Першокласникам пропонують не лише вивчити вірш Анатолія Камінчука

Україна – моя Батьківщина
Зацвітає калина,
зеленіє ліщина,
степом котиться диво-луна,
це моя Україна,
це моя Батьківщина,
що, як тато і мама, одна,

але й зробити малюнок на тему «Україна, як тато і мама, одна».

Любов до батьків, своїх предків демонструє урок 9 «Роде наш красний, роде наш прекрасний» у посібнику «Людина і світ».

Дітям пропонується прочитати уривок української народної пісні та пояснити, як вони його розуміють.

Ой роде наш красний,
роде наш прекрасний!
Не цураймося,
признаваймося,
бо багацько нас є.

У вправі «Фотоапарат» пропонується вислів:

Родовід – це історія поколінь.

Акцентується увага на тому, що дитина є членом своєї родини й представником свого роду. А символом зв'язку поколінь є дерево життя. Його коріння – це далекі предки; стовбур – старші покоління; гілки, квіти і плоди – діти й онуки.

Пропонується прочитати вірш:

У нашого Омелька
невеличка сімейка.
Тільки він і вона,
та старий, та стара,
та дві дівки косаті,
та два парубки вусаті,
та ще Христя в намисті,
та ще й лялька в колисці

розглянути малюнок з родиною Омелька та порахувати, скільки всього в родині людей.

Потім дітям пропонується практична робота «Складання родоводу». Потрібно розказати про свій рід та разом з батьками намалювати родовідне дерево свого роду.

Вихованню любові до рідної мови та культури сприяють і численні прислів'я та приказки, пор.:

Азбука – до мудрості дорога;
Хто багато читає, той багато знає;
Книжка – маленьке віконце, а крізь нього весь світ видно та ін.

Особливу увагу на уроках «Людина і світ» приділяють темі «Україна – край мій рідний». Пропонується прочитати вірш Романа Купчинського

Мій край
Київ – серце України
І найстарше місто в світі,
Хоч пройшов усякі зміни,
Гарний весь – в зимі і в літі.

Там церкви золото банні,
а в них дзвони мідно куті –
як задзвонять на світанні,
в Україні всім їх чути.
Коло Києва чи Львова, –
Куди піду – гарно всюди,
Куди ступлю – рідна мова,
де погляну – рідні люди

і пояснити, чому Київ називають серцем України.

У темі «Україна – незалежна держава» для першокласників подаються рядки вірша Василя Симоненка

Можна все на світі вибирати, сину,
вибрати не можна тільки Батьківщину

із запитанням як діти розуміють ці слова поета.

Підкреслюється, що кожен народ на Землі має свої символи, наприклад рослини. Українці кажуть: «Без верби і калини нема України».

У рубриці «Фотоапарат» знаходимо такі вислови, пор.:

Основним Законом країни є Конституція.
Конституцію України було прийнято
1996 року.
Державними символами країни є Гімн,
Прапор і Герб.

У рубриці «Запам'ятай» до названої теми подається такий текст:

24 серпня 1991 року Україна стала
незалежною державою.
Тому щороку 24 серпня український
народ відзначає
День Незалежності України.

Тема «Наша мова солов'їна» пропонує дітям прекрасний вірш Володимира Лучука «Клятва»

Солов'їну, барвінкову,
Колосисту – на віки! –
українську рідну мову
в дар дали мені батьки.
Берегти її, плекати
буду всюди й повсякчас,
бо ж єдина – так, як мати, –
мова в кожного із нас.

У рубриці «Фотоапарат» знаходимо вислови, пор.:

Державною мовою України є українська мова.
Щороку 9 листопада в Україні відзначають
День української писемності та мови.

У рубриці «Запам'ятай» до названої теми подається такий текст:

Українська мова – державна мова України.
Вона також є рідною мовою українців,
які проживають в інших країнах.

Отже, україноцентрична спрямованість освітнього проекту «Інтелект України» не викликає сумнівів. Діти мають можливість отримати національно орієнтований інтелектуальний продукт. За результатами, які демонструють учні проектних класів, Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України рекомендовано цей навчально-педагогічний проект до подальшого впровадження.

Наталья Мех

Украиноведческое содержание учебно-методических комплектов для начальной школы образовательного проекта «Интеллект Украины»

В статье освещается украиноведческое содержание учебно-методических комплектов для начальной школы образовательного проекта «Интеллект Украины». Суть проекта заключается не в насыщении ребенка углубленными знаниями, а в приобретении ею, прежде всего, необходимых навыков работы с информацией, анализа, гибкого творческого мышления, самоконтроля и самооценки. Задачами данного проекта является пробуждение и воспитание в каждом ученике патриотических чувств, привлечение к высшим ценностям: любви к родителям, своих предков, родной земли; любви к родному языку, культуре, народу, уважения к историческому прошлому, национальным традициям и др.

Ключевые слова: *образовательный проект, Украина, государство, государственные символы, гимн, герб, родной язык, культура, народ, род, Родина.*

Natalia Mekh

The Content of teaching kits for primary schools educational project «Intelligence Ukraine»

The article highlights The Content teaching kits for primary schools educational project «Intelligence of Ukraine.» The essence of the project is not in saturation depth knowledge of the child, and in acquiring it, above all, the necessary skills to work with information, analysis, flexible, creative thinking, self-control and self-esteem. The objectives of this project are awakening and education of each student patriotic feelings, attraction to higher values: love for parents, his ancestors, his native land; love for the native language, culture, people, respect for the historical past, national traditions and customs, and others.

Key words: *educational project, Ukraine, state, national symbols, anthem, coat of arms, native language, culture, people, family, homeland.*

Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал

УДК 613(092)(091):929Фавр

Ігор Робак (м. Харків)

Талант, відданий оздоровленню Харкова
(до 140-річчя народження В.В. Фавра)

Персоналія присвячена 140-річчю від народження видатного харківського гігієніста і маляріолога Володимира Володимировича Фавра (1874–1920). Простежується життєвий шлях, професійна і громадська діяльність медика, виділені найважливіші факти його біографії. Наголошується на історико-краєзнавчій складовій дослідження, а саме на внеску В.В. Фавра в організацію охорони здоров'я Харкова.

Ключові слова: *історико-медичне краєзнавство, В.В. Фавр, гігієна, малярія, санітарно-епідеміологічна служба.*

У сучасному історико-медичному краєзнавстві дедалі стають актуальнішими біографічні дослідження. Вони мають, як правило, міждисциплінарний характер: краєзнавство, історична біографістика, соціальна історія та історія медицини – ось не повний перелік дисциплін, у поле зору яких перебуває вивчення особистості медика. Для того, щоб осмислити генезу і спрямованість розвитку місцевої охорони здоров'я, краєзнавці звертаються до вивчення біографій найбільш яскравих особистостей, які ще за життя домоглися визначних успіхів у своїй професійній діяльності і шани сучасників, а після смерті увійшли до когорти видатних медиків, яких не втомлюються із вдячністю згадувати нащадки. Це дозволяє зробити певний внесок у дослідження медичної історії краю, персоніфікуючи її.

Історію харківської медицини та охорони здоров'я, як і будь-яку іншу, творили люди, серед яких вирізнялися окремі значні постаті. Їх життєписи дозволяють простежити, ніби в мініатюрі, на конкретних прикладах, еволюцію досліджуваних явищ на тлі соціально-економічного ладу і політичного устрою країни і безпосередньо сконцентрувати увагу на тих подіях, що відбувалися в Харкові.

Серед таких особистостей, безперечно, заслуговує на увагу видатний харківський гігієніст і маляріолог Володимир Володимирович Фавр (1874–1920), 140-річчя від народження якого ми відзначили цього року.

Життя В.В. Фавра, попри його багаторічну і плідну працю, сьогодні досліджено фрагментарно, що зумовлює необхідність всебічного вивчення його багатогранної діяльності.

Отже, мету запропонованої студії складає створення хронологічної канви життя і діяльності В.В. Фавра з виділенням найважливіших фактів. Наголос буде зроблено на професійній та громадській діяльності в царині практичної охорони здоров'я і саме в Харкові. При цьому наукові праці аналізуються побіжно, оскільки ретельний аналіз вимагав би заглиблення в спеціальні медичні дисципліни.

Володимир Володимирович Фавр народився 5(17) липня 1874 р. в Харкові в родині лікаря. Навчався в 1-й Харківській гімназії, яку закінчив у 1892 р. зі срібною медаллю. Того ж року вступив до Харківського університету на медичний факультет, по закінченні якого в 1897 р. одержав звання «лекаря с отличием». Ще будучи студентом, охоче займався науковою роботою: хімією, бактеріологією та гігієною. Після четвертого курсу, під час канікул, працював у гігієнічному інституті проф. Флюгге в Бреславлі, слухаючи лекційний курс і відвідуючи практичні заняття з бактеріології, вивчаючи методи практичної гігієни.

По закінченні університетського курсу В.В. Фавр був обраний асистентом кафедри гігієни, яку очолював І.П. Скворцов. Цю посаду він обіймав упродовж 1897–1904 рр. Одночасно працював помічником директора (віце-директором)

Харківського земського повивального училища. Делегат XII Міжнародного з'їзду лікарів у Москві (1897 р.). У 1901 р. був відряджений університетом до чумної лабораторії Інституту експериментальної медицини в Петербурзі для вивчення мікробіології та чумної палички. Займався дослідженням малярії. Брав участь в експедиціях у вогнищах розповсюдження малярії. В.В. Фавр належав до категорії тих лікарів-подвижників, які свідомо заражають себе маловідомими хворобами, щоб мати можливість вивчити їх. 1902 р. він заразив себе малярією від нового виду комара, щоб довести, що той є переносником хвороби. Згодом цей вид малярійного комара був знайдений також в інших країнах Південної Європи. Тільки самовіддана діяльність його учнів врятувала йому життя. Результати дослідження малярії стали темою доповіді і практичних пропозицій В.В. Фавра на VIII Пироговському з'їзді в Москві 1902 р. За підсумками цього виступу Пироговським товариством була створена спеціальна комісія боротьби з малярією на чолі з відомим ученим Г.Н. Габричевським [1].

Докторську дисертацію «Опыт изучения малярии в России в санитарном отношении» Володимир Володимирович захистив 1903 року. Був прийнятий до числа приват-доцентів кафедри гігієни в 1904 р. У 1903 і 1904 рр. вивчав малярію на Кавказі, у Воронезькій та Харківській губерніях. У 1904 році разом з Г.Я. Остряніним він очолив бактеріологічний загін, який виїхав на театр воєнних дій російсько-японської війни. З 1906 по 1911 р. викладав фабричну гігієну в Харківському технологічному інституті. Написав статті з гігієни для п'ятого тому, другого напівтому «Медицина» «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний (Круг знаний)» (1910 р.), що видавалася Харківським товариством поширення в народі грамотності [2].

У 1911 р. радою Жіночого медичного інституту Харківського медичного товариства був обраний на кафедру гігієни приват-доцентом. Професором ЖМІ став 1916 р. У різні роки читав курси та окремі лекції з гігієни й епідеміології на курсах сестер-жалібниць при Харківській громаді сестер-жалібниць Червоного Хреста, на курсах для робітників, у Ветеринарному інституті. Кілька разів виїжджав за кордон, де знайомився з постановкою санітарно-епідеміологічної справи. 1910 р. був відряджений за рішенням протичумної комісії до Одеси для боротьби з чумою, там увійшов до складу розпорядчого бюро і керував заходами проти чуми майже до кінця епідемії. У 1911 р. тією ж комісією був відрядженні до Приморської та Амурської областей для запобігання занесенню чуми до Росії. Член навчального комітету Харківських вищих комерційних курсів (1915–1916). Штатний доцент університету по кафедрі гігієни з 1918 р. [3, с. 85–86].

У царині практичної охорони здоров'я «харьковцев» заслуги В.В. Фавра важко переоцінити. З 1905 р. він очолив міську санітарну службу (санітарне бюро, або санітарний відділ міської управи). З іменем В.В. Фавра пов'язаний справжній прорив у розвитку санітарно-епідеміологічної служби і впорядженні Харкова. Саме при ньому кількість міських санітарних лікарів зросла від одного до чотирьох і запрацювало санітарне бюро. З його ініціативи була створена п'ята дільнична амбулаторія. Під його керівництвом розгорнулася організація «санитарных попечительств», діяльність музею фабричної гігієни. З метою вивчення споруд біологічних очисток в містах В.В. Фавр був відряджений від міської думи до Європи (1907 і 1913 рр.). Збагачений європейським досвідом, Володимир Володимирович став втілювати його в харківське життя. Міський асенізаційний обоз і критий ринок на Благовіщенському базарі слід вважати його заслугою. З іншого боку, його перу належали усілякі інструкції санітарній, лікарсько-санітарній, санітарно-технічній та іншій комісіям міської думи, проект медичного нагляду в міських училищах, заходи з організації міського громадського опікування й багато інших аналогічних праць [4, с. 42, 66, 157].

Головну увагу В.В. Фавр приділяв профілактиці заразливих хвороб у місті. Він встановив тісний контакт міської санітарної служби з лікарнями, дільничними амбулаторіями та інститутом шкільних лікарів. Дієві заходи були запроваджені в справах розширення і впорядження нічліжних притулків, організації їдалень, влаштування народних лазень, боротьби з пияцтвом і проституцією.

Щодо проституції, то В.В. Фавр категорично виступав за її заборону, вважаючи що регламентація проституції суперечить не тільки моральним нормам, а й санітарним вимогам.

Стоячи за закриття публічних домів як розсадників венеричних захворювань, що шкодять громадському здоров'ю, В.В. Фавр вважав, що міське самоврядування мусить відмовитися від участі в нагляді за проституцією і зосередити свою увагу в цій площині на санітарній і просвітницькій діяльності, спрямованій на попередженні венеричних хвороб [5, с. 10].

У Харківське медичне товариство В.В. Фавр вступив у рік закінчення університету. А вже наступного 1898 р. виступив з докладною доповіддю «О голодном хлебе», яка викликала широкий розголос [6]. У результаті за ініціативою В.В. Фавра була створена комісія допомоги голодуючим Харківського медичного товариства, яка згодом стала впливовою громадською організацією.

За першою доповіддю пішли інші. Доповіді Володимира Володимировича завжди збирали велику аудиторію. Це були так звані «большие дни» в ХМТ. Він виносив на обговорення питання не тільки цікаві з наукової точки зору, а й нагальні, злободенні та животрепетні. Тому, як правило, обговорення таких питань закінчувалося створенням спеціальних комісій для практичного втілення в життя рішень товариства. Так у різні роки були створені комісії допомоги голодуючим, з побудови притулку для невиліковно хворих імені доктора В.А. Франковського, боротьби із чумою, холерою, тифом, трихінозними захворюваннями в Харкові, з організації «летючого бактеріологічного загону» на Далекий Схід, з відкриття хіміко-фармацевтичного інституту, з реорганізації установ медичного товариства тощо.

В.В. Фавр був одним з організаторів у 1907 р. секції громадської медицини, гігієни та демографії в складі Харківського медичного товариства. Обраний 1909 р. головою секції, він визначив її задачі, серед яких виділялося сприяння місцевій владі та міським організаціям у впровадженні широких заходів з оздоровлення Харкова. Неодноразово В.В. Фавр читав лекції на бактеріологічних курсах медичного товариства. У 1906–1912 рр. був редактором відділу гігієни і відповідальним секретарем «Харьковского медицинского журнала» [7, с. 518–519]. Від заснування журналу «Врачебное дело» у 1918 р. до своєї смерті працював його відповідальним редактором і редактором відділу гігієни, санітарії та міської медицини [8, стб. 273].

В.В. Фавр є автором великого наукового доробку, присвяченого проблемам дослідження малярії, чуми, холери, висипного тифу, скарлатини, санаторного лікування легеневих хворих, санітарно-побутових умов життя містян і селян, шкільного санітарного нагляду, способам громадсько-державної боротьби з пияцтвом, організації народних їдалень у Харкові, вивченню статевого життя харківського студентства та поширення в його середовищі венеричних захворювань, боротьби із заразливими хворобами в умовах воєнного часу і, нарешті, розвиткові санітарно-епідеміологічної справи в Харкові [9].

На початку XX ст., коли лікувально-санітарна організація в Харкові вже стала реальністю, цілком природнім було проведення досліджень, пов'язаних з висвітленням її практичної діяльності. Так з'явився «Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910–1914 гг.)» [10]. У ньому В.В. Фавр відзначив, що харківська міська лікувально-санітарна організація набула вже на той час визначених контурів, особливу увагу звернув на такі аспекти, як кількісна динаміка її зростання, види і масштаби надання медичної допомоги, постановка лікарняної справи і санітарної служби, проблеми фінансування та матеріального забезпечення, діяльність органів керування міським «врачебно-санитарным делом», перші здобутки і труднощі практичної діяльності тощо. Згадана праця була покликана привернути увагу громадськості до міських охороноздоровчих проблем. Вона надзвичайно важлива, бо відзначається порушенням гострих питань становлення міської охорони здоров'я того періоду. Варто також наголосити, що автор володів дуже різноманітним за характером та змістом фактичним матеріалом, що підсилює цінність його досліджень.

Найбільше зацікавлення викликала організація санітарної служби, адже загальний стан захворюваності інфекційними хворобами по Харкову виглядав жахливо, часті епідемії забирали тисячі життів, у зв'язку з чим саме санітарним заходам, на думку В.В. Фавра, надавалося першорядного значення у вирішенні нагальних проблем. Однак при цьому залишалися поза увагою соціальні чинники, що призводили до неминучого поширення захворювань. Взагалі, названа праця розглядала насамперед медично-науковий бік справи під вузькоспеціальним (медичним) кутом зору.

Володимир Володимирович написав також розділ «Врачебно-санитарная организация» в збірнику «Современное хозяйство города Харькова (1910–1913)» [11]. На відміну від «Обзора Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910–1914 гг.)» в збірнику детальніше розглядається питання організації боротьби з інфекційними захворюваннями в місті. До того ж у збірнику є відомості про санітарну очистку міста, роботу водогону, діяльність міської влади в галузі гігієни харчування (боротьбу з інфекційними хворобами худоби, нагляд за молочними фермами і торгівлею молочними продуктами, нагляд за різницями, м'ясопереробними підприємствами і м'ясними лавками).

У цілому в працях В.В. Фавра було окреслено низку питань, що потребували подальшого з'ясування. Це, насамперед, питання про причини найпоширеніших у Харкові захворювань і виникнення епідемій та методи боротьби з ними, питання еволюції керування охороноздоровчою сферою в місті, питання вдосконалення існувавших видів медичної допомоги населенню (стаціонарної, амбулаторної, забезпечення лікарськими засобами) і появи нового її виду (швидкої та невідкладної допомоги). У його роботах зібрано та вивчено дані надзвичайно цікаві, йому були доступні джерела, багато з яких до нас не дійшли. Отже, з точки зору фактографії ці праці, безперечно, дуже змістовні.

Фігура В.В. Фавра була відома в Харкові не тільки як фігура міського чиновника, науковця і педагога. В.В. Фавр вважав, що «гигиена естественная защитница страдающих, бедных, слабых, темных угнетенных и больных, она стремится вывести их из ада бедствий, смягчает самые тяжелые положения и вмешивается повсюду, где болезнь подстерегает человека: на фабрике, в вагоне и даже в тюрьме» [8, стб. 280]. Тому визначний фахівець із соціальної гігієни В.В. Фавр не міг залишатися осторонь тих суспільних проблем, які ця наука досліджувала. А отже, він активно виступав не тільки на професійному, а й на громадському поприщі.

Разом з університетськими професорами М.А. Гредескулом, Д.І. Багалієм, М.Ф. Сумцовим В.В. Фавр входив до числа лідерів харківського осередку партії кадетів. А ця партія – партія конституційних демократів, як показували вибори до Державної думи Російської імперії, була в Харкові найвпливовішою. В.В. Фавр був дійсно демократом, чесним демократом, але прихильником еволюції, а не революції. Він позиціонував себе як українофіл, рішуче відкидаючи будь-які прояви великодержавного шовінізму. В єврейському питанні Володимир Володимирович зарекомендував себе послідовним противником антисемітизму. Саме тому і зважаючи на авторитет В.В. Фавра в медичних та політичних колах, Харківське медичне товариство направило його до Петербургу 1913 р. домагатися скасування рішення про закриття ХМТ за антиурядову резолюцію щодо горезвісної «справи Бейліса». Ця місія завершилася успішно. А надалі В.В. Фавр гаряче виступав проти такого дикого явища, як єврейські погроми.

У Першу світову війну він із самого заснування Всеросійського союзу міст працював у Харківському обласному комітеті союзу (з 1914 р.), в 1916-1917 рр. очолював там санітарно-технічне бюро. За ініціативою і планом В.В. Фавра в Харкові побудували шпиталь № 13 союзу міст, який грав роль інфекційного заслону. У 1915 р. вивчав санітарні заходи і санітарно-технічні споруди союзу міст і земського союзу на Південно-Західному фронті.

Лютневу революцію В.В. Фавр прийняв беззастережно. Він писав: «Несостоятельность прежнего режима и необходимость перейти к более свободному строю, при котором граждане должны получить право на самоопределение и возможность организоваться без обычных теперь стеснений, заставляют ожидать большего интереса среди горожан к организации, объединению и самопомощи в разных сферах городской жизни, в частности, политической, образования, санитарной» [5, с. 9–10]. Тимчасовий уряд запросив В.В. Фавра до Петрограду для розробки проекту реорганізації лікарсько-санітарної справи.

Розмах революції після жовтневого перевороту, криваві насильства більшовиків гнітюче подіяли на вченого і штовхнули його до співпраці з денікінцями. 1919 р., під час денікінської окупації Харкова, Володимир Володимирович очолював міську санітарну службу, входив до складу кадетської фракції міської думи. За це після повернення більшовики спробували притягти його до відповідальності, але передумали, адже професор пішов на активну співпрацю з радянською владою в справі налагодження нової

системи охорони здоров'я. Більш того, згодом він був удостоєний статей у радянських енциклопедіях. Під час епідемії висипного тифу Володимир Володимирович Фавр працював у складі надзвичайної комісії боротьби з епідемією, сам заразився цією грізною хворобою і помер у розквіті творчих сил 24 березня 1920 р. [12].

Наведені короткі біографічні відомості вказують на кипучу різнобічну діяльність В.В. Фавра, що вимагала інтенсивної праці. Історичні факти переконливо доводять, що це була людина надзвичайно обдарована і компетентна, енергійна і працьовита, чуйна і доступна. Той великий авторитет, який мав В.В. Фавр у Харкові, був пов'язаний з високою продуктивністю його праці на різноманітних поприщах – наукова діяльність в галузі соціальної медицини, викладацька, літературна, громадська, а передусім, адміністративно-організаційна діяльність. Як талановитий, невтомний, різнобічно освічений працівник, він завжди мав великий вплив на громадське самоврядування Харкова. Найбільші реформи й нововведення в міському господарстві виникали або з його ініціативи, або здійснювалися за його участі та під його керівництвом як фахівця-практика. З лютого 1905 року і до листопада 1919 року Володимир Володимирович виступав як організатор, консультант, а часто й виконавець робіт, що стосувалися лікарсько-санітарного життя Харкова. Без перебільшення ми можемо вважати його фундатором сучасної харківської міської санітарно-епідеміологічної служби.

Як вчений і педагог В.В. Фавр належав до того типу професури, який за основу своєї діяльності ставив наближення науки до мас й популяризацію науки в самих широких колах. Він був твердо переконаний (і час довів його правоту), що майбутнє належить медицині попереджувальній, профілактичній, запобіжній. Харків йому зобов'язаний підготовкою багатьох санітарних лікарів, які стали його послідовниками в справі прикладання медичної науки до санітарної практики з постійним прагненням до наукового і практичного вдосконалювання.

Отже, в особі Володимира Володимировича Фавра Харків записав у свій актив постать видатного організатора, визначного вченого, талановитого педагога і чесного громадського діяча. Те, що він встиг зробити за нетривалий період відведеного йому життя, звело В.В. Фавру нерукотворний пам'ятник в історії міста.

Джерела та література

1. Духанина Н. Н. К 100-летию со дня рождения В. В. Фавра (1874–1974) / Н. Н. Духанина, Р. Б. Джавадов // Медицинская паразитология и паразитарные болезни. – 1975. – Т. 44, № 2. – С. 211–212; Из истории борьбы с малярией [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rmj.ru/articles_6513.htm. – Загл. с экрана; Как изучалась малярия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://luki03.ru/. – Загл. с экрана.

2. Народная Энциклопедия научных и прикладных знаний. Харьковское общество распространения в народе грамотности. Т. 5. Медицина. 2-й полутом. – М.: Т-во Сытина, 1910. – 788 с. – С. 575–768 : ил., карты, рис., табл. – Предм. указ. : С. 770–784; Історія Харківського державного медичного університету: [1805–2005 / за ред. А. Я. Циганенка]. – Х.: [ВПЦ «Контраст»], 2005. – 742 с., [7] с. іл. – На опр.: Історія Харківського державного медичного університету. 200 років. – С. 39, 43.

3. Вчені університету / Харк. держ. мед. ун-т ; за ред. А. Я. Циганенка. – Х.: Харків, 2002. – 470 с. – На опр.: Вчені Харківського державного медичного університету. – Присвяч. 200-річчю від дня заснування Харк. держ. мед. ун-ту, 1805–2005.

4. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х.: ХДМУ, 2007. – 346 с., [12] арк. іл.

5. Владимир Владимирович Фавр, его жизнь и деятельность. – Х.: тип. копер. издательства «Наша Мысль», 1920. – 21 с.

6. Фавр В.В. О голодном хлебе 1898 года / В.В. Фавр // Труды Харьковского медицинского общества. – Х.: [б.и.], [б. г.]. – С. 1–26.

7. Харьковское медицинское общество (1861–1911): очерки его пятидесятилет. деятельности / под ред. С. Н. Игумнова. – Х.: тип. и литогр. М. Зильберберга и С-вья, 1913. – [1], V, 539, II с., 23 л. ил.

8. Владимир Владимирович Фавр // Врачебное дело. Двухнедельный научный и профессионально-общественный медицинский журнал, основанный профессиональным союзом врачей г. Харькова и губ., издаваемый кооперативным т-вом «Наша Мысль». – 1920. – № 9-10. – Стб. 273–282.

9. Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910–1914 гг.) / сост. В. В. Фавр. – Х.: тип. «Просвещение», [б. г.] – 62 с.; Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). [В 2 вып.].

Вып. 1 / Харьк. гор. обществ. упр. – Х.: тип. «Просвещение», 1914. – 302 с.; Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). [В 2 вып.]. Вып. 2. / Харьк. гор. обществ. упр. – Х.: тип. «Просвещение», 1914. – 202 с.; Фавр В. В. Очерки городской санитарии / В. В. Фавр // Харьковский медицинский журнал. – 1906. – Т. 1, № 5. – С. 466–472; Фавр В. В. Случаи холеры в Харькове осенью 1907 г. / В. В. Фавр // Харьковский медицинский журнал. – 1907. – Т. 4, № 9. – С. 431–434.

10. Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910–1914 гг.) / сост. В. В. Фавр. – Х.: тип. «Просвещение», [б. г.] – 62 с.

11. Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). [В 2 вып.]. Вып. 1 / Харьк. гор. обществ. упр. – Х.: тип. «Просвещение», 1914. – 302 с.; Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). [В 2 вып.]. Вып. 2. / Харьк. гор. обществ. упр. – Х.: тип. «Просвещение», 1914. – 202 с.

12. Фавр Владимир Владимирович // Украинская советская энциклопедия: [в 12 т.] / гл. редкол.: М. П. Бажан (гл. ред.) и др. – К., 1984. – Т. 11, кн. 1: Счисление – Функционал. – С. 446; Фавр Владимир Владимирович // Большая медицинская энциклопедия: [в 30 т. / Акад. мед. наук СССР]; гл. ред. Б. В. Петровский. – Изд. 3-е. – М., 1985. – Т. 26: Углекислые воды – Хлор. – 1985. – С. 167.

Игорь Робак

Талант, отданный оздоровлению Харькова
(к 140-летию со дня рождения В.В. Фавра)

Персоналия посвящена 140-летию со дня рождения выдающегося харьковского гигиениста и маляриолога Владимира Владимировича Фавра (1874–1920). Прослеживается жизненный путь, профессиональная и общественная деятельность медика, выделены важнейшие факты его биографии. Делается упор на историко-краеведческую составляющую исследования, а именно на вклад В.В. Фавра в организацию харьковского здравоохранения.

Ключевые слова: *историко-медицинское краеведение, В.В. Фавр, гигиена, малярия, санитарно-эпидемиологическая служба.*

Igor Robak

The talent that made Kharkiv healthier
(to the 140th anniversary of the birth of Vladimir Favre)

The historical and biographical study is dedicated to the 140th anniversary of the birth of the outstanding Kharkiv hygienist and malariologist Vladimir Vladimirovich Favre (1874–1920). The article traces the way of life, professional and social activities of the physician, highlights paramount facts of the biography. The historical and regional component of the research is emphasized, namely the contribution of V. Favre to the organization of the Kharkiv healthcare.

Key words: *historical and medical study of region, V. Favre, hygiene, malaria, Sanitary-Epidemiological Service.*

УДК 94:[613:378.4 (477.74-25)"1921/1941"]

Лідія Товкун (м. Переяслав-Хмельницький)

Внесок учених-гігієністів одеського медичного інституту в розвиток гігієни в Україні (1921-1941 рр.)

Статтю присвячено висвітленню багатогранної діяльності вчених-гігієністів Одеського медичного інституту в 1921-1941-х рр. Встановлено, що дослідження холери Л. В. Громашевського відіграли значну роль у розробці загальноприйнятої в нашій країні системи боротьби з цим небезпечним захворюванням; С. С. Аглицький сформулював теоретичні основи всіх методів очищення стічних вод; М. М. Костямін визначив перспективні напрями у харчовій, комунальній і шкільній гігієні.

Ключові слова: *Одеський медичний інститут, професор, кафедра, гігієна, наукові дослідження, М. М. Костямін, С. С. Аглицький, Л. В. Громашевський.*

У ХХ ст. розвитку гігієнічної науки в Україні сприяли вчені найстаріших вузів – Харківського, Київського та Одеського, в яких був зосереджений великий науковий потенціал. Одеса була і є одним із центрів освіти і науки в Україні, вона відома своїми науковими традиціями, педагогічними кадрами та школами, серед яких була й санітарно-гігієнічна.

Здійснивши аналіз попередніх досліджень із даної теми, встановлено, що у монографіях Т. А. Бажана, Н. М. Паранька, Н. Г. Карнауха «О гигиене и гигиенистах» (2005) [1] та Н. І. Коцур «Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття)» (2011) [2] містяться відомості про вчених медичного факультету Новоросійського (Одеського) університету та їх вклад у становлення та розвиток гігієни в Україні. В статтях З. П. Петрової [3], Т. О. Бажана і В. М. Лехан [4] подано коротку історію заснування кафедр соціальної гігієни в Харківському, Одеському, Київському та Катеринославському медичних інститутах.

У зв'язку з епохою реформ та експериментів радянської влади у вищій школі у листопаді 1921 р. Медичну академію Одеси було перейменовано в Одеський медичний інститут [5]. Викладання соціально-гігієнічних питань в інституті розпочалося ще з 1903 р. на новоствореній кафедрі гігієни під керівництвом видатних ученихгігієністів Г. В. Хлопіна (1903-1904 рр.), а згодом І. І. Кияніцина (1904-1914 рр.) та М. М. Костяміна (1914-1952 рр.).

М. М. Костямін (1868-1958) закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету С.-Петербурзького університету, а в 1896 р. – Військово-медичну академію, з відзнакою. 1909 р. захистив докторську дисертацію «Основы исследования тканей с точки зрения гигиены», 1911 р. отримав звання професора і почав працювати у С.-Петербурзькій Військово-медичній академії. 1913 р. за організацію відділів «Одяг» і «Дезінфекція» на Всеросійській гігієнічній виставці він був нагороджений почесним дипломом. Із 1914 р. М. М. Костямін працював професором і завідувачем кафедри гігієни Новоросійського (Одеського) університету. У цей час основними напрямами його наукових досліджень було вивчення гігієни одягу, військової гігієни, санітарної просвіти. Ці дослідження були актуальними на той час, оскільки у зв'язку з Першою світовою війною значно погіршився санітарно-гігієнічний стан країни. 1915 р. професор розробив проект програми з гігієни для університетів Російської імперії, в якій великого значення надавав промисловій гігієні, військовій гігієні та гігієні в'язниць.

Працюючи завідувачем кафедри гігієни впродовж 1914-1952 рр., професор М. М. Костямін розробив програми загальної гігієни, професійної гігієни та соціальної гігієни. Ці програми були затверджені факультетською комісією інституту [6]. У програмі з соціальної гігієни виділялися такі аспекти: поняття про соціальну гігієну, її історії, предмет, задачі та методи; основи санітарної статистики; соціальні чинники, що впливають на здоров'я професійних і соціальних груп населення; проблеми колективного життя (праця та спосіб життя, харчування, житло, одяг і відпочинок); соціальні хвороби

(туберкульоз, венеричні хвороби, алкоголізм, промислові отруєння); загальні заходи соціальної гігієни щодо зміцнення здоров'я, попередження захворювань, охорони праці, страхування материнства. Більшість питань, які входили до програми, входять і до сучасного курсу соціальної гігієни та організації охорони здоров'я [7].

У 20-х рр. XX ст. головними завданнями гігієни були дослідження умов життя населення, оздоровлення людського організму та вивчення стану навколишнього середовища. З огляду на це М. М. Костямін опублікував ряд наукових праць: «Санитарно-пищевое товароведение», «Практика исследования пищевых продуктов», «Биологический способ определения качества муки», «Гигиена в холодильном деле», «Гигиена консервного производства». Під керівництвом професора М. М. Костяміна досліджувався тепловий режим у новобудовах, забруднення атмосферного повітря в Одесі, основи військової гігієни, навчальне навантаження школярів, гігієна дитячої праці в майстернях, втома та відпочинок школярів і підлітків. Він був ініціатором та організатором Будинку санітарної просвіти в Одесі, Товариства гігієністів, в якому був головою.

У цей самий період в СРСР широкого розвитку набули євгенічні та антропогенетичні ідеї. 1920 р. у Москві при Інституті експериментальної біології було засновано Російське євгенічне товариство на чолі з М. К. Кольцовим. 1923 р. був відкритий єдиний філіал цього Товариства в Одесі. До філіалу входила група з 8 чоловік під керівництвом М. М. Костяміна. Члени Товариства вели активну діяльність, із виступами на медичних з'їздах (з охорони дітей і підлітків, присвячених психіатрії та малярії), де обговорювали теми доповідей із точки зору євгеніки. Проте, 1929 р., Товариство і його філіал припинив свою діяльність у зв'язку із звинуваченнями влади щодо використання Товариством євгенічних положень для «фашистської мети». Участь М. М. Костяміна у діяльності Товариства не залишилася поза увагою влади. 1931 р. він був арештований разом із іншими одеськими членами Товариства [8].

У 1927 р. професор М. М. Костямін очолив гігієнічний відділ Науково-дослідного інституту харчування в Одесі. У цей час його дослідження були спрямовані у сфери професійної та комунальної гігієни. Зокрема, вивчалися умови роботи на гончарних підприємствах, тепловий режим у житлових будинках. На основі досліджень опубліковано низку важливих праць із питань загальної гігієни, комунальної гігієни, професійної гігієни, харчової гігієни.

У 1933 р. в Одеському медичному інституті було організовано санітарно-гігієнічний факультет, його першим деканом став професор М. М. Костямін. Саме він здійснив значний вклад у розроблення нових принципів і положень у розвитку гігієнічної науки, включаючи тематику з урахуванням профілю факультету. Великого значення набули опубліковані ним праці: «Методика преподавания общей гигиены», «Гигиена питания», «Гигиена одежды».

Разом із М. М. Костяміним на кафедрі загальної гігієни працював видатний український учений-гігієніст С. С. Аглицький (1885-1957). Із 1918 по 1923 р. С. С. Аглицький працював у системі Наркомздораву, а впродовж 1923-1940 рр. – на кафедрі загальної гігієни Одеського медичного інституту. У цей період він займався дослідженням Одеського та Миколаївського водопроводів, очищенням стічних вод, каналізації населених місць. Отримані результати він сформулював у публікаціях. Зокрема, 1923 р. вийшла його праця «Современные способы очистки сточных вод», в якій автор виклав теоретичні основи всіх методів очищення стічних вод з описом найновіших на той час конструкцій очисних споруд, у тому числі й тих, що застосовувалися в Німеччині та Англії. 1926 р. в журналі «Южный медицинский журнал» було надруковано статтю М. М. Костяміна «Вопросы канализации в современном поселке». Впродовж 1930-1941 рр. професором опубліковано такі наукові праці, як «Опыт канализации отдельно стоящих зданий», «Общая характеристика воды Одесского городского водопровода», «Зоны санитарной охраны Николаевского водопровода» [9].

1923 р. в Одеському медичному інституті була організована кафедра соціальної гігієни під керівництвом Л. В. Громашевського, який на той час одночасно очолював кафедру епідеміології. Л. В. Громашевський (1887-1980) – видатний учений-епідеміолог, дійсний член АМН УРСР, заслужений діяч науки УРСР, Герой Соціалістичної Праці, професор. 1912 р. він з відзнакою закінчив медичний факультет Ново-

російського (Одеського) університету і працював лікарем-епідеміологом у Саратові, брав участь у роботі протичумної комісії в Астраханській губернії. В роки Першої світової війни він очолював інфекційне відділення польового шпиталю, працював епідеміологом у Подільській губернії, де товаришував із відомим вченим Д. К. Заболотним.

1918 р. Л. В. Громашевський переїздить до Одеси, де працює в першій в Україні дезінфекційній станції [10]. Ця станція розгорнула протиепідемічну роботу, обслуговуючи все місто, ставши зразком для створення таких же станцій в інших містах країни [11]. Свою педагогічну діяльність Л. В. Громашевський розпочав 20 листопада 1920 р., коли був обраний старшим асистентом першої в світі кафедри епідеміології, яку організував Д. К. Заболотний в Одеському медичному інституті.

Л. В. Громашевський у 1923 р. в Одеському медичному інституті одночасно очолював дві кафедри – епідеміології та соціальної гігієни. Він розробив програми викладання обох предметів, підготував необхідні кадри помічників і сформував навчально-допоміжні заклади. Із 31 жовтня 1923 р. розпочалося читання лекцій із соціальної гігієни в Одеському медичному інституті [12]. У лютому 1924 р. штат кафедри оновився старшим асистентом Дайлісом. Одночасно Л. В. Громашевський завідував організованою 1922 р. науково-дослідною кафедрою епідеміології та бактеріології при цьому ж інституті [13]. Після об'єднання кафедри епідеміології та бактеріології з кафедрою профілактичної медицини Л. В. Громашевський став її завідувачем керував, а також керував секцією епідеміології та соціальної гігієни, що входила до її складу [14]. Програма кафедри торкалася: «...галузі профілактичної медицини, що вивчає загальні, що призводять до масової захворюваності, умови соціального життя сучасного людського суспільства і вишукує прийоми до усунення цих шкідливих впливів... соціальної гігієни житла і харчування мас населення у зв'язку з голодомором та сучасним станом житлового харчування, боротьба з соціальними хворобами... соціальної охорони дитячого віку» [15].

Особливо важливою була в цей час наукова діяльність Л. В. Громашевського у галузі вивчення епідеміології холери. Під його керівництвом здійснювався збір матеріалів щодо епідемій холери в Одесі у 1918-1922 рр. Опубліковані ним узагальнені результати досліджень із цього питання у 2-х випусках трудів «Холера в Одесі в 1918-1922 рр.» відіграли значну роль у розробці загальноприйнятої в нашій країні системи боротьби з холерою. Ця праця була зразком комплексного епідеміологічного та соціально-гігієнічного дослідження. Зокрема, він звертав увагу на історичний досвід боротьби з холерою і підкреслював, що в європейських країнах (до першої половини XIX ст.) це захворювання ще не мало широкого розповсюдження, оскільки холера раніше не виходила за межі Центральної і Південної Азії. Її розповсюдженню сприяли значний розвиток транспортних комунікацій, міграція населення.

Під керівництвом Л. В. Громашевського здійснювалося вивчення соціально-гігієнічних питань, травматизму на промислових підприємствах, загальної захворюваності мешканців Одеси. У 1921-1922 рр., водночас із роботою в Одеському медичному інституті, Л. В. Громашевський очолював відділ професійної освіти. У 1921 р. він прочитав курс лекцій із загальної епідеміології на Всеукраїнських курсах санітарних лікарів. У цей час він був активним учасником всеросійських і всеукраїнських з'їздів і нарад лікарів, виступав із доповідями у Києві, Харкові, Москві, С.-Петербурзі, Одесі [16].

1928 р. Л. В. Громашевський переїздить до Дніпропетровська, де організовує кафедру епідеміології у Дніпропетровському медичному інституті, інститут удосконалення лікарів і очолює санітарно-бактеріологічний інститут.

Видатні вчені гігієністи-епідеміологи Одеського медичного інституту, як М. М. Костямін, С. С. Аглицький і Л. В. Громашевський, зробили вагомий внесок у розвиток гігієнічної науки в Україні. Зокрема, дослідження холери Л. В. Громашевського відіграли значну роль у розробці загальноприйнятої в нашій країні системи боротьби з цим небезпечним захворюванням; С. С. Аглицький сформулював теоретичні основи методів очищення стічних вод; М. М. Костямін визначив перспективні напрями у харчовій, комунальній і шкільній гігієні та розробив нові принципи і положення у розвитку гігієнічної науки, включаючи тематику з урахуванням профілю санітарно-гігієнічного факультету.

Джерела та література

1. Бажан Т. А. О гигиене и гигиенистах / Т. А. Бажан, Н. М. Паранько, Н. Г. Карнаух. – Дніпропетровськ: Журфонд, 2005. – С. 158–160.

2. Коцур Н.І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні : шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття) [Текст] : монографія / Н. І. Коцур. – Переяслав-Хмельницький : П-ХДПУ, 2011. – 725 с.

3. Петрова З. П. Заснування кафедр соціальної гігієни в Україні / З. П. Петрова //Медицина сегодня и завтра. – 2003. – №3. – С. 24–26.

4. Бажан Т. О. Роль Л. В. Громашевського у розвитку соціально-гігієнічних ідей в Україні (до 110-ліття від дня народження) / Т. О. Бажан, В. М. Лехан // Медичні перспективи. – 1997. – Т. II. – № 4. – С. 89–91.

5. Одесский университет за 75 лет (1865-1940) / Отв. ред. К. П. Добролюбский. – Одесса, 1940. – 195 с.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 166, оп. 3, спр. 530, арк. 47, 132–133.

7. Петрова З. П. Заснування кафедр соціальної гігієни в Україні / З. П. Петрова //Медицина сегодня и завтра. – 2003. – №3. – С. 25.

8. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Трагедия одесской интеллигенции: Одесса 20-50-х годов XX в. (по архивам КГБ) / В. Файтельберг-Бланк, В. Савченко // Одесская газета «Порто-Франко». – 2001. – № 2 (541).

9. Бажан Т. А. О гигиене и гигиенистах / Т. А. Бажан, Н. М. Паранько, Н. Г. Карнаух. – Дніпропетровськ: Журфонд, 2005. – С. 158–160.

10. Бажан Т. О. Роль Л. В. Громашевського у розвитку соціально-гігієнічних ідей в Україні (до 110-ліття від дня народження) / Т. О. Бажан, В. М. Лехан // Медичні перспективи. – 1997. – Т. II. – № 4. – С. 89–91.

11. Дубровинский С. Б. О других деятелях отечественной микробиологии и эпидемиологии: Д. К. Заболотный, М. А. Морозов, С. И. Златогоров и Л. В. Громашевский / С. Б. Дубровинский // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № VIII-IX. – С. 141.

12. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 536, арк. 29.

13. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 439, арк. 20.

14. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 440, арк. 6.

15. Петрова З. П. Заснування кафедр соціальної гігієни в Україні / З. П. Петрова //Медицина сегодня и завтра. – 2003. - №3. – С. 24–26.

16. Бажан Т. О. Роль Л. В. Громашевського у розвитку соціально-гігієнічних ідей в Україні (до 110-ліття від дня народження) / Т. О. Бажан, В. М. Лехан // Медичні перспективи. – 1997. – Т. II. – № 4. – С. 89–91.

Лидия Товкун

Вклад ученых-гигиенистов одесского медицинского института в развитие гигиены в Украине (1921-1941 гг.)

Статья посвящена освещению многогранной деятельности ученых-гигиенистов Одесского медицинского института в 1921-1941-х гг. Установлено, что исследование холеры Л. В. Громашевского сыграли значительную роль в разработке общепринятой в нашей стране системы борьбы с этим опасным заболеванием; С. С. Аглицкий сформулировал теоретические основы всех методов очистки сточных вод; М. М. Костямин определил перспективные направления в пищевой, коммунальной и школьной гигиене.

Ключевые слова: *Одесский медицинский институт, профессор, кафедра, гигиена, научные исследования, М. М. Костямин, С. С. Аглицкий, Л. В. Громашевский.*

Lidia Tovkun

Contribution of scientists-hygienist Odessa Medical Institute to the development hygiene in Ukraine (1921-1941 years)

The article is devoted to the multifaceted activities of scientists-hygienists Odessa Medical Institute in 1921-1941. Found that study cholera L. Gromashevsky played an important role in the development of the conventional system in our country to combat this dangerous disease; S. Ahlytsky formulated the theoretical foundations of methods of sewage treatment; M. Kostyamin identified promising areas in the food, communal and school hygiene.

Key words*: Odessa Medical Institute, professor, department, hygiene, scientific research, M. Kostyamin, S. Ahlytsky, L. Gromashevsky.*

УДК 614.212(091)(477.54)“1945/1991”

Вадим Ільїн (м. Харків)

Амбулаторно-поліклінічна допомога в Харкові в повоєнні радянські часи (1945-1991) в ракурсі історико-медичного краєзнавства

Стаття розглядає актуальну для незалежної України тему розвитку первинної ланки охорони здоров'я в розрізі медичного краєзнавства. Автор реконструює такі етапи цього процесу в радянському Харкові як повоєнна відбудова, становлення нової дільничної служби, об'єднання лікарень з поліклініками в рамках реформування медичної галузі у кінці 1940 - на поч. 1950-х рр., спеціалізацію і реорганізацію амбулаторно-поліклінічної мережі в 1970-1980-ті рр., розкриває причину нерівномірності територіального розподілу амбулаторної допомоги.

Ключові слова: *медичне краєзнавство, повоєнний Харків, амбулаторно-поліклінічна допомога, єдина лікарська дільниця.*

В новітній період історії України розвиток профілактичного напряму охорони здоров'я визнано пріоритетним, що пов'язано, насамперед з економічними причинами. Насправді ж, комплексне обстеження, яке людина повинна проходити раз на рік, є не по кишені пересічних українських громадян і, викликане лише бажанням обізнаності щодо стану власного організму, сприймається самими лікарями і здоровими людьми, як нонсенс. Тобто, за самоусунення держави з процесу масової профілактики населення, її пропаганда є лише декларацією.

Звертаючись до історії охорони здоров'я в аспекті медичного краєзнавства, ми ставимо собі за мету реконструкцію функціонування радянської системи охорони здоров'я та її амбулаторно-поліклінічної складової, на конкретних прикладах з історії важливого індустріального і наукового центру УРСР. Це потрібно як невід'ємний елемент виховання студентів медичних і загальних спеціальностей в рамках вивчення історії міста, краю, країни, оскільки без уявлення про те, як сформувалися засади радянської моделі охорони здоров'я не можна зрозуміти, що ж треба в ній змінювати відповідно до сучасних вимог [1]. Історія соціальної сфери в повоєнній УРСР, а особливо, історія охорони здоров'я, хоч і представлена в сучасній українській історіографії [2; 3], все ще залишається маловивченою, що є негативним явищем на фоні бурхливої і часто скороспішної переоцінки радянського минулого, свідками та учасниками якої є сьогодні не тільки фахівці, а й широкий загал, в першу чергу, молодь. В ситуації, коли попит на ознайомлення з минулим задовольняється міфами, плітками, стереотипами, саме формування неупередженої картини минулого повинно стати головним завданням для істориків і краєзнавців.

Враховуючи ці два аспекти – демонтаж спадку радянської України і виклик в медичній галузі, як прояв цього процесу, – ми обрали за предмет краєзнавчої розвідки історію профілактичної галузі в повоєнному радянському Харкові. Обраний період не є випадковим, тому що після війни профілактична мережа тут постала наново та якісно змінилась.

Сподіваємось, що подібна розвідка, з огляду на порівняння з даними по інших містах України за період 1945-1991 рр., буде достатньо репрезентативною для відтворення уявлення про тенденції розвитку охорони здоров'я у великих містах УРСР. Таку підставу нам дає ознайомлення з краєзнавчими нарисами з історії Львова, Кам'янця-Подільського [4; 5].

Стаття побудована на основі перехресного аналізу неопублікованих джерел з Державного архіву Харківської області та Архівного відділу Харківської міської ради, нечисленних опублікованих праць, найвагомішими з яких є праці І.Д. Хороша [6], В.Г. Єгорової [7], Н.С. Пушкарь [8] та новітні ґрунтовні дослідження – колективна монографія «Історія міста Харкова XX ст.» [9] і «Історія охорони здоров'я в Харкові» за авторством В.М. Лісового та І.Ю. Робака [10], а також періодики радянських часів. Такий аналіз

дав змогу дійти висновків, які вказують на протиріччя і сумнівність в об'єктивності даних окремих публікацій і, навіть, деяких архівних справ раннього періоду (1940-50-ті рр.). По-друге, вдалося наблизитися до цілісного уявлення про характерні риси, вади, кардинальні зміни в розвитку харківської амбулаторно-поліклінічної мережі на різних етапах, а також зробити висновок про тотожність цих змін для інших великих міст УРСР.

У порівнянні з довоєнним часом загальна кількість амбулаторних закладів у Харкові в результаті німецької окупації скоротилася на 20 одиниць (з 64 у 1940 р. до 44 у 1944 р.), в тому числі: кількість міських амбулаторій скоротилася з 22 до 9, міських поліклінік – з 21 до 16 [11, арк. 25]. Кількість рентген-кабінетів скоротилася з 28 до 14, фізіотерапевтичних кабінетів – з 22 до 9.

Внаслідок руйнації довоєнних будівель окремі поліклініки протягом 1944-1946 рр. вимушені були розміщуватися у пристосованих будівлях, в результаті чого в кабінетах одночасно могли приймати 2-3 лікарі [там само, арк. 52].

1946 року в Харкові вже діяло 19 міських поліклінік, 10 амбулаторій. Були відкриті два онкологічних кабінети [там само, арк. 51]. В основному кількісному відношенні мережа амбулаторно-поліклінічних закладів Харкова у 1946 р. була визнана відновленою [13, арк. 76]. Але за умов зростання кількості відвідувань і відсутності достатньої кількості лікарів, яка залишалася на рівні 54,6 % порівняно із довоєнною, гальмувалося збільшення кількості територіальних дільниць для нормального обслуговування населення.

Загалом кількість зайнятих посад лікарів позалікарняної мережі міського підпорядкування скоротилася в період 1940-1944 рр. з 1431 до 388, посад середніх медпрацівників – з 1579 до 391 [там само, арк. 32]. Недостатність середнього медперсоналу ілюструється тим, що 1946 р. одна медсестра обслуговувала 3 терапевтичні дільниці [14, арк. 34]. Природно, що за таких умов зросло навантаження на лікарів і скоротилося охоплення населення амбулаторною допомогою. В 1944 р. на одну зайняту лікарську ставку в поліклініках Харкова припадало 8550 відвідувань на рік за норми 7800 [11, арк. 27зв].

З кінця 1947 р. в СРСР розпочинається реформа охорони здоров'я, яка передбачала поглиблення зв'язку між лікарнями, медичними інститутами та амбулаторною ланкою [6, с. 8; 15, с. 192]. В Харкові передумовою реформи була відсутність ув'язки між міськими лікарнями і стаціонарами при інститутах, що провокувало невикористання частини ліжок у місті та ускладнювало госпіталізацію, коли ліжка інститутських клінік могли простоювати за перевантаження ліжок аналогічного профілю у відділеннях міських лікарень. Реформа давала можливість доповнити неіснуючі в окремих амбулаторних закладах спеціальності прив'язкою цих закладів до більш потужних лікарень.

Об'єднання закладів лікарняного типу з амбулаторно-поліклінічними планувалося закінчити до 1 січня 1952 р. На початок 1953 р. об'єднання лікарняних та амбулаторно-поліклінічних закладів в Україні в основному завершилося [16, с. 286]. Планувалося, що амбулаторні заклади, які залишилися поза об'єднанням, будуть об'єднані по мірі будівництва нових стаціонарів. Проте, міськздороввідділ і райвиконкоми не приділяли належної уваги організації стаціонарів для поліклінік [17, арк. 38]. Слід підсумувати, що Харків разом з Одесою і Дніпропетровськом був одним з великих українських міст, де об'єднання було проведено невдало і завершено лише у 1956 р. [18, с. 34].

В низці випадків об'єднання мало формальний характер, через невідповідність у потужності і профілях об'єднаних закладів [там само, с. 38].

Тим не менш, в результаті реформи в Харкові значно збільшилась кількість хворих, що обслуговувалися на амбулаторному прийомі лікарем своєї дільниці [18, с. 36]. Для порівняння – в 1949 р. цей показник склав лише 59%, в 1957 р. – вже 84,2%. Покращилася діагностика, скоротилась летальність і строки очікування хворими госпіталізації. Разом з тим, важко було досягти наступності між стаціонарами і поліклініками, значно віддаленими одне від одного за умов хаотичного розташування лікувальних закладів Харкова, зумовленого їхнім розміщенням у пристосованих будівлях.

До середини 1960-х рр. дільнична мережа Харкова була нерівномірно розбита територіально і розвивалася наздоганяючими темпами відносно розширення території Харкова і зростання його населення. Кількість територіальних терапевтичних і педіатричних лікарських дільниць у

Харкові за період 1940-1946 рр. зменшилася у два рази, а по деяких поліклініках і більше [13, арк. 64]. До того ж із запланованої кількості дільниць не всі були укомплектовані [12, арк. 233]. Це призводило до різкого перевантаження у роботі дільничних терапевтів – в першій половині 1950-х рр. на одного лікаря припадало до 7 тис. населення за норми у 4 тис., встановленої наказом № 870 МОЗ СРСР у 1949 р. [17, арк. 17; 15, с. 192].

Збільшення кількості дільниць в першій половині 1950-х рр. не призвело до зменшення кількості населення, яке обслуговувалося дільничними лікарями, внаслідок випереджального зростання населення Харкова і дефіциту кадрів. Відтак, кількість дільниць хоч і зросла, але все одно не відповідала нормативам наказу № 870, згідно з яким місто повинно було мати 212-250 терапевтичних лікарських дільниць [17, арк. 38]. Як виняток, в містах, що відчували брак лікарських посад, наказ дозволяв тимчасово встановлювати лікарські дільниці з населенням не більше 5500 осіб [19]. Натомість, через вищевказані причини дільниці залишалися неоднаковими за кількістю населення – в першій половині 50-х рр. на дільниці могло проживати від 5 до 11 тис. дорослого населення [17, арк. 38; 9, с. 500, 502].

Протягом 1947-1957 рр. в Харкові відбувалася жвава розбудова структури лікарських дільниць. Так, кількість терапевтичних дільниць в період 1947-1955 рр. зросла з 150 до 210 [18, с. 35]. У 1950 р. були сформовані перші 46 акушерсько-гінекологічних дільниць, а вже 1955 р. їхня кількість сягнула 164. Але, як зазначав дослідник історії харківської охорони здоров'я І. Хорош, новостворені лікарські дільниці територіально не співпадали та отримували назву відповідно до спеціальності лікаря, що обслуговував дільницю: терапевтичні, педіатричні, акушерсько-гінекологічні [18, с. 34]. Тобто, розвиток структури дільничної мережі Харкова не означав комплексного обслуговування населення окремої дільниці усіма необхідними спеціалістами.

Ситуацію вдалося впорядкувати лише з 1956 р. шляхом узгодження роботи і розукрупнення всіх типів дільниць завдяки збільшенню штатів медперсоналу і створення 228 єдиних лікарських дільниць. Були створені і закріплені за єдиними лікарськими дільницями бригади лікарів основних спеціальностей, роботу яких почали координувати дільничні терапевти.

Втім, лікарі-спеціалісти майже не працювали на дільницях, а наявність малої кількості багатопрофільних лікарень (5), туберкульозних диспансерів і пологових будинків ускладнювала створення єдиних дільниць [18, с. 38].

До середини 1960-х рр. залишалася невирішеною основна проблема амбулаторної мережі, пов'язана із нерівномірним забезпеченням населення окремих районів міста дільничною медслужбою, попри зростання кількості територіальних лікарських дільниць [21, арк. 5, 9]. В центральній частині міста, де щільність населення найвища і протяжність дільниць найменша, де існували оптимальні умови для роботи дільничних лікарів, було значно менше населення на лікарських дільницях, ніж на окраїнах міста, де протяжність дільниць була більшою, а благоустрій гірше.

За висновками перевірки, проведеної комісією МОЗ УРСР, таке ненормальне становище було викликано тим, що деякі керівники лікувальних закладів міста стали на шлях шахрайства, завищивши шляхом приписок кількість населення, що обслуговувалося [21, арк. 10]. Наприклад, головний лікар поліклініки № 2 Московського району С.Л. Вайнштейн протягом 7 років завищував кількість населення в 2-3 рази, в результаті чого в цій поліклініці було декілька понаднормативних територіальних дільниць зі штатом 35 осіб, на утримання яких було витрачено понад 250 тис. руб. Для порівняння, ця сума дорівнювала п'ятій частині річного бюджету найбільшої харківської лікарні № 1 [22, арк. 1].

Такий самий стан спостерігався і в деяких інших лікарнях. Виявивши цю негативну практику, міськздороввідділ здійснив роботу з уточнення кількості населення, що обслуговувалося, і впорядкував штати медперсоналу дільничної служби. В результаті була ліквідована нерівномірність у забезпеченні населення різних районів міста амбулаторно-поліклінічною допомогою, здійснений перерозподіл лікарських дільниць і штатів медперсоналу. При цьому були виявлені кадрові резерви, які були використані для повного забезпечення штатами терапевтичних дільниць і поліклінік нових районів, а також для посилення окремих видів спеціальної допомоги.

Що стосується функціонування об'єднаних закладів у 1960-ті рр., то в обстежених бригадою МОЗ УРСР закладах системи чергування роботи лікарів в поліклініці і стаціонарі додержувались не всюди і не повністю. Бригада МОЗ УРСР визнала незадовільною роботу реєстратур практично всіх обстежених закладів, констатуючі утворення черг, відсутність документування обстеження хворих; відмітила недотримання комплексного обслуговування населення лікарями-спеціалістами за принципом дільничності; невиконання наказу МОЗ СРСР про рентгенологічне обстеження усіх, хто вперше звернувся до поліклініки внаслідок відсутності флюорографів; обмеженість контингенту охоплених диспансерним наглядом [21, арк. 29-31].

Проте, можна сказати, що протягом першої половини 1960-х рр. значно поліпшився стан технічного забезпечення поліклінічних закладів. В той час вже багато лікувальних закладів міста були забезпечені рентгенівськими кабінетами, у всіх поліклініках працювали лабораторії, фізіотерапевтичні кабінети, з 18 до 31 збільшилася кількість кабінетів ЕКГ. Цікавим починанням у справі надання лікувально-профілактичної допомоги населенню протягом семирічки стала організація в 1964 р. в Київському районі поліклініки, персонал якої складався з пенсіонерів-медиків і працював на громадських засадах. Поліклініка була прекрасно обладнана, її відвідали десятки тисяч харків'ян [10, с. 134].

Восьма п'ятирічка (1966-1970 рр.) дала Харкову більше двадцяти лікувально-профілактичних закладів [10, с. 124]. Стали до ладу 7 нових поліклінік [24, арк. 7-8]. Було переведено на опалення ТЕЦ і газове опалення 90 % котелень лікувальних і дитячих закладів в місті.

Але в той же час, в 1958-1968 рр. республіканські органи не передбачили будівництва в Харкові жодної типової поліклініки, не дивлячись на швидке зростання міста, що змусило міськвиконком відводити під поліклініки перші поверхи житлових та адміністративних будівель, де неможливо було організувати рентгенівські і фізіотерапевтичні служби [25, арк. 17].

На початку 1970-х рр. почалося довгострокове планування розвитку медичної мережі міста до 2000 р. З огляду на відсутність узгодженості в питаннях планування забудови міста між органами охорони здоров'я та проектними інститутами, які при плануванні районів не завжди своєчасно і кваліфіковано вирішували питання розміщення медичних закладів, керівництво охорони здоров'я вирішило відійти від загальноприйнятого розміщення лікувально-профілактичних закладів у 8 існуючих адміністративних районах Харкова. Натомість місто розділили на 5 більших медичних районів, в яких були б представлені усі необхідні служби і підрозділи [24, арк. 35]. Таким чином, створення медичних районів з урахуванням нового будівництва повинно було виправити ситуацію з нерівномірним розподілом медичних закладів. Необхідність реформування також обумовлювалася відсутністю мережі закладів швидкої допомоги, існуванням малопотужних поліклінік в пристосованих приміщеннях, які не забезпечували доступності первинної допомоги [27, с. 9].

Планом облздороввідділу від 1972 р. для забезпечення амбулаторно-поліклінічною допомогою харків'ян до 1980 р. передбачалося побудувати 16 поліклінік, а в період з 1980 по 2000 р. – ще 8, тобто, 24 поліклініки за 28 років [28, арк. 14]. Ще 8 існуючих поліклінік мали розширити. Основними амбулаторними закладами ставали центральні багатопрофільні поліклініки зі спеціалізованими диспансерними відділеннями, які б слугували й організаційно-методичними центрами з надання амбулаторної допомоги населенню свого медичного району.

Примітно, що до початку 1970-х рр., недивлячись на розбудову нових медичних закладів, не була подолана проблема значної територіальної віддаленості поліклінік від стаціонарів. У зв'язку з цим, міське керівництво вирішило доцільним повернутися до автономності амбулаторно-поліклінічної служби, що відбилося на збільшенні кількості самостійних поліклінік і було поворотом назад від реформи кінця 1940-х рр.

Іншою новаторською ідеєю була пропозиція об'єднання амбулаторно-поліклінічних закладів для дорослих і дітей в єдині комплекси, що повинно було створити максимально сприятливі умови для забезпечення наступності і безперервності диспансерного нагляду від початку до кінця життя та розширити діагностичні можливості лікарів [28, арк. 18].

В плані практичної реалізації в роки 9-ї п'ятирічки (1971-1975) були побудовані Студентська поліклініка по вул. Дарвіна на 1500 відвідувань за зміну, на Олексіївці введено в дію поліклінічне відділення на 400 відвідувань за зміну однієї з найбільших в Україні дитячих лікарень [9, с. 500]. За роки 10-ї п'ятирічки (1976-1980) були введено в дію амбулаторно-поліклінічних закладів на 3750 відвідувань у зміну [29, арк. 25]. В період другої половини 1970-х рр. на базах лікарень медичні інститути організували 5 консультативно-діагностичних центрів. Тоді ж з'явилися відділення профілактичних оглядів. Розпочато електрокардіографічне обстеження осіб старше 40 років, які зверталися за медичною допомогою [30, арк. 25]. Для покращення якості проведення онкооглядів і раннього виявлення онкозахворювань у жінок в амбулаторно-поліклінічних закладах впроваджені методи цитологічного обстеження, кольпоскопії, мамографія. В роки 11-ї п'ятирічки (1981-1985) було введено до експлуатації амбулаторно-поліклінічних закладів на 9640 відвідувань за зміну [9, с. 500]. Хоча дефіцит потужності амбулаторно-поліклінічних закладів вдалося скоротити за 1976-1985 рр. з 20 до 13 тис. відвідувань у зміну, він все одно ще залишався значним до кінця існування СРСР [31].

У 1986 р. додатково було введено 90 посад дільничних терапевтів, що дало змогу обслуговувати однією лікарською дільницею 1700 чол. [9, с. 500, 502; 20, с. 7, 12; 32]. Це відповідало загальносоюзним нормативам, які тоді діяли [33, с. 263]. Але в цілому проблема дефіциту кадрів залишалась хронічною протягом зазначеного періоду, попри те, що саме заклади первинної ланки в цей період мали пріоритет в забезпеченні медичними кадрами. Частково незадовільний стан забезпеченості кадрами пояснювався їхньою високою плинністю внаслідок браку житла і маленької зарплатні та кадровими диспропорціями всередині галузі [10, с. 135].

Недивлячись на те, що цілі, задекларовані планом 1972 р. і міською програмою «Здоров'я» 1986 р. із впровадження загальної диспансеризації населення, не були досягнуті в повному обсязі, результати перетворень все-таки свідчать про великі позитивні зрушення в розвитку медичної мережі Харкова протягом 1975-1990 рр. В межах реалізації програми в останні 15 років існування СРСР в місті було введено до експлуатації 28 амбулаторно-поліклінічних закладів загальною потужністю 16,7 тис. відвідувань за зміну (що все ж не перекривало дефіциту потужності поліклінік) [27, с. 10]. Усього з 1971 по 1980 рр. було збудовано приблизно 12 поліклінік із 16 запланованих за масштабним планом облздороввідділу [34]. Тим не менш, на кінець 80-х рр. близько 40 % амбулаторно-поліклінічних установ все ще тулилися у пристосованих приміщеннях [35].

У результаті проведених протягом 1975-1990 рр. заходів забезпеченість харків'ян амбулаторно-поліклінічною допомогою в розрахунку на 10 тис. населення збільшилася з 129 відвідувань до 200 відвідувань за зміну за нормативу 240 відвідувань у 1990 р. Показник захворюваності на 100 тис. населення знизився з 76,8 в 1975 р. до 58,4. Корисна площа в поліклініках в розрахунку на одного відвідувача зросла з 5,4 кв. м в 1975 р. до 7,8 кв. м 1990 р. Активно впроваджувалася концепція, за якою в кожній з поліклінік, що обслуговувала понад 60 тис. населення, повинен бути організований прийом фахівців не менш, ніж за 30 спеціальностями [27, с. 12].

Складний стан матеріально-технічної забезпеченості кінця 1980-х рр. гальмував відкриття нових медичних закладів. Через це склалася напружена ситуація з наданням медичної допомоги населенню Московського району Харкова, де проживало більше 340 тис. дорослого населення, та в інших районах міста. З іншого боку, оснащені сучасною діагностичною апаратурою офтальмологічні кабінети стояли пусті внаслідок нестачі кадрів.

Таким чином, амбулаторно-поліклінічна мережа Харкова у повоєнний час пережила порівняно швидке відновлення, але досить довгий період розвивалася наздоганяючими темпами відносно зростання міського населення і розбудови нових районів, до середини 1960-х рр. не була впорядкована в плані рівномірного розміщення територіальних дільниць. Впродовж 1960-х рр. відбулося суттєве зростання амбулаторно-поліклінічної мережі, яке дозволило вже з початку 1970-х рр. перейти до реалізації масштабних планів з випереджального довгострокового розвитку до 2000 р., який не вдалося реалізувати в повній мірі. Однак, і досягнуті

результати свідчать про те, що поставлені тоді плани було цілком можливо виконати, а досягнуті зрушення покращили стан профілактики низки нових серйозних хвороб.

Розробка і проведення соціологічних опитувань різновікових груп населення, які відвідували амбулаторно-поліклінічні заклади Харкова в повоєнні радянські часи, а також окреме опитування самих медпрацівників, буде необхідним доповненням і корекцією нашого дослідження в подальшому.

Джерела та література

1. Робак І.Ю. Медичне краєзнавство як органічна складова формування світогляду майбутніх лікарів (на прикладі викладання курсу «Історія України» у Харківському національному медичному університеті) / І.Ю. Робак, Г.Л. Демочко // Досягнення і перспективи впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих медичних (фармацевтичному) навчальних закладах України: матеріали Всеукраїнської навчально-наукової конференції з міжнародною участю, присвяченої 160-річчю з дня народження І.Я. Горбачевського, Тернопіль, 15–16 травня 2014 р.: у 2 ч. / Тернопільський державний медичний університет ім. І.Я. Горбачевського. – Тернопіль: ТДМУ, 2014. – Ч. 1. – С. 331–332.

2. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945-2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2003. – 250 с.

3. Шліхта Н.В. Історія радянського суспільства: Навчальний посібник / Н. Шліхта. – К.: Видавничо-поліграфічний центр НаУКМА, 2010. – 218 с.

4. Історія Львова: у 3 т. Т.3. Листопад 1918 – поч. XXI ст. / ред. кол. Я. Ісаєвич та ін., 2007. – 575 с.

Слободянюк П.Я. Медицина Поділля. Монографія / П.Я. Слободянюк, А.С. Флексемберг, П.Ю. Івахов. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 704 с.

5. Хорош И.Д. Успехи здравоохранения в Харькове за 40 лет советской власти. – Х., 1958. – 15 с.

6. Егорова В.Г. Во имя человека. – Х.: Прапор. – 1968. – 43 с.

7. Пушкарь Н.С., Сохранич В.А. Достижения здравоохранения в Харьковской области // Вопросы социальной гигиены, организации здравоохранения и истории медицины: Респ. межведомственный сборник. – К.: Здоров'я. – 1969. – Вып. 3. – С. 82-102.

8. Історія міста Харкова / О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін. – Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.

9. Лісовий В.М. Історія охорони здоров'я в Харкові: Навч. посібник / В.М. Лісовий, І.Ю. Робак. – Харків: ХНМУ, 2008. – 178 с.

10. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 1, спр. 26, 127 арк.

11. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 3, спр. 202, 384 арк.

12. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 1, спр. 65, 329 арк.

13. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 3, спр. 49, 62 арк.

14. Захаров Ф.Г. Организация медицинской помощи промышленным рабочим России и СССР (Очерки истории). – М.: «Медицина», 1969. – 279 с.

15. В министерстве здравоохранения УССР // Врачебное дело. – 1953. – № 3.

16. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 3, спр. 288, 82 арк.

17. Хорош И.Д., Егурнова Т.К. Об улучшении территориально-участкового лечебно-профилактического обслуживания населения в Харькове // Советское здравоохранение. – 1959. – № 10.

18. Приказ Минздрава СССР от 21.11.1949 N 870 «О номенклатуре учреждений здравоохранения и утверждении инструкции по ее применению» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kaznachey.com/doc/aCIDRL2PXEM/text/1/. Доступ – 16.03.15

19. Грандо А.А. Участковый врач. – Киев: «Здоров'я», 1977. – 215 с.

20. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 5, спр. 196, 34 арк.

21. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 4, спр. 489, 19 арк.

22. ДАХО, ф. Р-1962., оп. 5, спр. 63, 6 арк.

23. ДАХО, ф. Р-1962, оп. 7, спр. 338, 36 арк.

24. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 4, спр. 572, 86 арк.

25. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 4, спр. 472, 37 арк.

26. Яворський В.С. Досвід реформування галузі охорони здоров`я Харківської області в 1975-1999 роки: Інформаційний лист // В.С. Яворський, В.Ф. Москаленко, О.І. Сердюк та ін. – Харків, 1999. – 43 с.

27. ДАХО, ф. Р-5125, оп. 4, спр. 797, 18 арк.

28. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. Р-2, оп. 7, спр. 268, 29 арк.

29. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. Р-2, оп. 7, спр. 92, 37 арк.

30. Баховский В. Сессия Харьковского горсовета, на которой обсуждены вопросы совершенствования медицинского обслуживания населения Харькова // Красное знамя. – 1989. – 14 марта.

31. Реміняк, В. Удосконалюється служба здоров`я // Вечірній Харків. – 1986. – 14 червня.

32. Социальная гигиена и организация здравоохранения / Под ред. А. Ф. Серенко и В. В. Ермакова. – 2-е изд. – М.: Медицина, 1984. – 640 с.

33. Лук`янченко, А. Рости поверхами здоров`я // Соціалістична Харківщина. – 1976. – 6 січня.

34. Соколовський, С. М. Служба здоров`я: перспективи розвитку // Вечірній Харків. – 1989. – 7 березня.

Вадим Ильин

Амбулаторно-поликлиническая помощь в Харькове в послевоенное советское время (1945-1991) в ракурсе историко-медицинского краеведения

Статья рассматривает актуальную для независимой Украины тему развития первичного звена здравоохранения в разрезе медицинского краеведения. Автор реконструирует такие этапы этого процесса в советском Харькове, как послевоенное восстановление, становление новой участковой службы, объединение больниц с поликлиниками в рамках реформирования медицинской отрасли в конце 1940 - начале 50-х гг., специализацию и реорганизацию амбулаторно-поликлинической сети в 1970-80-е гг., раскрывает причину неравномерности территориального распределения амбулаторной помощи.

Ключевые слова: *медицинское краеведение, послевоенный Харьков, амбулаторно-поликлиническая помощь, единый врачебный участок.*

Vadim Ilyin

Outpatient care in Kharkiv in the postwar soviet times (1945-1991) from the perspective of the historical medical regional studies

The article considers relevant for the independent Ukraine topic of development of the primary health care in the context of the Medical Regional Studies. The author reconstructs such stages of that process in the Soviet Kharkiv as the postwar reconstruction, formation of a new network of medical districts, merger of hospitals with outpatient clinics within the framework of reforming the medical sphere in the late 40’s - early 50’s, specialization and reorganization of the outpatient network in the 70-80’s, reveals the cause of the uneven territorial distribution of the ambulatory care.

Key words: *Medical Regional Studies, postwar Kharkiv, outpatient care, single medical district.*

Джерелознавчі та біографічні студії

УДК 929.52 «Маврогордато»

Валерій Томазов (м. Київ)

Матвій Миколайович Маврогордато – громадський діяч, благодійник та меценат

На значній джерельній базі, зокрема архівних документах з одеських та петербурзьких сховищ, реконструюються життєвий шлях та активна діяльність яскравої особистості – Матвія Миколайовича Маврогордато. Він походив із впливового одеського купецького роду грецького походження, представники якого накопичили значні багатства на торгівлі східноукраїнською пшеницею, а також були власниками банків, фабрик, величезних маєтків та фешенебельних міських будинків. Матвій Маврогордато уславився як відомий благодійник та меценат, член багатьох філантропічних товариств. Він жертвував значні кошти на підтримку освіти, культури, церкви та соціальні проекти.

Ключові слова: *Хіос, Одеса, Маврогордато, Родоканакі, купець, гільдія, торговельний дім, почесний громадянин, благодійництво.*

Бурхливий економічний розвиток портів Черноморсько-Азовського регіону Російської імперії, особливо Одеси, вабив сюди купців зі всього світу. Греки не були виключенням. Так, на 1866 р. із двадцяти комерційних фірм, що контролювали торгівлю південноукраїнською пшеницею, десять було засновано греками. Однією з найвпливовіших та найзаможніших купецьких родин Одеси були Маврогордато. Представники цього роду, що походив з егейського острова Хіос, уславилися не тільки як успішні комерсанти та підприємці, але й як відомі громадські діячі, благодійники та меценати. Серед них чи не найяскравішою постаттю був Матвій Миколайович Маврогордато.

Батько нашого героя – Микола Матвійович Маврогордато – народився 1830 р. в Константинополі, у родині Матвія Миколайовича Маврогордато (1790, Хіос – 7 лютого 1850, Трієст) та Віри Панделіївни Родоканакі (4 березня 1804, Хіос – 2 березня 1833, Константинополь) [23, p. 87]. Ще в юнацькому віці він оселився в Російській імперії, де вже облаштувалися його чисельні родичі. Спираючись на їхню допомогу, Микола розпочав свою підприємницьку кар’єру в Одесі. 18 січня 1861 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві він вінчався з Аріадною Федорівною Родоканакі, дочкою Федора Павловича Родоканакі (1799, Хіос – 24 лютого 1882, Одеса), власника торговельного дому, широко відомого за межами Одеси. Треба відзначити, що молодята були неодноразово пов’язані між собою спорідненням та посвояченням. Це було традиційно для грецьких купецьких родин, особливо вихідців з острова Хіос. Свідками при вінчанні були одеський купець Костянтин Маріно й комерції радник Федір Родоканакі, батько нареченої [20, с. 122–123]. Цей шлюб визначив подальшу долю Миколи Матвійовича: він став одним із засновників страхової судновової компанії «Чорне море», яку очолював Ф.П. Родоканакі, а згодом – співвласником і всієї родоконаківської торгово-фінансової імперії. Микола Матвійович користувався великою довірою тестя, проявивши себе досвідченим і

Хіоський аристократ.
Худ. Ф. Арістеїс. 1936 р.

талановитим комерсантом та порядною людиною. Так, згідно із заповітом власника торговельного дому від 15 вересня 1872 р. одним із можливих душоприказників призначався Микола Матвійович Маврогордато. Після смерті Федора Родоканакі 1882 р. Микола Матвійович спільно з Периклом Федоровичем керував банком, заснованим тестем. Слід зазначити, що левову частку майна Ф.П. Родоканакі успадковував його єдиний син Перикл, а трьом дочкам – Іфігенії Агеласто, Аріадні Маврогордато та Марії Родоканакі – було виділено значні грошові суми. Наприклад, Аріадні – 275 тисяч рублів [21, с. 153–166; 8, арк. 1–4]. Це – величезні гроші, на які можна було купити маєток чи кілька будинків. Але Микола Матвійович був і сам вдалим підприємцем, з 1882 р. – одеським 1-ї гільдії купцем і знаходився в ній безперервно 12 років, до самої смерті, справно сплачуючи відповідні купецькі повинності [14, л. 8].

Уславився Микола Матвійович і в громадському житті: разом з Григорієм Григоровичем Маразлі, відомим одеським громадським діячем та благодійником, та деякими іншими впливовими греками міста він був одним із засновників Одеського грецького благодійного товариства [9, арк. 6], а також одним із засновників тимчасового притулку для покинутих дітей [1]. Родина Маврогорадато сприяла й розвитку грязелікування в Одесі, на знаменитому Куяльницькому (Андріївському) лимані. Їхнім коштом було споруджено лікарню [3, арк. 1–3, 9], а 1897 р. – барак на 28 осіб для безкоштовного лікування бідних [2].

Грецький підданий Микола Матвійович Маврогордато помер в Одесі 27 травня 1893 р. у віці 63-х років від вади серця, а похований 29 травня на Старому кладовищі [6, арк. 79 зв. – 80]. Його дружина Аріадна Федорівна народилася в Одесі в 1842 р. і померла 1 лютого 1900 р. у Відні у віці 59-и років від запалення дихальних органів. Тіло її було перевезене до Одеси й упокоїлося 16 травня 1900 р. на Старому міському кладовищі [7, арк. 58 зв. – 59].

У Миколи Матвійовича й Аріадни Федорівни Маврогордато було два сини – Матвій і Федір і дочка Віра (Вероніка).

Дочка народилася 6 листопада 1864 р. в Одесі та була охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 20 грудня того ж року. Хрещеними батьками новонародженої стали дядько Перикл Федорович Родоканакі та тітка Марія Федорівна Родоканакі, уроджена Родоканакі, дружина Мануїла Павловича Родоканакі [20, с. 122–123]. Віра вийшла заміж за Георгія Олександровича Маврокордато, свого далекого родича, котрий належав до молдавської гілки князів Маврокордато.

Одеса. Грецька Свято-Троїцька церква. З гравюри В.В. Вахренова. Початок 1870-х рр.

Молодший із синів Миколи Матвійовича та Аріадни Федорівни Маврогордато Федір народився 28 листопада 1863 р. в Одесі й був охрещений в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 26 лютого 1864 р. Хрещеними батьками хлопчика були його дядько Перикл Федорович Родоканакі й бабуся Оріетта Фомівна Родоканакі, а за їх відсутності обряд виконали брат новонародженого Матвій Миколайович Маврогордато та рідна тітка Миколи Матвійовича Франко Миколаївна Родоканакі, уроджена Маврогордато, удова австрійського підданого Івана Матвійовича Родоканакі [20, с. 122–123]. Федір Миколайович народився слабкою дитиною, із часом у нього розвинулися сухоти, і, незважаючи на всі зусилля батьків, постійне лікування на кращих курортах світу, він помер від туберкульозу 26 серпня 1882 р. у віці 19-и років на австрійському курорті Феслау. Поховали Федора Миколайовича в Одесі 8 вересня 1882 р. [5, арк. 102 зв. – 103].

Матвій Миколайович, старший син подружжя Маврогордато, відомий в Одесі як громадський діяч і щедрий благодійник. Він народився 11 червня 1862 р. в Одесі, а 13 серпня того ж року був охрещений в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві священиком Миколою Ненно та дияконом Прокопієм Павліді. Хрещеними батьками дитини стали дідусь – комерції радник Федір Павлович Родоканакі та тітка новонародженого Іфігенія Федорівна Агеласто, уроджена Родоканакі, дружина французького підданого Панделія Михайловича Агеласто [14, арк. 10].

Матвій Миколайович здобув домашню освіту й виховання. Кар'єру він почав компаньйоном у торговельному домі свого дідуся «Ф.П. Родоканакі» під наглядом батька Миколи Матвійовича [13, арк. 4 об.]. Разом із батьком перебував у 1-й гільдії купецтва м. Одеси з 1889 р., а після смерті Миколи Маврогордато самостійно ще майже 18 років, аж до січня 1912 р. [14, арк. 6–7 об.]. Матвій був душоприказником свого дядька Перикла Федоровича Родоканакі та після його смерті здійснював ліквідацію торгово-фінансової імперії Родоканакі [21, с. 164; 8, арк. 7 зв.]. Згодом Матвій узагалі відійшов від комерційної діяльності, жив на відсотки від банківських внесків, доходи від маєтків і оренди прибуткових будинків. Уже 1889 р. він у документах визначений як «rantier, grand proprietnire» – рантьє, великий власник [15, арк. 5]. М.М. Маврогордато був членом Одеського облікового банку, який очолював відомий одеський комерсант хіосець Степан Іванович Раллі [16, арк. 135]. Імовірно, Матвій Миколайович був одним із його співвласників. Крім того, 1897 р. він заявив себе власником такого нерухомого майна: чотири кам'яні будинки в Одесі, 2315 десятин землі в Бельцському повіті Бессарабської губернії й 2520 десятин землі в Гайсинському повіті Подільської губернії. При цьому потрібно відзначити, що тільки невелика частина земель в Поділлі була придбана самим Матвієм Миколайовичем, а все інше він успадковував від батьків [13, арк. 6]. Серед будинків в Одесі Матвію Маврогордато належали багатоповерхові й фешенебельні будинки по Казарменому провулку, 8, на розі вулиць Грецької, 21 і Рішельєвської, 10* та вулиці Грецькій, 25 [19, арк. 255]. Останній будинок добре відомий одеситам. 1905 р. Матвій Миколайович купив у одеського багатія Менделевича будинок під знесення й за проектом архітектора Ю.М. Дмитренка збудував цей чудовий багатоповерховий архітектурний витвір, прикрашений ліпленням і балконами. Будівництво коштувало близько мільйона рублів. Саме сюди, на Грецьку, 25, переїхав жити Матвій Миколайович із батьківського будинку по Казарменому провулку, 8 [13, арк. 5 зв.; 14, арк. 2]. У споруді містилися: магазин електричної арматури Р. Гейма, торговельний дім «Штраус і К^{о}», представництва ризької меблевої фірми «Лютер», кондитерської фірми «Жорж Борман», тютюнової фірми Товариство «Асмолов і К^{о}», відділення «Товариства чайної торгівлі "Брати К. і С. Попови"» та інші комерційні підприємства [17; 18, с. 117–118].

Відійшовши від економічної діяльності, Матвій Миколайович обрав державну службу. 18 червня 1889 р. імператорським указом його було призначено другим почесним попечителем Рішельєвської гімназії на три роки. Із 27 січня 1890 р. по 30 березня 1892 р. М.М. Маврогордато був почесним доглядачем із господарської частини при Одеській духовній семінарії. Із 7 лютого 1891 р. по 25 вересня 1897 р. – почесним членом Харківського губернського попечительства дитячих притулків. 18 вересня 1892 р.

* Цей будинок споруджено 1900 р. також за проектом архітектора Ю.М. Дмитренко [18, с. 95–96].

Одеса. Церква святих Миколая та Аріадни. З листівки початку XX ст.

Одеса. Будинок Матвія Миколайовича Маврогордато по вул. Грецька, 25. Фото. 2004 р.

імператорським наказом по Міністерству народної освіти Матвій Миколайович затверджений на посаді почесного попечителя Рішельєвської гімназії на три роки, а з 10 листопада 1895 р. – знов другим опікуном тієї ж гімназії. 27 грудня 1900 р. М.М. Маврогордато за власним бажанням звільнений від служби та за вищезазначеними посадами приписаний до чиновників 5-го класу [13, арк. 6–6 зв.].

За свою діяльність Матвій Миколайович був нагороджений срібною медаллю на олександрівській стрічці в пам'ять царювання імператора Олександра III [13, арк. 6].

Матвій Маврогордато був активним членом благодійних і філантропічних товариств, жертвував значні кошти на їхню діяльність. Він був членом Ради Одеського відділення Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, членом Правління Одеського грецького благодійного товариства, членом Товариства допомоги бідним м. Одеси [16, арк. 291–221, 235, 266–267].

Обіймаючи посаду попечителя Рішельєвської гімназії, Матвій Миколайович у 1889–1891 рр. щорічно жертвував на користь пансіону гімназії по 1000 рублів, а 1892 р. – 1100 рублів, 1893 р. – 1500 рублів, у 1894–1900 рр. – по 1000 рублів щорічно, що склало разом 12 тисяч 600 рублів. На потреби Одеської духовної семінарії він пожертвував 500 рублів, а в Харківському дитячому притулку заснував стипендію свого імені для вихованок, на що зробив внесок у розмірі 780 рублів. 1898 р. М. Маврогордато пожертвував 600 рублів на закупівлю палива для училища сліпих, заснованого Одеським відділенням Опікунства імператриці Марії Олександрівни про сліпих [13, арк. 6 зв.].

У травні 1896 р. Матвій Миколайович разом із одеським 2-ї гільдії купцем Стельяном Панайотовичем Тріархі узяв на себе витрати з перебудови двоповерхового будинку, що належав Одеському грецькому благодійному товариству й розташовувався на Мало-Фонтанній дорозі. Договір про будівельні роботи, підписаний між М.М. Маврогордато і С.П. Тріархі, з одного боку, і підрядчиком Іваном Петровичем Олів'є, з іншого, передбачав використовування якісних матеріалів при облаштуванні майбутньої богадільні. Загальний кошторис, що включав вартість матеріалів і роботи, склав 7 тисяч 100 рублів. Договором передбачалося прийняття богадільні замовниками наприкінці липня того ж року [11, арк. 33–34 зв.].

Як людина небайдужа в питаннях віри, Матвій Миколайович робив чимало для підтримки православної церкви. У січні 1898 р. «в пам'ять священної коронації їх імператорської величності» Миколи II й дружини його Олександри Федорівни він пожертвував 1000 рублів на виготовлення іконостаса для Свято-Успенської церкви с. Серебрик Гайсинського повіту Подільської губернії [13, арк. 6 зв.]. 30 червня 1900 р. Матвій Маврогордато одержав дозвіл від Херсонської

духовної консисторії на спорудження власним коштом домової церкви в ім'я святителя Миколая Мерлікійського Чудотворця і святої мучениці Аріадни, небесних покровителів його батьків. Вона будувалася на ділянці землі, що належала богадільні Одеського грецького благодійного товариства та знаходилась у кінці Удільного провулка, на Мало-Фонтанній дорозі. У храмі було дозволено влаштувати сімейний склеп і перенести прах родичів, похованих на Старому міському кладовищі [10, арк. 141; 13, л. 11 об.]. Церква була побудована за проектом Ю.М. Дмитренка та була п'ятибанною, витонченою, багато прикрашеною та гарно орнаментованою будівлею. Внутрішнє вбрання храму також вирізнялося розкішшю та вишуканістю інтер'єру – білий іконостас, мозаїчний скляний купол, великі готичні вікна, оригінальні люстри, неповторна гра світла. Будівництво церкви коштувало 80 тисяч рублів. Ще 7 тисяч Матвій Миколайович пожертвував на її утримання [22, с. 2; 18, с. 100–103]. У серпні 1902 р. церкву святих Миколая й Аріадни було побудовано, освячено і внесено на баланс Одеського грецького благодійного товариства [12, арк. 1–4]. За радянських часів її було закрито, поховання сплюндровано. 1991 р. храм повернуто віруючим та освячено на честь святого праведника Іоанна Кронштадтського.

15 листопада 1889 р. Матвій Миколайович Маврогордато прийняв підданство Російської імперії [15, арк. 5; 14, арк. 9; 13, арк. 1, 4]. А 16 лютого 1900 р. патріарх єрусалимський Никодим звернувся на ім'я вдової імператриці Марії Федорівни, матері царюючого імператора Миколи II, із проханням про надання М.М. Маврогордато дворянської гідності Російської імперії [15, арк. 2–3 об.]. Лист патріарха був переданий в Канцелярію прохань його імператорської величності, де й винесений вердикт про необхідність клопотання з боку самого Матвія Миколайовича [15, арк. 1, 8–8 зв.].

1903 р. Матвій Маврогордато спрямував документи до Департаменту Герольдії Урядового Сенату з проханням визнати його в російському спадковому дворянстві, аргументуючи свої претензії давністю роду: «Род, к которому я принадлежу, происходит из Черногории*, и две ветви этого рода вступили в минувшем столетии в российское подданство и за ними признан княжеский титул» [13, арк. 4]. Як підтвердження свого старовинного аристократичного походження прохач додав грамоти, видані вселенськими константинопольськими патріархами Анфимом від 28 серпня 1896 р. й Костянтином від 14 серпня 1897 р. Підписи обох патріархів були засвідчені в Генеральному консульстві Російської імперії в Константинополі. У грамотах підкреслювалось, що рід Маврогордато або Маврокордато, «две ветви одного и того же фамильного древа», дворянський і знаменитий, відзначився багатьма значними послугами, наданими ним Православній східній церкві [13, арк. 4–4 зв., 10–11]. Урядовий Сенат розглянув справу Маврогордато, ухвалив залишити її без наслідків, оскільки «иностранцы, присягнувши на подданство России и просящие о причислении в российское дворянство по дипломам от чужих государей им данным, производятся в российское дворянство не иначе, как по заслугам, оказанным российскому государю и государству, или по достижении чинов, присвояющих сие звание коренным жителям, по порядку службы, а вне этого общего порядка… дворянское достоинство в России может быть приобретено лишь по особой монаршей милости, по непосредственному его императорского величества соизволению. …Проситель принадлежит к купеческому сословию, на действительной государственной службе не состоял и не имеет чина, присвояющего ему потомственное дворянство…» [13, арк. 14–15].

27 вересня 1911 р. Матвій Миколайович надіслав до Департаменту Герольдії Урядового Сенату прохання про зарахування його до стану спадкових почесних громадян Російської імперії та виготовлення диплома, що засвідчує цей статус [14, арк. 6–7]. До документів додавалося свідоцтво з Одеської купецької управи Міністерства торгівлі й промисловості, в якому наголошувалося на заслугах М.М. Маврогордато в галузі торгівлі та промисловості [14, арк. 8]. 11 грудня 1911 р. було ухвалене позитивне рішення Сенату. 23 січня 1912 р. грамота на спадкове почесне громадянство, після сплати прохачем державного мита в 600 рублів за присвоєння звання почесного громадянина й 25 рублів за

* Дивує, що Матвій Миколайович саме Чорногорію називає прабатьківщиною князів Маврокордато. Жодна гілка Маврокордато, яка облаштувалася в Російській імперії, не була пов'язана з цією балканською країною.

виготовлення диплома, була надіслана з Санкт-Петербурга до канцелярії одеського градоначальника для вручення Матвію Миколайовичу [14, арк. 2–5].

Разом із чоловіком до стану спадкових почесних громадян була долучена й Олександра Тимофіївна Маврогордато, котра знаходилася з ним в одному становому купецькому свідоцтві [14, арк. 8].

З Олександрою Тимофіївною Марковою, київською купчихою, «дівицею 34-х років», 41-річний Матвій Миколайович повінчався 19 жовтня 1903 р. у Варваринській церкві с. Корбула Сорокського повіту. Свідками вінчання були титулярний радник Олексій Федорович Назаренко, колезький секретар Микола Семенович Якимчук і вчитель Іван Гаврилович Зелінський [14, арк. 11].

Помер Матвій Миколайович Маврогордато 28 червня 1912 р. в Одесі й був похований у родовій усипальні при церкві святих Миколая та Аріадни. 7/20 липня 1918 р. Олександра Тимофіївна Маврогордато в пам'ять свого покійного чоловіка Матвія Миколайовича запропонувала прийняти від неї в дар місту 100 тисяч рублів на спорудження сирітського землеробського притулку. Гроші передбачалося вносити на рахунок попечительської ради притулку в Одеську контору Державного банку таким чином: 1918 р. – 40 тисяч на заготівлю будматеріалів, у січні 1919 р. – 35 тисяч на будівництво й облаштування притулку, а в січні 1920 р. – 25 тисяч як недоторканний капітал притулку [4, арк. 1–2 зв.]. На жаль, задум О.Т. Маврогордато не був реалізований унаслідок соціальних потрясінь, що знищили Російську імперію.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області, ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника, оп. 1, спр. 653. Об устройстве временного приюта для подкидышей. 1864–1869.

2. Державний архів Одеської області, ф. 4. Одеська міська дума, оп. 1, спр. 579. Об устройстве на Куяльницком лимане барака на 28 человек на средства, пожертвованные Н.М. Маврокордато. 1897 (втрачена).

3. Державний архів Одеської області, ф. 16. Одеська міська управа, оп. 79, спр. 83. Об устройстве на средства тайного советника Г.Г. Маразли здания для неимущих больных на Куяльницком лимане. 1904.

4. Державний архів Одеської області, ф. 16. Одеська міська управа, оп. 123, спр. 1457. О принятии пожертвования в сто тысяч руб. от А.П. Маврогордато на постройку земледельческого сиротского приюта. 1918.

5. Державний архів Одеської області, ф. 37. Херсонська духовна консисторія, оп. 12, спр. 63. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. 1882.

6. Державний архів Одеської області, ф. 37. Херсонська духовна консисторія, оп. 13, спр. 238. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. 1893.

7. Державний архів Одеської області, ф. 37. Херсонська духовна консисторія, оп. 13, спр. 467. Метрическая книга Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. 1900.

8. Державний архів Одеської області, ф. 188. Родинний фонд Родоканакі-Юр'євичів, оп. 1, спр. 4. Документы по духовному завещанию Федора Родоканаки. 5 марта 1882 – 7 февраля 1908.

9. Державний архів Одеської області, ф. 765. Одеське грецьке благодійне товариство, оп. 1, спр. 3. Переписка с одесским градоначальником, учебным округом и другими об учреждении в Одессе Греческого благотворительного общества. 1871–1888.

10. Державний архів Одеської області, ф. 765. Одеське грецьке благодійне товариство, оп. 1, спр. 7. Списки греческо-подданных и других лиц, получивших денежную помощь от Общества и переписка о пожертвованиях, об оказании материальной помощи нуждающимся, и по другим вопросам. 1892–1900.

11. Державний архів Одеської області, ф. 765 Одеське грецьке благодійне товариство, оп. 1, спр. 9. Счета и чертеж на постройку дома общества. 1896–1916.

12. Державний архів Одеської області, ф. 765. Одеське грецьке благодійне товариство, оп. 1, спр. 13. Отчет Греческого благотворительного общества с 1 января по 31 декабря .

13. Российский государственный исторический архив, ф. 1343. Правительствующий Сенат. Департамент Герольдии, оп. 36, д. 14817. Дело о признании в потомственном дворянстве одесского 1-й гильдии купца Матвея Маврогордато. 1897–1903.

14. Российский государственный исторический архив, ф. 1343. Правительствующий Сенат. Департамент Герольдии, оп. 40, д. 3106б. Дело о почетном гражданстве Матвея Маврогордато. 1911–1912.

15. Российский государственный исторический архив, ф. 1412. Канцелярия его императорского ве-

личества по принятию прошений, на высочайшее имя приносимых, оп. 12, д. 11. Маврогордато Матвей, помещик, бывший греческий подданный. О возведении его в дворянское достоинство. 1900.

16. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. [Текст]. – Одесса: Типография штаба Одесского округа, 1900. – XVI, 348, 195, 78 л.

17. *Александров Р.* «Санатория для головы» / Р. Александров [Електронний ресурс] // Пассаж. – 2002. – Режим доступу: http://www.odessapassage.com/passage/magazine_details.aspx?lang=rus&id=35770. – Назва з екрану (24.02.2007).

18. *Богданович О.* Жизнь архитектора Дмитренко (1858–1918) [Текст] / Ольга Богданович. – Одесса: Астропринт, 2011. – 159 с.

19. Вся Одесса. Справочная и адресная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 г. [Текст]. – Одесса: Одесские новости, 1914. – 1412 с.

20. Греки Одессы Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви [Текст] / Авторы-сост.: Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. – Одесса: ПП «Фонтосинтетика», 2004. – Ч. III: 1853–1874. – 242 с.

21. Терентьева Н.А. Одесские купцы Родоканаки [Текст] / Наталия Терентьева // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 153–166.

22. Освящение церкви при греческой богадельне [Текст] // Одесские новости. – 1902, 12 августа. – С. 2.

23. *Argenti P.* Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. [Text] / Philip Argenti. – London: Oxford university press, 1955. – V. 2. – P. 79–99.

Валерий Томазов

Матвей Николаевич Маврогордато – общественный деятель, благотворитель и меценат

На значительной источниковой базе, в том числе архивных документах из одесских и петербургских хранилищ, реконструируются жизненный путь и активная деятельность яркой личности – благотворителя, мецената Матвея Николаевича Маврогордато. Он происходил из влиятельного одесского купеческого рода греческого происхождения, представители которого накопили значительные богатства на торговле южноукраинской пшеницей, а также были владельцами банков, фабрик, огромных имений и фешенебельных городских домов. Матвей Маврогордато прославился как известный благотворитель и меценат, член многих филантропических обществ. Он жертвовал значительные денежные суммы на поддержку образования, культуры, церкви и социальные проекты.

Ключевые слова: *Хиос, Одесса, Маврогордато, Родоканаки, купец, гильдия, торговый дом, почетный гражданин, благотворительность.*

Valerii Tomazov

Matvii Mykolaiovych Mavrogordato – public figure, benefactor and maecenas

On a significant source base, including archival documents from the Odessian and St. Peterburg's depositories, reconstructed the career and vigorous activity of a bright personality – benefactor and maecenas Greek by birth Matvii Mykolaiovych Mavrogordato.

He was a member of an influential Odessian merchant family, whose representatives shave accumulated great wealth by trading of South-Ukrainian wheat and also they were the owners of the banks, factories, vast estates and luxury town homes.

Matvii Mavrogordato earned fame as a famous benefactor and maecenas, as a member of many philanthropic societies. He donated large money amounts to support the education, culture, churches and social projects.

Key words: *Chios, Odessa, Mavrogordato, Rodokanaki, merchant, guild, trading house, honorary citizen, charity.*

УДК 351.745 (477.74-25) 19(092)Логинеско

Анатолій Хромов (м. Одеса)

З історії Одеської міської поліції початку XX століття: дільничний пристав Семен Григорович Логинеско

У статті на основі архівних матеріалів описується життя та службова кар'єра Семена Логинеска – одного із дільничних приставів Одеської міської поліції початку XX ст.

Ключові слова: *Семен Логинеско, Одеська міська поліція, мікроісторія.*

Як часто проголошує у преамбулах своїх відомих лекцій один із засновників мікроісторії, син одеського емігранта, італійський історик Карло Гінзбург: «менше – це більше»… пізнаючи менше, звужуючи охоплення досліджень, ми сподіваємося більше зрозуміти» [1]. Не заглиблюючись у методологічні дискусії апологетів та критиків мікроісторії, як напряму історичних досліджень, варто все ж таки погодитись, що детальний аналіз кар'єри, умов служби, прикладів реальних справ конкретного службовця значно збагатить наші знання про історію Одеської міської поліції. Проста констатація чисельності, прізвищ, посад службовців не надто допоможе усвідомити та зрозуміти, хто ніс поліцейську службу в Одесі сто років тому, хто стояв по інший бік від злочинності у тогочасній «кримінальній столиці імперії». Для аналізу була обрана біографія Семена Логинеска – одного із дільничних приставів Одеси початку XX ст.

Семен Григорович Логинеско народився 10 травня 1877 р. (за старим стилем) в Бессарабії у селянській родині [2]. Ймовірно, що його родичі проживали у Сорокському повіті Бессарабської губернії, принаймні адрес-календарі свідчать про ще одну людину з цим рідкісним прізвищем. Так, у 1910 р. членом (делегатом) від селян у Сорокській землевпорядній комісії був Дмитро Григорович Логинеско [3], скоріше за все, брат Семена Григоровича. Саме прізвище Логинеско має українську форму закінчення хоча більш поширеним є молдавський чи румунський варіант «Логинеску», водночас, сам Семен Григорович зазначав, що він був «росіянин, православного віросповідання» [4]. Він був одружений з листопада 1904 р. на Марії Фоківні Лебедєвій 1881 р. народження. Шлюб приніс батькам двох дітей: сина Григорія (1907 р. н.) та доньку Клавдію (1909 р. н.) [5]. Крім того, архівні документи свідчать про дружні стосунки С. Логинеска з заможними людьми Одеси, зокрема відомо, що хресними батьками його дітей були члени родин одеських купців [6]. Так одним із його кумів був впливовий одеський купець I-ї гільдії, власник готелю «Санкт-Петербурзький» Георгій Іванович Доді [7].

Після проходження військової служби, запасний старший писар С. Логинеско 14 вересня 1903 р. написав подання і майже через два місяці, 12 листопада того ж року, був зарахований на посаду околодочного наглядача до Бульварної дільниці Одеської міської поліції [8]. В цілому, як свідчать архівні документи, його службова кар'єра мала поступовий характер і не була ідеальною, поряд із численними заслугами, про які ми ще згадаємо, С. Логинеско отримував зауваження, догани поліцмейстера, був неодноразово оштрафований, арештований на гауптвахті та отримував інші форми стягнень за запізнення чи невихід на чергування, неналежний догляд за торгівлею на підконтрольній дільниці, порушення порядку відбору свідчень, тощо [9]. Але завдяки своїй старанності і відданості справі С. Логинеско поступово отримував чин за чином і дослужився до титулярного радника та просувався вгору по поліцейському відомству: 3 квітня 1907 р. отримав призначення, а 6 лютого 1913 р. затверджений на посаду помічника дільничного приставу, з 9 грудня 1914 р. – затверджений дільничним приставом Одеської міської поліції при тому, неодноразово виконуючи обов'язки помічника Одеського поліцмейстера [10].

С. Логинеско встиг пройти службу на різних посадах практично у всіх районах Одеського градоначальства, і був поставлений приставом у передмістя Одеси у Дальницьку дільницю, яка на час його призначення, якщо проаналізувати обсяг документообігу у канцелярії Одеського поліцмейстера [11], була однією з «найспокійніших» дільниць.

Вірогідно, що він служив в Одеській міській поліції до 1917 р. і якийсь час після революційних подій, у роки громадянської війни [12]. Подальша його доля невідома, але якщо взяти до уваги те, що документи про службу в Одеській поліції С. Логинеско зберігались до передачі в Держархів Одеської області у Кишинівському архіві, ймовірно, що після встановлення радянської влади в Україні, він повернувся на малу батьківщину до Бессарабії, підконтрольну на той час Румунії.

Якщо проаналізувати документи про службу С. Логинеска в Одеській міській поліції, можна віднайти відомості про ключові справи, розкриття яких дозволило вихідцю із селянства зробити досить пристойну поліцейську кар'єру. Першою розкритою справою, стало розслідування у вересні 1904 р. околодочним наглядачем С. Логинеском систематичних крадіжок столових приборів в ресторані Юлії Любричинської в Олександрівському парку. Ю. Любричинська була однією із впливових жінок-рестораторів Одеси початку XX ст. і крім згаданого ресторану мала ще один подібний заклад у готелі «Кримський» [13].

Аналітичні здібності дозволили тоді ще не надто досвідченому поліцейському припустити, що крадієм є слюсар, який нещодавно виконував роботи із заміни замків на дверях ресторану. Провівши необхідні слідчі і розшукові дії С. Логинеско зумів затримати і крадія і скупника вкрадених металевих виробів, які стали прямими доказами цього злочину [14].

Найбільше свої організаторські здібності С. Логинеско зумів проявити під час трьохмісячного виконання обов'язків Дальницького дільничного приставу влітку 1910 р. [15]. У цій дільниці переважала приватна забудова дач та хуторів і тривалий час існували декілька невирішених проблем, серед яких затримка і борги по сплаті державних та міських податків, антисанітарія окремих районів. Виконуючому обов'язків дільничного пристава вдалося за три місяці суттєво змінити ситуацію по простроченим податковим платежам. Загальна сума заборгованості складала півмільйона рублів, але в результаті заходів С. Логинеска ця сума почала суттєво скорочуватися середнім темпом на 22 тис. щомісяця. Разом з дільничними лікарями за цей короткий період було проведено більше ніж вісімсот санітарних оглядів приватних будинків на Середньому та Великому Фонтані, та локалізовано спалах епідемії холери у передмісті Крива Балка. Така енергійна діяльність С. Логинеска мінімізувала втрати керованої дільниці у важкий у епідеміологічному плані для Одеси 1910 р., який крім пошесті холери запам'ятався і останньою епідемією чуми [16].

Крім всього іншого, на долю поліцейського випала одна небезпечна політична справа. 22 листопада 1907 р. помічник дільничного приставу С. Логинеско з іншими чинами поліції отримав завдання провести обшук у будинку по Лермонтовському провулку де, за відомостями слідчих, була конспіративна квартира одеського революціонера-анархіста В. Козловського. Поліцейські зазнали рішучого спротиву від анархістів, зокрема сам С. Логинеско отримав п'ять куль, чотири з яких пробили лише шинель, а одна пройшла на виліт через ліву ногу поліцейського. Незважаючи на поранення, він не покидав місце сутички, виявив у прихованій у шафі сорок чотири бомби, організував вихід людей на необхідну відстань та безпечну для громадян детонацію боєприпасів. За сміливу поведінку та ініціативність в умовах загрози життя мирним громадянам С. Логинеско пізніше, у 1910 р., отримав орден Святого Станіслава третього ступеня [17]. Варто сказати, що ця орденська нагорода, яка була включена до Капітулу російських орденів у 1831 р. разом із ліквідацією автономій Царства Польського, була фактично найнижчою за рангом і найбільш масовою. Нею нагороджували як цивільних, так і військових чиновників, які мали класні чини і, як правило, просто без доган прослужили певний встановлений строк [18].

Опонент С. Логинеска був одним із найнебезпечніших ворогів одеської поліції. Анархіст В. Козловський продовжував чинити неприємності владі ще кілько років. У 1908 р. він створив нову групу приблизно з тридцяти членів під назвою «Південноросійська група анархістів-комуністів «Смерть буржуазії – життя робітникам», яка врешті була розгромлена, а її лідер В. Козловський отримав п'ятнадцять років каторги. Але вже на початку 1909 р. він втік з каторги та відродив діяльність підпільної групи та виробництво бомб, застосування яких забрало життя декількох промисловців та поліцейських. Врешті, лише внутрішнє розчарування у перспективах анархістської революції та, як наслідок, еміграція В. Козловського у травні 1910 р.

до Аргентини поставила крапку у його протистоянні з Одеською поліцією. Без його керівництва група «Смерть буржуазії…» невдовзі була остаточно ліквідована [19].

Окрім політичних обшуків С. Логинеско проявив себе як вправний слідчий у справах крадіжок. Ще одним показовим випадком, стало пограбування 23 грудня 1910 р. квартири одеського міщанина Лазаря Хаімовича на Ярмарковій площі поблизу Жевахової гори. Виконуючи обов'язки пристава Пересипської дільниці С. Логінеско за один день встиг оглянути місце злочину, зібрати свідчення свідків крадіжки, визначити провину двірника за недостатню уважність догляду за будинком, організувати пошук підозрюваних та нагляд за трактирами та іншими місцями зібрання місцевих крадіїв. Всі ці заходи принесли швидкі результати. Вже до кінця дня городовими було встановлено імена усіх трьох злочинців і затриманий один із учасників пограбування, а у його помешканні знайдено крадені речі. Два інших співучасники були оголошені у розшук [20].

Таким чином можна описати життя, характер та здібності дільничного пристава Семена Григоровича Логинеска. Завдяки наполегливості та відданості справі, аналітичним здібностям, цей поліцейський чин, який походив із бессарабської селянської родини, зумів здобути непогану кар'єру та вписати своє ім'я в історію Одеської міської поліції початку XX ст.

Джерела та література

1. Гинзбург К. Широты, рабы и Библия: Опыт микроистории // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 65. – С. 18-34.

2. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.111, оп.1, спр.1А, арк.105.

3.Адрес-календарь и дополнение к Адрес-календарю Бессарабской губернии на 1910 год // Бессарабское губернское правление. – Кишинев: Губернская типография, 1910. – С.155.

4. ДАОО, ф. 111, оп. 1, спр. 1А, арк. 24.

5.Там само, арк. 105.

6. ДАОО, ф. 37, оп. 13, спр.773, арк. 79 зв. – 80.

7. Справочная книга о купцах 1-й и 2-й гильдии получивших на 1913 год купеческие и промысловые свидетельства по городу Одессе. – Одесса: Славянская типография, 1913. – С. 39.

8. ДАОО, ф. 111, оп.1, спр. 1А, арк. 1-2.

9. Там само. арк. 9, 10, 14, 15, 16, 50, 74.

10. Там само, арк. 18, 33 зв., 50., 158 об.

11. Там само, ф. 314, оп. 3. спр. 3, спр. 4.

12. Там само, ф. 111, оп. 2, спр. 8, арк. 1-23.

13. Адресная и справочная книга г. Одессы на 1906 год / Издание Л.А.Лисянского. – Одесса, 1906. – С.51.

14. ДАОО, ф.111, оп.1, спр.1А, арк. 8-9 зв.

15. Там само, арк. 52-56.

16. Анфимов А. М., Корелин А. П. Россия. 1913 год: Статистико-документальный справочник. – СПб.: Русско-Балтийский информационный центр «БЛИЦ», 1995. – Раздел XIII: «Здравоохранение».

17. ДАОО, ф.111, оп. 1, спр. 1А, арк. 24-32.

18. Див. Алёшин А. Награды Первой мировой. – М.: Вече, 2010. — 352 с.

19. Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі (1903-1916 рр.). – Одесса. «Печатный дом» – 2014. – С. 225-226, 266.

20. ДАОО, ф. 111, оп. 1, спр. 1А, арк. 61-62.

Анатолий Хромов

Из истории Одесской городской полиции начала хх века: участковый пристав Семен Григорьевич Логинеско

В статье на основе архивных материалов описывается жизнь и служебная карьера Семена Логинеско – одного из частных приставов Одесской городской полиции начала XX века.

Ключевые слова: *Семен Логинеско, Одесская городская полиция, микроистория.*

Anatoly Khromov

History of Odessa city police early XX century: sheriff areas Semen Grigorovich Lohynesko

On the basis of archival material describes the life and service career of Lohynesko Semen – one of the district police officers of Odessa City Police early XX century.

Key words: *Semen Lohynesko, Odessa City police. microhistory.*

УДК 93/94(477-25):005 Динамо

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

Один з організаторів київського футбольного клубу «Динамо» (штрихи біографії Сергія Арсентійовича Бармінського)

Спираючись на унікальні архівні документи та матеріали, вперше детально відтворюються основні етапи життя С. А. Бармінського, його участь у масових політичних репресіях в 1920-1930-х роках в Україні та на Далекому Сході.

Ключові слова: *Сергій Арсентійович Бармінський, політичні репресії, футбольний клуб «Динамо» Київ, Далекий Схід, Одеса.*

Етапи життєвого шляху покровителя київського футбольного клубу «Динамо» Сергія Арсентійовича Бармінського у вітчизняній та зарубіжній літературі подаються, зазвичай, у вигляді скупих біографічних довідок [1]. Віднайдені авторами архівні джерела дозволяють пролити світло на історію життя одного з впливових співробітників радянських органів державної безпеки, зусиллями якого утверджувалася комуністична карально-репресивна система в Україні.

Народився Сергій Арсентійович Бармінський 25 березня 1900 р. в селі Корино Арзамаського повіту Нижньогородської губернії в родині сільського священика. Батько мріяв, щоб син пішов його стежкою. Довелося Сергію після закінчення сільської школи та Арзамаського духовного училища у 1914 р. поступати до Нижньогородського духовного училища. За кілька місяців батько помер і спокійному патріархальному життю настав кінець [2]. Про тяжку годину скрути та перші життєві університети С. Бармінський докладно розповідає у своїй «Автобіографії»: «Напередодні смерті батька перейшов в 1 клас духовної семінарії, звідки в 1915 р. після 15-ти місяців навчання був звільнений без права навчання у середній школі за активну участь в учнівському страйку. У цей час моя мати, молодший брат та сестра залишились без засобів існування. Я вступив на службу в Москві (куди переїхали усією сім'єю до далеких родичів матері – учитель) і утримував за свої кошти всю сім'ю до початку 1917 р. Служив кур'єром в редакції журналу «Техніка. Промисловість і торгівля», потім підручним та конторником на Данилівському механічному заводі. В 1917 р. сестра почала заробляти кошти службою, я залишив сім'ю і переїхав до старшої сестри у м. Балахну (повітовий центр Нижньогородської губернії – авт.), де і сестра та чоловік її служили (вчитель). Незабаром поступив на службу у продовольчу управу рахівником (бухгалтерію вивчав у Москві), а після Жовтневої Революції, з відкриттям у Балахні радянської школи II ступеня почав одночасно екстернувати. Так вдалося пройти до початку 1919 р. 6 та 7 класи одночасно працюючи рахівником, бухгалтером та інструктором у відділі праці та в наросвіті (у різний час)» [3].

Як бачимо, про свою участь в революції Бармінський в «Автобіографії» не зазначає, хоча пізніше пригадував, що під час жовтневого перевороту в Москві організував добровольчу дружину молоді, яка займалася розшуком і захопленням колишніх поліцейських і жандармів [4]. Уникнувши опису трудового шляху за період з листопада 1917 р. по листопад 1918 року, Сергій Арсентійович наповнює «Автобіографію» фактами з власного життя, пов'язаними з партійною роботою, службою у лавах РСЧА та підрозділах ВЧК-ДПУ: «У Балахнінській радянській школі був обраний головою учнівського комітету. Зв'язався у своїй роботі з повітовим партійним

комітетом, під керівництвом якого в листопаді 1918 р. узявся за організацію повітового комітету робітничої молоді (згодом – КСМ). Комітет організував, організація молоді зростала, де я працював і секретарем та головою комітету. У кінці грудня 1918 р. організацією був відряджений у Москву для навчання в Центральній школі агітаторів та інструкторів при ВЦВК, навчався близько 3 місяців. Повернувся в організацію і відразу по кампанії комсомолу (тиждень добровільного вступу у лави Червоної Армії) пішов у Червону Армію добровольцем. Був призначений Нижньогородським губвоєнкоматом у батальйон військ ВЧК червоноармійцем та політпрацівником, де і прослужив до серпня 1919 року. Перед вступом до лав Червоної Армії Балахнінською організацією прийнято у ряди членів партії. У серпні 1919 р. батальйонним партійним колективом був обраний для поїздки у Москву для навчання на спеціальні курси при ВЧК, звідки був прикомандирований до Особливого відділу ВЧК. З тих пір до сьогодення (автобіографія датована 20 січня 1929 р. – авт.) неперервно працюю в органах ЧК у Москві, Одесі, Тирасполі, Харкові та Києві весь час на відповідальних посадах. За цей час брав участь на чолі загону та в ліквідації повстань, неодноразово брав участь в одноосібних сутичках з бандитами.

У 1921 р. при чистці партії був переведений у кандидати на 1 рік. тоді відбулася плутанина – мені інкримінували перевищення влади. Непорозуміння вияснилося (обставини суто службового порядку) і це рішення К(онтрольної) К(омісії) було змінено.

За весь час роботи в ЧК-ГПУ несу партійне навантаження по осередку: неодноразово обирався в Бюро осередку, керував гуртками, робив доповіді, брав участь у роботі ряду партійних комітетів та проводив обстеження. У даний час XIV Київською окружною партійною конференцією обраний членом окружної контрольної комісії та при Ленінському РПК обраний головою Ради Безбожників. Служу заступник начальником Київського окрвідділу ГПУ» [5].

Перш ніж розглядати український період в житті С.А.Бармінського, наведемо уривки з 2-х листів голови ВЧК Ф.Е.Дзержинського, які той надіслав з Харкова у 1920 року 14 травня керівник державно-політичного карального органу більшовицького уряду повідомляв свого заступника І.К. Ксенофонтова, що зробить все для того, аби дати «можливість зміцнитися ЧК, захищаючи її від українщини» [6]. Ще більш цікаві слова «залізний Фелікс» написав через 12 днів В.І.Леніну (наводимо мовою оригіналу): «***Местные коммунисты какие-то недоноски, живут мелкими интересами. Русопятства я не замечал, да и*** жалоб не слышал. В области моей специальности – здесь обильный урожай. ***Вся, можно сказать, интеллигенция средняя украинская – это петлюровцы…*** Громадной помехой в борьбе – отсутствие чекистов-украинцев» [7] (виділені слова вилучали з радянських видань. Глибоко символічно, що вилучили їх і з сучасної російської збірки документів, присвячених Ф.Е.Дзержинському, який підготували співробітники Федеральної Служби Безпеки Російської Федерації- авт.) [8].

Отже стає зрозумілим, чому в Одесі на початку весни 1920 року висадився «московський десант» на чолі з новим головою губернського ЧК Станіславом Францевичем Реденсом. У складі команди С. Реденса перебував і С.А.Бармінський, призначений 25 лютого 1920 р. уповноваженим з військових справ [9]. Ситуація у припортовому місті була дуже складною. Під час денікінського режиму багато місцевих комуністів змушені були переховуватися від «білого терору» у торговців та кримінальників і, як відзначалося в одному з чекістських документів, одеські більшовики «після повернення радянських військ опинилися «у боргу» перед ворогами радянського ладу. Одеські спекулянти та грабіжники широко користувалися цією слабкістю місцевих партпрацівників. Представники кримінальних кіл буквально закидали Одеську губернську ЧК проханнями стосовно окремих заарештованих. За обставин, які склалися у губернському центрі, центральне керівництво прийняло рішення провести ротацію особового складу – негайно відкомандирувати до Одеси «безкомпромісних комуністів», не пов'язаних ніякими «особистими відносинами», що дасть змогу направити роботу Одеської ЧК на «вірний шлях» [10].

Про оперативну діяльність С. Бармінського в Одеській губернській ЧК в його особовій справі інформація відсутня. Відомо, що з 30 квітня 1920 р. працював уповноваженим активної частини секретного відділу; з листопада 1920 р. – уповноваженим з військових справ і по боротьбі зі шпигунством; 7 грудня 1920 р. – заступником начальника особливого відділу та за сумісниц-

твом завідувачем активною частиною; 25 лютого 1921 р. – начальником військового відділку. 20 березня 1921 р. С. Бармінський отримав першу нагороду: «за постановку роботи військової групи» у Південній Пальмірі дістав «мануфактуру на 1 костюм». Відомо, що 12 травня 1921 р. Сергій Арсентійович приступив до виконання обов'язків начальника Тираспольського особливого відділу № 1 з охорони Румунського кордону, однак через 13 днів, з невідомих причин, втратив цю посаду, зосередившись на виконанні обов'язків заступника цього ж підрозділу. У повітовому центрі Одеської губернії Бармінський пропрацював до 9 листопада 1921 р. і отримав подяки за «викриття румунсько-польсько-української шпигунської організації» та «самовіддану енергією та видатну стійкістю при ліквідації нальоту банд на Тирасполь» [11].

У листопаді 1921 р. – липні 1922 р. С. Бармінський працює у дільничному особливому відділі № 3 Одеської губернії: начальником спеціального відділку, начальником секретного відділку та за сумісництвом заступником начальника особливого відділу. 13 липня 1922 р. Бармінського призначили начальником контррозвідувального відділу Секретно-оперативної частини Одеського губвідділу ДПУ, а 29 жовтня 1922 р. – начальником оперативно-адміністративної частини (ОАЧ) і секретарем Одеського губвідділу ДПУ. Цікавою видається характеристика С. Бармінського, підготовлена атестаційною комісією наприкінці 1922 року: «Працездатний, наполегливий.., нервовий.., здібний адміністратор.., не склочник, не кар'єрист» [12].

24 лютого 1923 р. С.Бармінський був призначений секретарем та начальником ОАЧ Подільського губвідділу ДПУ. 7 березня він здав справи в Одесі та відбув у відпустку [13]. Втім перебратися до Вінниці йому не судилося. До Одеси прибув новий начальник губвідділу ДПУ Леонід Михайлович Заковський, який три роки тому вже працював у Південній Пальмірі у складі «десанту Реденса» та спілкувався з Сергієм Бармінським. Вірогідно, що Л. Заковський домігся того, щоб Сергія Арсентійовича залишили в Одесі та 16 березня 1923 р. призначили начальником контррозвідувального відділу (КРВ) [14]. До функцій контррозвідувального відділу Державного політичного управління УСРР на той час відносилися: 1. Боротьба з контрреволюційними військовими організаціями («повстанськими, змовницькими, бандитськими з політичним забарвленням, кастовими, терористичними»), у світлі чого розроблявся колишній офіцерський і жандармський корпус царської армії, включаючи унтер-офіцерів. 2. Боротьба з усіма видами шпигунства за винятком економічного («військовий, політичний, дипломатичний, активно шкідницький – вибухи в тилу»). Розроблялися: всі дипломатичні представництва іноземних держав; іноземні колонії на теренах СРСР; кадри іноземних журналістів та інших іноземців; штати наркомату іноземних справ і наркомату зовнішньої торгівлі; пошта та телеграф; особи, які переходять нелегально кордон; особи, які домагаються отримання іноземного громадянства; особи, що прибувають до СРСР; громадяни які підтримують зв'язок із закордоном. 3. Облік колишніх білих офіцерів і чиновників. 4. Контроль за використанням зброї та бойового спорядження всіма відомствами СРСР та спостереження за особовим складом воєнізованих частин (лісова стража, промислова міліція) [15].

Начальник одеської контррозвідки С.А. Бармінський виправдав високу довіру керівництва по виконанню такого обсягу «специфічних завдань». Недаремно у «Стислій довідці за 1923–1924 операційний рік» начальник контррозвідувального відділу Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) при РНК СРСР Артур Християнович Артузов виокремив успіх своїх підлеглих у розкритті можливого повстання «в районах Одещини (Придніпровські куркульські селища)» [16]. За «видатні заслуги у боротьбі з контрреволюцією» у 1924 р. С.А.Бармінський був нагороджений знаком «Почесний працівник ВЧК-ДПУ (V) № 290» [17].

Влітку 1925 р. у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою в УСРР губернські відділи ДПУ були розформовані, а на їхній базі почали діяти окружні відділи ДПУ. С.А.Бармінський обійняв посаду помічника начальника Одеського окружного відділу ДПУ [18], ставши другою людиною в місцевій службовій ієрархії радянських спецслужб після Леоніда Заковського. У жовтні 1925 р. Одеський окрвідділ ДПУ очолив Ізраїль Мойсеєвич Леплевський, який прагнув сформувати власну команду управлінців-оперативників. За таких обставин С. Бармінський полишає Одесу і опиняється у середині грудня 1925 року у Харкові на посаді помічника начальника контррозвідувального

відділу ДПУ УСРР [19]. До столиці він прибув разом із своїм одеським підлеглим Володимиром Петровичем Кареліним, якого за згодою з тодішнім начальником КРВ ДПУ УСРР Миколою Івановичем Добродицьким, невдовзі було призначено уповноваженим групи іноземного відділку цього підрозділу разом з помічником уповноваженого Зиновієм Григоровичем Луньовим (Мінцем) [20]. До речі саме З.Г. Луньов був одним з організаторів вбивства 19 червня 1926 р. у селі Городок під Рівним відомого отамана часів Визвольних змагань Володимира Пантелеймоновича Оскілка (1892-1926), про що красномовно свідчить запис в його нагородному листі: «будучи уповноваженим контррозвідувального відділу ДПУ УСРР успішно провів ліквідацію значного петлюрівського отамана Оскілка» [21]. У тодішній столиці УСРР С. Бармінський пропрацював недовго, бо вже 15 травня 1926 р. був призначений помічником начальника 6-го відділку КРВ ОДПУ СРСР.

1 червня 1926 р. він здав справи помічника начальника КРВ ДПУ УСРР та відбув до Москви [22]. Очолюваний ним 6-й відділок КРВ ОДПУ СРСР зосереджував свої зусилля проти білої еміграції та її військових формувань [23]. Інформації про конкретні досягнення С.А. Бармінського в контррозвідувальній роботі під час перебування на Луб'янці віднайти не вдалося. Відомо лише, що 18 грудня 1927 р. на честь десятиріччя ВЧК-ОДПУ Сергій Бармінський отримав свідоцтво та золотий годинник [24]. Втім звіряти нагородний годинник з боєм кремлівських курантів Сергію Арсентійовичу довелося недовго. У 1927 р. радянська контррозвідка зазнала відчутних поразок як на внутрішньому фронті, так і на закордоном. «Оргвисновки» партійного керівництва не забарилися. У листопаді 1927 р. втратили свої посади начальник КРВ ОДПУ СРСР Артур Артузов [25] та начальник 6-го відділку КРВ ОДПУ СРСР Ігнат Сосновський [26]. Ймовірно новий начальник контррозвідувального відділу ОДПУ СРСР Ян Калікстович Ольський (справжнє прізвище – Куліковський) та новий начальник 6-го відділку КРВ ОДПУ СРСР Микола Іванович Демиденко не висловлювали свого захоплення від роботи С.А.Бармінського. Не дивно, що 16 березня 1928 р. Бармінського відрядили до ДПУ УСРР, а вже 26 березня 1928 р. він приступив до виконання обов'язків помічника начальника Київського окружного відділу ДПУ [27].

У Києві Сергій Бармінський упродовж нетривалого часу працював під началом Семена Ізраїлевича Західного (з грудня 1925 р. по липень 1928 р. начальник Київського окружного відділу ДПУ), а з кінця липня 1928 р. Василя Тимофійовича Іванова (начальник Київського окружного відділу/ оперативного відділу ДПУ у період з 25 липня 1928 р. по 5 січня 1932 р.). Під орудою В.Іванова С.А.Бармінський та інші співробітники Київського окружного відділу ДПУ заходилися «вичищати» Київщину від «прихованих петлюрівців» та «білогвардійців». Напередодні проведення насильницької колективізації органи ДПУ УСРР нанесли «удар по контрреволюційному елементу на селі». В останні місяці 1928 р. на Київщині за участь або причетність до терористичних актів, контрреволюційну агітацію, зрив хлібозаготівлі було заарештовано майже 350 осіб [28].

Значні зусилля підлеглих В. Іванова були спрямовані на придушення опозиційного руху у молодіжному середовищі. Так, наприкінці 1928 р. чекістами було викрито «Українське селянське об'єднання», яке складалося зі студентів київських вузів. Навесні 1929 року у Києві ДПУ УСРР ліквідувало угруповання, яке називало себе «Центральною (в СРСР) революційно-соціалістичною групою» (підпільний осередок виготовляв й поширював серед робітників листівки «Чому більшовики вороги робітничого класу?») [29]

У квітні 1929 р. Київський окружний відділ ДПУ ліквідував чергову антирадянську організацію під назвою «Комітет визволення України». Організація, яка мала «філії» у Києві, Уманському та Білоцерківському округах. Організація «ставила за мету відновлення УНР». На основі зібраних матеріалів до кримінальної відповідальності було притягнуто 28 осіб, яких ДПУ УСРР звинуватило у виданні та поширенні листівок із закликами до українського населення поновити УНР. За рішенням суду трьох учасників «КВУ» було розстріляно, а решту засуджено до різних термінів ув'язнення [30].

Наступного місяця у м. Києві викрита так звана «Спілка української молоді» (СУМ) на чолі із завідувачем першої Київської трудової школи В. Дурдуківським. Слідство у цій справі дало підстави ДПУ УСРР розпочати підготовку процесу над «СВУ». В той самий час чекістами було завершено слідство стосовно «Всеукраїн-

ської партії шевченківців». Киян Василя Басюка, Василя Бороняка, Мечислава Пекарика, Матвія Харчука та ін. звинуватили за ст. 54-4, 54-10, 54-11 КК УССР у створенні підпільної української контрреволюційної організації, яка прагнула «об'єднати західну й східну Україну в одне ціле і встановити владу «Самостійної великої соборної України» під керівництвом «Всеукраїнської партії шевченківців» [31].

За перше півріччя 1929 року співробітниками Київського окружного відділу ДПУ було затримано 583 особи (з них: 331 селянина; 59 службовців, 82 студенти, 28 учителів, 7 робітників, 33 кустарі, 15 торговців). 551 заарештованим слідчі висунули обвинувачення в контрреволюційній агітації, 261 визнали учасниками контрреволюційних угруповань, 111 – членами контрреволюційних організацій, 85-х звинуватили у прагненні до активних антирадянських дій, 143 – організацію терористичних актів [32].

Значно раніше за інші регіони на Київщині розпочався наступ карально-репресивних структур на священнослужителів та віруючих Української Автокефальної Православної Церкви. Коли на початку вересня 1929 р. секретний відділ ДПУ повідомив про підготовку до операції щодо нейтралізації УАПЦ «у зв'язку із зростаючою антирадянською активністю церковників-автокефалістів, а також із ліквідацією контрреволюційною організації «Союз визволення України» у Київському та Тульчинському округах операцію частково вже було проведено, внаслідок якої було заарештовано понад 40 священиків та мирян [33].

Лише за перше півріччя 1929 р. Київським окрвідділом ДПУ УСРР було заарештовано 583 осіб, з них 331 хлібороб, 59 службовців, 82 студенти, 28 учителів, 7 робітників, 33 кустарі, 15 торговців. Проти 551 висунуто обвинувачення у контрреволюційній агітації, 261 визнано учасниками контрреволюційних організацій, 85-м інкриміновано прагнення до активних дій, 143 – організацію терористичних актів. До розстрілу присудили 10 чоловік, 188 вислали на Соловки, 67 – за межі УСРР, 31 – звільнили [34].

Згідно відомчих положень та посадових інструкцій помічнику начальника Київського окружного відділу ДПУ С. Бармінському підпорядковувався іноземний відділок контррозвідувального відділу. За наказом С. Бармінського співробітники іноземного відділку за короткий період часу створили так звану легендовану розгалужену антирадянську організацію з метою «зав'язати зв'язки» безпосередньо з гетьманом Павлом Скоропадського, який перебував в еміграції у Німеччині. Про розробку утаємничої операції довідуємося зі свідчень уповноваженого іноземного відділку контррозвідувального відділу Київського окрвідділу ДПУ Володимира Максимовича Пескер - Піскарьова [35] : «Я отримав завдання через Бармінського і Сапіра [36] про створення організації, завдання якої полягало у формуванні на Україні гетьманських громад з членів колишнього «Союзу хліборобів», які залишилися живими і перебуваючих на волі гетьманських кадрів (Шеметів, Омеляновича-Павленка). Організація була безпосередньо пов'язана з Німеччиною, особисто з гетьманом Скоропадським. Гетьманські громади з декількох осіб справжніх ворогів, з залученням одного-двох агентів створювалися в Харкові, Києві, Лубнах, Харкові, Кам'янець-Подільському.

Я організував регулярну посилку в Берлін зі спеціальним завданням кур'єрів, яких забезпечував цифровим матеріалом, докладами по ряду економічних та політичних питань, наскільки пам'ятаю нині, я відправив доповіді про цукрове виробництво, насінницьку справу, релігійне питання та по декілька іншим. Для укладання цих доповідей я залучав спеціалістів. Основні доповіді укладав проф. Левицький, який є головним агентом, що посилався мною в Німеччину. Слинько та Лазаревський (*Лазаревський Гліб Олександрович (1877-1949). Український літературознавець. У січні 1930 р. за завданням ДПУ виїхав до Польщі та Франції нібито для збору матеріалів про Т.Г.Шевченка та лишився за кордоном повернувся до СРСР у 1939 р. – авт.*) колишній товариш прокурора старого часу, відправлений, у подальшому під виглядом неповерненця у Варшаву, де він поселився у Зименка. Левицького-Слинько я декілька разів відправляв до Берліна, де вони жили у Скоропадського у Ванзеє, під Берліном. Під час перебування Левицького та Слинько у Києві доповіді надсилалися хімічними листами. Крім цієї інформаційної роботи я провів ще наступні провокаційні заходи: для надання всій легенді більшої солідності та збільшення коштів, які відпускалися німецькою розвідкою Скоропадському, я разом з Левицьким склав та віддрукував на стеклографі листівку, яка возвеличувала

гетьмана... Один екземпляр листівки був кинуто у поштову скриньку німецького консульства в Києві. Один екземпляр був надісланий в редакцію «Пролетарської правди»*. Я домовився зі співробітником редакції про те, що він разом з редактором газети Щупаком (*Щупак Самійло Борисович (1895-1937). У 1920-х – 30-х роках редактор газет «Більшовик», «Пролетарська правда», «Літературна газета». Заарештований 10 листопада 1936 р. Страчений 10 березня 1937 р. – авт.*), напише велику статтю-відповідь на цю листівку під виглядом критики популяризації гетьмана. Стаття разом з декількома екземплярами листівки була відправлена у Берлін. Виконуючи вказівки Бармінського, я включав у громади і не агентів...

Легенда набула характеру справжньої великої к.-р. організації. Розмах моєї к.- р. роботи налякав Кареліна [37], який викликав мене у Харків і запропонував незважаючи на те, що все робилося з його санкції скоротити об'єм цієї роботи» [37].

Окрім оперативної роботи Сергій Аресентійович багато уваги приділяв дітищу Київського окружного відділу ДПУ – футбольному клубу «Динамо». Саме за згодою Семена Западного народилася футбольна команда «Динамо». Головний чекіст Київщини зовсім не цікавився футболом [38], на відміну від свого помічника С.А. Бармінського, який був фанатиком шкіряного м'яча, грав у футбол на першість міста [39]. За згодою начальника Київського окружного відділу ДПУ Василя Іванова, Сергій Бармінський опікувався підбором перспективних гравців до клубу (приманкою для футболістів служила можливість рахуватися працівниками правоохоронних органів). Завдяки С. Бармінському вдалося перетягнути до Києва з Одеси Лазаря Когена, організатора відомої на той час команди «Містран» та інших талановитих футболістів.

Допомагати та просувати футбольну команду до нових спортивних вершин С.Бармінському випала нагода лише упродовж двох перших сезонів – 1928 та 1929 років. 10 травня 1930 р. С.А. Бармінський був відкликаний у розпорядження ДПУ УСРР, а згодом призначений начальником контррозвідувального відділу повпредства ОДПУ по Далекосхідному краю (ДСК). З чиєї волі С.Бармінський відбув до Хабаровська достеменно невідомо. Можна припускати, що новий заступник повноважного представника ОДПУ ДСК С.І.Западний оцінив його здібності та запропонував працювати в одній команді. Як би там не було, але для самого Сергія Арсенійовича це було, безперечне підвищення по службі та проявом високої довіри з боку московського керівництва. Велетенський Далекосхідний край, до складу якого входили Амурська, Зейська, Камчатська, Нижньоамурська, Приморська, Сахалінська та Хабаровська області, а також Єврейська автономна область, Коряцький і Чукотський національні округи [40], за розмірами та за оперативно-тактичним значенням був одним із найважливіших адміністративно-територіальних одиниць СРСР.

Восени 1930 р. контррозвідувальні відділи в ОДПУ СРСР були ліквідовані, а їхні функції покладено на особливі відділи. Після реорганізації С.А.Бармінський був призначений заступником начальника Особливого відділу (ОВ) ОДПУ Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії (ОЧДСА). На той час особливий відділ очолював повноважний представник ОДПУ по ДСК Терентій Дмитрович Дерібас [41], проте оперативною роботою фактично керував Сергій Арсентійович. У заступниках Бармінський проходив майже 6 років, поки 7 лютого 1937 р. він офіційно не був призначений начальником ОВ ГУДБ НКВС і за сумісництвом начальником 5-го (особливого) відділу УДБ УНКВС по ДСК. На певному етапі його оперативна робота влаштовувала Луб'янку, про що свідчать різні види заохочення: 14 лютого 1936 р. «на честь 15-річчя прикордонної охорони НКВС СРСР» С.А.Бармінський нагороджений орденом Червоної Зірки [42]; у 1934 р. – знаком «Почесний працівник ВЧК-ДПУ (XV)»; у 1930 та 1932 рр. – пістолетами системи «Маузер» від Колегії ОДПУ СРСР; у 1932 р. – золотим годинником від Далекосхідного крайвиконкому [43]. Наприкінці грудня 1935 р. С.А.Бармінському було присвоєне спеціальне звання старшого майора державної безпеки (прирівнювалося загальноармійському званню комдив – авт.) [44].

Ці відзнаки були отримані не лише за ефективну протидію японській розвідці та збройним формуванням колишніх білогвардійців, але і за очи-

* Газета «Пролетарська правда» була органом міськкому КП(б)У, Київського обкому, обласного окрвиконкому.

щення армії від так званих «антирадянських елементів». У 1934 р. в ОЧДСА були засуджені 260 чоловік середнього та старшого командно-начальницького складу, в 1935 р. – 78 осіб (за іншими даними – 92 осіб), в 1936 р. – 55 осіб [45]. Проте після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р. показники боротьби з ворожим елементом в Червоній армії перестали влаштовувати Москву.

23 квітня 1937 р. до Хабаровська прибула спеціальна слідча бригада на чолі з начальником 3-го (контррозвідувального) відділу ГУДБ НКВС СРСР комісаром державної безпеки 2-го рангу Левом Григоровичем Мироновим [46] для «виявлення і розгрому шпигунсько-шкідницьких троцькістських та інших груп на залізницях і в армії» [47]. Заступником Л.Г. Миронова був помічник начальника 1-го відділу (охорони) ГУДБ НКВС СРСР старший майор державної безпеки Арнольд Аркадійович Арнольдов – рідний брат першого заступника начальника УНКВС по ДСК комісара державного безпеки 3-го рангу Семена Західного. Відзначимо, що А.А. Арнольдов у 1919 р. працював заступником начальника секретно-оперативної частини Одеської губернської ЧК і нахвалявся у своїй автобіографії тим, «брав участь у червоному терорі, який проводив тов. Балицький» [48].

А.А. Арнольдов поселився у брата – Семена Західного та пояснив йому конкретне завдання бригади: «У Москві є відомості, що Дерібас і ти не вірите у справи, тому і бригада надіслана, щоб показати вам, що робиться у краї». На оперативній нараді А.А.Арнольдов обізвав далекосхідних чекістів «тайговиками» і звинуватив в тому, що вони не вміють працювати в нових умовах. Комісар державної безпеки 1-го рангу Терентій Дерібас досить критично поставився до приїзду високих московських гостей, але, розуміючи вимоги часу, заявив на нараді підлеглим: «Зараз за провали роботи не знімають, а садять до в'язниці. Сяду я, сядете і ви» [49].

Охочих обживати тюремні камери серед чекістів не було, і тому на Далекому Сході розпочалися масові арешти, які охопили в першу чергу військовослужбовців. Так лише в одній з чисельних телеграм до Москви Лев Миронов рапортував про арешт 11 осіб начальницького складу РСЧА та повідомляв, що «арешт інших готуємо» [50]. Активізував свою роботу і Сергій Бармінський. Якщо у січневих та лютневих зведеннях він інформував командуючого ОЧДСА маршала Василя Костянтиновича Блюхера про окремі випадки антирадянських проявів та ставив питання про звільнення окремих командирів, то у квітні-травні 1937 року він просто обмежувався інформацією про проведені арешти. Так, наприклад, 18 квітня 1937 р. Сергій Бармінський повідомив про арешт 29 військовослужбовців; 22 квітня – 12 чоловік; 26 квітня – 20; 6 травня – 25, 25 травня – 26 [51].

3 червня 1937 р. до Хабаровська прибув новий начальник крайового УНКВС комісар державної безпеки 1-го рангу Всеволод Аполлонович Балицький [52], який в першу чергу мав зосередитися на викритті учасників «військово-фашистської змови» в ОДСЧА. На допомогу начальника виїзної бригади ГУДБ у цьому питанні В.А. Балицький розраховувати не міг, оскільки 6 червня 1937 р. отримав таємну шифровку з Луб'янки, в якій містився наказ заарештувати Лева Миронова та відправити його до Москви. Наступного дня начальник УНКВС по ДСК відрапортував про виконання наказу [53].

Головний тягар по розгрому військових кадрів на Далекому Сході знову ліг на плечі С.А. Бармінського. Вже 14 червня 1937 р. В.А. Балицький повідомляв союзне керівництво що по справі військово-троцькістської організації в ОЧДСА та Тихоокеанському Флоті проходить 472 учасника, заарештовано 169 військовослужбовців, «в тому числі 169 зізналися, додатково заарештовуємо згідно до отриманої санкції та по узгодженні на місці 70 чоловік. Очікуємо санкцію на арешт 117. Розшукуємо 27, уточнюємо свідчення на 89 чоловік» [54].

19 червня 1937 р. В.А. Балицький несподівано був знятий з посади та відкликаний до Москви, а крісло начальника УНКВС на Далекому Сході знову дістанеться Терентію Дерібасу. Рокіровка в Управлінні НКВС аж ніяк не позначилася на ході репресивних акцій, здійснюваних підлеглими С. А. Бармінського. Так 25 червня 1937 року С.А.Бармінський рапортував В.К. Блюхеру про арешт 78 військових, а через два тижні 10 липня 1937 р. – ще 58 [55].

8 серпня до Хабаровська прибув новий начальник УНКВС ДСК комісар державної безпеки 3-го рангу Генріх Самійлович Люшков – давній знайомий С.А.Бармінського та С.І.Західного по службі в ДПУ УСРР. Очікуваного «вечора спогадів» давніх приятелів не відбулося. У день приїзду нового керівника радянських

органів держбезпеки на Далекому Сході був заарештований Семен Західний, а 9-го серпня за ґратами опинився Сергій Бармінський (санкція на арешт С. Бармінського була видана лише 15 серпня 1937 року – авт.) та його дружина – начальник спеціального сектора крайового управління народної освіти Тетяна Миколаївна.

Знаючи про витончені методи дізнання, які застосовують в казематах НКВС, Сергій Арсентійович відразу погодився співпрацювати зі слідством, Вже на другий день арешту С. Бармінський визнав себе «активним учасником правотроцькістської організації», очолюваної колишнім першим секретарем крайкому Л.Й.Лаврентьєвим (Картвелішвілі), та розповів, що «по лінії особливого відділу провів низку шкідницьких підривних заходів, які сприяли зриву та послабленню боротьби особливих органів із ворогами» [56]. Задоволений Георгій Люшков того ж дня надіслав телеграму наркому внутрішніх справ СРСР Миколі Єжову: «Після закінчення доби на допиті сьогодні, Бармінський подав на ваше ім'я заяву про свою приналежність до правотроцькістської організації в УНКВС. Називає як учасників Дерібаса, Західного, начальника відділу кадрів Полозова, колишнього начальника адміністративно-господарчого відділу Бубенного, начальника Приморського обласного УНКВС Візеля, начальника Амурського облуправління Давидова. Шпигунську діяльність поки що заперечує» [57]. Нову серію «щиросердних» показів з вуст С. Бармінського вдалося отримати заступнику начальника 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ УНКВС по ДСК старшому лейтенанту державної безпеки Олександру Марковичу Малкевичу. У власноручній заяві, С. Бармінський вказував, що у 1923-1924 рр., працюючи в Одесі він був завербований в агенти німецької розвідки начальником ОВ губвідділу ДПУ Фріцом Гансовичем Клейнбергом, якому передав ряд таємних даних про роботу органів, характеристики чекістів. Далі Бармінський визнав, що «працюючи в Київському окружному відділі ДПУ під впливом Західного у нього з'явилася зневіра у лінію партії, яка переросла в антирадянські настрої», а з 1931 р. за завданням Т.Д. Дерібаса та С.І. Західного став займатися шпигунською діяльністю на користь німецької та японської розвідок [58].

Продукувати компромат на товаришів по службі С. Бармінський продовжував і далі. Так, наприклад, на допиті 27 листопада 1937 р. він додатково назвав учасників «правотроцькістської організації» – співробітника резерву майора державної безпеки Арвіда Яковича Мартинеллі, помічника начальника ОВ ГУДБ НКВС ОДСЧА капітана державної безпеки Леоніда Михайловича Богословського, заступника начальника відділу кадрів старшого лейтенанта державної безпеки Семена Васильовича Хлоплянкіна, «які, перебуваючи на свободі, вживають заходи по звільненню учасників організації Дерібаса, Західного, Бармінського та інших» [59].

3 лютого 1938 р. Й.В. Сталін, Л.М. Каганович, В.М. Молотов і К.Є. Ворошилов дали свою згоду на засудження за 1-ю категорією 127 колишніх співробітників УНКВС Далекосхідного краю, серед яких було і подружжя Бармінських [60].

Першою, 9 лютого 1938 року, зустріла свою смерть дружина Сергія Арсентійовича – Тетяна Миколаївна Бармінська. Наступного дня о 23 годині обірвалося життя і Сергія Арсентійовича, якого військова колегія Верховного суду СРСР засудила до вищої міри покарання за ст. 58-1»б, 58-8, 58-11 Кримінального кодексу РРФСР [61].

Таким чином, сторінки біографії С. А.Бармінського допомагають створити реалістичний соціально-професійний портрет співробітника Надзвичайної комісії, порівняти з усталеним у радянські часи ідеалізованим образом співробітника органів державної безпеки з притаманним йому професіоналізмом, освіченістю, загальною культурою та чесністю.

Джерела та література

1. Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С.438-439; Бузков А.М. Ведомственные награды ОГПУ-НКВД: 1932-1940 гг. Ч. 2. Знак «Почетный работник ВЧК-ГПУ (XV)». – Владивосток: Русский остров, 2008. - С.308-309.

2. Бузков А.М. Ведомственные награды ОГПУ-НКВД: 1932-1940 гг. Ч. 2. Знак «Почетный работник ВЧК-ГПУ (XV)». – Владивосток: Русский остров, 2008. – С.308.

3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 64, спр. 1128, арк. 2.

4. Бузков А.М. Ведомственные награды ОГПУ-НКВД: 1932-1940 гг. Ч.2. Знак «Почетный работник ВЧК-ГПУ (XV)». – Владивосток: Русский остров, 2008. – С.308.

5. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 64, спр. 1128, арк. 2-2 зв.

6. Ф.Э.Дзержинский – председатель ВЧК-ОГПУ. 1917 – 1926 / Сост. А.А. Плеханов, А.М. Плеханов – М.: МФД: Материк, 2007. – С. 188.

7. Большевистское руководство. Переписка. 1912-1927. – М: РОССПЭН, 1996. – С. 137-138.

8. Ф.Э.Дзержинский – председатель ВЧК-ОГПУ. 1917-1926 / Сост. А.А. Плеханов, А.М. Плеханов – М.: МФД: Материк, 2007. – С. 192.

9. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 64, спр. 1128, арк. 2 зв.

10. Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год. К5-му Всеукраинскому съезду советос. – Харьков: Типография Цупчрезкома, 1921. – С. 6.

11. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 64, спр. 1128, арк. 4 зв.

12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 288, оп. 7, спр. 64, арк. 8.

13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 288, оп. 7, спр. 64, арк. 7 зв.

14. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 64, спр. 1128, арк. 4 зв.

15. Абрамов В. Контрразведка. Щит и меч против Абвера и ЦРУ. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – С. 28-29.

16. Абрамов В. Контрразведка. Щит и меч против Абвера и ЦРУ. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – С. 31.

17. Буяков А.М. Ведомственные награды ОГПУ-НКВД: 193-1940 гг. Ч.2. Знак «Почетный работник ВЧК-ГПУ (XV)».–Владивосток: Русский остров, 2008. – С.309.

18. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 64, спр. 1128, арк. 5.

19. Там само.

20. Луньов (Мінц) Зиновій Григорович (21.10.1900 - ?). Народився в Кременчуку Полтавської губернії в родині прикажчика. Єврей. У п'ятирічному віці був важко поранений погромниками. У 1905 1910 рр. навчався у хедері. У 1910-1913 рр. – навчався у казенному училищі, вийшов з 1-го класу через тяжкий матеріальний стан родини. У 1913-1914 рр. – кур'єр у приватного торговця. У 1914 р. – кур'єр у технічній конторі інженера Уманського, звільнений через два місяці через непослух. У 1914 р. – кур'єр у галантерейній торгівлі Палірблехе, звільнений через місяць через непослух. У 1914-1917 рр. працював на Дніпровському цинкувально-лудильному заводі (конторник, рахівник, бухгалтер). У 1918 р. – рахівник мануфактурно-галантерейної торгівлі братів Немченко, (м.Кременчук). Упродовж червня – листопада 1919 р. був побитий денікінцями до нестями, переховувався від білих у Полтаві та Харкові, перебиваючись дрібними роботами. У 1920-06.1920 – працював у чоботарській та утилізаційній майстерні «Райутиля» у Кременчуку (рахівник, секретар осередку КСМ, член фабрично-заводського комітету). У 07.1920-08.1920 р. – секретар і завідувач оргвідділом бюро КСМ Кременчука. З 08.1920 – завідувач інформацією Кременчуцької губ. ЧК. З 02.10.1920 – у резерві призначень адміністративно-організаційного відділу ВЧК, Москва. Працював у Харкові в ЦУПНАДКОМІ /ВУЧК (з 11.1921 р. – секретар адміністративно-організаційного відділу; з 19.05.1921 – начальник облікового відділку Адміністративно-організаційного управління; з 01.07.1921 р. – начальник відділку особового складу при Президії). З 30.06.1922 р. – начальник загальної частини та секретар особливого відділку № 6 у Шепетовці. З 13.08.1922 р. – начальник загальної частини та секретар Ізяславського прикордонного відділку ДПУ. З 08.11.1922 – начальник загальної частини та секретар Новоград-Волинського прикордонного відділку ДПУ. У 03.1923 – 28.04.1923 – начальник загальної частини та секретар Коростенського прикордонного відділку ДПУ. З 16.05.1923 р. – помічник уповноваженого секретного відділу ДПУ УСРР. З 25.02.1924 р. – політконтролер відділу політконтролю ДПУ УСРР. У 06.04.1924 р. – 12.1925 – помічник уповноваженого контррозвідувального відділу ДПУ УСРР. У 1926-1928 рр. – працював в іноземному відділку контррозвідувального відділу ДПУ УСРР (помічник уповноваженого, уповноважений, старший уповноважений). З 08.07.1928 – начальник контррозвідувального відділу Дніпропетровського окрвідділу ДПУ. З 17.01.1930 р. – начальник секретно-оперативного відділу та помічник начальника Херсонського окрвідділу ДПУ. З 17.09.1930 р. – помічник начальника особливих відділів Вінницького оперсектора ДПУ і 17-го корпусу. 11 листопада 1931р. призначений начальником особливого відділу Донецького оперсектора ДПУ. 14.02.1932 р. на відміну наказу від 11.11.1931 призначений начальник особливих відділів Вінницького оперсектора ДПУ та 17-го корпусу. Служив у 3-му відділку Особливого відділу ДПУ УСРР (з 02.1932 – помічник начальника відділку, з 23.07.1932 – начальник відділку). З 02.1933 – заступник начальника особливих відділів Одеського облвідділу ДПУ та 6-го корпусу. З 10.01.1934 р. – начальник особливого відділу Молдавського облвідділу ДПУ. З 14.03.1935 р. – начальник особливих відділів УДБ УНКВС Дніпропетровської області та 7-го стрілецького корпусу. З 03.01.1937 – начальник 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС Київської області. 4 серпня 1937 р. – відряджений до НКВС УРСР. 04.09.1937 – звільнений з НКВС як заарештований. 16.12.1937 – засуджений до 5 років позбавлення волі. Подальша доля невідома. 12.07.1957

реабілітований. Звання: старший лейтенант державної безпеки (08.01.1936). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (26.01.1937), двічі бойовою зброєю від Колегії ОДПУ СРСР (1932, 1932), бойовою зброєю від Колегії ДПУ УСРР (12.1927), бойовою зброєю від НКВС УРСР (1936), подякою від НКВС УРСР і місячним окладом (1934). Член ВКП(б) з 1926.

21. ГДА СБУ, ф. 64, спр. 2280, арк. 28; Керівники української зовнішньої розвідки / авт.-упоряд. В.Д. Хоменко, О.В. Скрипник, І.М. Шиденко, І.В. Білоконь, І.В.Романюк. – К.: Ярославів Вал, 2010. – С.46.

22. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 64, спр. 1128, арк. 5.

23. Абрамов В. Контрразведка. Щит и меч против Абвера и ЦРУ. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – С.27.

24. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 64, спр. 1128, арк. 5 зв.

25. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934-1941: Справочник. – М.: Звенья,1999. – С. 94.

26. Там само. – С. 390.

27. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 64, спр. 1128, арк. 5 зв.

28. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль: Збруч, 2000. – С. 224.

29. Там само. – С. 161.

30. Сахно А. Дело о КВУ // Киевские новости. – 1995. – № 46.

31. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 59, арк. 13.

32. Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919-1941). – Харків, 2003. – С. 74.

33. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль: Збруч, 2000. – С. 275.

34. Там само. – С. 175.

35. Пескер-Пискарьов (Пескер) Володимир Максимович (16.12.(29.12.)1902-25.09.1937). Народився у Миколаєві у родині помічника присяжного повіреного (згодом повіреного). Єврей. До 1915 – отримував хатню освіту. У 1915-1920 – навчався у 2-й Миколаївській чоловічій гімназії, закінчив. У 03.1919 – 06.1919 – молодший машиніст і діловод Миколаївського евакуаційного пункту РСЧА. У 01.1920 – 11.1920 – завідувач полковою бібліотекою клубу імені Троцького відділу політпросвіти 46-ї бригади ВОХР. У 11.1920 – 02.1921 – червоноармієць на панцерному потязі «Червоний Козак», ст. Знаменка. У 02.1921 – 04.1921 – працівник політпросвіти політичного відділу 10-ї бригади ВНУС. У 02.1921 – 03.1921 - діловод слідчої частини економічного відділку Єлизаветградської повітової ЧК. Працював у Миколаївському особливому відділі ВЧК Чорного та Азовського морів (з 04.1921 – комісар з обшуків і арештів, з 20.04.1921 – співробітник для доручень, з 28.04.1921 – помічник уповноваженого 1-ї групи з контрреволюції та шпигунства, з 21.09.1921 – уповноважений з боротьби зі шпигунством та агентурі, 05.05.1922 – зарахований до резерву через хворобу). Служив у Миколаївському губернському / окружному / повітовому відділі ДПУ (з 30.05.1922 – помічник уповноваженого 2-ї групи секретного відділу, з 31.05.1922 – т.в.о. уповноваженого 2-ї групи секретного відділу, з 20.07.1922 – помічник уповноваженого 5-го відділку, з 01.08.1922 – помічник уповноваженого контррозвідувального відділу, з 13.10.1922 – помічник уповноваженого 1-ї групи 2-го відділу секретно-оперативної частини, з 17.01.1923 – т.в.о. уповноваженого 2-ї групи секретно-оперативної частини, з 04.04.1923 – уповноважений контррозвідувального відділу, з 03.10.1923 – помічник уповноваженого контррозвідувального відділу, з 07.02.1924 – політичний контролер, 02.1924 – відряджений до Одеського губвідділу ДПУ). Працював в Одеському губернському/окружному відділі ДПУ (з 03.1924 – помічник уповноваженого контррозвідувального відділу, з 01.08.1924 – понадштатний помічник уповноваженого контррозвідувального відділу, з 08.09.1924 – уповноважений контррозвідувального відділу, з 01.1926 – співробітник іноземного відділку контррозвідувального відділу, з 15.08.1926 – уповноважений іноземного відділку контррозвідувального відділу, з 27.04.1929 – старший уповноважений іноземного відділку контррозвідувального відділу). З 01.08.1929 – уповноважений іноземного відділку контррозвідувального відділу Київського окрвідділу ДПУ. З 20.09.1930 – старший уповноважений особливого відділу ДПУ УСРР. З 24.10.1930 – старший уповноважений іноземного відділку особливого відділу ДПУ УСРР. З 11.06.1931 – оперуповноважений іноземного відділку особливого відділу ДПУ УСРР. 26.12.1932 призначений наказом ДПУ УСРР т.в.о. начальника іноземного відділку особливого відділу ДПУ УСРР з 03.11.1932. З 25.08.1933 – начальник іноземного відділу Одеського облвідділу ДПУ. 04.12.1934 відряджений до НКВС УСРР. З 22.02.1935 – начальник 1-го відділку іноземного відділу НКВС УСРР. З 27.03.1937 – начальник 2-го відділку 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ НКВС УРСР. 16.08.1937 – заарештований. 25.09.1937 – засуджений на смерть ВК ВС СРСР за ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 КК УРСР. Розстріляний у Києві. Звання: старший лейтенант державної безпеки (08.01.1936). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (20.12.1932), бойовою зброєю від ВУЦВК (12.1927), зброєю від Колегії ДПУ УСРР (1930), зброєю від Колегії ОДПУ СРСР. Кандидат у члени ВКП(б) з 1930 р.

36. Сапір Абрам Володимирович (11.1900 – 25.09.1957). Народився у с. Блудень Пружанського повіту Гродненської губернії в родині службовця скляного заводу (за іншими даними – працівника залізниці). Єврей. Самоучка (у домашніх умовах пройшов програму навчання за 1 клас середнього навчального закладу). У 10.1915-12.1918 рр. – чорнороб на станції Блудень. У 01.1919 – 02.1919 рр. – член волосного ревкому (м. Картуз-Береза Гродненської губернії). У 03.1919 – 1919 рр. – слідчий прикордонної транспортної ЧК (м. Барановичі). У 1919 – 03.1920 р. – слідчий головної транспортної ЧК Бердичівського напрямку. У 03.1920-04.1921 рр. – уповноважений та секретар водно-транспортної ЧК, Одеса-порт. У 04.1921-1921 – начальник агентури Чорного та Азовського морів. У 1921 – уповноважений особливого відділу Одеської губ. ЧК. У 1921 – заступник начальника військово-контрольного спостереження Одеського порту. У 1921 – інспектор Тираспольського прикордонного особливого пункту. У 1921-1922 р. - помічник уповноваженого секретного відділку особливого відділу № 3, м. Одеса. У 1922-08.1925 рр. – помічник уповноваженого та уповноважений контррозвідувального відділу Одеського губвідділу ДПУ. Служив у контррозвідувальному відділі Одеського окрвідділу ДПУ (з 08.1925 – уповноважений, з 1926 р. – начальник відділу). З 05.1927 р. – начальник контррозвідувального відділу Київського окрвідділу ДПУ. З 12.1929 – начальник 1-го відділку контррозвідувального відділу ДПУ УСРР. З липня 1930 р. – начальник 2-го (іноземного) відділку Контррозвідувального відділу ДПУ УСРР. З вересня 1930 р. – начальник іноземного відділку особливого відділу ДПУ УСРР. З травня 1931 р. – начальник особливого відділу Одеського оперсектора ДПУ. З березня 1932 р. – начальник особливого відділу Одеського облвідділу ДПУ. З лютого1933 р. – заступник начальника Дніпропетровського облвідділу ДПУ. З 10 липня1934 р. – заступник начальника УНКВС Дніпропетровської області. З 11 червня 1935 р. – начальник іноземного відділу НКВС УСРР. З 21 грудня 1936 р. – начальник УНКВС Молдавської АСРР. З 13 лютого 1937 р. – помічник начальника 3-го (контррозвідувального) відділу НКВС УРСР. 21 лютого 1938 р. заарештований. 23 вересня 1939 р. звільнений з-під варти. 25.06.1941 заарештований. 21.08.1943 – особливою нарадою при НКВС СРСР засуджений до 5 років позбавлення волі. З серпня 1943 р. – в'язень Актюбинського табору НКВС. 6 квітня 1945 р. звільнений з табору. 28.02.1955 засуджений Кримським обласним судом за статтею 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 04.06.1947 на 15 років позбавлення волі. Помер у таборі. Звання: капітан державної безпеки (13.12.1935). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (20.12.1932), бойовою зброєю, двічі – годинником. Член ВКП(б) у 08.1919-02.1938.

37. Карелін (Білоус) Володимир Петрович (15.09.1897-03.09.1938). Народився в Одесі у родині вчителя. Єврей. У 1914 р. закінчив комерційне училище в Одесі. У 1915 р. служив рядовим у 40-му піхотному запасному полку, звільнений за станом здоров'я. З 1915 р. навчався на юридичному факультеті Міжнародного інституту в Одесі, але повний курс не пройшов. Заробляв на життя приватними уроками та репетиторством. У 1917-1919 рр. – контролер Всеросійської спілки союзу міст (м. Одеса). У 1919 р. – червоноармієць в Одесі. У 1919 р. – контролер Одеського губернського фінансового відділу, бухгалтер Одеського губернської ради народного господарства. У 1920-11.1920 о. – старший слідчий Одеської комендатури. У 11.1920-04.1921 – старший слідчий Одеського губернського комітету боротьби з дезертирством. З квітня 1921 р. – помічник уповноваженого Одеської губ. ЧК. У 1922-1923 рр. – помічник уповноваженого секретного відділу Одеського губвідділу ДПУ. У 1923-16.03.1923 – начальник контррозвідувального відділу Одеського губвідділу ДПУ. У 1923-1924 рр. – помічник начальника Одеського губвідділу ДПУ з охорони кордонів. У 1924-1925 рр. – помічник начальника Частин прикордонної охорони ДПУ Одеської губернії з оперативних питань. Упродовж серпня – листопада 1925 р. – помічник начальника контррозвідувального відділу Одеського окрвідділу ДПУ. У 11.1925 – 15.08.1926 – уповноважений іноземної групи контррозвідувального відділу ДПУ УСРР. У 15.08.1926 – 07.1930 р. – начальник 2-го (іноземного) відділку контррозвідувального відділу ДПУ УСРР. У 07.1930-25.10.1931 – помічник начальника Особливого відділу ДПУ УСРР та Українського ВО. У 25.10.1931-28.07.1932 – заступник начальника ОВ ДПУ УСРР та Українського ВО. З 28.07.1932 - другий заступник начальника ОВ ДПУ УСРР та Українського ВО. У 1933-10.07.1934 – заступник начальника ОВ ДПУ УСРР та Українського ВО. У 08.1933-10.07.1934 – начальник іноземного відділу ДПУ УСРР. У 11.07.1934-22.11.1934 – заступник начальника ОВ УДБ НКВД УСРР і ОВ ГУДБ НКВС УВО. У 11.07.1934- 02.(11.06.-?)1935 – начальник Іноземного відділу УДБ НКВС УСРР. У 1935-04.12.1936 - начальник ОВ УДБ НКВС Білоруської СРР. У 04.12.1937 – 28.01.1937 – у розпорядженні ВК НКВС СРСР. У 28.01.1937-29.07.1937 – заступник начальника 5-го (особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР. 29.07.1937 – заарештований. 03.09.1938 ВК ВС СРСР засуджений на смерть. Розстріляний у Москві 03.09.1938. Майор державної безпеки (25.12.1935). Нагороджений: орденом Трудового Червоного Прапора УСРР (20.12.1932); орденом Червоної Зірки (14.02.1936); орденом Знак Пошани (22.07.1937); знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (V) № 729 (1931); срібним портсигаром від Колегії ВУЧК (1921), срібним годинником (1923); бойовою зброєю – пістолетом системи «Маузер» (1927, 1929).

38. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 47838-ФП, арк. 211-214.

39. Кузьмин Г.Е. «Динамо», которое Вы не знаете // Киевские новости. – 1992. – № 38.

40. Мирский В.И., Семибратский Б.А. Атакующая вершины. – К., 1980. – С. 9.

41. Советский энциклопедический словарь. – М., 1980. – С. 361.

42. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934 – 1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С. 173.

43. Известия. – 1936. – 15 февраля.

44. Буяков А.М. Ведомственные награды ОГПУ-НКВД: 1932-1940 гг. Ч.2. Знак «Почетный работник ВЧК-ГПУ (XV)». – Владивосток: Русский остров, 2008. – С.309.

45. Мильбах В.С. Особая Краснознаменная Дальневосточная армия (Краснознаменный Дальневосточный фронт). Политические репрессии командно-начальствующего состава, 1937-1938 гг. – СПб.: Издательство С.-Петерб. ун-та, 2007. – С. 72.

46. Николаев С. Выстрелы в спину // Дальний Восток. – 1991. – № 2. – С. 140.

47. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934-1941: Справочник / О-во «Мемориал» и др.; Под ред. Н.Г.Охотина и А.Б.Рогинского – М.: Звенья, 1999. – С. 301.

48. Відомості люб'язно надані авторам О.М. Буяковим (м. Владивосток).

49. Николаев С. Выстрелы в спину // Дальний Восток. – 1991. – № 2. – С.140.

50. Волкогонов Д.А. Троцкий. Политический портрет. – Кн. 2. – М., 1992. – С. 252.

51. Мильбах В.С. Особая Краснознаменная Дальневосточная армия (Краснознаменный Дальневосточный фронт). Политические репрессии командно-начальствующего состава, 1937-1938 гг. – СПб.: Издательство С.-Петерб. ун-та, 2007. – С.106.

52. Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 159 від 11 травня 1937 р.

53. Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936-1938 гг. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 127.

54. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. – М.: МФД, 2004. – С. 641.

55. Мильбах В.С. Особая Краснознаменная Дальневосточная армия (Краснознаменный Дальневосточный фронт). Политические репрессии командно-начальствующего состава, 1937 1938 гг. – СПб.: Издательство С.-Петерб. ун-та, 2007. – С.107.

56. ГДА СБУ, спр. 47838 - ФП, арк. 318.

57. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. – М.: МФД, 2004. – С. 300.

58. ГДА СБУ, спр. 47838-ФП, арк. 318-319.

59. Там само.

60. Сталинские расстрельные списки. – Компакт диск международного общества «Мемориал». – М., 2002.

61. ГДА СБУ, спр. 47838 -ФП, арк. 319.

Олег Бажан, Вадим Золотарев

Один из основателей киевского футбольного клуба «Динамо» (штрихи биографии Сергея Арсентьевича Барминского)

Опираясь на уникальные документы и материалы, впервые детально возсоздаются основные этапы жизни С. А. Барминского, его участие в массовых политических репрессиях в 1920-1930-х годах в Украине и на Дальнем Востоке.

Ключевые слова: *Сергей Арсентьевич Барминский, политические репрессии, футбольный клуб «Динамо» Київ, Дальний Восток, Одесса.*

Oleg Bazhan Vadim Zolotariov

One of the Kiev Football Club «Dynamo» Founders (Some Facts of Sergey Barminskiy's Biography)

Based on the unique documents and materials, S. Barminskiy's main life stages have been restored in detail. There has also been described his participation in the mass political repressions of the 1920-1930-ies in Ukraine and in Far East.

Key words: *Sergey Barminskiy, political repressions, football club «Dynamo Kyiv», Far East, Odessa.*

УДК 016 : 929 : 664.7

Надія Білявська (м. Одеса)

Одеський вчений, інженер-технолог Костянтин Андрійович Богомаз

Стаття присвячена професору Костянтину Андрійовичу Богомазу, який з 1922 до 1929 р. очолював Одеський технікум технології зерна та борошна – перший в країні вищий навчальний заклад даного профілю. З ім'ям інженера-технолога К.А. Богомаза пов'язана ціла епоха розвитку вітчизняного млинарного машинобудування, будівництва та обладнення млинів. У статті подано життєвий та творчий шлях К.А. Богомаза, особливу увагу приділено його внеску в становлення та розвиток вищої школи в галузі хлібопродуктів.

***Ключові слова**: борошномельна промисловість, вища школа, історія, Одеський технікум технології зерна та мукі.*

Загальновідомо, що протягом своєї історії Одеса завжди привертала до себе прогресивних діячів науки, техніки, культури. На жаль, не всі з них відомі сьогоднішнім одеситам, які часто йдуть по уторованих ними дорогах. Так, вдячна пам'ять нащадків обійшла стороною багатьох представників загону видатних інженерів. Заповнюючи цю прогалину, хотілося б віддати належне професору, інженеру-технологу Костянтину Андрійовичу Богомазу.

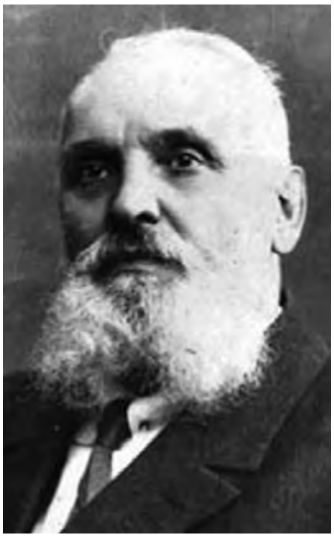

22 червня 1922 р. в Одесі було відкрито перший в країні вищий навчальний заклад з підготовки кваліфікованих фахівців для борошномельно-круп'яної промисловості та елеваторного господарства – технікум технології зерна та борошна. Він був створений за ініціативою видатного вітчизняного фахівця – інженера Костянтина Андрійовича Богомаза на базі млинарно-технічного училища, історичні корені якого тягнуться до заснованої в 1902 р. Одеської школи борошномелів, що випускала техніків- борошномелів і крупчатників.

Костянтин Андрійович народився в 1859 р. в місті Новомосковську Катеринославської губернії. Спочатку навчався в Катеринославській гімназії та Кременчуцькому реальному училищі, потім – у С.-Петербурзькому технологічному інституті [1; 2].

У Російській імперії не було вищих спеціальних навчальних закладів з підготовки інженерів для зернопереробної промисловості. Потреби галузі в кваліфікованих працівниках забезпечувалися в основному за рахунок іноземних фахівців. С.-Петербурзький, Харківський технологічні та Київський політехнічний інститути давали можливість спеціалізуватися по борошномельному виробництву, але вони в своїй структурі не мали ні спеціальних факультетів, ні кафедр, які забезпечували глибоке вивчення технології борошномельного виробництва і проектування млинів. Тому число студентів, які обрали цю спеціальність, було мізерним – за 1873-1914 рр. не більше 20 осіб. У це число входить і К. А. Богомаз – випускник С.-Петербурзького технологічного інституту (1884 р.), учень професора П. А. Афанасьєва.

Будучи студентом, К. А. Богомаз був революційно налаштований: «По агентурным сведениям полиции 1877 г. студент Технологического Института К. А. Богомаз устраивал в своей квартире в Петербурге тайные собрания политического характера. По агентурным сведениям 1880 г. был заподозрен в принадлежности к тайному обществу. Летом 1880 г. вместе с другими молодыми людьми, жил в Маслове (Тверской уезд), в имении землевладельца Сабанеева. Дознанием не были установлены их «преступные» цели; тем не менее, по распоряжению московского генерал-губернатора удален из имения Сабанеева» [3].

К. А. Богомаз закінчив механічне відділення, вибравши млин темою свого дипломного проекту. Він став одним з перших інженерів-технологів,

які присвятили себе млинарству, першим вітчизняним інженером-крупчатником. З ім’ям професора К. А. Богомаза пов’язана ціла епоха розвитку машинобудування, будівництва і обладнання нових млинів. Почавши свою трудову діяльність на млині братів Риловникових в с. Гапоново Курської губернії, Костянтин Андрійович працював там з 1884 по 1886 р. [1, 4].

У кінці 1887 р. Костянтин Андрійович був запрошений А. М. Ерлангером на посаду старшого інженера при Одеському відділенні товариства з влаштування млинів «Антон Эрлангер и К^{о}»*, що обслуговувало Україну та Кавказ. 1890 р. ним було організовано Київське, а в 1892 р. – Катеринославське відділення товариства. К. А. Богомаз одночасно забезпечував проектування та спостереження за будівлями млинів Одеського, Київського й Катеринославського відділень. 1900 р., передавши свої обов’язки по Одеському та Катеринославському відділенням іншим інженерам, К. А. Богомаз організував Варшавське відділення Товариства «Антон Эрлангер и К^{о}». За час роботи у Товаристві Костянтин Андрійович неодноразово виїжджав за кордон – у Німеччину, Бельгію, Францію, Італію та інші країни для ознайомлення з досягненнями будівництва млинів і технології переробки зерна.

За період роботи в Товаристві «Антон Эрлангер и К^{о}» К. А. Богомазом були побудовані десятки млинів, у тому числі найбільші в Україні, як наприклад, колишній млин Бродського у Києві. 1857 р. на околицях Києва було побудовано млин, який 1870 р. перейшов у власність до одного із засновників відомої династії цукрозаводчиків І. Бродського (його називають – млин Бродського). В кінці XIX – на початку XX ст. - це одне з найбільших підприємств Російської імперії, продуктивністю 3 млн пудів на рік. Сьогодні від млина «Лазар Бродський» залишився тільки елеватор на Подолі, де облаштовано книгосховище Національної парламентської бібліотеки України. Діяльність інженера К. А. Богомаза була також пов’язана із впровадження перших мийних машин, вальцьових верстатів, розсів Гагенмахера [5; 6].

З 1912 р. Костянтин Андрійович починає викладацьку діяльність в Київському політехнічному інституті, де читає курс лекцій з технології зерна і борошна та будівництва елеваторів, керує дипломним проектуванням. З 1912 по 1919 р. під керівництвом К. А. Богомаза було підготовлено та випущено 10 інженерів, які спеціалізувалися по борошномельній промисловості [7]. Професор К. А. Богомаз був у числі перших викладачів Одеського політехнічного інституту, організованого у 1918 р. за часів Укрвїнської держави гетьмана П. Скоропадського [8; 9].

1920 р. Костянтин Андрійович переходить на роботу до Одеського млинарно-технічного вчилища, яке було реорганізоване в технікум. Очоливши технікум, він одночасно керує кафедрою технології зерна та борошна. Тісно пов’яза-

* Торгово-промислове Товариство «Антон Эрлангер и К^{о}» – найбільша фірма з будівництва та облаштування млинів в дореволюційній Росії. А.М. Ерлангера (1839-1910) називали – «борошняним королем». Фірма «Антон Эрлангер и К^{о}» поклала початок вальцьовому розмелу в імперії, побудувавши на поч. 1880-х рр. перший вальцьовий млин у м. Рильську. На 1902 р. Товариством було побудовано і обладнано бл. 1000 парових млинів. Один із синів А. М. Ерлангера – Антон Антонович (1877-1938) – після смерті батька очолював фірму «Антон Эрлангер и К^{о}» з 1912 по 1917 р.

ний з промисловістю, володіючи величезною ерудицією, знанням млинарства, Костянтин Андрійович всю свою енергію переніс на виховання нових інженерних кадрів для зернопереробної промисловості [10; 11].

У 1920-ті рр. йшов пошук ефективної організації професійно-технічної освіти в країні. Гостро це питання стояло в борошномельній промисловості. Професор К. О. Зворикін писав: «Ни в одной технической отрасли нельзя увидеть такого низкого по специальному образованию уровня в служащем персонале, как это господствует на мельницах и крупорушках, а потому эта отрасль требует особого к себе внимания на всех ступенях образования» [11]. «На Украине же – в центре Союзного мукомолья, не имеется ни одной кафедры по этому производству, а имевшиеся в Харькове и Киеве ныне упразднены. Остается один Техникум, преобразованный из мукомольной школы в Одессе» [12].

У червні 1926 р. у Москві проходив І-й Всесоюзний виробничо-технічний з'їзд по млинарству (І-а Всесоюзна нарада з борошномельної промисловості – за іншими джерелами), де зібралися представники всіх борошномельних районів СРСР. У роботі з'їзду взяли участь науковці країни – представники млинарного виробництва: з Києва – професор К. А. Зворикін, з Одеси – професор К. А. Богомаз. Досить повно були представлені і практики, що налічували не один десяток років важкої роботи на млинах. На з'їзді в числі інших розглядалися питання підготовки професійних кадрів. К. О. Зворикін наполягав на відновленні закритих кафедр в Ленінграді, Києві і Харкові. З приводу середньотехнічної освіти він зазначив, що його «...надо устраивать по типу бывшего одесского мельнично-технического училища, которое выпустило весьма ценных техников, с успехом работающих сейчас крупчатниками, заведующими производственными отделами районтор Укрмута і т. д.» У той же час К. А. Зворикін критикував вузькоспеціальну підготовку інженерних кадрів, яка мала місце в Одеському технікумі технології зерна та борошна. У принятій на з'їзді резолюції по доповідям К. А. Зворикіна, В. П. Мартинова (завідувач Одеським політехнікумом технології зерна та борошна в 1920-1921 рр.) і К. А. Богомаза були враховані думки цих авторитетних борошномелів і викладачів [13].

1-й Всесоюзний виробничо-технічний з'їзд з борошномельно-круп'яного виробництва

У своєму звіті за І триместр 1923/1924 навч. року, направленому в Губпрофосвіту, Костянтин Андрійович дає пояснення такого стану справ. По-перше, це було пов'язано з рівнем підготовки основного контингенту вступників – «малою подготовленностью пролетарской среды». По-друге, спочатку поставлена задача підготовки інженерних кадрів за три роки – «Главная основная моя формула при организации Техникума –не читать ничего лишнего. Без этой предосторожности невозможно было бы в течение трех лет подготовить специалиста-инженера к немедленному вступлению в живую работу на завод». По-третє – мізерне фінансування не дозволяло ні забезпечити навчальний процес, ні оплатити роботу професорсько-викладацького складу.

У перші роки своєї діяльності (1922-1925 рр.) одеський технікум не мав належної навчальної бази. Заняття велися в будівлі колишнього млинарно-технічного училища, де неможливо було не те, що організувати нові навчальні лабораторії, але навіть налагодити нормальний навчальний процес.

У 1924 р. технікуму було передано в тимчасове користування приміщення по вул. Щепкіна, 5, яке раніше належало приватному комерційному училищу Р. Ф. Файга. Це дозволило розширити навчальну базу, створити ряд нових лабораторій і кабінетів [14]. К. А. Богомаз, читаючи спеціальні курси в Одеському політехнічному інституті, за сприяння ректора інституту професора Р. К. Суслова, отримав можливість використовувати навчальну базу політеху.

Одесская школа мукомоловъ Министерства Торговли и Промышленности.

За час керівництва технікумом К. А. Богомаз залучив до роботи в ньому висококваліфікованих фахівців борошномельної справи: професора В. Я. Гіршсона, котрий, як і К. А. Богомаз, закінчив Петербурзький Технологічний інститут і працював у Товаристві «Антон Эрлангер и К^{o}», інженерів М. І. Озоліна, який з відзнакою закінчив Ризький політехнічний інститут, спеціаліста з хімії зерна М. С. Ярошевського – учня професора К. А. Зворикіна, який з 1900 по 1920 р. був завідувачем млином Вейнштейна, А. Д. Гейштора, котрий закінчив Московське технічне вчилище і мав досвід роботи на млинах, Р. Д. Домбровського, який раніше працював в компанії «Антон Эрлангер и К^{o}» і контролював млини Київської губернії; відомих учених у галузі фундаментальних наук – професорів М. М. Васильєва – організатора кафедр математики у багатьох одеських вузах, В. Н. Пинегіна, Л. В. Мінаєва, К. І. Дебуа, І. Л. Сербінова та ін. Це дало змогу підняти рівень підготовки кадрів для зернопереробної промисловості і, відповідно, авторитет технікуму, як молодого вищого навчального закладу [15].

1923 р. керуючий технікумом К. А. Богомаз направив клопотання в Губпрофосвітвідділ «об остановке высылки преподавателя химии инж. Н. И. Озолина, черчения и деталей машин инж. Е. П. Ефимова как бывших военных чиновников». Ймовірно, революційні епізоди студентської пори К. А. Богомаза служили йому в ті роки свого роду охоронною грамотою і дали можливість виступити на захист кваліфікованих викладачів технікуму. В цей період отримує свій подальший розвиток одеська школа з питань зберігання і переробки зерна. Зі звіту технікуму за 1923-1924 навч. рік зрозуміло, що: «...до технікуму звертаються, як до наукового закладу ряд урядових установ і госпорганів України, яким технікум сприяє своїми дослідженнями в різних областях технології зерна та борошна».

Під керівництвом К. А. Богомаза і В. Я. Гіршсона на кафедрі «Технологія зерна і борошна» проводилися науково-дослідні роботи з питань, пов'язаних з розробкою технології помелу кукурудзи, кондиціонуванням зерна, вдосконаленням процесу подрібнення зерна [16]. Тоді з'являються публікації викладачів технікуму В .Я. Гіршсона, П. Р. Демидова, Р. Д. Домбровського і ін. в галузевих журналах – «Советский мельник», «Советский мельник и пекарь», «Советское мукомолье и хлебопечение», «Хлебное и мукомольное дело СССР». У листопаді 1928 р. вийшло перше число видання під назвою «Вестник научно-технического кружка при Одесском мукомольном политехникуме», у редакційну раду якого увійшов К. А. Богомаз. Науково-технічний гурток в Політехнікумі був організований у листопаді 1926 р. В його роботі брали активну участь, крім професури, педагогів і студентів, працівники Укрхліба, крупчатники, механіки і окремі працівники одеських підприємств. У першому числі були розміщені статті про діяльність гуртка,

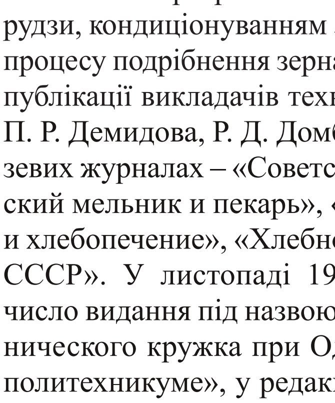
Год I Ноябрь 1928 г. № 1
ВЕСТНИК
СОДЕРЖАНИЕ № 1.

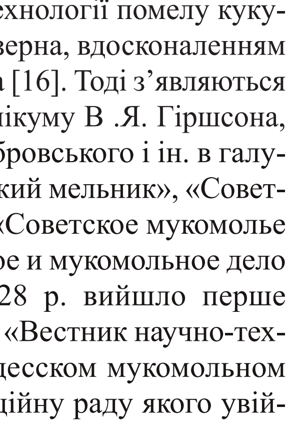
Год I № 1 (2) 1929 год
ИЗВЕСТИЯ
ПРАВЛЕНИЯ И НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО КРУЖКА ОДЕССКОГО ПОЛИТЕХНИКУМА ТЕХНОЛОГИИ ЗЕРНА И МУКИ
MITTEILUNGEN
POLITECHNIKUM FÜR KORN UND MEHL-TECHNOLOGIE IN ODESSA

його задачах, пов'язаних з виявленням і стимулюванням нових ідей, залученням студентів і молодих працівників до науково-дослідної роботи, зміцненням зв'язків з виробництвом шляхом обміну досвідом. Наступний випуск вийшов 1929 р. і був перейменований в «Известия правления и научно-техничногокружка Одесского политехникума технологии зерна и муки». Видавнича комісія визначила основну мету: «…выработать, базируясь на теории и подтверждая практикой, такие формы производства продуктов питания, чтобы с меньшими экономическими затратами достичь максимального эффекта», что может быть и будет выполнено при наличии «возможности научной работы и тесной увязке теоретической мысли со всеми точками ее приложения – пищевыми и мукомольными предприятиями страны». Цікава передмова К. А. Богомаза до цього випуску, в якому зазначається, що «Состоявшийся в июле с.г. Всесоюзний Научно-технический съезд Научно-технического совета по Мукомольному, Хлебопекарному и Крупяному производству в Москве отметил, какой большой удельный вес имеют работы Политехникума в этих областях. Члены съезда взяли у представителей Политехникума обещание скорейше издать доклады, прочитанные на съезде, что Политехникум изданием первого выпуска Известий и начал выполнять» [17].

З перших днів керівництва технікумом Костянтин Андрійович прагнув налагодити тісний зв'язок з борошномельною промисловістю, що було вкрай необхідно для подальшого розвитку вузу. Цьому сприяла навчально-виробнича практика студентів, які направлялися на млини в різні регіони, а також гостра потреба у фахівцях, яку зазнавала промисловість в період відновлення млинів і будівництва нових підприємств. Потреба у фахівцях високої кваліфікації була настільки велика, що господарські організації борошномельної промисловості (Союзмука, Укрхліб, Укрмут та ін.) укладали контракти зі студентами старших курсів, щоб ті по закінченні інституту були направлені в ці організації [18].

Завдяки допомозі з боку промисловості 1927 р. почалося будівництво навчально-виробничого млина, продуктивністю 35 т. сортового помелу на добу, яке було закінчено 1929 р. Наявність власного млина давало можливість студентам

отримувати практичні навички. В 1926-1928 рр. викладачі технікуму під його керівництвом виготовляли різні навчальні пристосування, велися проектні роботи з будівництва навчально-виробничого млина [19].

1928 р. технікум був перетворений в політехнікум. І якщо на початках свого існування технікум мав лише один факультет технології зерна та борошна, на якому вели заняття 19 викладачів для 55 студентів, з 1928 р. у структурі вузу було вже три факультети - технологічний, механічний та хлібопекарський, 37 осіб професорсько-викладацького складу та 343 студента [20].

К. А. Богомаз багато сил віддавав роботі в різних галузевих і громадських організаціях, таких як Наркомторг, Укрхліб, Губмука, Науково-технічний клуб при Окрпрофраді, завідував секцією по технології зерна та борошна при Науково-дослідній кафедрі прикладної механіки, входив до складу редакційного комітету журналу «Советское мукомолье и хлебопечение». Жив Костянтин Андрійович разом з дружиною Надією Лазарівною та її матір'ю в шестикімнатній квартирі по Сабанєєвському провулку, 1 – в історичного центру Одеси (будинок не зберігся, у 1933 р. на його місці почалося будівництво музичної школи ім. П. Столярського). У своїй квартирі він розмістив одну з лабораторій, тут завжди безкоштовно проживало кілька студентів.

1929 р. політехнікум був реорганізований в Одеський інститут технології зерна та борошна. У серпні цього ж року за розпорядженням Наркомосвіти професор К. А. Богомаз передав керівництво вузом інженеру Л. М. Ланді – випускнику технікуму 1927 р. 3 листопада 1929 р. Костянтин Андрійович передчасно пішов з життя.

К. А. Богомазом закладені основи вищої освіти в галузі хлібопродуктів, основні напрямки діяльності кафедри технології переробки зерна і навчального закладу в цілому. Як написав у некролозі професор Я. Н. Куприц, це не був професор, відірваний від практики, це був інженер-промисловець, який знав потреби борошномельної справи і зумів виховати в своїх учнях любов і наполегливість у роботі, які були притаманні йому [21].

Майже століття відділяє нас від подій тих років. За цей час вищий навчальний заклад, у витоків якого стояв К. А. Богомаз, кілька разів змінювало свою структуру і назву. Сьогодні Одеська національна академія харчових технологій - один із провідних вищих навчальних закладів країни, запорукою успіху якого є збереження і примноження традицій, закладених такими подвижниками харчової і переробної промисловості, як К. А. Богомаз.

Джерела і література:

1. Архів Одеської національної академії харчових технологій (далі – А ОНАХТ). Богомаз К. А. Особиста справа № 16.

2. ДАОО (далі Державний архів Одеської області). ф.р. 134, оп. 1, спр. 666, 1108.

3. ДАОО. ф. 1395, оп. 1, Спр. 139.

4. А ОНАХТ. Богомаз К. А. Особиста справа № 16. ДАОО. ф. 1395, оп. 1, спр. 139; ф.р. 134, оп. 1. спр. 666, 1108.

5. Технологический институт имени Ленинградского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. В 2-х т. – Л.: Изд-во Технолог. ин-та, 1928. – Т. 1. – С. 559-753; Т.2. – С. 269-615.

6. Деятели революционного движения в России: биобиблиогр. словпрь. В 5-ти т. Т. 3. Восьмидесятые годы. Вып. 1. А–В / сост.: М.М. Клевенский и др. – М., 1933. – С. 344-345.

7. Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию) / под ред. Ф.А. Шобера. – 2-е изд. – Пг., 1911. – С. 1080.

8. Торговый дом «Антон Эрлангер и К^{о}» в Москве // Южно-русский альманах. – Одесса, 1900. – С. 202-203.

9. А ОНАХТ. Гиршсон В. Я. Особиста справа № 26.

10. Куприц Я. Памяти профессора К.А. Богомаза / Я. Куприц // Мукомол. и хлебопекар. техника. – 1929. – № 2. – С. 5.

11. Гиршсон В. Профессор Константин Андреевич Богомаз [некролог] / В. Гиршсон // Советское мукомолье и хлебопечение. – 1929. – № 12. – С. 70.

12. Деятели русского мукомолья. Инж.-техн. Константин Андреевич Богомаз // Мельник. – 1912. – № 21. – С. 797: портр.

13. А ОНАХТ. Гейштор. Александр Дмитриевич. Особиста справа № 18;

14. Ильченко Всеволод Исаакович. Особиста справа № 49.

15. Ильченко Всеволод Исаакович. Особиста справа № 49.

16. История Одесского политехнического в очерках. 1918-2003. – О., 2003. – С. 14.

17. Одесский политехнический институт: краткий ист. очерк (1918 – 1968). – К., 1968. – С. 14-15.

18. Загорский Ф. Н. Владимир Сергеевич Knaббе. 1849-1914 / Ф.Н. Загорский. – М.; Л.: Наука, 1965. – С. 33; Белявская Н. П. Первый директор Одесской школы мукомолов В.С. Кнаббе (1849-1914 гг.) // Технолог / ОНАХТ. – 2007. – Листоп. – Груд. (№ 8-19. Первое Всесоюзное совещание по мукомольной промышленности // Хлебное и мукомол. дело СССР. – 1926. – С. 16.

20. Золотарев С.М. XXV лет работы института (1922-1947): крат. ист. очерк / С.М. Золотарев. – Одесса. – 1948. – Т. 2. – С. 9-42; Бурлаков, Я. Одесский политехникум технологии зерна и муки / Я. Бурлаков // Сов. мукомолье и хлебопечение. – 1929. – № 8. – С. 497-499.

21. Куприц Я. Памяти профессора К.А. Богомаза / Я. Куприц // Мукомол. и хлебопекар. техника. – 1929. – № 2. – С. 5.

Надежда Белявская

Одесский ученый, инженер-технолог Константин Андреевич Богомаз

Сатья посвящена профессору К. А. Богомазу, который с 1922 до 1929 г. Возглавлял Одесский техникум технологии зерна и муки - первый в стране высшее учебное заведение данного профиля. С именем инженера-технолога К. А. Богомаза связана целая эпоха развития отечественного мельничного машиностроения, строительства и оборудования мельниц. В статье представлены жизненный и творческий путь К. А. Богомаза, особое внимание уделено его вкладу в становление и развитие высшей школы в области хлебопродуктов.

Ключевые слова: *мукомольная промышленность, высшая школа, история, Одесский техникум технологии зерна и муки.*

Nadij Bilyavskaya

Odessa scientist, engineer Konstantin Bogomaz.

The article's dedicated to Professor K.Bogomaz, who headed Odessa grain and flour technology college from 1922 to 1929 the first higher educational institution of this field in the country. The name of the engineer K.Bogomaz is reflected the whole epoch of native mill engineering development and construction of new mills. The article presents the life and career of K.Bogomaz, special attention is paid to his contribution to formation and development of high education in the field of grain processing industry.

Key words*: milling industry, higher education, history, Odessa grain and flour technology college.*

Наукова інформація

Олег Мельник (м. Одеса)

«Кочубіїв – Хаджибей – Одеса»

28-29 травня 2015 року в Одесі на базі Одеського національного політехнічного університету пройшла перша всеукраїнська наукова конференція «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса», присвячена 600-річчю міста. Організатором конференції виступила кафедра історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету (завідувач – доктор історичних наук, професор Григорій Гончарук).

Від XIX ст. одеські історики професори Пилип Брун, Олексій Маркевич, Володимир Яковлєв, Василь Надлер та ін. звертали увагу на першу письмову згадку 1415 р. про Кочубіїв, який пізніше називали Качибеєм та Хаджибеєм. На початку 1795 р. це місто було перейменовано на Одесу. Зазначена згадка мала місце в «Історії Польщі» Яна Длугоша та пов'язана з відправленням польським королем Владиславом Ягайлом допомоги зерном Константинополю зі «свого королівського порту Кочубіїв». 1994 р. одеський історик Олександр Болдирєв опублікував книгу «Одесі – 600», де обґрунтував необхідність перенесення офіційної дати заснування Одеси на 1415 рік

Цього року, коли виповнилося рівно 600 років від зазначеної згадки більше 50 дослідників взяли участь у науковій конференції з цього приводу. В матеріалах конференції вміщено публікацію члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта та публікації одеських вчених: від провідних дослідників з історії, археології та етнології (Олени Бачинської, Григорія Гончарука, Тараса Гончарука, Віктора Савченка, Олександра Музичка, Ігоря Сапожнікова, Андрія Шабашова та ін.) до перспективних дослідників-початківців (Олександра Степанченка, Ксенії Сорокіної, Оксани Амеліної, Вікторії Паламарчук та ін.).

На пленарному засіданні, що відбулося 29 травня 2015 р., були присутні не лише вчені, але й представники громадськості (зокрема, громадської організації «Одесі – 600», одеської Спілки писменників), відомі одеські поети та письменники, журналісти. О. Степанченко в своєму виступі пов'язав першу писемну згадку про Кочубіїв (Одесу) з ідеєю укладення церковної унії, якою тоді переймалися правителі Польщі та Литви Владислав Ягайло та Вітовт. О. Степанченко також визначив точну дату першої письмової згадки про Кочубіїв – 19 червня 1415 р. Виступ І. Сапожнікова викликав дискусію з приводу можливого місця розташування турецької фортеці Хаджибей у XVIII ст., в якій взяв участь дослідник історії фортифікації XV-XVIII ст. Андрій Красножон. Доповідь Т. Гончарука про будівлі Хаджибея (Одеси) 1760-1780-х рр. стала своєрідною екскурсією по османській Одесі та викликала жвавий інтерес присутніх. Керівник управління культури і туризму, національностей та релігій Одеської обласної державної адміністрації Надія Яшан розповіла про заходи, що плануються обласною адміністрацією та міською владою, щодо відзначення 600–річчя з часу першої згадки про населений пункт – попередник Одеси.

Учасники конференції затвердили рекомендації до місцевої влади щодо необхідності відзначення 600-річчя першої писемної згадки про Кочубіїв (Одесу) та прийняли рішення проводити на базі Одеського національного політехнічного університету наукові конференції «Кочубіїв – Хаджибей – Одеса» щорічно.

Олександр Бонь, Євген Ковальов (м. Київ)

V всеукраїнська науково-практична конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: європейський цивілізаційний вимір»

Щорічно у Київському університеті імені Бориса Грінченка відбуваються Всеукраїнські науково-практичні конференції «Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI ст.». Цьогорічна, проведена 27 травня, була вже п'ятою. Впродовж цієї «п'ятирічки» грінченківські історичні києвознавчі конференції стали значними подіями у науковому житті України. Загальнонаціональний статус цих наукових форумів підтверджується участю у них дослідників не лише з Києва, але й з інших українських міст – Львова, Полтави, Вінниці та інших. До участі у конференціях було залучено співробітників наукових установ, що фахово займаються дослідженням київської минувшини, – Музею історії Києва, Центру археології Києва Інституту археології Національної академії наук України тощо.

Серед виступів на пленарному засіданні варто відзначити доповідь *Ігоря Гирича* (д.і.н., завідувача відділом джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського), присвячену проблемі сакралізації в історичній пам'яті київського міського простору у добу національного відродження XIX – початку XX ст. Він відзначив, що український Київ був у центрі уваги кількох поколінь українських інтелектуалів. *Оксана Салата* (д.і.н., завідувач кафедри історії України Київського університету ім. Б. Грінченка) проаналізувала цивілізаційно-геополітичну роль Києва у формуванні зовнішньополітичних стратегій української держави в історичній ретроспективі. *Олег Гринів* (д.філос.н., професор кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури)

висвітлив у своїй доповіді окцидентальну зорієнтованість української культури та питання цивілізаційного самовизначення України в науково-публіцистичній спадщині М.С. Грушевського, показавши гостру суспільну значущість дослідження цієї тематики. Велику зацікавленість викликали матеріали виступу *Ольги Друг* (старшого наукового співробітника Музею історії Києва) «Фотографи Старого Києва», які яскраво продемонстрували у світлинах розвиток київського міського простору з 1860 років.

Крім того, на пленарному засіданні конференції відбулася презентація колективної наукової монографії *«Археологічні дослідження у київському Гостиному дворі у 2013 році»*. Праця, в якій підбито підсумки розкопок 2013 р. на території, прилеглій до важливої київської архітектурної пам'ятки – Гостиного двору на Подолі, присвячена тридцятилітній річниці створення Подільської постійно діючої археологічної експедиції – науково-дослідної інституції, що значно просунула вперед вивчення історії Києва. Дослідження археологів підтвердили наявність торгових рядів у цій частині Подолу. Представила монографію учасниця авторського колективу, керівниця експедиції – к.і.н. *Марина Сергєєва*.

Продовженням роботи конференції стали секційні засідання. Дослідники представляли результати своїх наукових студій у двох секціях: київської історії нового часу та новітньої історії Києва. Доповіді та повідомлення відзначалися тематичною розмаїтістю. Були розглянуті громадсько-політичні процеси, освітні традиції, питання біографістики, пам'яткознавства, мистецтвознавства. Привернули увагу києвознавців історико-антропологічні проблеми, насамперед історія повсякденності, та імагологічна тематика – вивчення образу міста у наукових, публіцистичних, художніх текстах.

Виступи, доповіді та повідомлення учасників конференції опубліковані у збірнику: **Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: європейський цивілізаційний вимір** : матер. V щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф., 27 трав. 2015 р., м. Київ. –К. : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. – 264 с.

Конференція «Київ і кияни…» є внеском в інтелектуальне освоєння історії міста. Це, до речі, дає підстави оптимістично вважати, що у Київському університеті імені Бориса Грінченка існують сприятливі умови для утворення наукової школи з історичної урбаністики, зорієнтованої на комплексне дослідження феномену Києва.

Євген Букет (м. Київ)

Презентації книги «Україна Тараса Шевченка»

16 березня та 20 травня в книгарні «Довженко. Книги. Кава. Кіно» видавництво «Фоліо» та Національна спілка краєзнавців України провели презентації унікальної книги – «Україна Тараса Шевченка».

У першій презентації взяли участь заступник голови НСКУ, упорядник книги Руслана Маньковська, відповідальний секретар Володимир Дмитрук, голова Черкаської ОО НСКУ, упорядник книги, Василь Мельниченко, голова Київської ОО НСКУ Григорій Савченко та ін. Серед гостей – представники Національного музею Тараса Шевченка та Національної історичної бібліотеки.

20 травня книгарня «Довженко Книги. Кава. Кіно» вдруге запросила краєзнавців презентувати видання. Цього разу у презентації взяли участь голова Київської міської організації НСКУ, співавтор нарису про Київ Олександр Гончаров, співавтор передмови Леонід Новохатько, директор Національного музею Тараса Шевченка Дмитро Стус, поет Іван Драч та ін.

Наступного дня видання «Україна Тараса Шевченка», що побачило світ на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга» 2014 року, презентували в Національній історичній бібліотеці України.

У презентації взяли участь Олександр Гончаров – співавтор нарису про Київ, голова правління київської міської організації Національної спілки краєзнавців України та Євген Букет – співавтор нарису про Київську область, заступник голови правління Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. У залі були присутні дослідники-краєзнавці, журналісти, бібліотечні працівники.

Під час заходу експонувалась книжково-ілюстративна виставка «Краєзнавча Шевченкіана», а фахівці Національної історичної бібліотеки України представили електронні ресурси книгозбірні за темою «Шевченкіана». Того ж дня заступник голови Національної спілки краєзнавців України Руслана Маньковська взяла участь у зустрічі зі студентами київських вищих навчальних закладів, яка відбулась у рамках програми «Вшануємо Тараса Шевченка» в приміщенні Національного музею літератури України. У своєму виступі Руслана Маньковська розповіла молоді про Національну спілку краєзнавців України, яка у 2015 р. відзначає 90-літній ювілей, також 100 років від дня народження багаторічного очільника Спілки академіка П. Т. Тронька, ознайомила із проведеними заходами краєзнавців до 200-річного ювілею Тараса Шевченка, зупинилась на презентації колективної праці Спілки «Україна Тараса Шевченка», в якій вміщено матеріали про формування в Україні традиції вшанування пам’яті поета, висвітлюється присутність Кобзаря у всіх аспектах народної пам’яті. Молодих слухачів зацікавили відомості про Шевченка, пов’язані з їхніми малими батьківщинами. Насамкінець Руслана Маньковська передала до бібліотеки музею книгу «Україна Тараса Шевченка», журнали «Краєзнавство» та збірник наукових праць «Краєзнавча Шевченкіана України».

22 травня 2015 р., у 154-річницю перепоховання Тараса Шевченка на Чернечій горі в Каневі, Національна спілка краєзнавців України передала книгу «Україна Тараса Шевченка» Національному Музеєві Тараса Шевченка. Колективну працю Спілки вручила музею заступник голови Національної спілки краєзнавців України Руслана Маньковська. Генеральний директор музею Дмитро Стус, заступник генерального директора з наукової роботи Тетяна Чуйко та завідувач відділу музею Тетяна Калініна подякували за працю краєзнавців, яка стане вагомим доробком української Шевченкіани.

Видання є внеском краєзнавців України до святкування 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка і розраховане на широкий загал шанувальників української культури та історії. Зважаючи на доленосні і бурхливі події в Україні, бачимо, що Шевченко, як і ота трагічна Небесна Сотня сучасних юних героїв гордої і незламної країни, живе посеред нас, додає сміливості і впевненості у боротьбі з нашими відвертими і прихованими ворогами.

До видання увійшло 26 нарисів, підготовлених дослідниками з усіх областей України, в тому числі Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, кожен з яких висвітлює місця, пов'язані з життям та творчістю Тараса Шевченка. Ілюстративним доповненням книжки є репродукції, архівні документи, світлини пам'ятників, твори мистецтва тощо.

У книзі вперше розглядається краєзнавчий аспект Шевченкіани у всеукраїнському контексті. Учені-краєзнавці відтворили шлях Тараса Шевченка українськими містами і селами, під час його перебування в Україні, відобразили середовище спілкування і творчості поета, простежили процес зародження та розвитку традицій пошанування Генія українського народу, висвітлили присутність Кобзаря у всіх аспектах народної пам'яті.

Тарас Шевченко для України і в Україні житиме вічно. Він сьогодні, як ніколи, органічно злився зі своїм великим, нескореним народом і твердо ступає повсюдно у вільній державі. Авторський колектив доклав величезних зусиль для того, щоб читачі змогли пройти шевченківським життєвим шляхом боротьби за свободу.

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Микола Михайлуца (м. Одеса)

V міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (м. Одеса)

24-25 квітня 2015 р. в Одеському національному морському університеті відбулася V Міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри".

Конференція організована кафедрою українознавства, історико-правових та мовних дисциплін ОНМУ. За традицією, яка започаткована десять років тому, співорганізаторами роботи цього наукового форуму були, як і в попередні роки, провідні вчені Інституту історії НАН України, Національної спілки краєзнавців України, Науково-дослідного інституту українознавства, керівництво та наукові співробітники Державного архіву Одеської області, члени нещодавно створеної Громадської ради при ДАОО. Цього разу в рамках міжкафедрального міжнародного співробітництва кафедра українознавства, історико-правових та мовних дисциплін ОНМУ співорганізатором конференції обрала кафедру історії, філософії та теології Університету «Нижній Дунай» м. Галац (Румунія).

Відкриття конференції відбулося 24 квітня у чудовій Актовій залі ОНМУ – залі дореволюційного Інституту шляхетних панянок. Невеличке, проте глибоко патріотичне за сутністю, урочисте відкриття мало музичний супровід студентського хору і Народного ансамблю скрипалів «Віртуози Одеси», які виконали «Українську рапсодію», одеські національні музичні мотиви та українські народні пісні. Увертюра заходу – дійсно народна пісня «Два кольори» (слова Д. Павличка, музика О. Білаша) була запропонована організаторами в унісон з гарно виданою з поліграфічної точки зору програмою і збіркою. З вітальним словом до наукової громади й учасників форуму звернулись: організатор заходу д.і.н., проф. *Михайлуца Микола Іванович*, завідувач кафедри українознавства історико-правових та мовних дисциплін; проректор з наукової роботи ОНМУ д.т.н., професор *Руденко Сергій Васильович*; завідувач кафедри історії і філософії Університету «Нижній Дунай» (Румунія), PhD, професор *Артур-Віорел Тулуш*.

Відкриття круглого столу. Модератор – проф. М.І. Михайлуца

За присутності великої кількості науковців робота конференції продовжилась у конференц-залі університету круглим столом, який було присвячено 70-річчю завершення Другої світової війни – *«Переможці чи переможені?: український вимір, факти, інтерпретації та уроки (1945-2015 рр.).* До участі у круглому столі було запрошено провідних дослідників у різноманітних сегментах методології, історіографії та історії українського народу у Другій світовій війні, дослідників руху опору в Україні, фахівців у вивченні воєнної та соціальної історії, історичної пам'яті народу тощо.

Учасники круглого столу: І.О. Гаврилів, Т.В. Пастушенко, Християн Вайзе. Н.М. Діанова, О.А.Бачинська, І.В. Тарнавський

Після відкриття круглого столу проф. *Михайлуца М.* надав слово директору Державного архіву Одеської області пану *Левчуку Володимиру Володимировичу*, який значну увагу у своїй промові приділив значенню сучасного архівознавства та архівозбереження, формуванню фондів громадського архіву, урізноманітненню джерельної бази та архівосховищ ДАОО, звернув увагу спільноти на труднощі, що спіткали колектив архіву і дослідників у зв'язку з аварійним становищем споруди архіву – Синагоги Бродського, яка знаходиться на розі вулиць Пушкінської і Жуковського. Наукова спільнота, одеська громадськість стурбовані пошуком нового приміщення для ДАОО і мають надію на позитивне вирішення застарілої проблеми.

Наукову тональність, спрямовану на розгортання дискусії серед учасників круглого столу, запропонував завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАН України, д.і.н., професор *Лисенко Олександр Євгенович*, який звернув увагу науковців на те, що розглядати «9 травня», потрібно з одного боку, «як подію та об'єкт наукових студій, а з іншого, як поле комеморативних акцій».

Проф. О.Є. Лисенко під час дискусії

Продовжив дискурс *про «*війну за Перемогу після війни» д.і.н., професор *Стецкевич Віталій Вікторович,* завідувач кафедри українознавства Криворізького національного університету. Український історіограф зазначив, що перемога 9 травня 1945 р., як фундаментальна подія й історична константа стала об'єктом, який зазнав серйозних атак із боку політиків і науковців Російської Федерації та невмотивованих «переоцінок» і спекуляцій. Історик звернув увагу на те, що тут йдеться не про сам факт перемоги, а головно про її джерела та співучасників, а ще точніше – про роль і місце України в досягненні Перемоги.

На питаннях державності України у візіях Організації українських націоналістів наприкінці Другої світової війни закцентував свою увагу докторант Львівського національного університету імені Івана Франка, к.і.н., доцент *Гаврилів Ігор Омелянович.* Через історичний екскурс у багаторічну боротьбу українських сил (ОУН і УПА) дослідник дійшов висновку, що незважаючи на приреченість, діяльність українських патріотів зміцнила відпірність українського народу супроти асиміляційних процесів, які несли на наші землі чужинці, увійшла в історію визвольної боротьби українців за свою свободу і дала поштовх прийдешнім поколінням продовжити боротьбу за незалежність України.

Про стратегію виживання інтелігенції Південно-Східної України в умовах окупації розповів д.і.н., професор Київського університету імені Бориса Грінченка *Тарнавський Ігор Station Станіславович*. У його доповіді було здійснено градацію рефлексій інтелігенції Південно-Східної України, яка опинилася на боці німців. Зазначалося, що частина інтелігенції одразу обрала шлях співпраці з німецькою владою. Національно свідома, на початковому етапі війни помилково розраховувала на допомогу Німеччини у створенні національної держави. Так чи інакше, члени різних українських культурно-освітніх організацій втягувалися в політичні акції німців і невільно викликали осуд населення.

Цікаві висновки і уроки вибудувані на фактах про взаємодію сил Чорноморського флоту, сухопутних військ та повітряних сил при ведені воєнних дій на Приморському напрямку (1941-1944 рр.) запропонував к.і.н., доцент кафедри Військово-Морських Сил Національного університету оборони України імені Івана Черняховського *Соколюк Сергій Миколайович*.

Історичні зіставлення народних (патріотичних/ волонтерських) рухів на матеріалах Одещини (1941-2015 рр.) запропонував д.і.н., проф. *Михайлуца Микола Іванович* підкресливши, що монопартійна система, якій приписували роль у організації патріотичних рухів в роки німецько-радянської війни, тут ні до чого. Адже в Україні сьогоднішній існують десятки політичних партій, об'єднань тощо, часом конфронтуючих між собою, а прояви народні такі ж масштабні й різноманітні, як це відбувалося в 1940-рі роки. Сучасний сплеск патріотизму й народної волі у вигляді добровольчих формувань, фінансової допомоги армії, парамілітарним формуванням, милосердя, небайдужість суспільства до проблем захисників, допомога пораненим, дітям захисників Вітчизни тощо, стало для свідомого громадянина національною традицією, а не ідеологізованим обов'язком.

Окремим сегментом круглого столу стали доповіді, присвячені необхідності відмовитися від імперського дискурсу про Другу світову війну в історичній науці, громадських заходах та мас-медіа. Переосмислення історії про Другу світову чи Велику вітчизняну війну в полі українського та молдавського історичного та політичного наративу відбувається в полі протиставлення імперської та постімперської чи постколоніальної концепцій. З доповіддю «Для русских Вторая мировая война до сих пор не закончилась…» виступив відомий молдавський історик, д.і.н., професор Молдавського державного університету *Петренку Анатоль*, який також презентував книгу про сталінські репресії 30-х років у Молдавській РСР і передав до оргкомітету конференції.

Завершила засідання круглого столу старший науковий співробітник Інституту історії НАН України, к.і.н. *Тетяна Вікторівна Пастушенко* доповіддю «Події Революції гідності, російська агресія проти України та Друга світова війна: нові питання та виклики для вітчизняних істориків». Дослідниця підкреслила, що останній Указ Президента України П. Порошенка про відзначення 8 травня Дня пам'яті та примирення свідчить про намагання українського політикуму відійти від конкуренції з Росією «за Перемогу». Але у вітчизняних істориків робота лише почалася. Основними напрямками якої, на думку науковця, бачиться відмова від концепту «Великої вітчизняної війни», термінології, символів і метафор пов'язаних з ним, відмова від імперського дискурсу «героїв», «невинних жертв» та «зрадників», від поетики переможної війни, включення до історичних подій представників різних ідеологій та політичних поглядів. Зосередження уваги на людському вимірі війни, а методологічно, на мікроісторії, усній історії, біографістиці.

До участі в круглому столі і секційних засіданнях долучилися також представники наукової спільноти від 25 вищих навчальних закладів з різних регіонів України (від Львова до Полтави і від Чернігова до Ізмаїла). У конференції взяли участь також дослідники дев'яти вишів та двох коледжів міста Одеси, а також співробітники Одеської наукової бібліотеки імені Горького з відділу «Одесика». Слід зазначити, що міжнародний статус конференції, навіть у таких складних умовах, в яких знаходиться Україна, витриманий. Учасниками конференції стали історики, релігієзнавці, культурологи, етнологи, мовознавці, краєзнавці, бібліографи, архівознавці, журналісти з 5 європейських країн, а саме: України, Республіки Молдова, Румунії, Австрії і Німеччини.

Продовжуючи ще з 2004 року вірно обраний напрямок у тематиці самої конференції та її проблемних полях, оргкомітет конференції і редакційна колегія, традиційно до відкриття

Секційне засідання. Модератор– проф. О.А. Бачинська

заходу, забезпечили видання збірки наукових праць (доповідей на круглому столі та секційних повідомлень), яку отримав кожний учасник наукового форуму та наукові бібліотеки України. Цього разу збірка вийшла друком у національному стилі, з обкладинкою у вигляді червоно-чорної стрічки традиційного орнаменту. (див.: *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць V Міжнар. наук. конф., 24–25 квіт. 2015 р., Одеса / відп. ред. М.І. Михайлуца. – Одеса: Вид-во ОНУ, 2015. – 442 с.*).

До збірки увійшло 79 матеріалів підготовлених 85 науковців, а саме 19 докторів наук, двох докторантів, більше 30 кандидатів наук, 16 викладачів, 5 аспірантів та троє студентів-науковців.

У другій половині дня відбувалися посекційні засідання, а саме: «Історія народів та етносів Півдня України у часи імперій, тоталітаризму, демократії» (модератори – *Бачинська Олена Анатоліївна*, д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, *Петренко Ірина Миколаївна*, д.і.н., професор ВНЗ закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»); «Проблеми української та іноземної термінології і термінографії, мовні взаємовпливи (модератор – *Стовпець Василь Григорович*, к.філ.н. доцент Одеського національного морського університету); «Духовність, традиції та обрядовість української та "сусідніх" етнокультур» (модератор – *Котляр Юрій Володимирович*, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили); «Історія християнської церкви та доля інших конфесій у регіоні» (Модератор – *Діанова Наталя Миколаївна*, д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова); «Роль архівних установ, музеїв та виставок у збереженні та популяризації культурно-історичної спадщини» (Модератор – *Тюрменко Ірина Іванівна*, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету).

25 квітня була реалізована культурна програма конференції, відвідування одеських музеїв та картинних галерей. Завершило конференцію підведення підсумків.

Організатори висловили вдячність учасникам форуму, та одеським меценатам – Народному депутату України III, VI, VII скликань *Сергію Рафаїловичу Гриневецькому*; громадському діячеві *Андрію Юсову*; директору ФОП «Домофон Юг» *Івану Івановичу Омельченку; Геннадію Геннадійовичу Панекину*, директору ООО «Южний сенат», – саме завдяки їхній підтримці міжнародний науковий форум і видання збірки стало можливим.

Геннадій Бондаренко, Анатолій Силюк, Анатолій Шваб (м. Луцьк)

25 років Волинській обласній організації НСКУ

20 листопада 2014 року відбулися урочистості з нагоди 25-ої річниці від часу створення Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України та 52-а Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Розвиток краєзнавства і краєзнавчої освіти на Волині».

Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України бере свій початок від часу, коли було створено Волинське обласне товариство краєзнавців 17 листопада 1989 р. на ІІІ Волинській історико-краєзнавчій конференції, в роботі якої взяли участь делегати з багатьох районів і міст Волинської області, представники державних установ і громадських організацій [1; 2]. З утворенням Всеукраїнської спілки краєзнавців, яку очолив академік НАН України Петро Тимофійович Тронько, обласна організація була зареєстрована як складова частина спілки у 1993 р. До краєзнавства постійно прилучаються все нові й нові сили, але, на жаль, мало молоді. Хоча учнівські олімпіади, робота Малої Академії Наук, курсові та дипломні роботи студентів, наукові дослідження аспірантів дають кожного разу нові імена та підстави для оптимізму. Серед краєзнавців не просто любителі історії, культури, природи краю. Серед них є досвідчені з глибокими знаннями і багатою дослідницькою працею науковці, архівісти, працівники бібліотек, музеїв, вчителі. Саме їхніми трудами збираються документи та експонати, виринають із забуття відомі колись, забуті або нововідкриті історичні постаті. Саме завдяки краєзнавству, подвижниками краєзнавчого руху заповнюється певний «вакуум» у збереженні традицій, звичаїв, побуту, багатьох культурних надбань для збереження історичної пам’яті, забезпечення національної самосвідомості та національно-культурного розвитку краю і держави.

Серед великого загону краєзнавців Волинської області, 144 стали членами національної спілки, створено осередки у Володимир-Волинському, Іваничівському, Камінь-Каширському, Ковельському, Маневицькому, Луцькому, Любомльському районах.

За 25 років діяльності ВООНСКУ було зроблено чимало у справі національно-культурного відродження, дослідження і вивчення краю видано сотні книг і опубліковано тисячі статей на краєзнавчу тематику. Чимало волинян відзначено різними нагородами за плідну діяльність у розвитку краєзнавчого руху. Серед них у різні роки стали заслуженими працівниками освіти та культури Г. Бондаренко, Г. Гуртовий, Б. Заброварний, І. Кічий, Г. Маслай, О. Огнєва, Г. Охріменко, О. Ошуркевич, А. Силюк, Є. Франчук та інші; вісім Лауреатів премії імені Дмитра Яворницького Всеукраїнської спілки краєзнавців, чотири почесні і чотири дійсні члени Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, лауреати обласних премій імені Олександра Цинкаловського, Миколи Куделі, Галшки Гулевичівни, Агатангела Кримського, «Одержимість» та інших. А. Силюка – директора Волинського краєзнавчого музею відзначено у 1998 р. регіональною премією «За відродження Волині» [4; 5; 6; 7].У 2009 р. Грамотою Кабінету Міністрів України нагороджено археолога, керівника багатьох археологічних експедицій О. Златогорського, Грамотою Міністерства культури України – відомого дослідника Луцька В. Пясецького. Першими лауреатами премії НСКУ імені Академіка Петра Тронька у 2012 р. стали музейні працівники Віра Комзюк і Наталія Пушкар та журналіст Валерій Мельник.

Слід згадати добрим словом і тих, кого вже немає з нами, але котрі багато зробили для розвитку музейної справи у Волинській області та в краєзнавчому русі. Це імена вчених Р. Оксенюка, О. Михайлюка, вчителя М. Корзонюка з с. Бужанки Іваничівського району, дослідника Горохівщини Я. Димнича, засновника історико-краєзнавчого музею у Камені-Каширському В. Кмецинського, етнографа-краєзнавця О. Ошуркевича, наукового співробітника Луцького історико-культурного заповідника Б. Сайчука, дослідника Полісся і Любешівщини О. Бренчука. Серед них також члени правління обласної організації заслужені працівники народної освіти і лауреати премії ім. Д. Яворницького І. Кічий, Є. Франчук і Б. Заброварний, поет і журналіст О. Бобак, письменник С. Борисюк. Непоправною втратою для краєзнавства стала смерть Лауреата премії ім. Д. Яворницького та багатьох інших премій, орденоносця, почесного громадянина Волинської області, директора Торчинського історичного музею Г. Гуртового. Звичайно, цими іменами список відомих волинських краєзнавців далеко не вичерпується. Про це свідчать матеріали, які підготовлені для краєзнавчого словника та енциклопедичного довідника про Волинську область.

Впродовж багатьох років у Спілці краєзнавців ведуть велику роботу члени Правління заслужений працівник культури М. Онуфрійчук, заслужений працівник народної освіти Г. Маслай, Лауреат премії ім. Д. Яворницького, заслужений працівник культури А. Силюк, лауреат премії ім. О. Цинкаловського, директор державного архіву В. Гика, директор Любомльського краєзнавчого музею О. Остапюк, директор Маневицького краєзнавчого музею П. Хомич, директор обласної бібліотеки Л. Стасюк, голова Волинського відділення УТОПІК Г. Марчук, декан історичного факультету СНУ А. Шваб, директор Центру туризму, спорту та екскурсій Леонід Тостіхін й інші члени Правління і Спілки. Саме ці люди забезпечують проведення різних краєзнавчих заходів, працюють в оргкомітетах та редакційних колегіях, визначають їх високий рівень з точки зору організаційного, фінансового і наукового забезпечення.

Спільно з обласними та міськими органами влади, обласним геральдичним товариством, обласна Спілка активно включилась у вивчення, дослідження і розробку сучасної волинської символіки. Було прийнято герб і прапор Волинської області на сесії Волинської обласної Ради народних депутатів 17 грудня 1997 р. Більше 50 проектів гербів було підготовлено для сільських рад Ковельського, Старовижівського і Шацького районів, частини міст Волині.

Краєзнавці мають можливість публікуватися у журналі обласного інституту післядипломної освіти «Педагогічний пошук», у періодичних виданнях Волинського краєзнавчого музею, а також у фаховому часописі «Літопис Волині» Центру досліджень Волині при Східноєвропейському національному університеті ім. Лесі Українки та інших фахових збірниках. Обласна організація НСКУ має постійну підтримку ректорату університету.

До святкування 20-річчя ВООНСКУ було видано спеціальний випуск «Минуле і сучасне Волині та Полісся» [8], у якому зібрано відомості про діяльність обласної спілки, про її членів, про лауреатів різних премій, опубліковано

Статут обласної спілки, Кодекс честі та інші документи, вміщено перелік майже всіх видань краєзнавчої літератури у Волинській області, змісти усіх збірників конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся». Сьогодні нараховується 52 випуски. Новий спеціальний випуск вийшов і до 25-річчя обласної організації, у якому опубліковані матеріали, що розповідатимуть про п’ять останніх років діяльності ВООНСКУ. Сьогодні обласна організація працює керуючись завданнями і настановами, які поставив П’ятий (позачерговий) з’їзд Національної спілки краєзнавців України [9].

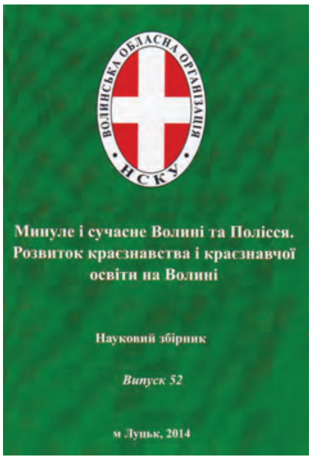

Література

1. Бондаренко Г. В. Волинській обласній організації Національної спілки краєзнавців України – 20 років / Г. В. Бондаренко // Краєзнавство. Науковий журнал. №№ 1-2. – К., 2010. – С. 113-123 (0,75 друк. арк.).

2. Бондаренко Г. В. Волинське обласне товариство краєзнавців / Г. В. Бондаренко // Науковий вісник Межибіж: Матеріали П’ятої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». – Меджибіж – Хмельницький, 2011. – Ч. 2. – С. 79-85.

3. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині. Кн. 1 / Г. В. Бондаренко. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 236-246 с.

4. Бондаренко Г. В. Краєзнавці Прибужжя / Г. В. Бондаренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинь у 1941 році: люди,події, факти. Сторінки історії Іваничівщини. Випуск 39.– Луцьк : Пульс, 2011. – С. 5-9

5. Бондаренко Г. В. Лауреати премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України у Волинській області / Геннадій Бондаренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Волинь – край козацький. Матеріали всеукраїнських 1-ої та 2-ої науково-практичних конференцій з питань збереження й дальшого розвитку козацьких традицій, які відбулися 23-24 червня 2007 р. і 22 жовтня 2010 р. на базі Музею історії сільського господарства Волині – скансену. Науковий збірник. Випуск 36. – Луцьк : Надстир’я, 2010. – С. 90-96.

6. Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю) Довідник. Т. 1. / Голов. ред. П. Тронько. – К. – Кам’янець-Подільський: Медобори, 2003. – 272 с.

7.Материк краєзнавства. Збірник присвячений лауреатам Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України / За заг. редакцією О. Реєнта. – К. – Донецьк: Промінь, 2013. – 134 с.

8. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. Спеціальний випуск. Матеріали до 20-річчя від часу створення / Упорядники Г. Бондаренко, Б. Заброварний, А. Силюк, В. Гика, А. Шваб. – Луцьк: Пульс, 2009. – 292 с., іл.

9. П’ятий (позачерговий) з’їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2012 року). Матеріали та документи. – К., 2012. –182 с., іл.

Ірина Савченко (м. Київ)

Експедиція «Історико-краєзнавча спадщина Фастівщини»

29 квітня 2015 року Національна спілка краєзнавців України провела експедицію «Історико-краєзнавча спадщина Фастівщини». Участь у ній взяли: О.П. Реєнт – голова НСКУ, заступник директора Інституту історії НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук; Р.В. Маньковська – заступник голови, член Президії правління НСКУ, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, доцент; Г.П. Савченко – голова Київської обласної організації, член президії правління НСКУ, професор Київського Національного університету імені Тараса Шевченка; О.В. Вербовий – заступник голови Київської обласної організації, член правління НСКУ, кандидат історичних наук, доцент Київського Національного університету імені Тараса Шевченка; старші наукові співробітники Інституту історії НАН України, кандидати історичних наук Г.Г. Денисенко та Т.І. Катаргіна, тележурналіст Юрій Багрянцев, а також краєзнавці – члени Київської обласної та Київської міської організацій, Фастівського міськрайонного осередку НСКУ.

Експедиція проводилася на базі Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України і приурочувалася до століття від дня народження Героя України, академіка, голови Національної спілки краєзнавців України Петра Тимофійовича Тронька. Відповідно, одним із завдань експедиції було ознайомлення з місцями перебування П.Т. Тронька на Фастівщині та його внеском в культурний та духовний розвиток краю.

Роботу, на заздалегідь визначеному маршруті, експедиція розпочала з відвідин Меморіального музею-садиби співака І.С. Козловського у с. Мар'янівка, який очолює Олександра Петрівна Сомова. Музей-садиба видатного співака, великого тенора XX ст. межує з лугом, що манить свіжою зеленою травою, поряд розкинувся парк з перехрестям алей, спланований Іваном Семеновичем. Учасники експедиції були зачаровані глибокою, душевною, ліричною розповіддю О.П. Сомової про І.С.Козловського, Мар'янівку. «Моя душа – в Україні, в селі Мар'янівка», – саме ці слова співака були лейтмотивом усієї розмови у його мар'янівській хаті. Учасники згадували розповіді академіка П.Т. Тронька про зустрічі з І.С. Козловським, їх відвідини разом Мар'янівки, участь Петра Тимофійовича у створенні Меморіального музею-садиби співака.

Впродовж руху дорогами Фастівщини, огляду її пам'яток учасники заходу одержували масиви краєзнавчої інформації, що лилася з вуст знаного краєзнавця Володимира Івановича Дросенка.

Краєзнавці оглянули заповідні території «Переп'ятове поле» – кургани «Переп'ятиха» та «Переп'ят», почули краєзнавчі розвідки про перебування Т. Г. Шевченка на Фастівщині.

Стародавні кургани між селами Фастівцем та Мар'янівкою унаочнюють легенду про загибель київського князя Переп'ята та його дружини Переп'ятихи, які під час загрози Києву в нічній битві не розпізнали один одного, прийнявши війська за ворогів.

Під час розкопок кургану «Переп'ят» 1846 року до складу археологічної комісії був зарахований членом-співробітником з художніх і малярських справ поет і художник Т. Г. Шевченко. Деякий час він жив у с. Фастівець, буваючи і в м. Фастові, про що свідчать його малюнки-начерки. Записував тут він від селян пісні про ватажків народних повстань, перекази та легенди про минуле краю.

Фастівщина лишила у серці поета помітний слід, адже вже скоро згадає він цей край у своїх творах «Лілея», «Чернець», «Швачка» тощо, в сам Фастів назве «славним містом».

На Залізничному вокзалі м. Фастова учасники експедиції відвідали Громадський музей-вагон «Музей на колесах». Директор музею, член НСКУ Едуард Адольфович Мондзелевський своїм науковим екскурсом перекинув місток наших уяв у 1918 рік.

Станція Фастів – важливий стратегічний вузол Південно-Західної залізниці. Від неї в чотирьох напрямках розходяться залізничні шляхи. Тут, на коліях станції біля вокзалу, далекого 1918 року у вагоні (модель якого представлена для відтворення тих важливих для України подій) було підписано Передвступний договір про злуку ЗУНР та УНР в одну єдину соборну державу. Ця подія відіграла важливу роль у вітчизняній історії та залишила яскраву сторінку в історії краю. Сам Акт злуки був проголошений 22 січня 1919 року на Софійській площі в Києві.

Потім експедиція завітала до Фастівського державного краєзнавчого музею, директором якого є Тетяна Вікторівна Неліна, Почесний

краєзнавець України, член правління НСКУ, голова Фастівського міськрайонного осередку КОО НСКУ.

Музей засновано 17 вересня 1990 року. Його будівля є історичною та архітектурною пам'яткою кінця XIX ст. За 25 років свого існування музей поправу можна назвати науково-дослідницьким та культурним центром Фастівщини. Тут щороку відкриваються понад 30 нових виставок, проводяться ярмарки народних звичаїв, презентації книг, музичні вітальні, літературні читання, персональні виставки тощо. При музеї діє археологічна експедиція, знахідки з розкопок частково представлені в експозиції. Тут проходять збори, наукові конференції, круглі столи краєзнавців.

Високоповажні гості взяли участь в урочистому відкритті виставки «Фастівщина театральна: погляд крізь роки». В заході також взяли участь Фастівський міський голова Михайло Володимирович Нетяжук, заступник міського голови з гуманітарних питань Жанна Петрівна Швидка, голова громадської ради ВК ФМР, голова комісії з питань освіти, культури, мистецтва, фізкультури і спорту, молодіжної політики Фастівської міської ради Людмила Миколаївна Скурська.

На відкритті виставки були присутні колишні артисти народного самодіяльного театру Будинку культури заводу «Червоний Жовтень» Анатолій Чехович, Віра Горинська, Галина Чепелянська, Володимир Юрасов і донька режисера Народного самодіяльного театру Миколи Косовського Оксана Піддубна.

Директор музею Тетяна Неліна, представляючи виставку до огляду, у вступному слові відзначила, що ця виставка, приурочена до Всесвітнього року театру за програмою ЮНЕСКО, є спільним проектом співпраці Фастівського державного краєзнавчого музею з Музеєм театрального, музичного кіномистецтва України.

Початком роботи над цією темою стало святкування у 2014 році дев'яносторіччя з дня народження одного з перших режисерів народного театру Фастова Анатолія Горчинського. Спершу була ідея підготувати виставку «Погляд крізь роки» до сімдесятиріччя самодіяльного театру Будинку культури заводу «Червоний Жовтень». Але робота краєзнавців району спонукала розширити рамки проекту, який з лютого 2015 року називається «Сторінки історії українського театру. Фастівщина театральна». Першим заходом цього проекту була ретро-прем'єра, що відбулася 28 березня у малій залі міського Палацу культури.

Голова НСКУ О. П. Реєнт вручив спілчанські нагороди активістам краєзнавчого руху Фастівщини. Зокрема, званням Почесний краєзнавець України був відзначений кандидат історичних наук В.Г. Балушок.

Опісля офіційної частини учасників експедиції чекала оглядова екскурсія по місту Фастову. Краєзнавці побачили пам'ятник відомому винахіднику М. Бенардосу, який з 1898 року жив у Фастові і працював тут останні роки свого життя. Світову славу Бенардосу принесло винайдення дугового електрозварювання та різання металів – важливого технологічного процесу, яким користуються у всьому світі до сьогоднішніх днів. Микола Бенардос працював на заводі Брандта. Помер та похований винахідник у м. Фастові, на колишньому церковному кладовищі. Проте його могилу встановити досі не вдалося.

Пам'ятник винахіднику встановлено 1981 року та приурочено 100-річчю відкриття М. Бенардоса – електродугового зварювання. Автор пам'ятника – скульптор А. А. Древецький, член НСКУ, архітектор – В. С. Тофан.

20 травня 1981 р. на відкритті пам'ятника М.М. Бенардосу до Фастова приїхали близько 400 чоловік. Пам'ятник відкривали Президент академії наук УРСР, директору Інституту електрозварювання ім. Є.О.Патона, академік Б.Є.Патону та льотчик-космонавт В.Н.Кубасов, який

під час космічного польоту вперше у світі експериментував зі зварюванням в умовах космосу. Зазначимо, що до спорудження пам'ятника доклав своїх зусиль і, який також брав участь в його В урочистому відкритті пам'ятника М.М. Бенардосу брав участь і П.Т. Тронько. Він ще раніше доклав чимало зусиль для увічнення видатного винахідника. Спорудження йому пам'ятника.

Учасники експедиції побачили ще одну роботу Анатолія Древецького – пам'ятник Семену Палію.

Керівники та члени НСКУ відвідали Римо-католицький костел Воздвиження Святого Хреста – величну споруду XX ст. (1911 р.), збудовану в романо-готичному стилі за проектом архітектора В. Домбровського. Костел – осередок духовного та культурного життя на Фастівщині. За роки свого існування не раз переживав скрутні часи, потребував реставрації… 1989 року костел передали римо-католицькій громаді. Повноцінно відновив свою діяльність лише вкінці 1990-х років.

Далі маршрут експедиції проліг до с. Веприк, де знаходиться меморіальний музей-садиба композитора К. Стеценка. Директор музею-садиби Валентина Антонівна Умрик, член НСКУ за допомогою проникливі розповіді відкрила перед слухачами світ, цілі світи Кирила Степценка.

У с. Веприк К. Г. Стеценко провів останні два роки свого життя, працюючи священиком. Видатний композитор – диригент, музичний критик, педагог, громадський діяч, фундатор української духовної музики, гідний учень М. Лисенка. За часів перебування на Фастівщині видатного українського композитора, Веприк став духовно-релігійним центром.

1982 року до 100-річчя від дня народження К. Г. Стеценка відкрився Меморіальний музей-садиба композитора, фундатором і до 2000 року директором якого був Володимир Іванович Косовський – колишній політв'язень, поет, член Національної спілки письменників України. У Веприку краєзнавці поклали квіти на могили Володимира Косовського та Кирила Стеценка.

Могила К.Стеценка під шатами трьох дерев дуба червоного. Саме ці рослини були посаджені Президентами академій наук СРСР академіком О.П. Александровим та академії наук УРСР Б.Є. Патоном і академіком П.Т. Троньком під час їх відвідин у 1978 році Веприка.

Підкреслимо, що учасники експедиції були під враженнями змістовних, сповнених цікавих фактів екскурсіями Олександри Сомової, Валентини Умрик, Володимира Дросенка, Едуарда Мондзелевського.

Потім краєзнавці відвідали Ризоположенчеський чоловічий монастир у с. Томашівка і ознайомилися з комплексом споруд, що є зразком громадянської садибної архітектури кін. XIX – поч. XX ст. До 1917 року у Томашівській панській садибі проживала родина графа Хоєцького.

І наостанок експедиція НСКУ завітала на хутір Млинок, де на березі р. Кирші віднайдено давньоруське поселення, одне з найбільших городищ Київщини. Розташоване у важкодоступному місці і колись було оточене високим земляним валом і глибоким ровом. 1974 року експедицією Інституту археології розпочато дослідження Змієвих валів. Дослідження довели, що ці укріплення Скіфського періоду на х. Млинок датуються VI ст. до н.е.

Науково-краєзнавчі експедиції – важливий напрям у роботі Національної спілки краєзнавців України на сучасному етапі. Вони стали дієвою формою залучення широкої громадськості до проблем збереження історико-культурної спадщини нашої держави, сприяють конструктивному діалогу науковців і влади, дають поштовх до вирішення назрілих проблем у дослідженні історії рідного краю і генерують нові проекти.

Анатолій Ситник (м. Київ)

До 25-річчя установчого з'їзду Національної спілки краєзнавців України

Наприкінці травня 2015 р. громадськість відзначила 90-річчя Українського комітету краєзнавства – першої централізованої інституції, що організаційно сприяла згуртуванню всіх літописців рідної землі задля ґрунтовного дослідження історії кожного населеного пункту, збереження пам'яток і природного середовища. Показово, що на початок 1930-х років до плідної науково-пізнавальної діяльності було залучено понад тридцять тисяч подвижників. Але в жорстких умовах формування тоталітарного комуністичного режиму демократичний за своїм характером краєзнавчий рух з його посиленою увагою до вивчення саме місцевих етнічних, культурних, господарських і побутових відмінностей аж ніяк не вкладався в тогочасні ідеологічні концепції. Відтак, звинувачені в ідеалізації патріархальщини, українському буржуазному націоналізмі краєзнавчі осередки були розпущені, а їх найактивніші діячі зазнали репресій.

На хвилі ж національно-патріотичного піднесення суспільства за перебудовних часів визріла нагальна потреба у відродженні загальноукраїнського координуючого краєзнавчого органу. Із цією метою клопотом академічного Інституту історії, Українського фонду культури, міністерств освіти та культури чверть віку тому 27 березня 1990 року в Києві було скликано зібрання, якому судилося стати Установчим з'їздом. Його учасники заслухали програмні доповіді академіка АН України Петра Тронька «Досвід і проблеми історичного краєзнавства в Україні», членів-кореспондентів АН України Олександра Маринича «Стан і завдання географічного краєзнавства» та Анатолія Непокупного «Роль краєзнавства в дослідженні культури».

Дебати розпочалися з емоційного заклику львів'янина Ігоря Кудина, який вельми образно охарактеризував період, коли відбувається зібрання: *«Символічно виглядає, що як після зимової сплячки пробуджується до життя природа, так і в нас після багатолітнього сну народ пробуджується до суспільного, до національного життя. Трохи випростовуємо хребет, підносимо голову, починаємо називати речі своїми іменами»*.

У виступах зі з'їздівської трибуни делегати наголошували на нагальній потребі відродження організації, яка б гідно успадкувала традиції, започатковані Українським комітетом краєзнавства. Зокрема історик Сергій Заремба запропонував поновити випуск репресованого журналу «Краєзнавство».

Глибока зацікавлена дискусія завершилась утворенням Всеукраїнської спілки краєзнавців, затвердженням її статуту та ухваленням звернення «До всіх, хто закоханий у рідний край, хто шанує його минуле і вірить у його майбутнє».

Головою новообраного правління, до складу якого увійшло 79 осіб, за одностайної підтримки делегатів став Петро Тронько, котрому випала щаслива доля обіймати цю громадську посаду понад 21 рік. Під орудою визнаного патріарха українського краєзнавства Спілка набула статусу національної творчої організації.

Зрозуміло, що формат цього допису не дозволяє перелічити імена всіх 98 делегатів, а тим паче 223 запрошених, яких мандатна комісія визнала повноправними учасниками з'їзду. Та все ж маємо згадати хоча б декількох тодішніх фундаторів Спілки: киян Олену Апанович, Івана Білика, Ігоря Винниченка, Івана Гончара, Юрія Данилюка, Віктора Женченка, Людмилу Лисенко, Лерія Макаренка, Юрія Огульчанського, Лідію Орел, Анатолія Сєрикова, Євгена Скляренка, Володимира Тимофієнка, Анатолія Трубайчука, Миколу Ходаківського; Анатолія Бачинського (Одеса), Григорія Гуртового (Торчин, Волинь), Ісмета Заатова (Крим), Арсена Зінченка (Вінниця), Михайла Іщенка (Канів, Черкащина), Олександра Коваленка (Чернігів), Венедикта Лавренюка (Тернопіль), Романа Ляха (Донецьк), Івана Пащука (Рівне), Михайла Пономаренка (Золотоноша, Черкащина), Михайла Сікорського (Переяслав-Хмельницький, Київщина), Володимира Смоленського (Харків), Бориса Ткаченка (Лебедин, Сумщина), Георгія Шаповалова (Запоріжжя)…

Прикметно, що форум краєзнавців, місцем проведення якого була орендована зала тодішнього музею вождя світового пролетаріату, виявився чи не першим національно-патріотичним

заходом у цьому приміщенні, відігравши роль своєрідної «цеглини» у підмурівок майбутнього Українського дому. Адже для його делегатів було влаштовано концерт самобутніх фольклорно-етнографічних колективів з низки сіл Київщини, Івано-Франківщини, Тернопілля, Сумщини та будинку культури Київського Метрополітену під керуванням Леопольда Ященка. У кулуарах з'їзду демонструвалися унікальні витвори майстрів декоративно-ужиткового мистецтва, краєзнавчі книги з фондів Державної історичної бібліотеки та приватне зібрання відомого колекціонера Михайла Забоченя «Українські міста на поштовій листівці кінця XIX – початку XX століття».

До речі, Український дім ще раз гостинно приймав форум дослідників рідного краю. Саме тут, 28 листопада 2008 року відбувся IV з'їзд Спілки, на якому було повідомлено про надання їй почесного статусу Національної.

Руслана Маньковська (м. Київ)

«Катеринин день». Краєзнавці започаткували свято народної художниці Катерини Білокур

16 травня 2015 р., напередодні Міжнародного дня музеїв Національна спілка краєзнавців України у селі Богданівка Яготинського району Київської області організувала і провела за підтримки Київської обласної державної адміністрації, Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000», Яготинського історичного музею свято «Катеринин день. Мистецтво жити на землі», присвячене 115-й річниці від дня народження геніальної української художниці Катерини Білокур, 90-річчю заснування Національної спілки краєзнавців України та 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька. Ініціаторами культурологічного проекту стали Галина Братчук – почесний краєзнавець України, заслужений працівник культури України та Руслана Маньковська – заступник голови Спілки, які прагнули пробудити інтерес до життя та творчості народної художниці, показати, що Меморіальний музей-садиба Катерини Білокур у Богданівці є місцем особливої духовної сили. Саме тут були написані картини, цінність яких визнав увесь світ.

На малу батьківщину Катерини Василівни, до її хати – нині Меморіальний музей-садиба Катерини Білокур, краєзнавці запросили відомих українських діячів культури, художні колективи та майстрів народних мистецтв, дітей київських шкіл, мешканців села та журналістів. З привітальним словом до учасників свята звернулись Руслана Маньковська – заступник голови Національної спілки краєзнавців України, яка розповіла про започаткування свята «Катеринин день», наголосила на ролі малої батьківщини у житті кожної людини. Слово мали Катерина Ющенко – голова наглядової ради Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000», Галина Братчук – автор проекту, активіст краєзнавчого руху, талановитий педагог, Іван Шулла – директор Яготинського історичного музею, Роланд Франко – голова правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-культурної спадщини ім. О. Гончара, член правління Національної спілки краєзнавців України.

Поетично-мистецький уклін видатній художниці виконали Катерина Мотрич – українська письменниця, Борис Лобода – заслужений артист України, школярі ліцею Міжнародних відносин № 51 міста Києва, вихованці Київського палацу дітей та юнацтва, тріо бандуристок 28 київської дитячої музичної школи, дитячий танцювальний колектив «Фламінго». Звучали твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Ірини Жиленко «Цар Колос», учні 2-б класу ліцею № 51 читали листи Катерини Білокур, підготували малюнки за мотивами картин художниці та з побажаннями до захисників України передали їх у Широкине бійцям 38-ї Запорізької бригади.

Про драматичну долю Катерини Василівни, її жагу до творчості з особливою проникливістю розповіла відвідувачам і ознайомила із експозицією музею Ольга Шаповал – завідувачка

Меморіального музею-садиби Катерини Білокур. У музеї пройшла демонстрація документально-художнього фільму режисера Ольги Самолевської «Катерина Білокур. Послання».

Учасники свята взяли участь у майстер-класах: з живопису на склі, який проводила художниця Світлана Рак, учениця Анастасії Рак – лауреата премії імені Катерини Білокур; з театрального мистецтва під керівництвом Бориса Лободи; ковалів – художників по металу, членів товариства «Птах» із м. Бровари, які подарували музею композицію із мальв у металі. Гості свята під час презентації українського народного костюму, яку проводила Галина Безкоровайна – заступник генерального директора Національного музею українського народно-декоративного мистецтва, дізналися про сакральне значення кожної деталі національного костюму, відзначили особливості народного вбрання Полтавщини, Київщини, Поділля. Також всі охочі оглянули фотовиставку архітектурно-ландшафтних робіт президента київського ландшафтного клубу Оксани Джунь, автора щорічних виставок квітів на Співочому полі у Києві.

На завершення учасники обмінялись подарунками на згадку про «Катеринин день», зробили пам’ятне фото про перебування на батьківщині української художниці з яскравим талантом, яка є гордістю України та генієм у когорті світових митців. Хотілось би, щоб такі зустрічі біля хати художниці стали традиційними, щоб до Катерини Білокур їхали всі, хто бажає пізнати унікальну українську культуру, доторкнутися до духовних джерел людського буття та відкрити незбагненні таїни творчості.

Огляди

Станіслав Кульчицький (м. Київ)

«Білі плями» в історії наукового, культурного і повсякденного життя Одеси

Рец. на кн.: Д.П. Урсу. Одесса в европейском научном и культурном пространстве (XIX-XX вв.). Документальные очерки. Отв. редактор Н.Н. Михайлуца. – Одесса, Государственный архив Одесской области, 2014. – 272 с.

Одеський облдержархів заснував серію «Праць», до якої увійшли книги, підготовлені переважно викладачами вищих навчальних закладів міста. Видавничий проект охоплює тільки праці, в яких використовуються джерельні багатства архіву. Відбір їх здійснюється редколегією у складі керівних працівників архіву – В. Левчука і Л. Білоусової, представників одеської професури – О.Бачинської, І.Гребцової, О. Дьоміна, І. Сапожникова, В. Хмарського, а також київських учених Г. Боряка та І. Матяш.

Рецензована книга є сороковою у списку «Праць». Для Дмитра Урсу – автором багатьох монографій вона є першим дослідженням в галузі історичного краєзнавства. Для мене, якому хронічно не вистачає часу, щоб активно працювати в жанрі рецензій, книга Д. Урсу являє особистий інтерес. По-перше, рецензент, як і автор, є випускником Одеського університету ім. І. Мечникова. Я став студентом істфаку цього університету в 1954 р., а він – роком раніше, і наші шляхи впродовж десятиліть багатократно перетиналися. По-друге, я почав працювати як дослідник в Одеському облдержархіві з 1956 року, а в 1958-му, не залишаючи навчання на стаціонарі, став його штатним працівником. У 1960 р. архів дав мені путівку до Національної академії наук, в якій працюю уже 55-й рік. По-третє, що є найважливішим, рецензована книга складається з семи нарисів, тематика яких майже невідома фахівцям в галузі історичного краєзнавства, не кажучи вже про широкий загал. Кожний з нарисів нагадує мінімонографію, тобто відповідає критеріям наукового дослідження, хоч зберігає характер живої, подекуди захоплюючої розповіді, здатної привернути увагу навіть непідготовленої до серйозного читання людини.

Мінімонографії не пов'язані одна з одною ні тематично, ні хронологічно. Проте їх поєднує одна наскрізна лінія, гранично чітко позначена у першому реченні передмови, написаної директором Одеського облдержархіву В. Левчуком: «Історична доля Одеси – бути в Європі, бути з Європою». Цей вислів відбив намір Д. Урсу вибудувати в такому ключі архітектоніку й тональність книги. Адже вона виходить в світ у непростий для всіх нас час «виповзання» з Росії і повернення обличчям до Європи. Підсумовуючи все сказане в документальних нарисах, автор закінчив свою розповідь словами великого російського письменника Федора Достоєвського, які звучать сьогодні особливо актуально. Їх доцільно навести мовою оригіналу: «Почему Европа имеет на нас, кто бы мы ни были, такое сильное, волшебное, призывное впечатление? Ведь все, решительно почти все, что есть в нас: развитие науки, искусства, гражданственности, человечности, все, все ведь оттуда, из той страны святых чудес!»

Перший розділ книги «Одеські європейці» найбільш об'ємний. В центрі його перебуває Імператорський Новоросійський університет (ІНУ), а точніше – його професура. Д.Урсу простежує долю професорів, які досягли світового визнання, і встановлює, що всі вони починали свою наукову кар'єру в провідних європейських університетах. Такі відрядження були скоріше нормою, ніж виключенням. У другій половині XIX ст. навчальні заклади Росії підготували 58 тис. осіб з вищою освітою. До 1914 р. в європейських університетах навчалося або стажувалося близько 20 тис. російських підданих. За під-

рахунками автора, на початку XIX ст. з осіб, залишених на кафедрах для підготовки до професорського звання, майже 30% мали можливість стажуватися за кордоном на казенний кошт.

Кількісні показники стажування в європейських університетах були вражаючими, але далеко не всі, хто використовував такі відрядження, ставали носіями європейських цінностей. Немало з них, як підкреслює автор, засвоювали лише вузькоспеціальні, професійні знання, залишаючись за своїм світоглядом у полоні архаїчної, реакційної ідеології. Д. Урсу знаходить точний вираз для характеристики такого стажування в Європі: зростання без розвитку. Зокрема, в його книзі фігурує декан юридичного факультету ІНУ П. Казанський, який опублікував опус «Власть Всероссийского Императора». Варто навести чотири рядки з цієї книги обсягом майже в тисячу сторінок: «Власть Всероссийского Императора представляет собой не только величайшее образование русского права. Это – один из крупнейших фактов всемирной и русской жизни, одна из главных сил, которая двигает современной общественной жизнью России, Славянства и всего человечества». Навіщо було цитувати цю маячню? Д.Урсу вказує, що сучасні проповідники російської «керованої демократії» не випадково перевидали книгу «Власть Всероссийского Императора». Заклики Казанського до територіальної експансії, зміцнення диктаторської влади, його українофобія кваліфікуються як останнє слово юридичної науки.

Цікавий і добре аргументований нарис присвячений перебуванню Міхая Емінеску на Куяльницькому лимані в серпні-вересні 1885 р. Вражаючу мелодичну лірику цього румунського поета ми можемо оцінити за перекладами Анни Ахматової російською і Максима Рильського – українською мовами. В Румунії життя цього світового значення поета розібране буквально по днях. Висвітлюваний Д. Урсу епізод теж знайшов свого дослідника: В. Кречун нещодавно опублікував у Бухаресті книгу «Емінеску в Одесі і на Куяльницькому лимані», за книгою створено телефільм. Однак нарис Урсу має не тільки фактографічний характер, подібно творам його попередників. Автор поставив і успішно розв'язав цілий ряд дослідницьких завдань. У цьому йому допомогло знання мов (румунської і французької), відмінна обізнаність з одеським життям у досліджуваний період і вміння орієнтуватися в архівній інформації.

Як відомо, сіоністський рух народився на українських землях Російської і Австро-Угорської імперій, де проживала переважна частина європейських євреїв. Ми знаємо таких діячів сіонізму, як Т. Герцль, Бен Гуріон, В. Жаботинський, Голда Меїр, але в колах професійних істориків України залишається майже невідомою постать Йосипа Клаузнера – одного із засновників біблеїстики, людини, яка відродила давньоєврейську мову і зробила її державною мовою сучасного Ізраїлю. Присвячений цій людині нарису рецензованій книзі невеликий за обсягом, але добре документований. З прожитих Й. Клаузнером 84 років на одеський період припадає лише 24. Проте саме в Одесі, як доводить на архівному матеріалі Д. Урсу, відбулося формування Клаузнера як ученого-сходознавця і суспільно-політичного діяча. Нарис має велику інформаційну цінність, оскільки у присвяченій Клаузнеру величезній світовій історіографії одеський період життя майже не висвітлений.

Великий нарис Д. Урсу присвятив історії генетики. Перед Першою світовою війною до Одеси повернувся після річного відрядження до європейських університетів приват-доцент ІНУ Андрій Сапегін. Якраз він і став родоначальником сучасної генетики – галузі біологічної науки, яка тільки у 1906 р. виділилася в окрему наукову дисципліну і дістала свою назву. Засноване Сапегіним Одеське дослідне поле з часом перетворилося на Всесоюзний селекційно-генетичний інститут, у стінах якого розгорнулася шалена боротьба справжніх науковців з псевдовченими – лисенківцями.

Трагічна історія радянської генетики добре висвітлена в сучасній історіографії. Однак Д. Урсу знайшов, досліджуючи фонди Одеського облдержархіву, важливі деталі, які у своїй сукупності виявилися зовсім не деталями. Можна стверджувати, що мінімонографія «Генетика в Одесі» є істотним доповненням цього сюжету в історії вітчизняної науки.

Кар'єра Т. Лисенка, який спромігся замилити очі спочатку Й.Сталіну, а потім М. Хрущову – найбільш яскравий доказ того, що втручання вождів у науковий процес може призвести до катастрофічних наслідків. За період 1963-1991 рр. СРСР змушений був імпортувати 540 млн. тонн зерна і витратив на закупівлю цієї неймовірної кількості 2,4 тис. тонн золота. Імпортна залежність по хлібу тієї країни, яка в дореволюційні

роки годувала всю Європу, була викликана появою колгоспного ладу і спричиненої лисенківщиною недоброякісністю насіннєвого фонду.

Найбільш цінними є заключні сторінки цього нарису, в яких йдеться про ар'єгардні бої лисенківців у їхньому родовому гнізді – Одесі. Адже вони тривали майже десятиріччя після усунення самого Лисенка від важелів влади. В історіографії цей сюжет практично не висвітлений.

Кожний знає, що на останньому етапі Другої світової війни і в перші повоєнні місяці Європа переживала справжнє «переселення народів». Це було переселення остарбайтерів, репатріантів, емігрантів, військовополонених, в'язнів концтаборів і фільтраційних таборів, людей різних національностей, які добровільно або примусово виселялися з місць постійного проживання і вселялися в країни їхньої титульної нації, що змінили свої кордони. Проте мало хто знає, як діяв механізм переселень. У величезній краєзнавчій історіографії, яка присвячена Одесі й одеситам, відсутні праці, в яких фігурує проблема переселень. Натомість у нарисі «Одеський транзит» Д. Урсу висвітлює два зустрічні потоки – «Схід-Захід: ворота свободи» і «Захід-Схід: дорога в рабство». Він доводить, що саме Одеса виявилася головним перевалювальним пунктом по репатріації з СРСР і по прийому в СРСР мільйонів переміщених осіб – діпі (від англ. displaced persons).

Найбільш цікавим і зовсім не дослідженим у вітчизняній історіографії сюжетом є доля багатьох тисяч французів, які звільнялися з радянських концтаборів. Здавалося б, з якого дива громадяни союзної держави могли потрапити в табори Головного управління у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ)? Виявляється, що після приєднання до Німеччини в 1940 р. Ельзасу й Лотарінгії десятки тисяч чоловіків призовного віку з цих історичних областей були мобілізовані у Вермахт й кинуті на Східний фронт. Військовополоненими стали також громадяни Франції, які служили в гренадерській дивізії СС «Шарлемань» і здалися в полон у Східній Прусії та Померанії. Вони опинилися в транзитних таборах ГУПВІ в Одесі, а потім були перевезені у Францію на англійських транспортах, які привозили в Одесу репатрійованих радянських громадян.

Нарис «Полювання на відьом» по-одеські порівняно невеликий за обсягом, тому що в ньому йдеться про добре розроблену в історіографії тему переслідування радянських громадян в добу пізньої сталінщини (боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», «космополітизмом», «низькопоклонством перед Заходом», «справа лікарів» тощо). Мабуть, невипадково доля викладачів Одеського державного університету опинилася в центрі уваги автора. Справа не тільки в тому, що вони були приречені на переслідування саме через те, що були істориками, філософами, філологами, тобто представниками професій, на які звертали особливу увагу А. Жданов та його поплічники. Справа в тому, що ми з Д. Урсу на власні очі бачили і постраждалих, і тих, хто підкладав хмиз в ідеологічні вогнища. Всі вони були нашими викладачами на історичному факультеті університету. Тих, других було значно більше, ніж перших…

Заключний нарис у цій книзі має назву «Морова пошесть в ювілейному році». Йдеться про серпень 1970 р., коли над Одесою піднявся жовтий прапор замість червоного. Мільйонне місто, яке тільки-но бундючно відсвяткувало 100-річчя від дня народження В.Леніна раптом опинилося в кільці внутрішніх військ, у ньому запанували порядки надзвичайного стану.

Як завжди, радянським людям, у тому числі мешканцям Одеси, замилювали очі байками про гострі шлунково-кишкові захворювання. Про те, що люди почали вмирати від середньовічної холери, ми дізналися згодом. Проте тема залишалася «білою плямою». Д. Урсу розповів про холеру в Одесі, користуючись архівними документами, на які в радянські часи було накладено гриф «цілком таємно».

Цей нарис я читав з особливими почуттями, тому що в ті дні опинився в обсервації на кораблі з двома дітьми 6-ти і 3-х років, без дружини, яка не встигла приїхати до Одеси. Кожного дня з тривогою вдивлявся, чи нема у них ознак гострого шлунково-кишкового захворювання. Найбільше запам'ятався той день, коли ми в автобусі з наглухо задраєними вікнами мчали по порожніх вулицях в аеропорт.

Як правило, рецензент повинен знаходити в книзі не тільки позитивні якості, але й недоліки. Можливо, недоліки є в цій книзі. Проте я не можу їх знайти, тому що залишаюсь одеситом, хоч понад півстоліття живу в Києві. Можу тільки зазначити, що нариси Д.Урсу захоплять не тільки одеситів. Книга варта того, щоб витратити час на її читання. На жаль, це вдасться небагатьом: наклад – 500 примірників.

Ольга Павлова (м. Харків)

Ілля Рєпін та християнство

Рец. на: Вовк О. І. Духовно-релігійні пошуки І. Ю. Рєпіна у дзеркалі сучасної біографістики. – Харків : САГА, 2012. – 114 с.

Життя та творчість славного уродженця Слобожанщини І. Ю. Рєпіна (1844–1930) давно привертали до себе увагу дослідників – мистецтвознавців, істориків, краєзнавців і представників інших галузей гуманітарного знання. Про живописця написані сотні книг та статей, захищені дисертації. Але, не дивлячись на це, вважати тему вичерпаною ми не можемо, бо ряд аспектів біографії митця ще неповно висвітлений у вітчизняній історіографії. Серед таких аспектів ми можемо назвати релігійні уявлення Іллі Юхимовича, його пошук духовних начал людського буття.

З іншого боку, тектонічні зсуви в історичній науці, пов'язані із постмодерністськими шуканнями, лінгвістичним поворотом, відкривають нові можливості для історика. Успіхи такої відносно нової для історичної науки галузі знань, як психобіографістика, також дають можливість отримати нові, оригінальні (а де в чому й діаметрально протилежні минулим) висновки. У цьому відношенні рецензована книга молодої харківської дослідниці Ольги Вовк привертає до себе увагу, адже дозволяє відповісти на винесене в заголовок запитання із застосуванням інструментів психологічної науки.

Не зупиняючись спеціально на перших двох розділах монографії: «Основні риси та тенденції розвитку сучасної біографістики» та «Головні етапи життєвого та творчого шляху І. Ю. Рєпіна: історико-історіографічний нарис», сфокусуємо увагу на третьому: «Духовно-релігійні пошуки І .Ю. Рєпіна: спроба психобіографічного аналізу». Для вирішення поставленої проблеми авторка провела паралельне дослідження епістолярного та живописного масивів творчого спадку художника із залученням методик К. Юнга та Г. Ріда, причому застосувала табличний та графічний способи представлення інформації. Це дало їй змогу не лише ретельно провести аналіз, але і наочно презентувати отримані внаслідок цього результати.

У підсумку О. І. Вовк змогла сформулювати припущення, що «за класифікацією К. Леонгарда темперамент І. Ю. Рєпіна можна віднести до афективно-лабільного типу із можливим наближенням до циклотимічного рівня» (с. 104). Це означає те, що для художника було характерним циклічне чергування піднесених (гіпертимних) та пригнічених (гіпотимних) емоційних станів, яке впливало і на характер його творчості: «Перебування у стані піднесеного настрою сприятливо впливало на весь уклад життя митця і зрештою дозволило йому створити низку життєствердних картин («Вечорниці», «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», «Гопак» та інші). Гіпотимний темперамент у складні періоди дозволяв живописцеві концентруватися на печальних сторонах життя, що в уявленнях художника, очевидно, асоціювалося із релігійною темою. Талант митця явив нам у такі періоди життя низку художніх творів («Голгофа», «Іди за Мною, сатано!», «Невір'я Фоми» та інші), котрі безпосередньо відображали духовно-релігійні пошуки самого майстра» (с. 104).

До безперечних достоїнств рецензованої монографії слід віднести актуалізацію вивчення рєпінської спадщини з урахуванням нових методологічних підходів в історичній науці. Разом із тим можемо зробити авторці декілька порад. По-перше, поділ живописних творів на суто релігійні та світські (с. 96) є достатньо умовним, адже в багатьох випадках домінуючою в картині може бути світська тематика при наявності релігійних елементів, і навпаки. По друге, слід брати до уваги небезпеку абсолютизації висновків, котрі, безперечно, не лише варті уваги, але й потребують подальшої перевірки та уточнення за допомогою інших методів біографістики.

Підсумовуючи вищесказане, слід визнати, що дослідження О. І. Вовк робить внесок у розвиток рєпінознавства, відкриває для читача маловідомі грані особистості живописця та заслуговує на увагу всіх, хто цікавиться життям та творчістю славетного уродженця України І. Ю. Рєпіна.

Семен Цвілюк (м. Одеса)

У пошуках втрачених імен та ілюзій

Рец. на кн: Савченко В. А. Анархістський рух в Одесі в 1903-1916 рр. – Одеса: Книжный дом, 2014. – 306 с.

Восени 2014 року в одеському видавництві «Книжковий дім» вийшла книга відомого історика Віктора Савченка «Анархістський рух в Одесі в 1903-1916 рр.», яка стала відкриттям цілого «загубленого» світу невідомої «підпільної» Одеси. Навіть не стільки невідомої, стільки табуйованої, забороненої для збереження в історичній пам'яті.

З історією ліворадикальних конкурентів комуністів не склалося. У СРСР історики намагалися називати їх «бандитами», вважаючи, що вони не заслуговують навіть згадки, вважаючи саму тему маргінальною. Сучасні історики незалежної України розглядають, переважно, теми близькі до «формування національної державності», а анархісти розглядаються тільки прикрим непорозумінням.

Писати про анархістів в Україні складно, і не тільки тому, що вони не вписуються в загальні схеми... Справа в тому, що заперечуючи владу, ідею партійності, партійні структури, анархістський рух, принципово відмовлялися від створення централізованої партії, фіксованого партійного членства, партійної документації та бюрократії. Все це призвело до того, що фактично не існує «внутрішніх» документів, що висвітлюють рух українських анархістів 1903-1916 рр. зсередини (крім окремих резолюцій конференцій та з'їздів, що проходили, в цей час, в зарубіжному вигнанні).

В. Савченко, по крихтам, відновлюючи історичний контекст, залучив величезний документальний масив трьох архівів, де можливо було знайти документи про діяльність одеських анархістів: Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Російської Федерації (в більшості поліцейські і судові документи).

Відкрити завісу часу і розібратися в діяльності анархістів автор зміг також завдяки вивченню численних спогадів анархістів, анархістської преси, аналізу газетних публікацій 1905-1916 рр., які побачили світ у Одесі, Санкт Петербурзі, Москви.

Необхідно зауважити, що монографія В. Савченка, у своєму роді, унікальна. Вперше в українській історіографії з'явилася монографія, що розкриває певний етап діяльності анархістів в окремо взятому місті (в Одесі групи анархістів існували до другої половини 1920-х рр.). Подібних монографічних досліджень, до цього часу, не існувало (за винятком маленької брошури того ж В. Савченка «Анархисты-террористы в Одессе 1903-1913» (Одеса, «Оптимум», 2006), в тому числі і по історії інших політичних партій, в окремо взятих містах України (виняток становить РСДРП-РКП (б)-ВКП (б) -КПРС).

Цінність монографії В. Савченка полягає у введенні в науковий обіг величезного фактичного матеріалу. Автор знайомить читача з десятками повністю забутих імен, які зіграли, в свій час, помітну роль у знищенні царського режиму (такі як Я. Новомірськiй, П. Салімовськiй, О. Таратута, І. Гроссман, К. Ердалевський та ін.). Історія Одеси, та як і історія всієї України, завдяки книзі В. Савченка, вже не уявляється лише лінійним процесом боротьби «червоних» і «білих», а показує складність і неоднозначність політичних процесів в імперії, що руйнувалася.

В. Савченко не випадково сконцентрував свої зусилля на дослідженні історії анархістського руху саме в Одесі. У своїй роботі він переконливо доводить, що Одеса, в силу розкритих у монографії причин, 1904-1908 рр. стала головним центром всього анархістського руху на теренах Російської імперії. В Одесі було найчисленніше анархістське підпілля, в Одесі анархісти зуміли повести за собою робітничий рух (організовували численні страйки), з Одеси по-

ширювалися нові анархістські ідеї, анархістська література, місто стало центром нових організаційних структур (наприклад «Федерації анархістів-синдикалістів «Новий світ»). Таке «політичне положення» Одеси зобов'язувало, звісно, звернути пильну увагу дослідників історії анархізму саме на це місто.

У монографії велика увага приділяється аналізу анархістського політичного та економічного тероризму, який став бичем Одеси у 1905-1908 рр. За ці роки сотні терористичних актів проведених анархістами в Одесі забрали десятки життів, призвели до руйнування морської галузі господарства, посіяли страх серед населення. Одночасно з вбивствами і вибухами одеські анархісти стали «знані» на всю імперію тим, що вперше встановили систему «політичного рекету» місцевої буржуазії. Анархізм часто густо пов'язують з практикою «бандитизму», вважаючи, що анархісти ведуть терор заради терору, грабежі - заради грабежів. Проголошучи «широку і безперервну вуличну війну» анархісти вели терор не стільки для усунення конкретних особистостей, скільки для залякування представників всієї політико-економічної еліти.

Вперше в історіографії автором проводиться думка про те, що анархістський тероризм був одним з основних засобів пропаганди для анархістських організацій, які не мали великих матеріальних та організаційних ресурсів, що численні експропріації анархістів були єдиним засобом для організаційного будівництва анархістських груп і налагодження анархістської преси.

Автор детально висвітлює причини та обставини виникнення анархістського руху в Одесі, наполягаючи на тому, що він завдячує не тільки діяльності анархістських емісарів із Лондона і Женеви, але й місцевим групам «Союзу непримеренних» та «Незалежній робітничій партії». Особливу увагу В. Савченко звертає на організаційну та пропагандистську діяльність анархістів, формування в Одесі напрямків анархізму – синдикалізму, анархізму – іллегалізму, федерацій «Чорний прапор» та «Чорний ворон», впливи анархістів на формування місцевого профспілкового руху.

Дослідження «одеського» анархізму дало можливість В. Савченку розвіяти деякі соціально-політичні міфи, що так чи інакше пов'язані з історією анархістського руху. Слова В. Леніна про анархістів, як про маргіналів та «дрібних буржуа», В. Савченко переконливо спростував, довівши, що починаючи з перших кроків анархізму в Україні, пропаганда анархістів була спрямована на робітників – тисячами анархісти видавали листівки із закликами до робітників і селян. В Одеському порту, серед матросів, на великих заводах «Гена» та «РОПІТ» (1906-1908 рр.) існували чисельні групи анархістів. В. Савченко твердить, що міф про те, що «робітники і трудове селянство не підтримали анархістських ідей» був створений конкурентами анархістів, утверджував зневажливе ставлення істориків, політологів, соціологів до феномену анархізму, як до чогось несерйозного. В той же час анархісти Одеси, Катеринослава, Житомира, відігравали важливу роль в страйковому робітничому русі 1905-1907 рр. Згідно розвідки В. Савченка за професійною приналежністю найбільш численні серед робітників-анархістів Одеси виявилися матроси і кочегари цивільного флоту, слюсарі, токарі, металурги, електротехніки, друкарі, харчовики, кравці.

Ще одним несподіваним висновком у книзі В. Савченка є твердження В. Савченка про те, що в анархістських групах Одеси значну роль грало студентство та учні професійних шкіл (художньої, електротехнічної, школи елінгу). Автор доводить, що лідерами анархістського руху були люди, що пройшли «школу політичної боротьби» – колишні есери і соціал-демократи.

Твердження багатьох істориків, про відсутність масовості в анархістському русі, нечисельність анархістських федерацій і груп, також спростовується автором. В. Савченко доводить, що федерації анархістів мали значну кількість членів і симпатиків (у часи популярності анархізму в 1906-1907 рр. в Одесі анархістські гуртки стали утворюватися по гімназіях, народних училищах, на заводах, у ремісничих майстернях). Це твердження потребує дальших досліджень, бо сам автор твердить, що анархістські групи не мали «фіксованого членства».

В. Савченко вперше підняв питання про організаційну структуру анархстського руху. На перший погляд, анархісти не підпорядковувалися логіці властивій партійним структурам: керувалася локальними завданнями, не мали «проголошеного» формального центру, який віддавав би директиви, призначав керівництво, вів реєстрацію членів. Автор вказує, що в Одесі існували численні «дикі» анархістські групи, що не під-

порядковувалися жодним загальним лідерам і центрам, але головну роль в русі мали анархісти, що були об'єднані у федерації, («Хлеб и воля», «Земля и воля», «Черное знамя», «Безначалие», «Новый мир», «Черный ворон»), які мали організаційні центри, своїх послідовників по містах імперії, забезпечували взаємозв'язки локальних груп. В. Савченко вказує на те, що координуючу роль в анархістському русі виконували найбільш впливові місцеві організації (федерації): Одеська і Катеринославська (для губерній південного заходу Російської імперії), визнані ідейні лідери, анархістські друковані органи, за допомогою яких встановлювався інформаційний зв'язок між групами, формувалися загальні стратегічні цілі, спільні тактичні завдання.

В історичній науці встановилася хибна думка про повне заперечення анархістами політичної боротьби. В. Савченко влучно вказує, що анархісти заперечували лише боротьбу за парламентське представництво, вважаючи її лише боротьбою за владні повноваження, відносно ж політичної боротьби взагалі (як боротьби за маси) анархісти використовували її різноманітні методи.

Історики штучно обмежували діяльність анархістських груп 1905 – серединою 1907 р. (пов'язує її тільки з часом Першої революції 1905-1907 рр.). В. Савченко, на «одеському» прикладі, твердить що історія анархізму в Україні мала більш широкі рамки. Враховуючи історію таємних морських профспілок «Союз Чорноморських моряків» (у 1917-1918 р. перейменовано на «Союз моряків» в Одесі), і особливу роль анархістів у її створенні, можна погодитися з автором монографії, що анархісти існували як політичний рух зберігали свій вплив на моряків і після 1907 р.

Наприкінці своєї праці В. Савченко пише: «Для сучасної України оцінка структури влади в Російській імперії, зразка «миколаївського» лихоліття є негативною», додаючи, що «у боротьбі з абсолютною монархією анархісти, які виступали проти будь-якої державної системи, об'єктивно опинилися на одному боці із майбутніми творцями української державності...». З цим важко сперечатися, але в історіографії, замовчувався той факт що у часи царату анархісти були політичними союзниками українських національних рухів і партій, руйнівників прогнилих напівфеодальних структур імперії.

Вказуючи на роль анархістського руху в історії України, не слід забувати, що у боротьбі за «права народу», анархісти переступили через фундаментальне право людини – право на життя. Анархісти заперечували можливість прогресивного розвитку капіталізму, намагаючись затягнути українців у вир кровавої боротьби за фантастичні цілі, яких неможливо було досягнути. У цьому суть не тільки сумного досвіду анархістів, але й більшовиків – тиранів революції. Анархістський рух захлинувся у власному терорі, який, за своєю природою, не міг служити суспільству.

Гадаю, що представлена монографія історика В. Савченка, згодом стане частиною великого дослідження анархістського руху, і широкі узагальнення цього дослідження, відносно ролі анархістського руху в історії України, допоможуть висвітлити останні «чорні плями» в нашій історії, розібратися в багатьох складних питаннях сторічної давнині і бурхливого сьогодення.

Валерій Рекрут (м. Київ)

Видатний історик, педагог і дослідник життя української жінки

Рец. на: Петренко І.М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888-1940?): життя і наукова спадщина / І.М. Петренко. – Полтава: ПУЕТ, 2014. – 181 с.

Сучасний етап розвитку історичної науки характеризується появою значної кількості праць, в основу яких лягають автентичні документи і матеріали, що раніше зберігалися в спеціальних архівних сховищах і були недоступні для широкого загалу дослідників. Інформаційна революція, що відбулася внаслідок краху комуністичної імперії під назвою СРСР, забезпечила науковий простір значною кількістю маловідомих джерел, котрі дозволили відкрити справжнє обличчя більшовицького тоталітаризму. Не викликає сумніву, що для пострадянського суспільства доступ до надзвичайно насиченої інформації про громадян, що у 30-х роках ХХ ст. потрапили в лещата тодішньої каральної системи, став потужним поштовхом до осмислення злочинної сутності сталінської «революції згори» і, певною мірою, позитивно вплинув на процеси національного відродження в Україні.

У шерезі мільйонів громадян, несправедливо покараних більшовиками, значиться прізвище українського науковця, історика і педагога Н.Ю. Мірзи-Авакянц. Монографія «Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888-1940?): життя і наукова спадщина», котра побачила світ влітку 2014 р. завдяки зусиллям талановитого полтавського науковця, доктора історичних наук, професора І. Петренко, стала одним із тих досліджень, які яскраво відображають трагедію української інтелігенції в епоху сумнозвісного терору другої половини 30-х років ХХ ст. Авторці на основі архівних документів і маловідомої епістолярної спадщини із залученням надбання сучасних учених у хронологічному порядку вдалося висвітлити життєвий шлях і наукову діяльність Наталії Юстівни Мірзи-Авакянц (Н. Дворянської). Ознайомлення із монографією викликає враження, що дослідниця разом із героїнею пройшла тернистий шлях становлення на науковій і педагогічній ниві, глибоко вивчала і висвітлювала маловідомі грані харизми української жінки, її повсякденні шлюбно-сімейні відносини в умовах військових походів ранньомодерного часу.

Книга побудована в класичному стилі з дотриманням вимог для наукових монографічних досліджень. Вона складається із вступу, 5-ти розділів, висновків та додатків. Зокрема дослідниця здійснила докладний історіографічний аналіз та охарактеризувала використану джерельну базу. Вдалим, на наш погляд, видається поетапне висвітлення історичних матеріалів щодо походження, дитячих і студентських років, участі молодого науковця у політичних партіях і появи її перших праць. Детально простежений авторкою у другому розділі родинний зв'язок Н. Мірзи-Авакянц з відомими в Україні сім'ями Ілляшенків, Лівицьких, Дворянських і Дорошкевичів відразу започатковує інтригу і підкреслює трагічність майбутнього життя та кар'єри Наталії Юстівни. Дворянський рід і причетність ученої до діячів непролетарського походження автоматично включало її до списків так званих «колишніх людей», які, за чинними на той час законами, не мали права на існування в більшовицькому суспільстві. Тому рано чи пізно для кожного із них фінальним акордом буття передбачалася куля в потилицю або ж, у кращому разі, тривалі роки поневірянь у таборах ГУЛАГу.

Привертає увагу чітка хронологічна послідовність авторки у висвітленні творчої діяльності Н. Мірзи-Авакянц. Обіймаючи різні посади у Полтавському, Харківському й Донецькому інститутах народної освіти, завідувачки кафедри істо-

рії України Київського університету, вона була глибоко стурбована відсутністю методичного забезпечення, посібників, підручників, хрестоматій та інших засобів, які допомагали б учителям у школі викладати історію України. З допомогою Н. Мірзи-Авакянц удалося ліквідувати перелічені вище недоліки. У 1922 р. побачило світ видання «Читанка з історії України», де Наталія Юстівна намагалася викласти розвиток народного життя, не задовольняючись тільки явищами політичними, соціально-економічними і культурними. У підручнику для вчителів були введені типові факти щоденного життя і побуту, здійснений аналіз шлюбно-сімейних відносин, що, за авторським задумом, надало можливість зрозуміти своєрідність історичної доби, виявити її колорит і неповторні риси. З огляду на це варті уваги надані рекомендації шкільним учителям щодо викладання історії Київської Русі (с. 94-96). Базуючись на прикладах епістолярної спадщини та інших окремих джерелах стародавньої історії, Н.Ю. Мірза-Авакянц виокремила шлюбно-сімейні відносини, вважаючи, що вони яскраво відбивають ментальність, психологію, настрої та інші важливі аспекти повсякденності, які, власне, стали основоположними для складання цілісного уявлення про певну історичну епоху (с. 98).

Безперечно, це був прояв новаторського підходу до методики висвітлення історичного процесу в системі народної освіти. Дослідник І. Петренко справедливо зазначає, що саме ці особливості червоною ниткою проходять через праці Н. Мірзи-Авакянц.

Без сумніву, цікавим і пізнавальним для змалювання історичного портрету української жінки став глибокий аналіз видання Н. Мірзи-Авакянц «Українська жінка в XVI-XVII ст.». На думку авторки монографії, історія воєнних походів і конфліктів, що відбувалися на українських землях у XVI-XVII ст., головним чином розкривалися і зображувалися чоловічими очима й ідентифікувалися з чоловіком-воїном. Н. Мірза-Авакянц уперше порушила встановлений стереотип й описала жінку на тлі військового повсякдення, схарактеризувала її роль у суспільному житті, показала її як повноправного суб'єкта історичного процесу, виявила складні і суперечливі сімейні відносини, які, на відміну від інших, на окраїнному пограниччі характеризувалися демократичністю, ігноруванням шлюбно-сімейних приписів, особливо церковних.

Чільне місце в науковій спадщині Н. Мірзи-Авакянц посідає її праця «Історія України в зв'язку з історією Західної Європи», видана українською мовою у Харкові 1929 р. За визначенням І. Петренко, це дослідження стало одним із перших у вітчизняній історіографії, де історія України була вписана у західноєвропейський контекст як самостійний пласт історичної науки. Більше того, дослідниця підкреслює, що, спираючись на історичний досвід, Н. Мірза-Авкянц вказала шляхи інтегрування України в Європу, насамперед через Польщу і Чехію. Враховуючи сучасний вибір українського народу щодо повернення до європейського співтовариства, можна констатувати, що висловлені дослідницею ідеї реалізуються на геополітичному просторі Європи, що є підтвердженням передбачливості вченої і засвідчує про її неабиякий талант розпізнавати історичну перспективу на засадах об'єктивного аналізу стародавніх літописів та іншої автентичної джерельної бази. Варта схвалення теза І. Петренко про те, що вчена випередила свій час за глибиною осмислення, узагальнення фактів, використання різних підходів, особливо щодо дискусійних проблем в історії України. Тому наукова спадщина Н. Мірзи-Авакянц має всі підстави для повернення в широкий науковий обіг та ґрунтовного з'ясування творчих задумів вченої. Крім того, Наталія Юстівна проводила плідну діяльність у сфері вивчення історії української культури й охорони пам'яток старовини та мистецтва, що справедливо зараховує вчену до когорти талановитих істориків. Не викликають сумнівів висновки І. Петренко про актуальність на сучасному етапі історичному поступу українського суспільства окремих праць із наукового доробку Н. Мірзи-Авакянц. Безперечно, майстерно викладений у монографії матеріал переконливо свідчить, що дослідниця глибоко осмислила творчу спадщину вченої і вигідно використовує її найкращі сторони.

Аналіз останнього V-й розділу «Київський період» діяльності дослідниці (1935-1940 рр.)» привертає увагу насиченістю маловідомої інформації про життя Н. Мірзи-Авакянц, яка, власне, вперше вводяться в науковий обіг. Так, досить реалістично висвітлено події початку 1930-х років, коли у тодішньому науковому світі розгорнулася спровокована ДПУ-НКВС взаємна наклепницько-міщанська кампанія щодо «викриття» в середовищі науковців і вчених так званого «анти-

більшовицького підпілля» з числа елементів непролетарського походження. У лещата більшовицького терору потрапила переважна більшість громадян, що підтримували або мали родинні чи дружні зв'язки із «колишніми людьми».

У книзі подаються маловідомі матеріали про зв'язок ученої з державними і партійними діячами УСРР В. Затонським і М. Поповим, П. Любченком та його дружиною М. Крупеник, згодом визнаних «ворогами народу». Тому авторка справедливо констатує, що ці та інші обставини не залишали Н. Мірзі-Авакянц шансів уникнути катівень НКВС. У розпалі політичних репресій червня 1938 р. дослідницю арештували, і вона автоматично стала суб'єктом політичного, морально-психологічного і фізичного терору, звільнення від якого відбувалося тільки із відходом в інший світ. Через надлюдські фізичні тортури садиста-слідчого капітана держбезпеки, заступника начальника УНКВС Київської області Л. Павличева Наталія Юстівна стала інвалідом. Перебуваючи у стані прострації, вона змушена була називати «членами націоналістичної контрреволюційної організації» всіх, кого знала в Академії наук, Інституті історії та інших наукових та культурницьких закладах України. На її долю навіть не вплинуло часткове припинення масових політичних репресій, що відбулося в СРСР у зв'язку із постановою РНК СРСР ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», яка забороняла подальше ведення будь-яких масових операцій щодо арештів та виселенню громадян. У березні 1939 р. Київський військовий трибунал не наважився застосувати розстрільну статтю, а виніс вирок, яким Н. Мірза-Авакянц була засуджена на 10 років виправно-трудових таборів із поразкою політичних прав терміном на 5 років та із конфіскацією всього особистого її майна. Однак авторці дослідження не вдалося встановити дату смерті і місце поховання цієї мужньої жінки. Як і сотні тисяч інших співгромадян, її прізвище тривалий час було виключено із офіційного обігу, і лише в деяких душах жевріла сумна згадка про неї. Тому рецензовану монографію потрібно поцінувати як громадянський учинок, адже завдяки І. Петренко в національний культурний простір із забуття повернулася постать українського вченого, історика і педагога Н.Ю. Мірзи-Авакянц, наукова спадщина якої має зайняти гідне місце у нашій історіографії.

Загалом видання досить насичене ілюстраціями, що вигідно підвищує його читацьку привабливість, і робить цікавим та інформативно-насиченим. Було б ще краще, якби авторка розмістила в книзі географічний та іменний покажчики з короткими коментарями щодо окремих подій та дійових осіб. Однак ці суто технічні моменти ніяк не зменшують пізнавальної цінності монографії і не впливають на змістовність дослідження.

Глибина висновків і переконливість тверджень, викладених у книзі, свідчать, що авторка досконало володіє тематикою розвідки, вміло користується науковим апаратом, чітко і зрозуміло підсумовує результати своєї праці. Без сумніву, І. Петренко вдалося створити цікаву наукову студію, котра відкрила ще одну маловідому сторінку в українській історичній науці.

Мирослав Аліман, Тетяна Оніпко (м. Полтава)

Краєзнавець і громадський діяч Іполит Зборовський: повернення із забуття

Рец. на: Рекрута В. Іполит Зборовський (1875-1937). На перехресті двох. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. – 768 с.

Рецензована нами книга кандидата історичних наук, почесного краєзнавця України Валерія Пилиповича Рекрута написана вченим, який упродовж останніх десяти років видав низку обсяжних праць з проблем кооперативного та національно-визвольного руху в Україні, зокрема на Поділлі. Дане дослідження присвячене практично не відомій донині на вітчизняних теренах постаті Іполита Чеславовича Зборовського. Автор ґрунтовної монографії зібрав, узагальнив та систематизував значну кількість архівних справ, що, у свою чергу, сприяло об'єктивному, цілісному та цікавому відтворенню життєвого шляху І. Зборовського – людини унікального таланту.

Важливо, що в науковій розвідці проаналізований тривалий період – від народження Іполита Чеславовича до його страти в сталінських застінках. Тож назва книги не випадково наголошує на тому, що діяльність цієї непересічної людини позгорталася на межі двох епох – кінця XIX – першої третини XX ст.

На нашу думку, у передмові до видання автор влучно акцентує на різноплановості наукової та громадської діяльності І. Зборовського, спонукає до ретельного, вдумливого читання тексту книги.

Надзвичайно цікавим видається авторське слово до читача, в якому В. Рекрут характеризує І. Зборовського як «людину-митця», котрій довелося протягом 1920-1930 рр. пройти шлях так званих «колишніх людей» і зазнати трагічної долі. Тож цілком логічним є заклик ученого до сучасних українців «осмислити всю глибину злочинства більшовицького режиму й намагатися ніколи не допустити повторення подібної історії». Не випадково дану монографію В. Рекрут присвятив своїм онукам- двійнятам – Ангеліні і Пилипові. Саме так – від роду до роду – ми маємо передавати правду про українське минуле.

Привертає увагу читача чітка структура монографії, яка включає в себе чотири розділи і дає можливість відразу побачити масштабність постаті Іполита Зборовського. Перший розділ книги містить глибокий аналіз історіографічної бази розглянутого питання. При тому автор дослідження задіяв як праці вітчизняних, так і закордонних, зокрема польських, авторів.

Відтак В. Рекруту вдалося не лише проаналізувати стан наукового вивчення постаті І. Зборовського, але й виявити ті аспекти його діяльності, які практично донині ніким не досліджувалися. Зібрану та систематизовану автором історіографічну базу вважаємо надзвичайно цікавою та такою, що потребує ретельного наукового опрацювання.

Незаперечним позитивом монографії є її джерельна база, яка охоплює документи низки центральних та місцевих архівів, наукових установ. Загалом у процесі дослідження використані документи та матеріали 48 фондів із 8 державних та наукових архівосховищ. Серед них чільне місце посідають документи й матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Автором опрацьовані та залучені до аналізу матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Важливу роль у дослідженні відіграють документи, виявлені В. Рекрутом у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Особливу увагу науковців привертає фонд (ф. 993) «Зборовський Іполит Чеславович – український художник і мистецт-

вознавець (1875-1937)». Більшість із виявлених автором монографії документів уперше залучені до наукового обігу.

Цілком погоджуємося з В. Рекрутом, що масив документів і матеріалів, віднайдений в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України, став потужною базою для уточнення деяких важливих дат із біографії І. Зборовського та допоміг автору всебічно висвітлити його археологічну і музейну діяльність.

Безумовно, не можна не відзначити той факт, що авторові монографії вдалося виявити значну частину епістолярної спадщини Іполита Чеславовича, серед яких 54 листи і листівок. З-поміж них варті уваги листи до М. Біляшівського, М. Грінченка, Д. Марковича, А. Ніковського та інших діячів українського національно-визвольного руху, які засвідчують глибоку зацікавленість І. Зборовського проблемами музеєзнавства, краєзнавства та археології, культури, освіти і науки. Значну наукову вагу має листування з відомим археологом – академіком С. Гамченком, спадщина якого ще до нині залишається не вивченою і потребує глибокого дослідження. Заслугою автора вважаємо те, що частину знайдених листів він помістив у дослідженні, що, у свою чергу, відкриває шлях для подальших наукових пошуків.

Важливе місце в монографії займає джерельна база регіонального походження. Зокрема, вивчення та ґрунтовний аналіз величезного пласту документів і матеріалів Державного архіву Вінницької області уможливило висвітлення надзвичайно насиченого фактами громадсько-політичного, соціокультурного й духовного життя І. Зборовського.

Водночас привертає увагу значна кількість використаних дослідником періодичних видань початку XX ст., які розкривають багатопланову наукову та громадську діяльність Іполита Чеславовича.

Отже, використана В. Рекрутом обсяжна та багатогранна джерельна база дала можливість реалізувати окреслені у даній розвідці завдання.

Кожен із розділів монографії являє собою завершене дослідження того чи іншого напряму діяльності І. Зборовського. Загалом, як засвідчує монографія, Іполит Чеславович Зборовський – це науковець, археолог, мистецтвознавець, музейник, кооператор, громадський діяч, просвітитель.

В. Рекрут акцентує на тому, що внесок І. Зборовського у становлення вітчизняної археології та його археологічні дослідження донині не оцінені науковцями. Зокрема, йдеться про праці, які сприяли виявленню решток трипільської культури на території Поділля.

Автор монографії відзначає вагомий внесок вченого у розвиток музейної справи. В. Рекрут справедливо відносить його до когорти фундаторів вітчизняної музейної справи, оскільки останній брав активну участь у формуванні національних фондів України та всіляко сприяв розширенню мережі музеїв на Поділлі, розробляючи плани їхнього розвитку і програми наукових досліджень. При цьому І. Зборовський наголошував не лише на важливості збору старожитностей для збереження культурної пам'яті народу, але й на широкій просвітницькій діяльності.

Очоливши Бершадський та Тульчинський краєзнавчі музеї, вчений, на переконання В. Рекрута, перетворив їх на авторитетні центри українознавства. Крім цього, автор книги робить висновок, що І. Зборовський зробив чималий внесок у формування історичного пам'яткознавства і краєзнавчого руху в Україні.

Привертає увагу вміле використання автором матеріалів, які торкаються регіонального краєзнавства. Так, В. Рекруту пощастило знайти оригінальне дослідження І. Зборовського про історичний шлях розвитку суспільства на Тульчинщині. Нарис містить значну кількість інформації про осередки трипільської та інших культур на теренах Південно-Східного Поділля.

Особливе місце в монографії посідають маловідомі події періоду Української революції (1917-1921 рр.) на Поділлі. Зокрема, пізнавальне значення мають авторські розвідки щодо діяльності у Подільському краї так званих польських легіонів. Викликають зацікавленість матеріали про застосування репресії Української держави під керівництвом гетьмана П. Скоропадського проти діячів Української Центральної Ради та подільської кооперації зокрема.

Чільне місце в дослідженні В. Рекрута відведено висвітленню діяльності І. Зборовського на кооперативній ниві. Іполит Чеславович доклав чимало зусиль для розбудови кооперативної мережі на Поділлі. У праці наголошено на тому, що

І. Зборовський був одним із піонерів утворення в Україні районних кооперативних спілок, брав активну участь у становленні Подільської спілки кредитних та ощадно-позичкових товариств. Цікавою є теза про практичну кооперативну діяльність І. Зборовського: «Його постать можна сміливо віднести до садівників, які висаджували кооперативні дерева, плекали їхні розгалужені крони та турботливо оберігали від різного роду згубних і «привабливих» хвороб, якими насичене економічне життя суспільства». Автор монографії привертає увагу і до кооперативно-просвітницької діяльності І. Зборовського, знайомить з його публікаціями (тексти семи статей вміщено в додатках монографії) про заснування і становлення ощадно-позичкових і споживчих товариств, про досвід і недоліки в роботі перших кооперативів на Поділлі. Актуальними і сьогодні залишаються проблеми щодо дотримання кооперативних принципів, виховної роботи в кооперативних організаціях, вдосконалення статистичної звітності про що писав І Зборовський ще на початку XX ст.

В. Рекрут, який понад 40 років працював у системі споживчої кооперації Вінниччини і глибоко опанував кооперативну справу, наголошує, що практична діяльність І. Зборовського у сфері вирішення соціокультурних проблем окремого регіону не втратила своєї актуальності на сучасному етапі розвитку України. Йдеться про доцільність використання досвіду кооперативних установ та організацій у подоланні економічних проблем сільського населення за рахунок тісної співпраці між кооперацією та органами місцевого самоврядування. На переконання автора, не втратив суспільного значення історичний досвід подолян щодо поширення кооперативних ідей через засоби масової інформації і кооперування населення так званих «депресивних» територій.

Отже, ідеї І. Зборовського про необхідність системного залучення кооперативного сектора економіки до вирішення суспільних проблем не втратили своєї ваги й нині.

Автор монографії, простеживши останні роки життя вченого, дійшов висновку, який ми також цілком поділяємо. Більшовицька влада 1920-30-х років не скористалась талантом видатного організатора кооперативної справи, відомого археолога, етнографа, музеєзнавця, яким, без сумніву, був І. Зборовський, а навпаки – відібрала у нього життя.

Цікавими вважаємо розміщені в монографії додатки, у тому числі листи І. Зборовського, окремі його праці, які датуються початком 1930-х років. На особливу вдячність науковців заслуговує підготовлений В. Рекрутом іменний покажчик, який містить інформацію не лише про відомих, але, що важливіше, маловідомих діячів вітчизняної культури та кооперативного руху.

Перелік умовних скорочень, вміщених у монографії, дозволяє розуміти суть та призначення тих чи інших установ, організацій, дат, що сприяє з'ясуванню специфіки певного періоду чи певної історичної події.

Загалом рецензована монографія В. Рекрута, присвячена непересічній постаті Іполита Зборовського, є вагомим внеском у вітчизняну наукову спадщину. Бажаємо авторові нових творчих звершень та нових наукових знахідок.

ПРО АВТОРІВ

Аліман Мирослав Васильович – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та прикладної економіки вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhanclio@ukr.net

Белявська Надія Петрівна – головний бібліограф Науково-технічної бібліотеки Одеської національної академії харчових технологій.

Бондаренко Геннадій Васильович – професор кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Волинського національного університету імені Лесі Українки, Голова правління Волинської обласної організації НСКУ.

Бонь Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка. E-mail: bon_o@ukr.net, o.bon@kubg.edu.ua

Букет Євген Васильович – головний редактор газети «Культура і життя», заступник голови правління Київської обласної організації НСКУ. E-mail: buketius@gmail.com

Вінцковський Тарас Степанович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. E-mail: taras.ist@gmail.com

Гончаров Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова правління Київської міської організації НСКУ. E-mail: olexandr@honcharov.info

Гребцова Ірена Светозарівна – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. E-mail: isgrebtsova@mail.ru

Гулянович Ігор Михайлович – аспірант Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. E-mail: goranihor@gmail.com

Дмитрук Володимир Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, відповідальний секретар НСКУ. E-mail:dmytruk_v@ukr.net

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

Ільїн Вадим Геннадійович – асистент кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету. E-mail: ilin_vadim@ukr.net

Кобзар Валентин Володимирович – співробітник КП «Водно-інформаційний центр» (м. Київ).

Коваль Ігор Миколайович – доктор політичних наук, професор, ректор Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Ковальов Євген Аркадійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка. E-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Коцур Надія Іванівна – доктор історичних наук, професор кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». E-mail: n.kozur@mail.ru

Красножон Андрій Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. E-mail: ahmar@mail.ru

Кульчицький Станіслав Владиславович – доктор історичних наук, завідувач відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Левченко Галина Сергіївна – старший викладач кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету. E-mail: levchenkolav@yandex.ru

Маньковська Руслана Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, заступник голови НСКУ. E-mail:ruslanaman@ukr.net

Мельник Олег Віталійович – кандидат історичних наук, доцент Одеського національного педагогічного університету.

Мех Наталія Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України.

Михайлуца Микола Іванович – доктор історичних наук, завідувач кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету. E-mail: michailuca@ukr.net

Оніпко Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». E-mail: onipko56@mail.ru

Павлова Ольга Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. E-mail: o.g.pavlova@gmail.com

Петровський Едуард Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Реєнт Олександр Петрович – заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, голова НСКУ. E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Рекрут Валерій Пилипович – кандидат історичних наук, заступник директора Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України. E-mail: turker@ukr.net

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету. E-mail: robak@ukr.net

Савченко Віктор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філософії і соціальних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ. E-mail: santey61@list.ru

Савченко Ірина Вадимівна – молодший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Силюк Анатолій Михайлович – директор Волинського краєзнавчого музею.

Синявська Олена Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. E-mail: a_sinyavskaya@ukr.net

Ситник Анатолій Андрійович – член правління Національної спілки краєзнавців України.

Степанченко Олександр Євгенович – одеський краєзнавець.

Товкун Лідія Павлівна – кандидат історичних наук, доцент ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Тиганій Костянтин Андрійович – кандидат юридичних наук, викладач Коледжу економіки та соціальної роботи ОНУ ім. І.І. Мечникова.

Томазов Валерій В'ячеславович – кандидат історичних наук, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України. E-mail: tomazov.valery@gmail.com

Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, голова правління Миколаївської обласної організації НСКУ, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв). E-mail: alextrigub@ukr.net

Феденко Олена Олексіївна – аспірант кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Хмарський Вадим Михайлович – доктор історичних наук, професор, проректор Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Хромов Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, завідувач лабораторії Державного архіву Одеської області, викладач кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету. E-mail: hromov1985@ukr.net

Цвілюк Семен Антонович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії державності України та культурології Одеського державного університету внутрішніх справ.

Церковна Віра Георгіївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету. E-mail: viratserkovna@gmail.com.

Циганенко Лілія Федорівна – доктор історичних наук, професор, декан факультету української філології та історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету. E-mail: profi.63@mail.ru

Шваб Анатолій Георгійович – кандидат історичних наук, декан історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Шишко Олександр Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, філософії та права Одеської національної академії харчових технологій. E-mail: Shyshko2011@ukr.net

Вимоги щодо оформлення статей у журналі "КРАЄЗНАВСТВО"

У журналі «Краєзнавство» публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в XIX–XX ст., історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, питанням історичної регіоналістики.

Оформлені згідно з вимогами ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали – ***(роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково))*** – прохання надсилати на поштову та електронну адресу Національної спілки краєзнавців України, або подавати особисто до редакції за адресою: 01001 м. Київ, вул. Грушевського, 4 кімн. 212; тел. +380-44-2791388; e-mail: bazhanclio@ukr.net.

Обсяг матеріалу – до 1 авт. арк.

Інформацію про автора (авторів) необхідно розмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім'я (повністю), по батькові (повністю); науковий ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (**обов'язково**; за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано)*.

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ

– ТЕКСТ: виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту* ***виключно*** *із розширенням* *.txt (режим блокнота); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має);

– ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ: ***виняткові післятекстові*** з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman Cyr; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо). ***УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання;у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки)***. Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно вимог ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

ІЛЮСТРАЦІЇ: у режимі «градації сірого» (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носієві; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10.15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями).

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ: у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см.

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань **ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації матеріалу є наявність ***УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами*** (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовка публікації обов'язковий).

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 212
Телефони: +380-44-2780238; +380-44-2791388
Електронна пошта: bazhanclio@ukr.net

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал
№ 1/2 (90/91), 2015 р.

Макетування – *Леонід Мигаль*
Коректор – *Світлана Ленська*

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори. При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4,
тел./факс: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: bazhanclio@ukr.net

Надруковано ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.

Підписано до друку 09.06.2015 р.
Формат 60х84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 47,45. Обл.-вид. арк. 32,65. Наклад 300 прим.
Зам. № 14-2015